શ્રી વિજય મોહન દર્શનસૂરિ સદ્‌ગુરુભ્યો નમઃ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની મહોપાધ્યાયશ્રી

વિજયવિજય પ્રણિત

હૈમલઘુ પ્રક્રિયા-વિવૃત્ય

(ગુજરાતી ભાષાંતર)

ભાષાંતર કર્તા :

પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી

વિજય પ્રિયંકર સૂરીશ્વરજી મ.સા.

પ્રકાશક :

શ્રી પ્રિયંકર સાહિત્ય પ્રકાશન

C/o શ્રી વિજય પ્રિયંકરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર ટ્રસ્ટ

દેવકરણ એપાર્ટમેન્ટ, ગુરુવાણગર બસસ્ટેન્ડ પાસે

વાસણા ટોલનાકા, અમદાવાદ.

"શ્રી શામળા પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥"

"શ્રી વિજય નેમિ-દર્શન સદ્‌ગુરુભ્યો નમઃ ॥"

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્‌ હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિતશ્રી
સિદ્ધહેમશબ્દાનુસારિણી મહોપાધ્યાય શ્રી
વિનયવિજય પ્રણીત

હૈમલઘુપ્રક્રિયા-ટિપ્પણ્ય

(ગુજરાતી ભાષાંતર)

ભાષાંતર કર્તા

શ્રી શાસનસમ્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના પ્રથમ પટ્ટધર પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય દર્શનસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના વિનયી પટ્ટાલંકાર પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય પ્રિયંકરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

—: પ્રકાશક :—

શ્રી પ્રિયંકર સાહિત્ય પ્રકાશન
C/o. શ્રી વિજય પ્રિયંકરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર ટ્રસ્ટ
દેવાસ એપાર્ટમેન્ટસ, ગુપ્તાનગર બસ સ્ટેન્ડ પાસે,
વાસણા ટોલનાકા, અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૫૫.

卐 હૈમલઘુપ્રક્રિયા–વ્યાકરણ ભાષાંતર

ભાષાંતર કર્તા :

(C) પૂ આ. શ્રી વિજય પ્રિયંકરસૂરીશ્વરજી મ. સા.

પ્રકાશક :

શ્રી પ્રિયંકર સાહિત્ય પ્રકાશન

પ્રથમ આવૃત્તિ સંવત ૨૦૪૩ : ઈ. સન. ૧૯૮૭

સર્વહક્ક પ્રકાશક આધિન

કિંમત રૂ. ૬૦/૦૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

(૧) શાહ મનોજકુમાર ઉજમશીભાઈ ખંભાતી
મુનશીનો ટેકરો, મેડા ઉપર, સ્વામીનારાયણ મંદિર રોડ,
પાંજરા પોળની બાજુમાં, અમદાવાદ–૧.

(૨) જસવંતલાલ ગીરધરલાલ શાહ
૩૦૬/૪, ખત્રીની ખડકી, દોશીવાડાની પોળ,
અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૦૧.

[આ પ્રકાશનમાં શ્રી જિનાજ્ઞા વિરૂદ્ધ કાંઇપણ
લખાયું હોય તો તે બદલ ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડં]

મુદ્રક :

પં. મફતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધી

નયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

ગાંધીરોડ પુલ નીચે, ઢીંકવાવાડી,

અમદાવાદ–૧.

અનુક્રમણિકા

પેજ નંબરથી	
૧ થી ૧૧	संज्ञाधिकारः
૧૨ થી ૨૦	परिभाषा प्रकरणं
૨૧ થી ૨૯	स्वरसन्धिः
૩૦ થી ૩૪	असंधिः
૩૫ થી ૪૭	व्यंञ्जनसंधिः
૪૮ થી ૬૧	रेफसन्धिः
૬૨ થી ૧૧૫	स्वरान्तः पुल्लिङ्गाः
૧૧૬ થી ૧૨૫	स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गाः
૧૨૬ થી ૧૩૭	स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः
૧૩૮ થી ૧૮૬	व्यञ्जनान्ता पुलिङ्गाः
૧૮૭ થી ૧૯૩	व्यञ्जनान्ता स्त्रीलिङ्गाः
૧૯૪ થી ૧૯૬	व्यञ्जनान्ताः नपुंसकलिङ्गाः
૧૯૭ થી ૨૧૪	युष्मदस्मदोः प्रक्रिया
૨૧૫ થી ૨૬૮	अव्ययानि
૨૬૮ થી ૨૯૭	स्त्रीप्रत्यय प्रकरणम्
૨૯૮ થી ૩૪૭	कारक प्रक्रिया
૩૪૮ થી ૪૫૨	समास प्रकरणम्
૪૫૨ થી ૫૭૬	तद्धित

સુધાર્યા પછી જ વાંચો
શુદ્ધિપત્રક

પેજ નં.	લીટી નં.	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૨	૧૧	હેમલઘુપ્રક્રિયાં ।।	હૈમલઘુપ્રક્રિયાં
૩	૮	શાસ્ત્રકારો	શાસ્ત્રકાર
૩	૧૧	ऋ ॠ	ऋ ॠ
૪	૯	સ્વરા	સ્વરઃ
૬	૩	વિસગમાં	વિસર્ગમાં
૭	૧૪	तद्	तत्र
૮	૧૬	સ્વસંજ્ઞાડપિ,	સ્વસંજ્ઞોડપિ
૯	૧૦	એ એ	એ ઐ
૧૦	૧૩	આર	આર્
૧૦	૧૯	૧, ૧૯, ૧ ૨. એમ લખેલ છે ત્યાં	૧/૧/૧૯ અને ૧/૧/૨૦
૧૧	૬	અ ऋ	ऋ
૧૧	૯	૩. ૨ ૩ ૧	૩/૨/૨ અને ૩/૩/૧
૧૧	૧૧	૧/૧/૧૮	૧/૧/૨૮
૧૧	૧૨	ધુડ	ધુક્
૧૨ મા પેજથી ૨૦ પેજના મથાળા ઉપર સ્વરસંધી લખેલ છે તેના બદલે પરિભાષા પ્રકરણમ્ સમજવું.			
૧૨	૧૮	૧ વિભક્તિથી	છઠ્ઠી વિભક્તિથી
૧૩	મથાળું	સ્વરસન્ધિઃ	સંજ્ઞાધિકારઃ ।
૧૩	૧૩	सर्व+जस्	सर्व+जस्

૧૩	૧૩	अष्टन्=औ	अष्टन्+औ=
૧૩	૧૪	બહુપયોઽ	बहुपयोगाद्
૧૩	૧૫	૭/૮/૧૦૯	૭/૪/૧૦૯
૧૬	૩	आदिबोधक	आदिबोधकं
૧૬	૧૮	अतिकारीषगन्धयबन्धुः	अतिकारीषन्ध्याबन्धुः
૩૩	૧૩	આપેલા	આવેલા
૬૧	૧૧	मुनौः	मुनौ
૧૦૧	૧૪	सुवीशब्द	सुधीशब्द
૧૨૪	૧૬	प्रयये	प्रत्ययने
૧૭૫	૩	पुसि	पुंसि
૧૭૬	૧૮	मविद्वद्भ्या	विद्वद्भ्याम्
૧૮૭	૬	चकारान्तो	पकारान्तो
૧૬૪	૧૪	એહ્મિ	अह्मि
૧૬૫	૫	રૂમ	रदम
૨૨૨	૫	सप्तभ्यत	सप्तभ्यंत
૨૨૩	૧૭	असुष्मिन्	अमुष्मिन्
૨૩૪	૧૪	उध्वे	उर्ध्वे
૨૪૬	૫	જેધના	જેમના
૨૫૦	૧૦	अव्यરૂપ	अव्ययરૂપ
૨૫૬	૫	૪/૩/૧૦૬	૭/૨/૧૩૭
૨૬૩	૫	અનુનતિ,	અનુમતિ,
૨૬૬	૬	कालिका,	कोकिला
૨૮૩	૨૧	( )	(13)

२६४	२	गाग्य	गार्ग्य
२६६	६	(1)	(A)
२६६	१४	A, B, D, E	A, B, C, D, E
३२५	२०	षड्	वषड्
३२७	१७	वलभ्याः	वल्भ्याः
३३०	१६	प्रभुति	प्रभृति
३५०	१६	ससुसूक्ष्म	सुसूक्ष्म
३६१	७	अरुः	उरुः
३६२	४	दीघ	दीर्घ
३६५	२	इन	वन
३६७	२	पद	पह्म
३६६	६	वृद्धि	ध्रुद्धि
३७६	१७	भुजानीः	भुजानिः
३६०	४	चेाथी लीटी पछी ઉમેરેા–	अथाव्ययी भावात्समासान्तविधिः
३६३	११	शरर्देन्	शरदेन्
३६५	१४	डळथी	डाळथी
४०५	१६	थेाळेा पीळेा.	थेाडेा पीळेा
४१७	६	चासा	चासौ
४१६	८	व्याघ्र ,,	व्याघ्रः,
४२०	१२	ना	नेा
४२१	१६	अत	अत्
४२३	११	द्रयेाः द्वयेाः	द्वयेा=द्वयेाः

૪૨૩	૧૨	છે।કરે।	છે।કરે।.
૪૨૪	૨	બે પાત્ર	બે પાત્ર.
૪૨૪	૩	ચેામાસાના	ચેામાસાના.
૪૨૪	૧૧	ક્લીવમ્।	ક્લીબમ્।
૪૨૫	૧૨	વયભેદસ્તુ	વયભેદેસ્તુ
૪૨૬	૨	ચૈત્ર ચૈત્ર	ચૈત્ર, ભૈત્ર,
૪૨૬	૧૩	દૃશ્ય=	દૃશ્યઃ
૪૨૭	૨૦	થતું	જતું
૪૩૦	૩	જેતને।	જાતને।
૪૩૧	૧૮	શશેણમ્,	શશૈણમ્,
૪૩૫	૧૮	દિવા ચ રાત્રિંદિવ્	દિવા ચ=રાત્રિંદિવ્
૪૩૬	૧	દ્વારાશ્ચ	દારાશ્ચ=
૪૩૬	૨	અ=	+અ=
૪૩૬	૨	સ્ત્રીએ	સ્ત્રીએ।
૪૩૭	૬	સુતાશ્ચ	સુતૌશ્ચ
૪૩૭	૬	પુત્ર	પુત્ર.
૪૩૭	૧૮	ગુણનામાં	ગણનામાં
૪૩૭	૨૦	ગુણનામાં	ગણનામાં
૪૩૮	૧૪	વર્પાશ્ચ	વર્ષાશ્ચ
૪૪૧	૨	ત્વાતરિંશત્	ચત્વારિંશત્
૪૪૬	૧૬	કષ્ઠે	કણ્ઠે
૪૪૭	૧૯	નિણ્ણાતઃ	નિષ્ણાતઃ
૪૫૦	૭	વન	વન.

૪૫૧	૧૪	उदर	उदरं
૪૫૪	૧૪	तस्पापि	तस्यापि
૪૫૫	૨૧	शंभंधधनी	सभधनी
૪૫૬	૮	भूगुनेा	भृगुनेा
૪૫૭	૬	लागेलेा	लागेलेा
૪૫૭	૧૫	मेघावीन	मेघावीनः
૪૫૭	૧૫	अपत्यमः	अपत्यम्
૪૫૯	૧૩	अमितोंजस्	अमितौंजस्
૪૬૦	૧૪	स्याताम्	स्याताम्
૪૬૧	૩	न्य=आय	न्य+आय
૪૫૨	૫	पुत्र विवादि	पुत्र. A यञ्-अञः अश्यापर्यान्त-गोपनादेः ૬/૧/૧૨૬ विवादि
૪૬૨	૧૧	૬/૧/૪૨	૬/૧/૨
૪૬૩	૧૨	कुञ्जादेर्ञायन्यः	कुञ्जादेर्ञायन्यः
૪૬૪	૧૦	वृद्ध	वृद्धे
૪૬૪	૧૫	वृद्ध	वृद्धे
૪૬૫	૧૫	गार्ग्यायणी गार्गनुं	गार्ग्यायणी=गार्गनुं.
૪૬૮	૮	अपत्य	अपत्य.
૪૭૦	૭	देवदत्तनेा-ईय	देवदत्तनेा. ईय
૪૭૨	૧૦	संकाचावुं	संकेाचावुं.
૪૭૩	૧૪	इयण्	एयण्
૪૮૧	૧૨	द्राः	द्रिः

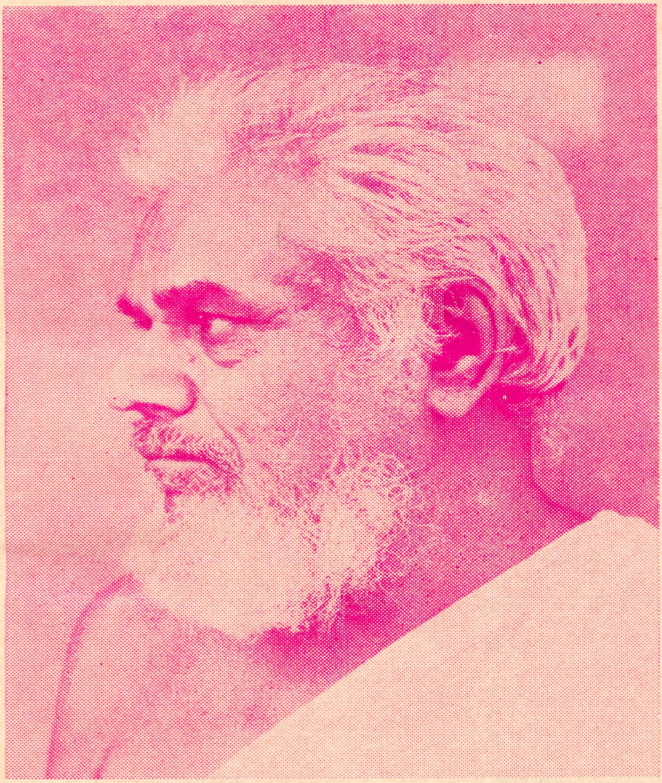

પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી
વિજય પ્રિયંકરસૂરીશ્વરજી મ. સા.

૪૮૫	૨૦	तेने	तेते
૪૮૮	૧૬	ण्य य	ण्य–य
૪૮૮	૨૦	कैश्यम्	कैश्यम्.
૪૯૩	૪	द्रु+य+द्रव्यम्=ઝડનો.	द्रु+य=द्रव्यम्=ઝાડનો.
૪૯૪	૧૬	कपोतं	कापोतं
૪૯૯	૧૮	पत्रागुः	यत्रागुः
૫૦૨	૭	अण्, एयण्	કાઢી નાંખો.
૫૦૨	૧૧	न तु जन्म	न तु जन्म,
૫૦૭	૪	૨.૭ને	૨૭૬ને
૫૦૮	૮	अपाचम्	अप्राच्यम्
૫૧૧	૯	૨ળાનો.	૨ાળાનો.
૫૧૧	૧૨	સંજ્ઞાળો.	સંજ્ઞાવાળો.
૫૧૩	૮	सौव	सौवः
૫૧૩	૧૨	पश्चिम	पश्चिमः
૫૧૩	૧૫	भवः पश्चाद्	भवः–पश्चाद्
૫૧૪	૧૭	इकण्+ऐहलौकिकः	इकण्=ऐहलौकिकः
૫૧૮	૫	विंध्या	विंधय्या
૧૧૯	૧૩	જનારી	જનારો.
૫૨૩	૧૮	इकण	इकण्
૫૨૪	૧૧	राशि	राशिः
૫૨૯	૫	क्रोतः–	क्रीतः–
૫૩૨	૧૩	स्वपतेः	स्वपतेः एयणः
૫૩૩	૮	य–	यः–

૫૩૮	૨	હોળું કરે છે.	પહોળું કરે છે.
૫૩૯	૫	વિસ્તરેલું	વિસ્તરેલું
૫૪૭	૮	યથાર્હં	યથાર્હં
૫૪૮	૮	कुपः	कुणः
૫૪૮	૧૨	कर्णाणि	कर्णादि
૫૫૦	૨	રથ આખા	રથ–આખા
૫૫૨	૧૪	(૭/૧/૧૧૪)	(૭/૧/૧૧૮)
૫૫૪	૬	ઊ ડાણ	ઉંડાણ
૫૫૪	૧૫	प्रथमान्तान्	प्रथमान्तात्
૫૫૬	૬	સેનાચાંદ્વીનું	સોનાચાંદ્વીનું
૫૫૬	૧૬	यत् मानम् अस्य–येत	यत् मानम् अस्य–यत
૫૫૬	૨૦	ઢગલો	ઢગલો.
૫૫૬	૧૩	डट	डट्
૫૬૧	૧૧	डः षोऽशः	डः=द्विसप्ततः षोऽशः
૫૬૭	૨૦	अस्मि	अस्मिन्
૫૭૩	૧૮	स्वामी+	स्वामी=
૫૭૬	૫	प्रशस्य=	प्रशस्य+
૫૮૦	૧૨	कन्तिक	अन्तिक
૫૮૧	૮	एव	एवं
૫૮૮	૧૬	किम्+डतम=कतमः	किम्=डतम=कतमः,
૫૮૮	૧૬	किम+डतर=कतरः	किम+डतर=कतरः,
૫૮૮	૧૬	*अन्य+डतम=अन्यतमः*	*अन्य+डतम=अन्यतमः,*
૫૯૦	૬	ॐकार	ॐकार

પ્રકાશકીય નિવેદન

ધર્મ ત્રણે કાળમાં શાશ્વત વસ્તુ છે. તેની તથા તેના માર્ગનાં સાધનોની વર્તમાનકાળમાં અત્યંત જરૂરિયાત છે. જો ધર્મ તત્ત્વ આપણામાંથી નષ્ટ થશે તો તેનાં કડવાં ફળો આપણે ભોગવવાનાં છે. અત્યારે વર્તમાનકાળમાં તીર્થંકર ભગવંતો, ગણધર ભગવંતો, કેવલી ભગવંતો કે શ્રુતજ્ઞાની ભગવંતો હયાત નથી, ત્યારે ઉપકારી ધર્મગુરુઓ જ ધર્મવૃદ્ધિનાં વિવિધ સાધનો ગોઠવી દરેક જીવોને ધર્મની સન્મુખ આકર્ષિત કરે/રાખે છે.

ધર્મગુરુઓ દ્વારા સર્વ જીવોના હિતની દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યાન–પ્રવચન આપવાની પરંપરા તીર્થંકર ભગવંતોના સમયથી ચાલી આવે છે. તીર્થંકર ભગવંતોની વાણીને ઝીલી ગણધર ભગવંતોએ આગમની રચના કરી અને તેને વર્તમાનમાં ધર્મગુરુઓ આપણા સન્માર્ગ માટે અમૃતમરી ધર્મવાણી વરસાવવા સભર છે, જે સાંભળી ભવ્ય જીવો સન્માર્ગે વળતા હોય છે

આપણા આ આગમ ગ્રન્થોને વાંચવા હોય તો વ્યાકરણની જરૂર છે. વ્યાકરણ જ્ઞાન વિના આ ગ્રન્થો વાંચી શકાતા નથી. એ માટે અમારા ટ્રસ્ટ તરફથી શ્રી મહોપાધ્યાય શ્રી કીર્તિવિજયગણિ શિષ્યોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયગણિ રચિત શ્રી હૈમલઘુપ્રક્રિયા વ્યાકરણ ભાષાંતર સાથે પ્રગટ કરતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ

આ ગ્રંથની ટુંકી રૂપરેખા

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજય ગણીએ પોતાના ગુરુ બન્ધુ મુનિ શ્રી કાન્તિવિજયજી ને ભણવા માટે રચના કરી હતી.

ઇતિહાસકારોએ સમ્રાટ્ અકબરને બોધ આપનાર શ્રી વિજય હીરસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી કીર્તિવિજય ગણિવર્ય જ હતા તેમ કહ્યું છે. તેમણે પણ બીજા ગ્રન્થોની રચના કરી છે. જેવા કે—લોકપ્રકાશ, કલ્પસુબોધિકા, ઇન્દુદૂત કાવ્ય–પ્રકરણ–રત્નાકર, અર્હન્નમસ્કાર સ્તોત્ર, જિન સહસ્રનામમાલા, ૩૬ પ્રશ્નોત્તર માલા, નય કર્ણિકા વિગેરે બનાવ્યા છે.

આ હૈમલઘુપ્રક્રિયા વ્યાકરણ ઉપર (૩૬૦૦૦) ૩૬ હજાર શ્લોક પ્રમાણ વિદ્વાનોને આનંદ પમાડનારી ૩૪૦૦૦ ચોત્રીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ટીકા બનાવી છે તે આચાર્ય શ્રી ક્ષમાભદ્રસૂરિજીએ પ્રકાશિત કરી છે. શાંતમૂર્તિ મુનિવર્ય વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજની સદ્પ્રેરણાથી ભાવનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. હમણાં એ ગ્રન્થ નહિ મલતાં અમોએ પરમોપકારી પ્રશાંતમૂર્તિ પ. પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજય પ્રિયંકર સૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે સ્વરચિત શ્રી હૈમલઘુ પ્રક્રિયા ભાષાંતર સહિત પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ. આ મહાન ગ્રન્થ સંસ્કૃતના અભ્યાસી વિદ્વાનો સાધુ ભગવંતો તેમજ સાધ્વી ભગવંતોને ભણવામાં ખાસ સહાયભૂત થશે એવી અમારી શ્રદ્ધા છે.

આ ગ્રન્થ પ્રકાશિત કરવામાં પ. પૂ. શાંતમૂર્તિ આચાર્યદેવશ્રી વિજય પ્રિયંકર સૂરીશ્વરજી મ. સા. નો ઉપકાર અમો ભૂલી શકીએ તેમ નથી.

તેમજ આ ગ્રન્થને પ્રકાશિત કરવામાં સંપૂર્ણ પ્રેસ મેટર કરી આપનાર પ. પૂ. મુનિ શ્રી નંદિષેણ વિજય મ. સા. નો ઉપકાર ભૂલી શકાય તેમ નથી.

તેમજ આ ગ્રન્થ પ્રકાશિત કરતાં દરેક વખતના પ્રેસમેટરો તપાસી આપવામાં અને સુધારા વધારા સૂચવવામાં પૂજ્ય મુનિ પ્રકાશચંદ્ર વિજયનો ઉપકાર પણ ભૂલી શકાય તેમ નથી.

તેમજ આ ગ્રન્થ પ્રકાશિત કરવામાં નયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના સંચાલક શ્રી કીર્તિભાઇ મફતલાલ ગાંધીનો સાથ સહકાર પણ યાદ આવ્યા વગર રહેતો નથી. તેમજ આ ગ્રન્થને પ્રકાશિત કરવામાં દરેક દ્રવ્ય સહાયકોનો સાથ પણ ભૂલાય તેમ નથી. પ્રેસ પ્રુફ વિગેરેમાં ભૂલથી મુદ્રણ દૃષ્ટિદોષ વિગેરે જે કાંઇ રહી જવા પામ્યુ હોય તે દોષ અમારો છે તે તરફ અંગુલિદૃષ્ટિ કરવા ધ્યાન આપશો.

હવે પછી ટુંક સમયમાં અમારા ટ્રસ્ટ તરફથી હૈમલઘુ પ્રક્રિયા ઉતરાર્ધ ભાગ બીજો પણ પ્રકાશન થશે જેમાં ભવાદિ દશ ગણ સર્વ પ્રક્રિયાકાર કૃદન્ત વગેરે આપવામાં આવશે. જેમાં અગાઉથી પાંચ કોપીના ગ્રાહ્ય થનારનું દાન સહાયક યાદીમાં છાપવામાં આવશે. જેની એક નકલના રૂ. ૫૦/૦૦ કિંમત રહેશે.

એજ

મુખ્ય કાર્યવાહક

શાહ મનોજકુમાર ઉજમશીભાઇ ખંભાતી

થોડું મારા માટે.....

જ્ઞાન એ પ્રકાશ છે. પ્રકાશની હાજરીમાં અંધકાર અદૃશ્ય જ રહે છે. અર્થાત્ ટકી શકતો નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ જેમના હૃદયકુંજમાં પથરાયેલો છે, તેમનાં અંતઃકરણમાં અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઇર્ષા અને અસૂયારૂપી અંધકાર તથા એ અંધકારના સહવાસથી ઉત્પન્ન થનારા અશાંતિ, દુઃખ, ખેદ કે શોકરૂપી દુગુંણો ટકી શકતા નથી.

દુર્લભ માનવજીવનને સફલ બનાવવા માટે ધર્મશાસ્ત્રની ઓળખ કરવી પડશે. એ ધર્મશાસ્ત્ર ઓળખવા માટે સંસ્કૃત અભ્યાસ હોવો જરૂરી છે. એ સંસ્કૃત અભ્યાસ સહેલાઇથી થઈ શકે માટે હૈમલઘુ પ્રક્રિયા નામનું લઘુ વ્યાકરણ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથેનું સંસ્કૃતરૂપ અને વિદ્વાનજનોના કરકમલમાં મૂકતાં હું ઘણો જ આનંદ અનુભવું છું. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીઓની ઘણી જ માંગણી થતાં તે તરફ મારું લક્ષ ખેચાંતા મને વિચાર આવ્યો કે-આ વ્યાકરણનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી છાપવામાં આવે તો ઘણું જ સારું અને ઉપયોગી બનશે. કારણ હાલ પંડિતોની ખેંચ રહેતી હોવાથી આ ગુજરાતી ભાષાંતર વ્યાકરણ પણ પંડિતની ગરજ સારશે એવું વિચારી આ વ્યાકરણ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે છાપવામાં આવ્યું છે. હવે આના માધ્યમ દ્વારા અભ્યાસીઓ સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકશે એવો મને વિશ્વાસ છે.

આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરી અભ્યાસીઓ વ્યાકરણ પ્રત્યે રૂચીવાળા થાઓ એજ શુભેચ્છા.

વિ. સં. ૨૦૪૩ પોષવદ ૬
બુધવાર તા. ૨૧–૧–૮૭
સવારે ૯–૩૩

વિજય પ્રિયંકરસૂરિ
દેવાસ એપાર્ટમેન્ટ
ગુપ્તાનગરના બસ સ્ટેન્ડ પાસે,
વાસણા ટોલનાકા,
અમદાવાદ–૫૫.

દ્રવ્ય સહાયકની યાદી

૧૧૬૦૦	શ્રી નવરંગપુરા શ્વે મૂ પૂ. જૈન સંઘ નવરંગપુરા, અમદાવાદ–જ્ઞાન ખાતે.
૬૭૦૦	શાહ ચંદુલાલ નગીનદાસ (નાના વડોદરાવાળા) અમદાવાદ.
૩૦૦૦	શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપસી ટ્રસ્ટ મુંબઈ
૨૦૦૦	સ્વર્ગસ્થ બાબુભાઇ આર. ભણશાલી
૨૩૩૦૦	

વહેલો તે પહેલો

હવે પછી ટુંક સમયમાં અમારા શ્રી ટ્રસ્ટ તરફથી શાંતમૂર્તિ પ. પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજય પ્રિયંકર સૂરીશ્વરજી મ. સા. ના સ્વહસ્તે તૈયાર થનાર શ્રી હૈમલઘુ પ્રક્રિયા ઉતરાર્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર આ સાથે પ્રગટ થનાર છે. જેમાં અગાઉથી પાંચ કોપીના સભ્ય થનારનું નામ સહાયક યાદીમાં છાપવામાં આવશે. એક નકલના રૂ. ૫૦/૦૦ કિંમત અગાઉથી ગ્રાહક થનાર માટે રહેશે.

॥ श्रीजिनाय नमः ॥

। शासनसम्राट् श्रीमद् विजयनेमिदर्शनसूरीश्वर-गुरुभ्यो नमः ।

॥ महोपाध्याय श्री विनयविजयजी गणि विरचितम् ॥

श्रीहैमलघुप्राक्रियाख्यं व्याकरणम्।

। अथ पूर्वार्धम् ।

संज्ञाधिकारः ॥

प्रणम्य परमात्मानं, बालानां बोधसिद्धये ॥
करोमि प्रक्रियां सिद्ध-हेमचन्द्रानुसारिणीम् ॥१॥

પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને, બાલજીવોને જ્ઞાન થાય તે માટે સિદ્ધ હેમચંદ્રને અનુસરનારી આ પ્રક્રિયા હું કરું છું.

ॐ नमो हेमचन्द्राय, हैमव्याकरणाय च ॥
शब्दपाथोधिसोमाय, जगद्विख्यातकीर्तये ॥२॥

પ્રથમ હેમચંદ્ર મહારાજને તથા તેમના બનાવેલા હેમ-વ્યાકરણને જે શબ્દરૂપી સમુદ્રમાં ચંદ્રસમાન તથા જગતમાં વિખ્યાત કીર્તિવાળા.

आदौ विघ्नविघाताय, शिष्टाचाराच्च शास्त्रकृत् ॥
परमेष्ठिनमस्कारं, कुरुते भावमङ्गलम् ॥३॥

શરૂઆતમાં વિઘ્નોનો નાશ કરવા માટે શિષ્ટ પુરૂષનો આચાર છે. શાસ્ત્રકાર–પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર કરી ભાવમંગલ પણ આચરણ કરે છે.

॥ १ ॥ अर्हम् १।१।१

अर्हमित्यक्षरं ध्येयं, परमेश्वरवाचकम् ॥
शास्त्रादौ पठतां क्षेम–व्युत्पत्त्यभ्युदयप्रदम् ॥४॥

અર્હં એ અક્ષર પંચપરમેષ્ટિ વાચક છે. શાસ્ત્રની આદિમાં કુશલ, શબ્દ–સિદ્ધિ શબ્દાર્થનું જ્ઞાન ઉદયને આપનારૂં થાય છે. ધ્યાન કરવા લાયક છે.

नेमिदर्शनसूरीशान् गुरून् नत्वा प्रियङ्करः ।
कुरुते गुर्जरीभाषायां हेमलघुप्रक्रियां ॥

પરમપૂજ્ય શાસન સમ્રાટ આચાર્યશ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજના અનેક વિદ્વાન શિષ્યો હતા. તેમાં પ્રથમ આચાર્ય શ્રી વિજય–દર્શનસૂરિ મહારાજ તાર્કિક શિરોમણિ હતા. તે પૂજ્ય ગુરૂને નમીને હાલ આ. શ્રી વિજયપ્રિયંકરસૂરિજી ગુજરાતી ભાષામાં હૈમલઘુ પ્રક્રિયાક્રમે ટીકાને અર્થ સાથે લખીશ એમ કહે છે.

॥ २ ॥ सिद्धिः स्याद्वादात् १।१।२

शब्दानां ज्ञप्तिनिष्पत्ती, स्यातां स्याद्वाददर्शने ॥
शब्दे ह्येकान्ततो नित्येऽनित्ये वा तद्द्वयं कुतः ॥५॥

સ્યાદ્વાદથી સિદ્ધ થાય છે. શબ્દોનું જ્ઞાન અને સિદ્ધિ સ્યાદ્વાદ દર્શનથી થાય છે. હવે જો એકાન્તવાદથી શબ્દ નિત્ય છે. તો પણ સિદ્ધ થાય નહિ અને અનિત્ય છે. તો પણ સિદ્ધ થાય નહિ.

तत्रादौ व्यवहाराय, संज्ञां दिशति शास्त्रकृत् ॥

॥ ३ ॥ औदन्ताः स्वराः १।१।४

औकारान्ता अकाराद्याः, स्वरा वर्णाश्चतुर्दश ॥६॥

તે જ કારણથી શરૂઆતમાં વહેવારને માટે શાસ્ત્રકારો સંજ્ઞા પ્રકરણ બતાવે છે. જેમકે ઔકાર જેના છેડે છે ને અકાર જેની આદિમાં છે. એવા વર્ણો સ્વર સંજ્ઞક બને છે. અને તે ચૌદ છે. જેમકે અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ૠ ઌ ૡ એ ઐ ઓ ઔ એને સ્વર કહેવાય છે.

॥ ४ ॥ एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः १।१।५

मात्रा कालविशेषः ।

एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो, द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥

प्लुतः स्वरस्त्रिमात्रः स्याद्, व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥७॥

અ ઇ ઉ ઋ ઌ એ હ્રસ્વ સ્વર છે. આ ઈ ઊ ૠ ૡ એ ઐ ઓ ઔ એ દીર્ઘસ્વરો છે. આ ની આગળ ૩. ત્રણ મુકવાથી પ્લુત સ્વરો તરીકે ઓળખાય છે. અને વ્યંજનો અર્ધીમાત્રા પ્રમાણ છે. હવે પ્લુત સ્વરો કયાં સંભળાય છે.

दूरादामन्त्रणे प्रश्ने, प्रश्नाख्याने च भर्त्सने ॥
संमत्यसूयाकोपादौ, यथायोगं स्वराः प्लुताः ॥८॥

દૂરથી કોઈને બોલાવવામાં, પ્રશ્ન કરવામાં, પ્રશ્નોત્તર આપવામાં, ગાળ દેવામાં, પોતાની સંમતિ બતાવવામાં, કોઈની ઉપર અદેખાઈ કરવામાં-ક્રોધ કરવામાં અનુક્રમે પ્લુત સ્વરોનો વ્યવહાર થાય છે.

स चैकैकस्त्रिधोदात्तोऽनुदात्तः स्वरितोऽपि च ॥
षोढा च सानुनासिक, निरनुनासिका इति ॥९॥
उच्चैर्नीचैः समवृत्त्यो-च्चार्यमाणाः स्वरा क्रमात् ॥
उदात्ताश्चानुदात्ताश्च, स्वरिताश्च भवन्त्यमी ॥१०॥
मुखनासोच्चार्यमाणो, वर्णः स्यात्सानुनासिकः ।
मुखेनैवोच्चार्यमाणः, ख्यातो निरनुनासिकः ॥११॥
प्रत्येकमित्यवर्णाद्याः, पञ्चाष्टादशधा स्मृताः ॥
सन्ध्यक्षरं द्वादशधा, ह्रस्वषड्भेदवर्जितम् ॥१२॥
दीर्घषड्भेदवर्जितलृकारेऽपि द्वादशधेति पाणिनीयाः ॥

તે એકેક સ્વરના ત્રણ ભેદો છે. ૧. ઉદાત ૨ અનુદાત ૩. સ્વરિત તે બે પ્રકારે છે. *સાનુનાસિક* અને *નિરનુનાસિક*.

ઉંચેથી બોલાતા સ્વરો ઉદાત. નીચે સ્વરથી બોલાતા અનુદાત અને મધ્યમથી બોલાતા સ્વરો સ્વરિત કહેવાય છે.

મુખ અને નાસિકાથી બોલાતા વર્ણો સાનુનાસિક

કહેવાય અને કેવલમુખથી બોલાતા સ્વરો નિરનુનાસિક કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે અ-આ-વિગેરે પંદર અથવા અઢાર ભેદે કહ્યા છે.

સન્ધક્ષરના બાર ભેદ છે. હ્રસ્વના છ ભેદ છોડી દીધા હોવાથી. પાણીની વ્યાકરણકારે ऌ કાર ના ૧૨ ભેદ કહ્યા છે. કારણ દીર્ઘના છ ભેદ રહિત છે.

॥ ५ ॥ अनवर्णा नामी १।१।६

अवर्णवर्जिताश्चैते स्वरा द्वादश नामिनः ।

અ ને આ વર્ણ છોડી ૧૨ સ્વરોની નામિ સંજ્ઞા છે.

॥ ६ ॥ ऌदन्ताः समानाः १।१।७

ऌकारान्ता अकाराद्याः समानाख्याः स्वरा दश ॥१३॥

ऌ કાર જેના છેડે છે એવા વર્ણોની સમાન સંજ્ઞા છે અને તે દશ છે. અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ऋ ॠ ऌ ॡ આ દશ સમાન છે.

॥ ७ ॥ ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् १।१।८

सन्ध्यक्षराख्याश्चत्वार, ए ऐ ओ औ इमे स्वराः ॥

આ સ્વરોને સન્ધ્યક્ષર કહેવામાં આવે છે. અ+ઇ=એ આ+ઈ=ઐ અ+ઉ=ઓ આ ઊ ઔ થાય છે. બે સ્વરોને મળી જઈને બનેલા હોવાથી સન્ધ્યક્ષર કહેવાય છે.

॥ ८ ॥ अं अः अनुस्वारविसर्गौ १।१।९

अकारावेतयोर्मध्ये, सुखोच्चारणहेतुकौ ॥१४॥

અનુસ્વાર વિસર્ગમાં જે અ મુકવામાં આવ્યો છે તે સુખપૂર્વક બોલી શકાય તે માટે છે.

॥ ९ ॥ कादिर्व्यञ्जनम् १।१।१०

व्यञ्जनाख्यास्त्रयस्त्रिंशद्वर्णा हान्ताश्च कादयः

ક ખ ગ ઘ ઙ ૧. ચ છ જ ઝ ઞ ૨. ટ ઠ ડ ઢ ણ ૩. ત થ દ ધ ન ૪. પ ફ બ ભ મ ૫. ય ર લ વ, શ ષ સ હ એમ તેત્રીસને વ્યંજન કહેવાય છે.

॥ १० ॥ पञ्चको वर्गः १।१।१२

मान्तेषु कादिवर्णेषु कचटतपसंज्ञकाः ॥१५॥
पञ्चभिः पञ्चभिर्वर्णैर्वर्गाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥

ક જેની આદિમાં છે અને મ જેના અંતમાં છે એવા પાંચ પાંચવર્ણના પાંચ વર્ગો પાડેલા છે. જે આગળ કહેવાશે.

॥ ११ ॥ यरलवा अन्तस्थाः १।१।१५

सूत्रस्यातिस्पष्टत्वादत्र कारिका नास्ति ।

આ સૂત્ર ઘણું સહેલું હોવાથી ટીકા કરી નથી.

॥ १२ ॥ अपञ्चमान्तस्थो धुट् १।१।११

अवर्गपञ्चमान्तस्थास्ते चतुर्विंशतिर्धुटः ॥१६॥

વર્ગનો પંચમ અક્ષર અને અંતસ્થઃ તે રહિત ચોવીશની ઘુટ સંજ્ઞા થાય છે. તે આ ૨૪ છે. क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह આ ચોવીશને ઘુટ કહેવાય છે.

॥ १३ ॥ आद्यद्वितीयशषसा अघोषाः १।१।१३

आद्यद्वितीया वर्गाणामघोषाः शषसा अपि ॥

આદ્યા कचटतपा દ્વિતીયા ख छ ठ थका અને श ष सा આ તેર ઘોષ છે.

॥ १४ ॥ अन्यो घोषवान् १।१।१४

अन्ये स्युर्गादयो वर्णा घोषवन्तश्च विंशतिः ॥१७॥

ઘોષ વર્ણો વીસ છે જેમ કે ग घ ङ । ज झ ञ । ड ढ ण । द ध न । ब भ म । य र ल व ह ।

॥१५॥ अं अः ५कक>८प शषसाः शिट् १।१।१६

शिटसंज्ञका अमी सप्त तट् ५कः कुलिशाकृतिः ॥
गजकुम्भाकृतिः >८ पश्च कपावुच्चारणार्थकौ ॥१८॥

આ સાતને શિટ સંજ્ઞક કહેવાય છે. તે સ્પષ્ટ આકૃતિ બતાવી છે કુલિશ એટલે વજ્ર અને ગજકુંભ=હાથીનું મસ્તક એ બે આકૃતિઓ સંસ્કૃતમાં મૂકવામાં આવે છે.

॥ १६ ॥ तुल्यस्थानास्यप्रयत्नः स्वः १।१।१७

आस्यप्रयत्नस्थानाभ्यां तुल्या वर्णाः स्वसंज्ञकाः ॥
चतुर्दशानां स्वराणां स्वस्वभेदा यथा मिथः ॥१९॥
पञ्चपञ्चकवर्गस्था वर्णाः स्वाः स्युः परस्परम् ॥
यलवाः सानुनासिकनिरनुनासिका अपि ॥२०॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥२१॥
विसर्गीथाऽकुहाः कण्ठ्यास्तालव्या इचुयाश्च शः ॥
उपूपध्मानीया ओष्ठ्या, मूर्धन्या ऋटुषाश्च रः ॥२२॥
दन्त्या ऌतुलसा ए ऐ, कण्ठतालुसमुद्भवौ ॥
ओ औ कण्ठोष्ठजौ ज्ञेयौ, वो दन्तौष्ठ्यः प्रकीर्तितः ॥२३॥
जिह्वयश्च जिह्वामूलीयो, ऽनुस्वारो नासिकोद्भवः ॥
स्वस्थाननासिकास्थानाः, स्युर्ङञणनमा इति ॥२४॥
स्यादुरस्यो हकारस्तु सहान्तस्थः सपञ्चमः ॥
आस्यप्रयत्नाः संवार, विवारस्पृष्टतादयः ॥२५॥
उक्ते वर्णे स्वसंज्ञाऽपि, ग्राह्यः कारे च केवलः ॥
संयोगः स्याद् व्यञ्जनानि, स्वराव्यवहितान्यहो ॥२६॥

આસ્ય પ્રયત્નને સ્થાન બન્ને એક જ હોય અને તે સ્વ સંજ્ઞક કહેવાય છે. ચૌદ સ્વરોના પોતપોતાના ભેદ વડે કરીને સ્વસંજ્ઞક કહેવાય છે.

પાંચ પાંચ વર્ગના વર્ણો પણ સ્વ સંજ્ઞક થાય છે ય, લ, વ સાનુનાસિક ને નિરનુનાસિક કહેવાય છે. વર્ણોના આઠ સ્થાનો છે. ઉરસ્થાન, કંઠસ્થાન, શિરસ્થાન જિહ્વાનું મૂલ સ્થાન અને દાંત તથા નાસિકા ને ઓઠને તાળવામાંથી ઉચ્ચારણ સ્થાન છે.

અ : અ આ ક ખ ગ ઘ ઞ ङ નું કંઠસ્થાન इ च छ ज झ ञ् श य નું સ્થાન તાલવ્ય

उ ऍ ઉપધ્મમાનીય પ ફ બ ભ મ ઓષ્ઠય સ્થાન છે. ऋ ट ठ ड ढ ण ष અને ર મૂર્ધન્ય છે.

દંત્ય ऌ त थ द ध ण અલ્પપ્રાણ છે. ए ऐ નું કંઠને તાલુ સ્થાન છે. ઓ ઔ કંઠને ઓષ્ઠ સ્થાન છે.

વ : દન્તને ઓષ્ઠ બે સ્થાન છે. अं અનુસ્વાર નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

સ્વ પોતાનું સ્થાન નાસિકાસ્થાન ङ् ञ् ण् न् म् એ પાંચનું સ્થાન છે.

ઉરસિ–છાતીથી હ કાર ય ર લ વ, અંતસ્થ સહિત પંચમ સ્થાન છે.

૧ આસ્ય પ્રયત્ન ૨ સંવાર ૩ વિવાર ૪ સ્પૃષ્ટતાદિ. કહેલા વર્ણોની સ્વ સંજ્ઞક થાય છે. કાર્ય અવસરે કેવલ અનુંજ ગ્રહણ કરવું. બે વ્યંજનોનો સંયોગ જોડાક્ષર કહેવાય–સ્વરના વ્યવધાન સિવાય બોલાય છે.

॥ १७ ॥ अप्रयोगीत् १।१।३७

वर्णो वर्णसमूहो वा, पाठे समुपलभ्यते ॥
न दृश्यते प्रयोगे यः, स इत्संज्ञक इष्यते ॥२७॥

વર્ણ અથવા વર્ણસમુદાય પાઠમાં દેખાય ને પ્રયોગ દેખાતો ના હોય તે તે ઇત સંજ્ઞક જાણવો.

स्यादिस्त्यादिर्विभक्तिः स्या-द्विभक्त्यन्तं भवेत्पदम् ॥
आदेशः शत्रुवज्ज्ञेयो, भवेन्मित्रवदागमः ॥२८॥
अवसानं विरामः स्या-द्वर्णानुच्चारणं पुरः ॥
त्रयो लुक् लुप् च लोपश्च, वर्णादर्शनवाचकाः ॥२९॥
दीर्घो विसर्गानुस्वारयुक् संयोगपरो गुरुः ॥
असंयोगपरो ह्रस्वो विसर्गाद्युज्झितो लघुः ॥३०॥
अरेदेतो गुणसंज्ञा, ऋइउस्थानभाविनः ॥
वृद्धिसंज्ञाः स्मृता आ आर, एदौच्च स्वरसंभवाः ॥३१॥
स्यमौजसः स्यु र्घुट्संज्ञाः, पुंस्त्रियोः शि र्नपुंसके ॥
विना सबोधनार्थं सिं, शेषघुट् संज्ञका अमी ॥३२॥

સિ, ઔ, જ સ, તિવ, તસ, અન્તિ તે પ્રત્યયો વિભક્તિ કહેવાય છે. અને તે જેના અંતે છે તેને પદ કહેવાય છે. આદેશ શત્રુ જેવો જાણવો અને આગમ મિત્ર જેવો જાણવો ૧, ૧૯...૧. ૨૦ સૂત્ર છે ૨૮

અવસાન કહો, વિરામ કહો, જેનાથી આગળ પદ હોતું

નથી. ત્રણેની લુક લુપ ને લોપ એક વાચક છે. વર્ણનું અદર્શન –વર્ણનું ઉડી જવું...૨૯

દીર્ઘ વિસર્ગ અઃ અં–યત્નઃ માં ય વિગેરે ગુરૂસંજ્ઞક બને છે.

ચરણ–અસંયોગથી બીજો હ્રસ્વ...અને વિસર્ગ રહિત લઘુ સંજ્ઞા પામે છે. ।। ૩૦ ।।

અર, એત, ઓત...અ ઋ ઌ ઇ ઉ ના સ્થાનમાં થતા ગુણ-સંજ્ઞા વાચક બને છે.

આ આર ઐત ઔત એ સ્વરો અ ઋ ઌ ઈ ઊ ના સ્થાનમાં વૃદ્ધિ સંજ્ઞા કહેવાય છે. ૩ ૨ ૩ ૧ વિગેરે સૂત્રોમાંથી. ।।૩૧।।

સી અમ ઔ જસ ૧. ૧. ૨૯ પ્રમાણે ધુટ સંજ્ઞક બને છે. અને પુંલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ નપુંસકમાં–શિ ૧. ૧. ૧૮ પ્રમાણે ધુડસંજ્ઞક બને છે. ફક્ત સંબોધનની સિ. વિના બીજે ઠેકાણે સિ ધૂટ સંજ્ઞક બને છે.

॥ १८ ॥ लोकात् १।१।३

यदत्र संज्ञान्यायादि वर्णाम्नायादि नोदितम् ॥
तद्वैयाकरणादिभ्यो, लोकेभ्यो बुध्यतां बुधैः ॥३३॥

इति महोपाध्याय श्री कीर्त्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां
संज्ञाधिकारः समाप्तः

卐

अथ परिभाषा प्रकरणम्

स्वेच्छया शास्त्रकारकृतः संकेतविशेषः परिभाषा कथ्यते ।

॥ १ ॥ पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ७।४।१०४

पञ्चम्या निर्दिष्टे यत्कार्यमुच्यते तत्परस्य स्थाने सर्वत्र । भिसऐस—वृक्षैः ।

પંચમી વિભક્તિથી નિર્દેષ કરેલ કાર્ય તે બીજાના સ્થાનમાં સર્વનો આદેશ થાય છે.

॥ २ ॥ सप्तम्या पूर्वस्य ७।४।१०५

सप्तम्या निर्दिष्टे यत्कार्यमुच्यते तत्पूर्वस्यानन्तरस्य स्थाने भवति । इवरर्णादेरस्वे.—दध्यत्र ।

સાતમી વિભક્તિથી નિર્દેશ કરાયેલ કાર્ય. તે પૂર્વના ઉપાન્ત્ય સ્થાનમાં થાય છે.

॥ ३ ॥ षष्ठ्यान्त्यस्य ७।४।१०६

षष्ठ्या निर्दिष्टे यत्कार्यमुच्यते तद् अन्त्यस्य षष्ठी निर्दिष्टस्यैव योऽन्त्यो वर्णस्तस्य स्थाने भवति, न तु समस्तस्य ।

वाष्टन आः स्यादौ०—अष्टाभिः अष्टासु ।

ષષ્ઠી વિભક્તિથી નિર્દેશ કાર્ય. તે અન્ત્યનું જ થાય છે.

અન્ત્યવર્ણના સ્થાને થાય છે. પરંતુ સંપૂર્ણ શબ્દનું થતું નથી.

॥ ४ ॥ अनेकवर्णः सर्वस्य ७।४।१०७

अनेकवर्ण आदेशः षष्ठ्या निर्दिष्टस्यैव सर्वस्य स्थाने भवति । त्रिचतुरस्तिसृ०—तिसृभिः, चतसृभिः ।

અનેકવર્ણવાળું નામ છઠ્ઠી વિભક્તિથી નિર્દેશ કરાયેલું—તે સંપૂર્ણ શબ્દનું થાય છે.

॥ ५ ॥ प्रत्ययस्य ७।४।१०८

प्रत्ययस्य स्थाने विधीयमान आदेशः सर्वस्यैव भवति । जसइः—सर्वे । अष्टौ । कति ।

પ્રત્યયના સ્થાનમાં વિધાન કરાયેલો આદેશ સર્વનો જ થાય છે.

सर्व + जस + ई = सर्वे = अष्टन् = औ = अष्टौ ।

१ બહુપયોદ ईदं પ્રકરણ મયેહ નિવેસ્યતે ।

॥ ६ ॥ स्थानीवाऽवर्णविधौ ७।८।१०९

आदेशः स्थानिवद् भवति, स्थान्याश्रितकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः, तत्कार्यं यदि स्थानि वर्णाश्रितं न भवेत् । 'अस्ति ब्रुवो, भविता, वक्ता, अत्र स्थानिवद्भावेन धातुत्वात्तृजाद यः प्रत्यया उत्पद्यन्ते । पन्थाः इत्यादौ आत्वेकृते स्थानिवद्भावेन व्यञ्जनतया सिलोपः प्राप्तो वर्णाश्रयतया न भवति—

જ્યાં જ્યાં આદેશનું વિધાન કરેલું તે આદેશો જેના સ્થાનમાં બતાવેલા છે. તે તે મૂલ સ્થાન જેવા સમજવા એટલે કે ધાતુનો આદેશ ધાતુ જેવો સમજવો. મૂલ નામનો આદેશ મૂલ નામ જેવો સમજવો. વિભક્તિનો આદેશ વિભક્તિ જેવો સમજવો, કૃદન્તનો આદેશ કૃદન્ત જેવો સમજવો. અવ્યય વગેરે.

॥ ७ ॥ स्वरस्य परे प्राग्विधौ ७।४।११०

परनिमित्तकः स्वरस्थानिक आदेशो व्यवहिते अव्यवहिते वा पूर्वविधौ स्थानिवद् भवति । मृगयति । अत्र णि–परे जातस्य अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन ऋकारस्य उपान्त्यत्वाऽभावात् लघूपान्त्यगुणो न ।

પર નિમિત્તને લઈને થયેલો સ્વરનો કોઈ આદેશ મૂળ રૂપે સમજવો જોઈએ. પણ શરત એટલી કે જ્યારે પરનિમિત્તને લઈને થયેલા આદેશથી પૂર્વના અવ્યવહિતપણે વ્યવહિતપણે પણ કોઈ વિધાન કરવાનું હોય ત્યારે ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

॥८॥ न सन्धिङीयङ्क्विद्विदीर्घासद्धिधावस्क्लुक्ति ७।४।१११

सन्धिविधौ, ङीविधौ, यविधौ, क्विविधौ, द्वित्वविधौ, दीर्घ विधौ, 'संयोगस्यादौ स्कोर्लुक्' २।१।८८ इति

स्कूलुग्वर्जिते असद्विधौ च पूर्वसूत्रेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न भवति । अपयन्ति–इत्यादौ अवर्णस्ये० इत्येत्वरूपे सन्धिविधौ कर्तव्ये इणादेशस्य यकारस्य प्राप्तस्थानिवत्त्वं न भवति । एवमन्यत्रापि ।

॥ ९ ॥ लुप्यव्वृल्लेनत् ७।४।११२

परस्य प्रत्ययस्य लुपि सत्यां स्थानिवद्भावेन लुप्यमान प्रत्ययनिमित्तकं पूर्वकार्यं न भवति, व्वृत् लत्वम् एनत् इति वर्जयित्वा । तद्, इत्यादौ सेर्लुपि सत्यां स्थानिवद्-भावनिषेधात् त्यदाद्यत्व–सत्वादिकं न भवति ।

નામને લાગેલા પ્રત્યયોનો લોપ થતાં એટલે લુપ, લુક્, પ્લુપ થતાં–લોપાયેલ પ્રત્યયને પ્રત્યયરૂપ મલીને જે કાર્ય લોપની પૂર્વમાં થવાનું હોય તે ન થાય. અર્થાત્ લોપાયેલ પ્રત્યયને પ્રત્યયરૂપ માનીને જે કાર્ય લોપની પૂર્વમાં થવાનું હોય તે ન થાય.

॥ १० ॥ विशेषणमन्तः ७।४।११३

विशेषणम् अन्तस्य बोधकं भवति । अतःस्यमोऽम्–ज्ञानम् ।

નામથી કે ધાતુથી જે અવ્યય અભિન્ન હોય તેનું નામ પ્રસ્તુતમાં વિશેષણ જાણવું.

॥ ११ ॥ सप्तम्या आदिः ७।४।११४

सप्तम्यन्तस्य विशेष्यस्य यद् वर्णबोधकं विशेषणं, तत् आदिबोधकं भवति । इन्ङीस्वरे लुक्–पथः, पथाम् ।

स्वरे परे એટલે સ્વર પર હોયતો એ રીતે જે વિધાન સપ્તમી વિભક્તિ દ્વારા બતાવેલ હોય તે સપ્તમ્યન્ત વિશેષણ સમજવું.

॥ १२ ॥ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ७।४।११५

प्रत्ययः प्रकृत्यादिसमुदायान्तबोधको भवति, न तू नस्य अधिकस्य वा । यञिञः–गार्ग्यायणः ।

નામથી કે ધાતુથી જે પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ હોય તે પ્રત્યય માટે તે નામને કે ધાતુને પ્રકૃતિરૂપ સમજવા. પછી નામ કે ધાતુ લાંબા હોય કે ટુંકા જેવા હોય તેવા ને આખા પ્રત્યય માટે પ્રકૃતિરૂપ સમજવા. પણ ઓછા તથા અધિક નહિ.

॥ १३ ॥ गौणो ङ्यादिः ७।४।११६

ङीप्रत्ययादारभ्य ङ्यां यावत् ङ्यादिः प्रत्ययो गौणो यद्यस्ति तदा प्रकृत्यादिसमुदायस्यान्तबोधको भवति, यदि गौणो नास्ति तदा सामान्यतः समुदायान्त बोधको भवति । बन्धौ बहुव्रीहौ–अतिकारीषगन्धायबन्धुः, अत्रगौणः । परम-कारीष गन्धीबन्धुरित्यत्र गौणत्वाऽभावादीच् भवत्येव ।

ચોથા પાદમાં આવેલ સ્ત્રી પ્રત્યય પ્રકરણમાં નામને સ્ત્રી લિંગી બનાવનારૂં સ્ત્રીલિંગ સૂચક ડી વગેરે અનેક પ્રત્યયોનું વિધાન ૨–૪–૧ સૂત્રથી માંડીને ૮૨ સૂત્ર સુધી કરાયેલ છે. એ ડી વિગેરે પ્રત્યયોને લાગતું આ ૧૧૬ સૂત્ર છે. આ સૂત્ર એમ જણાવે છે કે તે નામો જ્યારે કર્મધારય કે તત્પુરૂષ સમાસમાં આવે છે ત્યારે તે નામોને લાગેલા પ્રત્યયો એ નામોના વિશેષણ રૂપ જરૂર બને છે. પછી ભલે એ નામો વિશેષ હોય.

॥ १४ ॥ कृत् सगतिकारकस्यापि ७।४।११७

कृत्प्रत्ययः प्रकृत्यादेः समुदायस्य गतिकारकपूर्वस्य, अपिशब्दात् केवलस्यापि बोधको भवति। भस्मनि हुतम्, प्रवाहे मूत्रितम् इत्यादाविव उदके विशीर्णम्, अवतप्ते नकुलस्थितम् इत्यादावपि "क्तेन" इति समासः।

કેવળ ધાતુને કૃદન્તનો પ્રત્યય લાગે એવું વિધાન કૃદન્તના પ્રકરણમાં છે પણ તે ધાતુની પહેલાં કોઈ ગતિ સંજ્ઞાવાળો શબ્દ હોય તો તે ગતિ સંજ્ઞાવાળા શબ્દ સહિત એવા ધાતુને પણ કૃત્ પ્રત્યય લાગે છે. આ વિધાનને લીધે भस्मनि + हुतम् = भस्मनिहुतम् એમાં क्त પ્રત્યય છે.

॥ १५ ॥ परः ७।४।११८

यः प्रत्ययः स प्रकृतेः पर एव भवति। अजा, वृक्षः, जुगुप्सते।

જ્યાં જ્યાં પ્રત્યયનું વિધાન છે ત્યાં ત્યાં પ્રત્યય પ્રકૃતિથી પર લાગે છે. अजः+आ. अजा=બકરી.

॥ १६ ॥ स्पर्द्धे ७।४।११९

द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयोरेकत्रोपनिपातः स्पर्द्धः, तत्र सूत्रपाठे यः परः स एव विधिस्तत्र भवति। वृक्षान् इत्यादौ सावकाशस्य "शसोऽता–" इत्यस्य, यशांसि इत्यादौ सावकाशस्य "नपुंसकस्य शिः" इत्यस्य च वनानि (वन–शस्) इत्यादावुपनिपाते परत्वात् शिरेव भवति।

वन् + शस् – १/४/४९ સૂત્રથી शस् નો आ થવાની પ્રાપ્તિ આવી અને ૧/૪/૫૫ સૂત્રથી शस् નો शि થવાની પ્રાપ્તિ આવી તો એક જ પ્રયોગમાં આ બે વિધાનો થવાનો પ્રસંગ આવેલ છે. આ પ્રયોગમાં આ વિધાનનું એટલે 'अ' ના દીર્ઘ વિધાનનું ૧/૪/૪૯ સૂત્ર છે. અને शि નું વિધાન ૧/૪/૫૫ સૂત્રથી થાય છે. એટલે ૧/૪/૪૯ માં સૂત્રથી ૧/૪/૫૫ મું સૂત્ર ૫૨ એટલે પછી આવે છે. તેથી वन + शस् એ પ્રયોગમાં शि વિધાન (૧/૪/૫૫) નું સૂત્ર જ લાગુ પડે પણ ૧/૪/૪૯ નું વિધાન લાગુ ન પડે.

॥ १७ ॥ आसन्नः ७।४।१२०

इह शास्त्रे आसन्नाऽनासन्नयोः (सदृशाऽसदृशयोः) प्रसङ्गे यथास्वं स्थानार्थप्रमाणादिभिरासन्न एव विधिर्भवति । दण्डाग्रम्–इत्यादौ कण्ठ्ययोरकारयोः कण्ठ्य एवाऽऽकारो दीर्घो भवति ।

આસન્ન એટલે પાસેનું. અર્થાત્ કોઈ પણ રીતે નજીકનો સંબંધ ધરાવતું. આ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમા અનેક સ્થાને આદેશનું વિધાન કરવામાં આવેલ છે. અમુક એક સ્વરને બદલે બીજો સ્વર કરી દેવો. એક વ્યંજનને બદલે બીજો વ્યંજન કરી દેવો એ રીતે સ્વરના ને વ્યંજનના આદેશો કરવાના અનેક સૂચનો કરેલા છે. એ સૂચનોમાં કોઈ ખાસ સૂચન કરવામાં આવેલ નથી. પણ બધા સૂચનોનો બોધ કરવામાં આવ્યો છે.

॥ १८ ॥ सम्बन्धिनां सम्बन्धे ७।४।१२१

सम्बन्धिशब्दमुद्दिश्य यत्कार्यमुक्तं, तत् कार्यं सम्बन्ध-वाचकादेव तच्छब्दाद् भवति । श्वसुरशब्दात् पत्नीपित्रर्थ काले एव "श्वशुराद्यः" इति इति य–प्रत्ययः, श्वसुर्य इति । श्वशुर इति कस्यचित् संज्ञायां तु इञ्येव श्वाशुरिः ।

જે શબ્દો સમાસ વિગેરેના સંબંધવાળા છે. એટલે તેમના પિતા, ભાઈ, બહેન, સાસુ, સસરા વિગેરેના સંબંધવાળા છે તેના અંગે જે જે વિધાનો કર્યા છે તે તેના સંબંધને ધ્યાનમાં

રાખીને લગાડવા. જેમકે ६।१।९१ સૂત્રથી શ્વસુર્ય થાય છે અપત્ય અર્થમાં શ્વસુર શબ્દને જ થાય. પણ શ્વસુર શબ્દ કોઈના નામ રૂપે હોય તો શ્વાશુરિઃ

॥ १९ ॥ समर्थः पदविधिः ७।४।१२२

पदसम्बन्धी विधिः समर्थाश्रितो भवति यत्र सामर्थ्यं तत्र भवतीत्यर्थः । तेन देवदत्तस्य पुत्रेण सह सम्बन्धे देवदत्तपुत्रयोः सामर्थ्यसद्भावेन समासात्मकः पदविधिर्भवति, धनं देवदत्तस्य पुत्रो मैत्रस्येत्यत्र देवदत्तस्य धनेन सह, मैत्रस्य च पुत्रेण सह सम्बन्धे सति तु देवदत्तपुत्रयोः सामर्थ्याभावेन न समासः ।

જ્યાં જ્યાં જે પદ વિધિ કહ્યો છે એને સમ + અર્થ = સમર્થ એટલે અંગત અર્થવાળો સમજવો. બતાવેલો પદવિધિ કદી અસંગત અર્થવાળા પદોમાં ન હોય. પદ વિધિ એટલે પદનો વિધિ. બે પદનો વિધિ કે વધારે પદનો વિધિ સમર્થતા એટલે પદની સંમતિ.

इति परिभाषा प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ स्वरसन्धिरभिधीयते ॥

वृषभ–अजितौ इति स्थिते—

॥ १ ॥ समानानां तेन दीर्घः १।२।१

समानानां तेन परेण समानेन सह दीर्घः स्यात् । द्वयोः स्थाने एको दीर्घः स्यादिति सहार्थः । लोकात्, स्वरहीन परेण संयोज्यम् । वृषभाजितौ । तव–आयुः तवायुः । दधि–इदं दधीदम् । मधु–उदकं मधूदकम् । पितृ–ऋषभः पितृषभः । होतृ–ऋकारः होतृकारः ।

હવે સ્વર સન્ધિ પ્રકરણ કહેવાય છે. વૃષભ–અજિત આ સ્થિતિમાં ભ નો અ અને અજિત નો આદિ અ બન્ને મળી દીર્ઘ થયો. તેથી વૃષભાજિતૌ થયું.

સમાનાનાં બીજા સમાન સાથે દીર્ઘ થાય છે. અ + આ તવ + આયુઃ = તવાયુઃ તારું આયુષ્ય ઇ + ઈ દધિ + ઈદમ્ – આ દહિ બન્ને ઈ દીર્ઘ થાય છે. દધીદમ્ = ઉ + ઉ મધુ + ઉદકમ્ – મધૂદકમ્ મધને પાણી ઉ. ઉ. મળી દીર્ઘ થાય છે મધૂદકમ્.

ઋ ઋ પિતૃ – ઋષભ – બન્ને ઋ મળી દીર્ઘ ઋ – પિતા ઋષભદેવ થાય છે પિતૃષભઃ

હોતૃ + ઋ કાર બન્ને ઋ મળી દીર્ઘ ઋ થાય છે. હોતૃકારઃ

॥ २ ॥ अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् १।२।६

अवर्णस्य इवर्णउवर्णऋवर्णलृवर्णैः सह एत् ओत् अर् अल् इत्येते आदेशाः स्युः ।

અવર્ણનો ઈ વર્ણ ઉ વર્ણ ઋ (ऋ) વર્ણ ऌ (ऌ) વર્ણોની સાથે એત્ ઓત્ અર્ અલ્ એ પ્રમાણે આદેશ થાય છે. જેમકે–અ વર્ણની એટલે અ કે આ બરાબર ઈ વર્ણ એટલે ઇ કે ई આવેલ હોય તો બન્નેને બદલે ए બોલાય છે. એ જ રીતે અ વર્ણની બરાબર ઉ વર્ણ આવેલો હોય તો તે બન્નેને બદલે ओ બોલાય છે. તે જ રીતે અ વર્ણની બરાબર ઋ કે ॠ આવેલો હોય તો તે બન્નેને બદલે अर् બોલાય છે. અ વર્ણની બરાબર ऌ વર્ણ એટલે ऌ કે ॡ આવેલા હોય તો તે બન્નેને બદલે अल् બોલાય છે. देव + इन्द्र = देवेन्द्रः દેવોમાં ઇન્દ્ર અથવા દેવોમાં ઇન્દ્ર સમાન.

यथासंख्यमनुदेशः समसंख्याकानाम्—

अ + इ तव + इदं = तवेदम् = તારૂ આ.

आ + उ गङ्गा + उदकं = गङ्गोदकम् = ગંગા નદીનું પાણી

१ जलतुम्बिका न्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम्

आ + ऋ महा + ऋषिः महर्षि = મોટા સાધુ પાણીમાં તુંબડું ઉપર રહે તેમ આ ન્યાય વડે રેફનું ઉર્ધ્વગમન થયું.

अ + ऌ तव + ऌकारः तवऌकारः = તારો ऌકાર

॥ ३ ॥ ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सर-वत्सतरस्यार् १।२।७

प्रादीनां सप्तानामवर्णस्य ऋणे परे ऋता सहार् स्यात् ।

પ્ર. દશ ઋણ વસન કમ્બલ વત્સર અને વત્સતર એ શબ્દના અંતિમ અક્ષરના અ ની પછી ઋણ શબ્દનો ઋ આવે તો આગળના અ અને ઋ મળી આર થાય.

(૧) અ + ઋ પ્ર + ઋણમ્ – પ્રાર્ણમ્ । વધારે દેવું
અ – ઋણ્ – ઋણમ્ ઋણાર્ણમ્ । દેવાનું દેવું
વસન ,, વસનાર્ણમ । કપડા માટે કરેલું દેવું
કમ્બલ ,, કમ્બલાર્ણમ્ । કંબલ માટે કરેલું ઋણ.
વત્સર ,, વત્સરાર્ણમ્ । વર્ષ માટે કરેલું દેવું
વત્સર ,, વત્સરાર્ણમ્ । વછેરા માટે કરેલું દેવું.

આ બધા ઉદાહરણોમાં ૧।૨।૬ સૂત્રદ્વારા ઋનું અર્ ઉચ્ચારણ થવું શકય હતું. પરંતુ આ સૂત્રે તે ઉચ્ચારણને અટકાવીને ઋનું આર્ કરવાનું ઉચ્ચારણ સૂચવ્યું છે.

॥ ४ ॥ ऋते तृतीयासमासे १।२।८

अवर्णस्य ऋते परे तृतीयासमासे ऋता सहार् स्यात् । शीत–ऋतः शीतार्तः, इत्यादि ।

અવર્ણનો ऋत પર છતાં ને તૃતીયા સમાસમાં ખાસ કરીને આર થાય છે.

शीतेन ऋतूः शीतार्तः ઠંડીથી પીડાતો

॥ ५ ॥ एदौत्सन्ध्यक्षरैः १।२।१२

अवर्णस्य सन्ध्यक्षरैः परैः सह ऐ औ स्याताम् । तव+एषा तवैषा । महा+ऐश्वर्यं महैश्वर्यम् । तव+ओदनः तवौदनः । तव-औपगवः तवौपगवः ।

અવર્ણનો સન્ધ્યક્ષર પર છતાં – ए ऐ ओ औ – રહેલા હોય ત્યારે एत् औत् થાય છે. જેમકે ૧. तव – एषा तवैषा – તારૂં આ.

(२) महा – ऐश्वर्यं – महैश्वर्यं મોટી ઋદ્ધિવાળો.
(३) तव ओदनं – तवौदनं તારો ભાત
(४) तव औपगवः – तवौपगवः તારો ગોવાળ

॥ ६ ॥ वौष्ठौतौ समासे १।२।१७

ओष्ठौत्वोः परयोः समासेऽवर्णस्य लुग्वा स्यात् ।

ओष्ठ અને ओतु પર છતાં અવર્ણનો લુપ્ વિકલ્પે થાય છે. बिम्ब – ओष्ठी – बिम्बोष्ठी बिम्बौष्ठी – લાલ ઓઠવાળી સ્ત્રી स्थूल – ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः જાડું બીલાડીનું બચ્ચું.

(क्वचिदन्यत्राप्येदोतोः परयोरवर्णस्य लुग्वाच्यात्)

આ સિવાય કોઇક વખત બીજે પણ એ અને ઓ આવે તો આગળના અવર્ણનો લોપ થાય છે.

अद्य–ओम अद्योम् । इह–एव तिष्ठ इहेव तिष्ठ ।

(क्वचिदवर्णस्येवर्णोवर्णाभ्यां सहैत्वौत्वे वाच्ये)

કેટલીક વખત અવર્ણ પછી ઇવર્ણ અને ઉવર્ણ આવે તો અ અને ઇ ને બદલે ઐ અને અ ઉ ને બદલે ઔ થાય છે.

स्व-ईरः स्वैरः । स्व–ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष–ऊहिनी= अक्षौहिणी

प्र–ऊढः प्रौढः । दधि–अत्र इति स्थिते—

॥ ७ ॥ इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् १।२।२१

इउऋऌवर्णानामस्वे स्वरे परे यवरलाः स्युः । दध् यू अत्र इति तावद्भवति ।

ઇવર્ણ ઉવર્ણ ઋવર્ણ અને ૡવર્ણ પછી વિજાતીય સ્વર આવે તો અનુક્રમે य् व् र् ल् થાય.

॥ ८ ॥ अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने १।३।३२

अदीर्घात्स्वरात्परस्य रहस्वरबर्जस्य वर्णस्य विरामे असंयुक्तव्यञ्जने च परेऽनु द्वित्वं वा स्यात् । इति धस्य वा द्वित्वम् ।

२, ह् અને સ્વરવર્જિત હ્રસ્વસ્વર પછી વિરામ અગર જોડાક્ષર વગરનો શબ્દ હોય તો વિકલ્પે ડબલ થાય છે. આથી दध्यत्र ને બદલે વિકલ્પે दद्धयत्र થયું.

॥ ९ ॥ तृतीयस्तृतीयचतुर्थे १।३।४९

तृतीये चतुर्थे च परे धुटस्तृतीयः स्यात्। एकवर्गीया मिथः स्वा इति पूर्वधकारस्य दकारः। दद्धत्र। दध्यत्र। मधु-अत्र मद्धुवत्र। मध्वत्र। पितृ अर्थः पित्रर्थः। पित्रर्थः। लृ-इत् लित्। इवर्णादेरित्यत्र पञ्चमीव्याख्याने दधियत्र, मधुवत्रेत्यादि। गौरी-अत्रेत्यत्रा गौर् यू अत्रेति जाते अदीर्घाद्विरामेति सूत्राप्राप्तेर्न रेफस्य द्वित्वम्, किन्तु—

વર્ગનો ત્રીજો અને ચોથો અક્ષર પર હોય તો આગળના ચોથા અક્ષરનો ત્રીજો થાય. ઉપરના સૂત્રથી ડબલ ધ્ થાય તેને આ સૂત્ર પ્રથમના ધ્ ને દ્ બનાવે છે.

॥ १० ॥ र्हादर्हस्वरस्यानु नवा १।३।३१

स्वरात्पराभ्यां रहाभ्यां परस्य रहस्वरवर्जस्य वर्णस्यानु द्वित्वं वा स्यादिति यकारस्य वा द्वित्वम्। गौर्य्यत्र। गौर्यत्रा। नहि-अत्र नह्य्यत्र। नह्यत्र।

સ્વરથી પર રહેલા ર અને હ તેની પછી ર હ સ્વર વર્જીને જે વર્ણ – તેનુ દ્વિત્વપણું વિકલ્પે થાય છે. ગૌરી. અત્ર ઇ નો

य तेनुं द्वित्वपणुं य ऽय्अल थाय छे तेथी गेाय्यंत्र थयुं. ऽय्अल ना थाय त्यारे गौर्यंत्र थाय. એવી રીતે नहि अत्र नह्य्यत्र विकल्पे नह्यत्र थयुं.

॥ ११ ॥ एदैतोऽयाय् १।२।२३

एकारैकारयोः स्वरे परे अयायौ स्याताम् । ने–अनं नयनम् । नै–अकः नायकः ।

एत ऐत नेा स्वर पर छतां अय् अने आय् थाय छे. ने – अनम् ने ना એ नेा अय थयेा त्यारे नय् + अनम् – नयनम् આંખ, नै अकः नै नेा नाय – अकः + नायकः । नेता, દોરનાર

॥ १२ ॥ ओदौतेाऽवाव् १।२।२४

ओकारौकारयोः स्वरे परे अवावौ स्याताम् । लेा–अनं लवनम् । लौ-अकः लावकः ।

ओકાર અને ઔકારનેા સ્વર પર છતાં अव् ने आव् थाय छे. लेा – अनं – ओ अव् थयेा तेथी लवनम् – લણવું, કાપવું. लौ – अकः औ नेा आव थयेा. लावकः લણનારેા.

पदान्तेऽयायवावां य्वेाः स्वरे परे लुग्वा वाच्या,

लुकि सत्यामसन्धिश्च १।३।२४

ते–आगताः त आगताः । तयागताः । तस्मै–इदं तस्मा इदं । तस्मायिदं । पटे–इह पट इह पट विह । वृक्षौ–इह-वृक्षा इह । वृक्षाविह ।

પદને અંતે એ અ ઓ ઔ નો અય, આય, અવ અને આવ થયા પછી સ્વર આવે તો य् व् નો વિકલ્પે લોપ થાય છે. જેમ પટવિહ, પટ ઇહ, વૃક્ષા ઇહિ, વૃક્ષા વિહ.

॥ १३ ॥ स्वरे वाऽनक्षे १।२।२९

गोशब्दसम्बन्धिन ओकारस्याक्षशब्दवर्जस्वरे परे अव इत्यकारान्त-आदेशो वा स्यात् ।

ગો શબ્દ સંબંધી ઓકાર અક્ષ શબ્દ વર્જી બીજા સ્વર પર છતાં અવ એવો અકારાન્ત આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

गो–ईशः गवेशः । गवीशः ।

(इन्द्रे परे संज्ञायां च नित्यम्) १।२।३०

गवेन्द्रः, गवाक्षः ।

પરંતુ અક્ષ શબ્દ પર આવ્યો હોય તો તેમજ સંજ્ઞા હોય તો ઓ નો અવ નિત્ય થાય છે.

॥ १४ ॥ एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् १।२।२७

पदान्तस्थाभ्यामेदोद्भ्यां परस्याकारस्य लुक् स्यात् ।

પદાન્તમાં રહેલા એત્ ઓતથી – પર રહેલા અકારનો લુક્ થાય છે.

तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्ते इत्येव । ने-अनं नयनम् ।

અહિં ને પછી અ છે પણ ને નો એ પદાન્તે ન હોવાથી લુક્ ન થયો.

इति महोपाध्याय श्री कीर्त्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां
स्वरसंधिः समाप्तः ॥

卐

अथासन्धिरुप्यते ॥

હવે અસન્ધિપ્રકરણ કહે છે.

॥ १ ॥ प्लुतोऽनितौ १।२।३२

इतिवर्जे स्वरे परे प्लुतः सन्धिभाग् न स्यात्। चैत्र ३ अत्र न्वसि। इतौ तु—सुश्लोकेति।

પ્લુત સ્વર પછી ઇતિ શબ્દને છોડીને સંધિ ન થાય. ચૈત્ર૩ અત્ર અહિં સન્ધિ ન થઈ પણ સુશ્લોક ઇતિ ત્યાં ઇતિ શબ્દ હોવાથી સન્ધિ થઈ. સુશ્લોકેતિ થયું !

॥ २ ॥ इ ३ वा १।२।३३

इः प्लुतः सन्धिं वा नैति। लुनीहि ३ इति, लुनीहीति।

ઇ પ્લુત હોય પછી ઇતિ શબ્દ આવે તો વિકલ્પે સંધિ થાય. લુનીહિરૂ ઇતિ. લુનીહીતિ એક વખત સંધિ થઈ અને એક વખત ન થઈ.

॥ ३ ॥ ईदूदेदूद्विवचनम् १।२।३४

एते त्रयो द्विवचनान्ताः सन्धिं नाप्नुवन्ति।

मुनी इह। साधू एतौ। माले इमे। पचेते इति

मुनी + इह साधू – एतौ – આ બે સાધુ છે. माले – इमे –આ બે માલા છે. पचेते इति – આ ક્રિયાપદને છેડે દ્વિવચન છે ई, ए દ્વિવચનના છેડે હોવાથી સન્ધી થઈ નહિ.

॥ ४ ॥ अदो मुमी १।२।३५

अदस्शब्दसंबन्धिनौ मु-मी सन्धि नाप्नुतः ।

અદસ્ શબ્દના જ મુ અને મી ની બરાબર સામે કોઈ પણ સ્વર આવેલો હોય તો તે બે સ્વરો વચ્ચે સંધિ થતી નથી.

अदस्-अमुमु + इचा = अमुमु इचा, अमी+अश्वाः = अमी अश्वाः

અહિં મુ અને મી હોવાથી પછીના સ્વર સાથે સન્ધિ થઇ નથી.

॥ ५ ॥ चादिः स्वरोऽनाङ् १।२।३६

आङ्वर्जश्चादिः स्वरः सन्धि नैति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ ।

अनाडितिकिम्-आ इहि=एहि

આઙ્ છોડી આદિમાં એકલો કોઈ સ્વર હોય અને પછી સ્વર આવે તો સંધિ થતી નથી.

अ–अपेहि इ इन्द्रं पश्य કે અ. દૂર ખસ્
હે ઇ ઈદ્રને જો. उ–उत्तिष्ठ ઉ ઉભો થા
આ एवम् किलमन्यसे = तुं એમ માને છે.

॥ ६ ॥ ओदन्तः १।२।३७

ओदन्तश्चादिः स्वरे सन्धि न भजते । अहो अत्र ।

ઓદન્ત પછી અકારાદિનો સ્વર પર છતાં સન્ધિ થતી નથી. अहो अत्र–આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

॥ ७ ॥ सौ न वेतौ १।२।३८

सि–निमित्त ओकार इतौ परे सन्धि वा नैति । पटो इति पटविति ।

સિ નિમિત્તક સંબોધન વિભક્તિ ઓકારમાં इति પર છતાં સન્ધિ વિકલ્પે થતી નથી. પટો – इति પટવિતિ. ।

॥ ८ ॥ वाऽत्यसन्धिः १।२।३९

गोरोकारस्याति परेऽसन्धिर्वा स्यात् । गो–अग्रम् गवाग्रम् । गोऽग्रम् ।

ગો નો ઓકાર નો अति પર છતાં असन्धि વિકલ્પે થાય છે. ગો – अग्रम् – ગવાગ્રમ । ગોऽગ્રમ્ – ગાયનો આગલો ભાગ.

॥ ९ ॥ ऋलृति ह्रस्वो वा १।२।२

ऋति लृति च परे समानानां ह्रस्वो वा स्यात्। ह्रस्वविधानसामर्थ्यादसन्धिः। इदमेव ह्रस्वस्यापि ह्रस्वविधाने फलम्। बाल ऋश्यः। बालर्श्यः।

ऋ કારને लृ કાર પર છતાં સમાનનો વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે. હ્રસ્વ કરવાનું ફલ સન્ધિ થતી નથી. હ્રસ્વનો હ્રસ્વ કરવામાં આજ ફલ છે.

बाला + ऋश्यः = बाल ऋश्यः બાલિકાનો ऋश्य એટલે એક પ્રકારનો હરણ વિકલ્પે असन्धि થાય છે.

बाल + ऋश्यः सन्धि विकલ્પે છે. માટે गुण થયો.

જ્યારે હ્રસ્વ ન થાય ત્યારે बालर्श्यः = પદ બની ગયું. (सूत्र १/२/६ थी थयुं.)

જ્યાં આ નિયમથી હ્રસ્વ થાય ત્યાં પછી સામસામા આપેલા સ્વરોમાં કશોજ ફેરફાર ન થાય એમ સમજવાનું છે.

॥ १० ॥ ह्रस्वोऽ पदे वा १।२।२२

इउऋलृवर्णानामस्वे स्वरे परे ह्रस्वो वा स्यात्, न चेतौ निमित्तनिमित्तिनावेकत्र पदे स्याताम्। नदि एषा। मधु अत्र। एकपदे तु नद्यौ

ઉપર કહેલા ચારે વર્ણના વિજાતીય સ્વર પર છતાં હ્રસ્વ વિકલ્પે થાય છે. નિમિત્ત નિમિત્તિ એક પદમાં ન હોવા જોઇએ. નદિ એષા – વિકલ્પે નદ્યેષા. મધુ – અત્ર સન્ધી થઈ તો મધ્વત્ર મધ અહિં છે. નદી + औ = नद्यौ –

અહિં નિમિત્ત નિમિત્તિ બન્ને એક પદમાં છે તેથી આ સૂત્ર અહિં ન લાગુ પડયું અને સન્ધિ થઇ.

अ इ उ वर्णनां विरामेऽनुनासिको वा २/१/४१

अ इ उ वर्णो विरामे–छेडे अनुनासिक विकल्पे थाय छे. साम्मँ साम दधिँ दधि

॥ इति महोपाध्याय श्री कीर्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय श्री विनयविजयगणिविरचितायां हेमलघुप्रक्रियायाम् सन्धिः समाप्तः ॥

अथ व्यञ्जनसन्धिः ॥

वाक्-मह इति स्थिते—

॥ १ ॥ धुटस्तृतीयः २।१।७६

पदान्ते धुटां स्वस्तृतीयः स्यात् । वाग् मह इति भवति ।

પદાન્તે આદેલા ધુટ્ સંજ્ઞાવાળા વ્યંજનનો તેને મળતા વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન બોલવો.

वाच्+स्=वाक्+स्=वाग्=વાણી.

॥ २ ॥ तृतीयस्य पञ्चमे १।३।१

वेति पदान्त इति अनुनासिक इति चानुवर्तते । एवमन्यत्राप्यपेक्षितं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयम् । पदान्तस्थस्य वर्गतृतीयस्य पञ्चमे परे स्वः पञ्चमो वा स्यात् ।

वाङ् महः वाग् महः

વા. પદાન્ત અને અનુનાસિક આ ત્રણની અનુવૃતિ ચાલી આવે છે. પદાન્તમાં રહેલા વર્ગના ત્રીજા અક્ષરનો પંચમ અક્ષર પર છતાં પોતાની જાતિનો પંચમ અક્ષર વિકલ્પે થાય છે. ઉ. વાગ્ – મહઃ – વાઙ્ મહઃ = વાણી શ્રેષ્ઠ.

॥ ३ ॥ प्रत्यये च १।३।२

प्रत्ययस्थे पञ्चमे परे च नित्यम् भवति ! वाग्–मयं वाङ् मयम् ।

પદાન્તે આવેલા વર્ગના ત્રીજા અક્ષરની બરાબર સામે પ્રત્યયનો આદિભૂત એવો પાંચમો અક્ષર એટલે ङ ञ ण न म માંનો કોઇ પણ વ્યંજન આવે તો ત્રીજા અક્ષરને બદલે તેને (ત્રીજા અક્ષરને) મળતો આવે એવો એટલે તેના સમાન સ્થાનવાળો વર્ગનો પાંચમો અનુનાસિક અક્ષર હંમેશાં બોલાય છે.

वाग्+मयम्=वाङ्मयम्=શાસ્ત્ર અહીં मयट् પ્રત્યય છે.

॥ ४ ॥ ततो हश्चतुर्थः १।३।३

पदान्तस्थात्तृतीयात्परस्य हस्य पूर्वतृतीयस्ववर्ग्यश्चतुर्थो वा स्यात् ।

वाग्घरिः । वाग्हरिः । तत्–हितम् । तद्धितम् । तद्हितम् ।

પદાન્તમાં રહેલાં વર્ગના ત્રીજા અક્ષરથી પર ह् વ્યંજનથી શરૂ થતો શબ્દ આવે તો પૂર્વ ત્રીજા અક્ષરને મળતો આવે એવો વર્ગનો ચોથો અક્ષર વિકલ્પે થાય છે. જેમકે वाक् हरिः – वाग् हरिः – वाग्घरि ના થાય તો वाग् हरिः

तत् हितम् तद्धितम् વિકલ્પે *तद्हितम्* ।

॥ ५ ॥ नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे १।३।८

पदान्तस्थस्य प्रशान्वर्जशब्दसंबन्धिनो नस्य चटतेषु सद्वितीयेष्वधुट्परेषु शषसा यथासंख्यं स्युः अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य ।

પ્રશાન્ સિવાયના કોઈપણ પદને છેડે ન્ આવેલો હોય અને તે ન્ પછી તરત જ અધુટ્ વ્યંજન પર આવેલ હોય એટલે સ્વર સહિત અથવા ય ર લ વ સહિત એવા च छ ट ठ કે त थ આવેલા હોય તો च छ ની પૂર્વના ન્ નો श् બોલાય ट ठ આવ્યા હોય તો न નો ष બોલાય અને त थ આવ્યા હોય તો न નો स બોલાય અને તે અનુસ્વાર અનુનાસિક સહિત મુકાય છે. સ્વરના અનુનાસિક ઉચ્ચારણની ઓળખાણ સારૂં ઁ આવું ચિન્હ મુકાય છે.

अनुनासिक अनुस्वार–च–भवान्+चारुः=भवाँश्चारुः=भवांश्चारुः=
તમે ચારૂ પુરુષ છો.

,, ,, च–भवान्+चरः=भवांश् चरः=भवांश्चरः=
તમે ચર પુરૂષ છો.

,, ,, छ–भवान्+छेकः=भवाँच्छेकः=भवांच्छेकः=
તમે દક્ષ છો.

,, ,, ट-भवान्+टीकः=भवाँष्टीकः=भवांष्टीकः=
તમે ટીકાકાર છો.

,, ,, ठ–भवान्+ठकारः=भवाँष्ठकारः=भवांष्ठकारः=
તમે ઠકાર છો.

,, ,, त–भवान्+तनुः=भवाँस्तनुः=भवांस्तनुः=
તમે પાતળા છો.

,, ,, थ–भवान्+थुडति=भवाँस्थुडति=भवांस्थुडति=
તમે ઢાંકો છો.

प्रशान वर्जनात् – प्रशांश्चर શાંત સેવક છે. अधुडितिकिम् भवान्त्सरुकः = તમે ઠગ છો.

॥ ६ ॥ द्विः कानः कानि सः १।३।११

द्विरुक्तस्य कानः कानि परे सः स्यात् । अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । कांस्कान् । काँस्कान् ।

બે વાર બોલાયેલા એટલે દ્વિર્ભાવ પામેલા कान् રૂપના પ્રથમ कान् પછી તરત જ બીજો कान् આવેલો હોય તો પ્રથમ कान् ના न् નો स् બોલાય છે. તથા પ્રથમના कान् ના આ ઉપર અનુસ્વાર પણ બોલાય છે. અને આ નું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ પણ છે.

कान्+कान्=कांस्कान=काँस्कान्=કોને કોને

॥ ७ ॥ नः शि ञ्चू १।३।१९

पदान्तस्थस्य नस्य शे परे ञ्च् वा स्यात् ।

પદાન્તમાં આવેલા ન્ પછી તરત જ શ્ આવેલો હોય તો ન્ ને બદલે ञ्च् વિકલ્પે થાય છે. ન્ પછી તરત જ આવેલો શ્ 'श्च' સંબંધી ન હોવો જોઇએ.

भवान् शूरः । भवाञ्च् शूरः । अश्च इत्येव । भवाञ् श्व्येतति ।

અહિં श નથી તેથી ञ्च् ન થયે.

॥ ८ ॥ प्रथमादधुटि शश्छः १।३।४

पदान्तस्थात्प्रथमात्परस्य शस्याधुटि छो वा स्यात् ।

પદાન્તે આવેલા વર્ગના પ્રથમ અક્ષર એટલે क् च् ट् त् અને प् ની બરાબર સામે श् આવેલો હોય તો श् સાથે તરત જ કોઈપણ અધુટ્ અક્ષરો આવેલ હોય તો श् ને બદલે વિકલ્પે छ् થાય છે.

भवान् शूरः भवांञ्च्शूरः भवाञ् शूरः । इति भवांश्छूरः

વિકલ્પત્રૈપે ત્રૈરુપ્યમ્ તમે શૂરવીર છો.

वाक् शूरः = वाक् छूरः । वाक् शूरः= વાણીમાં શૂરો.

વાણી શૂરો વાણીયો. અહીં શ્ પછી તરત જ ऊ અધૂટ્ અક્ષર છે

॥ ९ ॥ ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा १।३।१७

पदान्ते । प्राङ्क्शेते । प्राङ्क्छेते । प्राङ्शेते । सुगण्ट्शेते । सुगण्ट्छेते । सुगण्शेते ।

પદાન્તે ङ् પછી તરત જ શિટ્ આવે તો ङ ને બદલે 'ङ्क्' વિકલ્પે થાય છે. અને એ જ રીતે ण હોય તો णट् વિકલ્પે થાય છે.

પદને અંતે ङ् હોય અને પછી શેતે આવે તો ङ् ઉપરાંત क् ઉમેરાય અને પદને અંતે ण् હોય તો ण् ઉપરાંત ट् ઉમેરાય છે.

प्राङ् + शेते = प्राङ्क् शेते, प्राङ्शेते तथा प्राङ्क्छेते (જુઓ ૧-૨-૪) પૂર્વ દિશામાં સુવે છે.

सुगण् + शेते = सुगण्ट् शेते, सुगण्शेते, तथा सुगण्ट्छेते (જુઓ ૧-૩-૪) સારો ગણુનારો સુવે છે.

॥ १० ॥ तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ १।३।१४

मुइत्यागमस्य पदान्तस्थस्य च मस्य व्यञ्जने परे तस्यैव स्वावनुस्वारानुनासिकौ स्याताम् ।

મુ આગળના મ કાર પછી પદને છેડે આવેલા મ્ પછી તરત જ કોઇ વ્યંજન આવે તો મ્ ને બદલે તેની પછી

આવેલ વ્યંજનને મળતો અનુનાસિક વ્યંજન પણ બોલાય છે. અને મ નો અનુસ્વાર પણ થાય છે.

त्वम् चारुः । त्वं चारुः । त्वञ्चारुः । त्वं टकः । त्वण्टकः । कंयः । कँय्यः = पुरो व्यञ्जनाभावे तु नानुस्वारः । त्वम् । सम्राट् इति तु निपातः ।

॥ ११ ॥ ह्रस्वाद् ङ्णनो द्वे १।३।२७

ह्रस्वात्परेषां पदान्तस्थानां ङ्णनां स्वरे परे द्वित्वं स्यात् । कु-कूङ्णस्ते । सुगण्णिह । लिखन्नास्ते ।

પદાન્તે રહેલા અને હ્રસ્વ સ્વર પછી તરત જ આવેલાં ङ् ण् અને न् પછી તરત જ સ્વર આવેલો હોય તો તે ત્રણે વ્યંજનો બેવડા થાય છે. એટલે ङ् નો ङ्ङ् અને ण् નો ण्ण અને न् નો न्न થઇને રહે છે.

ण् सुगण + इह = सुगण्णिह लिखन् आस्ते – लिखन्नास्ते લખવા બેસે છે.

कुङ + आस्ते = कुङ्ङ्+आस्ते = कुङ्ङास्ते = વાંકો ચાલનારો બેસે છે.

॥ १२ ॥ स्वरेभ्यः १।३।३०

स्वरात्परस्य छस्य द्वित्वं स्यात् ।

સ્વરની પછી તરત જ આવેલો છ નો ચ્છ થાય છે.
इ+छति=इच्छति=તે ઇચ્છે છે.

॥ १३ ॥ अघोषे प्रथमोऽशिटः १।३।५०

अघोषे परे शिड्वर्जस्य घुटः स्वः प्रथमः स्यादित्या- *दछस्य चत्वे–तवच्छत्रम् । इच्छति ।*

શિટ્ સિવાયના ઘુટ્ અક્ષર પછી તુરત જ અઘોષ અક્ષર આવેલો હોય તો ઘુટ્ને બદલે ઘુટ્ને મળતો આવે એવો એ વર્ગનો પ્રથમ અક્ષર બોલાય છે.

वाग् + पूता = वाक् + पूता = वाक्पूता = વાણી વડે પવિત્ર
धूटिति પયસ્સુ

॥ १४ अनाङ्माङो दीर्घाद्धा छः १।३।२८

दीर्घादीर्घस्थानीयाच्च प्लुतात्स्वरात्परश्छो द्विर्वा स्यात् ।

આઙ્ માઙ્ ના આ સિવાયનો બીજો કોઈ પણ દીર્ઘ સ્વર-પદને છેડે હોય અને પછી તરત જ છ આવેલો હોય તો તે છ ને વિકલ્પે ચ્છ થાય છે. અને આઙ્ માઙ્ માં નિત્ય ચ્છ થાય છે.

कन्याच्छत्रं, कन्याछत्रम् । मुनेच्छत्रं–मुनेछत्रम् ।

(आङ्माङ्भ्यां तु नित्यम्) आच्छाया, माच्छिदत् । १/३/२८

कन्या + छत्रम् = कन्याच्छत्रम् तथा कन्याछत्रम् = કન્યાનું છત્ર-છત્રી.

॥ १५ ॥ तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ १।३।६०

तवर्गस्य श–चवर्गयोगे चवर्गः, ष–टवर्गयोगे टवर्गः स्यात् ।

त वर्गना કોઈ व्यंजन साथे ञ् नो योग होय એટલે आगळ पाछळ संबंध होय तो त वर्गनो च वर्ग थाय छे. अने त वर्गनो જેટલામો व्यंजन होय तेटलामो च वर्गनो व्यंजन थाय छे. त वर्गना કોઈ व्यंजन साथे ना पूर्वोक्त रीते च वर्गना કોઈ व्यंजननो संबंध होय तो त वर्गना व्यंजनने બદલે च वर्गनो व्यंजन બોલાય છે.

तत् शास्त्रं, तच् शास्त्रम् । तत् चारु, तच्चारु ।

पिष्–तं, पिष्टम् । तत्–टकारः तट्टकारः । ईट्–ते, ईट्टे ।

ઉદા. त अने च वर्गनो संबंध – तत् + चारु = तच्चारु = તે સારું.

॥ १६ ॥ सस्य शषौ १।३।६१

सकारस्य श–चवर्गाभ्यां योगे शः, ष–टवर्गाभ्यां च योगे षः स्यात् । वृस्–चति, वृश्चति । दोस्–षु, दोष्षु । पदान्तापदान्तयोरयं विधिः ।

સ ની સાથે શ નો સંબંધ અથવા ચ વર્ગના કોઈ વ્યંજનનો સંબંધ હોય તો સ ને બદલે શ થાય છે, અને સ ની સાથે ષ નો સંબંધ હોય અથવા ટ વર્ગનો કોઇ વ્યંજનનો સંબંધ હોય તો સ ને બદલે ષ બોલાય છે.

ઉદા. स्म् + च्योतति – श्म् + च्योतति = श्च्योतति, स्चोतति – તે ચુવે છે. અને સ અને ટ વર્ગનો યોગ पापट् + सि = पापट्सि = વારંવાર ગતિ કરે છે.

॥ १७ ॥ न शात् १।३।६२

शात्परस्य तवर्गस्य चवर्गो न स्यात् । प्रश्नः ।

શ પછી તરત જ ત વર્ગનો વ્યંજન આવેલો હોય તો ત વર્ગના વ્યંજનને બદલે ચ વર્ગનો વ્યંજન થતો નથી. શ ને ત વર્ગ કેમ.

अश + नाति = अश्नाति = તે ખાય છે.

प्रश् + नः = प्रश्नः = प्रश्नः = પૂછવું.

॥ १८ ॥ पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवतेः १।३।६३

पदान्तस्थाट्टवर्गात्परस्य तवर्गस्य टवर्गः, सस्य च षो न स्यात् ।

પદને છેડે આવેલા ટ વર્ગના કોઈ પણ વ્યંજન પછી તરત જ ત વર્ગનો કોઈ વ્યંજન આવેલો હોય તો તથા સ આવેલો હોય તો તેના ઉચ્ચારણમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. એટલે તે વર્ગના વ્યંજનને બદલે ટ વર્ગનો વ્યંજન બોલાતો નથી. તથા સ ને બદલે ષ પણ બોલાતો નથી. તો પણ પદને છેડે આવેલા ટ્ વર્ગના કોઈ પણ વ્યંજન પછી નામ્ પ્રત્યયનો નગરી તથા નવતિ શબ્દનો ન આવેલો હોય તો તે ન નો ણ અવશ્ય બોલાય છે.

षट् नयाः षण्नयाः, षट्सु । नाम् नगरी नवतीनां तु स्यात् षण्णाम् । षण्णगर्यः । षण्णवतिः ।

નવતિ શબ્દનો ન આવેલો હોય તો તે ન નો ણ અવશ્ય બોલાય છે.

ષટ્ + તયમ્=ષટ્ + તયમ્ = ષટ્તયમ્ બોલાય પણ ષટ્યમ્– છ અવયવવાળું ન બોલાય.

ષટ્+નયાઃ–ષણ્ + નયાઃ = ષણ્નયા બોલાય. પણ ષણ્ણયાઃ = છ નયો – ન બોલાય.

षट् + नाम्=षण् + णाम्= षण्णाम् બોલાય, પણ षण्नाम न બોલાય. षण्णाम्= છ નું

षट् + नगरी – षण् + णगरी = षण्णगरी બોલાય, પણ षण्नगरी ન બોલાય. षण्णगरी = કોઇ છ નગરીનું વિશેષ નામ છે.

षट् + नवतिः – षण् + णवतिः = षण्णवतिः બોલાય પણ षण्नवतिः ન બોલાય. षण्णवतिः = છ-નું.

વિશેષ ઉદાહરણો અન્ય જોઈ લેવા.

॥ ९९ ॥ षि तवर्गस्य १।३।६४

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य षे परे टवर्गो न स्यात् ।

तीर्थकृत् षोडशः शान्तिः ।

આ વાકયમાં તીર્થકૃત્ નું તીર્થકૃટ્ એમ ન થાય પણ તીર્થકૃત્ જ થાય છે.

તીર્થંકર ભગવાન સોળમાં શાન્તિનાથ પદને છેડે આવેલા ત વર્ગના કોઈ વ્યંજન પછી તરત જ મૂર્ધન્ય ષ આવેલો હોય તો ત વર્ગના વ્યંજનના ઉચ્ચારણમાં કશો ફેરફાર થતો નથી. અર્થાત્ ત વર્ગનો ટ વર્ગ બોલાતો નથી જ.

तीर्थकृत् षोडशः शान्तिः ।

॥ २० ॥ लि लौ १।३।६५

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य ले परे लौ स्याताम् । तत्र

नकारस्य सानुनासिको लः, शेषाणां निरनुनासिकः। तद्–लूनम् तल्लूनम् । भवान् लिखति, भवाँल्लिखति ।

પદને છેડે આવેલા त વર્ગના નિરનુનાસિક વ્યંજન પછી त् थ् द् ध् न् પછી તરત જ ल् આવેલો હોય તો તે નિરનુનાસિક વ્યંજનને બદલે નિરનુનાસિક ल બોલાય તથા સાનુનાસિક વ્યંજન પછી–न પછી ल આવેલો હોય તો न ને બદલે સાનુનાસિક ल બોલાય છે.

निरनुनासिक – तत् + लूनम् – तल् + लूनम् = तल्लूनम् = તે લણાયું–કપાયું.

सानुनासिक – भवान् + लुनाति – भवाऌँ + लुनाति – भवाऌँ लुनाति – તમે લણો છો–કાપો છો.

इति महोपाध्याय श्री कीर्त्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां
व्यंञ्जनसंधिः समाप्तः ॥

આ બે વિભક્તિઓ ૧–૧–૧૮ સૂત્રમાં ગણી બતાવેલી છે. નામોની ત્રણ જાત છે (૧) નરજાતિ, (૨) નારીજાતિ, (૩) નાન્યતરજાતિ. નામોના બે પ્રકાર છે. સ્વરાંત–છેડે સ્વરવાળું, વ્યજનાન્ત–છેડે વ્યંજનવાળું.

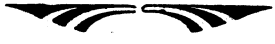

अथ रेफसन्धि ॥

कस्–चारु इति स्थिते ।

॥ १ ॥ सो रुः २।१।७२

पदान्ते सो रुः स्यात् । उकारः स्वाभाविकरेफाद्–भेदज्ञापनार्थं ईत् । कर् चारु इति जाते ।

પદને છેડે આવેલા સ્ નો રુ કરવો, એટલે ર્ કરવો.

आशिष् + स् = आशिर् – आशीः = आशीर्वाद २/१/६४

वायु + स् – वायुस् – वायुर् – वायुः = પવન.

॥ २ ॥ चटते सद्वितीये १।३।७

पदान्तस्थस्य रस्य चटतेषु सद्वितीयेषु परेषु यथासंख्यं शषसा नित्यं स्युः । कश्चारुः । (*निरनुबन्धग्रहणे सामान्य–ग्रहणम्*) *प्रातश्चरति* । कश्छन्नः । कष्टः । कष्ठः । कस्तः । कस्थः ।

પદને છેડે આવેલા ર્ (એટલે વિસર્ગ) પછી તરત જ च, छ આવે તો ર્ નો શ્ જ બોલાય છે; ट, ठ આવે તો ર્ નો ष જ તથા त, थ આવે તો ર નો સ્ જ બોલાય છે.

करचारु – કશ્ચારુ કશ્ચારુ – કોણ સારો છે.

कर – शान्तः – कश्शान्त – કોણ શાન્ત છે.

कर् + ठः – कष् + ठः = कष्ठः – કોણ ઠ છે ?
कर् + टः – कष् + टः = कष्टः – કોણ ટ છે ?
कर् + तः – कस् तः = कस्तः – કોણ ત છે ?

॥ ३ ॥ शषसे शषसं वा १।३।६

पदान्तस्थस्य रस्य शषसेषु परेषु शषसा वा स्युः । कश्शेते । पक्षे—

પદને છેડે આવેલા र् પછી તરત જ श् આવે તો र् ને બદલે વિકલ્પે श् બોલાય છે. ष આવે તો र् ને બદલે વિકલ્પે ष् તથા स् આવે તો र् ને બદલે વિકલ્પે स् બોલાય છે.

कर् + शेते = कश्शेते અથવા कः शेते = કોણ સુવે છે ?

कर् + षष्ढः = कष्षण्ढः અથવા कः षण्ढः = કોણ ષંઢ–હીજડો છે.

॥ ४ ॥ रः पदान्ते विसर्गस्तयोः १।३५।३

पदान्तस्थस्य रस्य विरामेऽघोषे परे च विसर्गः स्यात् ।

પદાન્તે આવેલા र् પછી તરત જ કોઇપણ અક્ષર ન હોય એટલે તદ્દન વિરામ હોય અથવા र् પછી તરત જ કોઈ પણ

અઘોષ વ્યંજન આવે તો ર્ ને બદલે વિસર્ગ થાય છે

करशेते कः शेते । कष्षण्ढः, कः षण्ढः । कस्साधुः, कः साधुः ।

कर् + शेते = कश्शेते અથવા कःशेते = કોણ સૂએ છે ?

कर् + साधुः = कस्साधुः અથવા कः साधुः = કોણ સાધુ-સજ્જન છે.

વિરામ स्वः + र् = स्वः = સ્વર્ગ.

॥ ५ ॥ रः कखपफयोः ᳟क ᳟ᐸपौ १।३।५

पदान्तस्थस्य रस्य कखयोः परयोः ᳟को वा पफयोश्च परयोः ᐸपोवा स्यात् । क᳟करोति, कः करोति । क᳟खनति, कःखनति । कᐸपचति, कः पचति । कᐸफलति, कः फलति । पुन ᐸ पुष्टं, पुनः पुष्टम् इत्यादि ।

પદને છેડે આવેલા ર્ ની બરોબર સામે ક અથવા ખ આવેલા હોય તો ક અને ખ નું ઉચ્ચારણ ' ᳟ ક ' તથા ' ᳟ ખ ' એમ વિકલ્પે થાય છે. એ જ રીતે પદને છેડે આવેલા ર્ ની પછી બરાબર સામે પ અથવા ફ આવેલો હોય તો પ તથા ફ નું ઉચ્ચારણ 'ᐸ પ' તથા 'ᐸ ફ' એમ વિકલ્પે થાય છે.

कः + करोति = क ᳟ करोति અથવા कः करोति = કોણ કરે છે ?

कः + खनति = क ×ं खनति અથવા कः खनति = કોણ ખોદે છે ?

અહિં મૂળ र् છે તેનો વિસર્ગ થયા પછી આ નિયમ લાગ્યો છે.

कः + पचति = क ×ं पचति અથવા कः पचति = કોણ રાંધે છે ?

कः + फलति = क ×ं फलति અથવા कः फलति = કોણ ફળે છે ?

અહીં પણ મૂળ र् છે. તેનો વિસર્ગ થયા પછી આ નિયમ લાગ્યો છે.

વિસર્ગ કંઠ્યસ્થાનીય વ્યંજન છે તેને બદલે '×प' તથા '×फ' આવો ઉપધ્માનીય વ્યંજન બોલાય છે.

(જુઓ ૧/૧/૧૬ સૂત્ર)

॥ ६ ॥ ख्यागि १।३।५४

ख्यागि रोर्नित्यं विसर्गः । कः ख्यातः । शिट्परेऽघोषे परेप्येवम् । कः प्सायति । (अघोषपरे शिटि परे रो लुग्वा) कश्च्योतति, कः श्च्योतति ।

પદને છેડે આવેલ र् પછી તરત જ ख्यागृ (ગ) ધાતુનો ख् આવેલ હોય તો र् નો વિસર્ગ જ બોલાય છે, પણ તેને બદલે र् નું બીજું કોઇ ઉચ્ચારણ થતું નથી.

क + र् + ख्यातः – कः ख्यातः = કોણ ખ્યાત–પ્રસિદ્ધ છે ?

नमः ख्यात्रे = નમસ્કાર વક્તાને कः ख्यातः વગેરે ઉદાહરણોમાં १/३/५ નિયમ નહીં જ લાગે

॥ ७ ॥ अतोऽति रोरुः १।३।२०

अकारात्परस्य रोरति परे उः स्यात् । अवर्णस्येति ओत्वे एदोत इत्यकारलोपे च–कोऽर्थः । रोरिति किम् । प्रातरत्र ।

પદને છેડે આવેલા અ પછી તરત જ રુ નો ર્ આવ્યો હોય અને પછી તરત જ અ આવ્યો હોય તો રુ ના તે ર્ ને બદલે ઉ જ બોલાય છે. अत् એટલે કેવળ અ જ.

कर् + अर्थः – कउ + अर्थः = कोऽर्थः (જુઓ १/२/२६ તથા १/२/२७)–શો અર્થ ?

प्रातर् + अर्थः – प्रातः કાળનો અર્થ આ વાક્યમાં જે ર્ છે તે રુ નો ર્ નથી માટે અહીં ર્ નું ઉચ્ચારણ બદલાય નહિ. प्रातरत्र એમ જ રહે.

॥ ८ ॥ रोर्यः १।३।२६

अवर्णाद् भोस्भगोस् अघोस् शब्देभ्यश्च परस्य रोः स्वरे परे यः स्यात्तस्य च स्वरे परे लुग्वा, लुक्यसन्धिश्च । कयास्ते, क आस्ते । कयिह, क इह । भोयत्रा, भो अत्र ।

भगोयत्र, भगो अत्र । अघोयत्रा, अघो अत्र । अवर्णादिति किम् ? निधिरत्र । भोस् इत्यादय आमन्त्राणे सकारान्ता अव्ययाः ।

જે રુ પદાન્તે આવેલ હોય અને તે રુ ની બરાબર પૂર્વે અ વર્ણ રહેલો હોય તથા રુ ની પછી તરત જ સ્વર આવેલો હોય તો તે રુ ના બદલે ર્ નો ય થાય છે. તથા અવ્યયરૂપ ભોસ્, ભગોસ્ અને અઘોસ્ ના રુ ની પછી તરત જ સ્વર આવેલો હોય તો તે રુ ના ર્ નો પણ ય બોલાય છે.

कर् + आस्ते – कय् + आस्ते = कयास्ते=કોણ બેસે છે ?

भोर् + अत्र – भोय् + अत्र = भोयत्र=હે ! અહીં.

भगोर् + अत्र – भगोय् + अत्र = भगोयत्र=હે ! અહીં.

अघोर् + अत्र – अघोय् + अत्र=अघोयत्र=હે ! અહીં.

॥ ९ ॥ अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसन्धिः १।३।२२

अवर्णाद्भो इत्यादिभ्यश्च रोर्घोषवति परे लुक् स्यात्, स च न सन्धिहेतुः । देवा यान्ति । भो यासि । भगो हस । अघो वद ।

પદાન્તે આવેલા રુ ના ર્ થી બરાબર પૂર્વે જો અ વર્ણ આવેલો હોય અને એ ર્ પછી તરત જ ઘોષ વ્યંજન આવેલો

હોય તો ર્ બોલાતો નથી, પણ લુપ્-લોપ-પામી જાય છે અને પછી લોપવાળા પ્રયોગમાં કોઇપણ પ્રકારની સંધિ થાય નહિ.

અ વર્ણ એટલે અ, આ, આ૩ એમ
देवार्+यान्ति=देवा यान्ति – દેવો જાય છે.
भोर्+यासि=भो यासि – ભો ! તું જાય છે.
भगोर्+हस=भगो हस – ભગો ! તું હસ.
अघोर्+वद=अघो वद – અઘો ! તું બોલ.

[१/३/२०, १/३/२१ તથા १/३/२२ માં સૂત્રમાં રુ નો જ ર્ સમજવો, પણ જે 'ર્' રુ નો ન હોય તે સમજવો.]

॥ १० घोषवति १।३।२१

अतः परस्य रेर्घोषवति उः स्यात् । धर्मो जयति ।
सामान्यशास्त्रतो नूनं, विशेषो बलवान् भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा, प्रायशो दृश्यतामिह ॥१॥
रोरित्येव । प्रातर्याति ।

પદાન્તે આવેલા અ પછી તરત જ રુ નો ર્ આવ્યો હોય અને પછી તરત જ ઘોષ વ્યંજન આવ્યો હોય ત્યાં ર્ ને બદલે उ થાય છે.

धर्मर्+जयति – धर्मउ+जयति = धर्मो जयति (જુઓ १/२/६) ધર્મ જય પામનાર છે.

प्रातर् + याति=प्रातर्याति=સવારે તું જાય છે. આમાં ર નો ર ન હોવાથી પ્રાતર્યાતિ એમને એમ જ થાય.

॥ ११ ॥ रो रे लुग् दीर्घश्चादिदुतः १।३।४१

रस्य रेफे परे लुक् स्यात्तत्सन्नियोगे च पूर्वस्थानां अ इ उ इत्येषां दीर्घः । मुनी राजते । साधू राजते । पुना रमते । अकारात्परस्य रेस्तु घोषवतीत्युकारः । जिनो राजते ।

ર પછી તરત જ ર આવી જાય તો આગલો ર બોલાતો નથી. પણ નહીં બોલાતા ર થી તરત જ પૂર્વમાં અ હોય તો આ બોલાય છે, ઇ હોય તો ઈ અને ઉ હોય તો ઊ થાય છે.

અ નો આ–पुनर् + रात्रिः पुना रात्रिः = ફરીને રાત.
અ નો આ–पुनर् + रमते = पुना रमते = ફરીને રમે છે.
ઇ નો ઈ–मुनिर् + राजते = मुनिराजते = મુનિ શોભે છે.
ઇ નો ઈ–अग्निर् + रथेन = अग्निरथेन = રથ વડે અગ્નિ.
ઉ નો ઊ–साधुर् + राजते = साधूराजते = સાધૂ શોભે છે.

॥ १२ ॥ रो लुप्यरि २।१।७५

रेफवर्जिते वर्णे परे पदान्तस्थस्याह्नो नस्य स्यादिलुपि सत्यां रः स्यात् । अहरधीते । अहर्गणः । लुकि तु—

વિભક્તિનો લોપ થયા પછી અહન્ શબ્દના પદાન્તે આવેલા વ્યંજનનો ર્ થાય છે, જો તે છેડાના વ્યંજન પછી ર ન હોય તો.

આ સૂત્ર દ્વારા એ યાદ રાખવાનું છે કે—ર્ ને રુ ના ર્ થી જુદો જ ગણવાનો છે એથી આ ર્ ને ૧/૩/૨૦ અને ૧/૩/૨૧ સૂત્ર ન લાગે.

अहन् + सू = अहन् = अहर् अधते – દિવસે ભણે છે.
,, ,, ,, ,, अहर्दत्ते – દિવસે આપે છે.

॥ १३ ॥ अह्नः २।१।७४

अहन्संबन्धिनो नस्य पदान्ते रुः स्यात् । हे दीर्घाहो निदाघ । अरीति किम् । अहोरूपम् ।

अहन् શબ્દમાં પદાન્તે આવેલા ન્ નો ર બોલવો.

સંબો. એ. વ. दीर्घाहन् + सू = दीर्घाहर् = दीर्घाहः – हे दीर्घा हो निदाघः – હે લાંબા દિવસવાળા ઉનાળા ! પ્ર. એ. વ. दीघाहा निदाघः – લાંબા દિવસવાળો ઉનાળો.

अहो रुपम् – अहन् + रुपम् = अहोरुपम् – દિવસનું રૂપ થયું. પણ અહીં અંત્ય વ્યંજન પછી ર્ આવ્યો છે તેથી अहर्रुपम् નું अहारुपम् ન થયું.

॥ १४ ॥ वाऽहर्पत्यादयः १।३।५८

एषु विसर्गाद्यभावो वा स्यात् । अहर्पतिः । अह>पतिः । अहःपतिः । गीर्पतिः । गी>पतिः । गीःपतिः ।

'अहर्पति' वगेरे अनेक એવા शब्दो छे. જેમાં र् नो विसर्ग विકલ્પે थाय छे. એકવાર विसर्ग બોલાય અને એકવાર र् પણ બોલાય तथा એ જ शब्दोमां १/३/२१ नियम द्वारा र् नो उ विકલ્પે थाय छे એટલે એકવાર विसर्ग બોલાય छे अने એકવાર उ પણ બોલાય छे अने ते उ नो ओ थाय छे.

अहर् + पतिः = अहर्पतिः अथवा अहःपतिः = सूर्य.

अहर् + पतिः = अह>पतिः = सूर्य.

गीर् + पतिः = गीर्पतिः, गी>पतिः अथवा गीःपतिः = गिरानो पति, पंडित.

॥ १५ ॥ एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्नञ्समासे १।३।४६

एतच्छब्दात्तच्छब्दाच्च परस्य सेर्व्यञ्जने परे लुक् स्यात् । एष दत्ते । स लाति । अकि नञ्समासे च न । एषकः कृती । सको याति । अनेषो याति । असो वाति ।

एतद् शब्द अने तद् शब्दने लागेलो प्रथमा એક

વચનનો સ્ (સિ) પ્રત્યય, તેના પછી તરત જ કોઇ પણ વ્યંજન આવેલો હોય તો બોલાતો નથી.

જે एतद् તથા तद्र શબ્દને अक પ્રત્યય લાગેલો હોય તેને અહીં લેવાનો નથી તથા જે एतद् તથા तद् શબ્દ नञ् સમાસમાં આવેલો હોય તેને પણ અહિં લેવાનો નથી.

एष + सि + दत्ते – एष दत्ते – એ આપે છે.
स + सि + लाति – स लाति – તે લે છે–ગ્રહણ કરે છે.
अक – एषक + सि + कृति – एषकः कृती – એ વિદ્વાન્
सक + सि + याति – सकोयाति – તે જાય છે.

नञ्। સમાસ – अनेष + सि + याति = अनेषो याति – એ નહીં એવો જાય છે.

अस + सि + याति = असो याति – તે નહીં એવો જાય છે.

॥ १६ ॥ तदः सेः स्वरे पादार्था १।३।४५

तच्छब्दात्परस्य सेः स्वरे परे लुक् स्याद्यदि ।
सेर्लुकि सत्यामेव श्लोकादिपादः पूर्येत ।
सैष दाशरथीं रामः सौषधीरनुरुध्यति ।।
अन्यत्र यथाप्राप्तम् ।
स एष भरतो राजा स एष नलभूपतिः ॥२॥

સર્વનામ त શબ્દને લાગેલો પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય

स् (सि्) ने तेनी पछी तरत ज स्वर आवेलो होय अने पादनी – श्लोकना चरणनी पूर्ति करवानुं प्रयोजन होय तो बोलवामां आवतो नथी.

तद् + सि = सः + एष दाशरथी रामः – स + एष + दाशरथी रामः – सैष दाशरथी रामः – ते आ दशरथनो पुत्र राम.

(उपरना उदाहरणमां पादनी सरखाई माटे प्रथमा एकवचन होवा छतां नहीं बोलवुं.)

स एष भरतो राजा—आ पादमां प्रथमा एकवचन बोलवानी जरूर छे. अहीं पण उपरना दृष्टांतनी जेम एकवचनने नहीं बोलवानो आग्रह राखवामां आवे तो 'सैष भरतो राजा' एम उद्दो छंदनो भंग थशे. कारण पादमां आठ अक्षरो होवा जोईए. तेथी आ प्रयोगमां पादनी सरखाई माटे प्रथमा एकवचनने बोलवुं ज जोईए.]

॥ १७ ॥ न सन्धिः १।३।५२

उक्तः सर्वोऽयं सन्धिर्विरामे न स्यात् । दधि अत्र । जिनः जयति ।

संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु, सा व्यपेक्षामपेक्षते ॥३॥

વિરામમાં આવેલાં કોઇ પણ સ્વર કે વ્યંજનના ઉચ્ચારણમાં કશો ફેર પડતો નથી.

दधि + अत्र = दध्यत्र न थाय–દહીં અહીં [અહીં દધિ બોલીને અટકવું અને ત્યારબાદ જ અત્ર બોલવું.]

जिनः जयति – જિનેશ્વર પરમાત્માનું મંદિર જય પામે છે. આ પાસે–પાસેના શબ્દો વચ્ચે વચ્ચે અટકીને બોલાય તો જ વિરામમાં આવેલા છે એમ સમજવું.

સંધિ કયાં કરવી જોઈએ તથા સંધિ કરવાનું કયાં અનિયત છે. અર્થાત્ બોલનારની ઇચ્છા પર અવલંબે છે તે અંગે વૈયાકરણોએ ઉપરનો નિયમ આપેલ છે.

જયાં એક જ પદ હોય ત્યાં સંધિ કરવી જ જોઈએ.

એક પદ–नदी + औ – नद्यौ । वधू + औ = वध्वौ । जन + ऐस् – जनैः વગેરે.

જયાં ધાતુ અને ઉપસર્ગ વચ્ચે સંધિનો સંભવ હોય ત્યાં સંધિ કરવી જ જોઇએ.

ધાતુ અને ઉપસર્ગ–उद् + नमति – उन्नमति । उद् + सरति – उत्सरति । उत् + टङ्कते = उट्टङ्कते । આ પ્રયોગમાં સંધિ કર્યા વિનાનાં उद्नमति વગેરે પદો બોલાય જ નહીં.

સમાસ–અધ્યારુઢ. અહીં અધિ અને આરૂઢનો સમાસ છે તેથી અધિઆરુઢ એમ ન બોલાય. મિષ્ટાન્ન–અહીં પણ મિષ્ટ-અન્ન ન થાય.

વાકય—જ્યાં કોઇ વાકય હોય ત્યાં બોલનારની ઇચ્છા સંધિ કરવાની હોય તો સંધિ કરે અને ઇચ્છા ન હોય તો સંધિ ન કરે.

।। इति महोपाध्याय श्री कीर्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणिविरचितायां हेमलघुप्रक्रियायाम्
रेफसन्धिः समाप्तः ।।

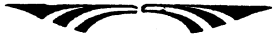

अथ विभक्तिर्विभाव्यते ॥

॥ १ ॥ अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम १।१।२७

धातुविभक्त्यन्तवाक्यवर्जमर्थवच्छब्दरूपं नाम स्यात्ततः स्यादयः सप्त विभक्तयो योज्यन्ते ।

જે ધાતુ રૂપ ન હોય અર્થાત્ ક્રિયાપદરૂપ ન હોય એટલે કે અ ધાતુ જ હોય, જેને છેડે વિભક્તિ ન લાગેલી હોય તથા જે વાકયરૂપ ન બનેલ હોય એવો કોઈ પણ શબ્દ જો અર્થ-વાળો હોય તો તેને નામરૂપ સમજવો. જેમ કે-વૃક્ષ, સ્વર, ધવ અને ચ આ ચારે શબ્દોમાં કોઈ પણ શબ્દ ધાતુરૂપ નથી, વિભકત્યંત પણ નથી અને વાકયરૂપ પણ નથી તથા તે પ્રત્યેક શબ્દ અર્થવાળો પણ છે માટે તે પ્રત્યેક શબ્દ નામરૂપ કહેવાય. વૃક્ષ = ઝાડ. સ્વર્ – સ્વર્ગ. ચ – અને. ધવ – પીપળાનું ઝાડ અથવા પતિ – ધણી.

અહન્ એ ક્રિયાપદ છે માટે નામ ન કહેવાય. 'અહન્' એ 'હન્' ધાતુનું ભૂતકાળનું રૂપ છે. વૃક્ષાન્ એ વિભકત્યન્ત પદ છે. વૃક્ષ શબ્દનું દ્વિતીયાનું બહુવચન છે માટે નામ ન કહેવાય. સાધુઃ ધર્મં બ્રુતે એ વાકયરૂપ છે માટે નામ ન કહેવાય. અહન્– હણ્યું. વૃક્ષાન્ – વૃક્ષોને. સાધુઃ ધર્મં બ્રુતે – સાધુ ધર્મને બોલે / કહે છે.

॥ २ ॥ स्यौ जसित्यादि १।१।१८

सि औ जस् इति प्रथमा । अम् औ शस् इति द्वितीया । टा भ्यां भिस् इति तृतीया । ङे भ्यां भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि भ्यां भ्यस् इति पञ्चमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । ङि ओस् सुप् इति सप्तमी । तत्राप्यर्थैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सिः । इकार उच्चारणार्थ इत् । देव स् इति स्थिते । सो रुः । रः पदान्ते विसर्गस्तयोः । देवः । द्वित्वे, देव औ । ऐदौत्सन्ध्यक्षरैरिति । देवौ । बहुत्वे, देव जस् । जकारो विशेषणार्थः ।

स्यौजस्–अमौशस्–टाभ्यांभिस्–ङेभ्यांभ्यस्–ङसिभ्यांभ्यस्–ङसोसाम्–ङ्योस्सुपां त्रयी त्रयी प्रथमादिः ।

१	सि	औ	जस्	प्रथमा	विभक्ति	કહેવાય.
२	अम्	औ	शस्	द्वितीया	,,	,,
३	टा	भ्याम्	भिस्	तृतीया	,,	,,
४	ङे	भ्याम्	भ्यस्	चतुर्थी	,,	,,
५	ङसि	भ्याम्	भ्यस्	पंचमी	,,	,,
६	ङस	ओस्	आम्	षष्ठी	,,	,,
७	ङि	ओस्	सुप्	सप्तमी	,,	,,
८	सि	औ	जस्	आमंत्रण	,,	,,

આમ આઠ વિભક્તિઓ ગણાવી શકાય ખરી, પણ પ્રથમા

અને આમંત્રણ વિભક્તિ બન્ને એક સરખી છે. માટે કુલ વિભક્તિઓ સાત જ છે, આઠ નહીં. અને બીજી રીતે વિચારીએ તો સિ ઔ જસ્ એ એક પ્રથમ ત્રુમખું છે અને એથી એની જેવાં બાકીનાં બીજા કુલ છ જ ત્રુમખાં છે તેથી 'સાત જ' અર્થ આપોઆપ થઈ જાય છે. જો કોઈ આઠમું, નવમું કે દશમું જૂમખું હોત તો જરૂર આઠ કે તેથી આગળ સંખ્યાનો અર્થ થાત, પણ એવું નથી તેથી સાત આગળ જ અટકી જવું પડે છે.

॥ ३ ॥ अत आः स्यादौ जस्भ्याम्य १।४।१

स्यादौ जसि भ्यामि ये च परे अत आः स्यात्। ततः समानानां तेनेति दीर्घे, देवाः।

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता।
पूर्वं दीर्घस्वरे दृष्टे परलोपो विधीयते ॥१॥

यद्वा 'पर्जन्यबल्लक्षणप्रवृत्तिः' इति दीर्घस्यापि दीर्घत्वम्। द्वितीयैकवचने, देव अम्—

નામના અ કાર પછી તરત જ સ્યાદિ વિભક્તિના જસ્, ભ્યામ્ અને ય પ્રત્યય લાગેલો હોય તો તે અ કારનો આ થાય છે.

देव + जस् = देवा + अस् (જુઓ ૧/૨/૧) देवास् = (જુઓ ૨-૧-૭૨) સ નો ર્) देवार (જુઓ ૧/૩/૫૩)= देवाः = દેવો.

देव + भ्याम् = देवाभ्याम् = બે દેવો વડે, બે દેવો માટે અથવા બે દેવોથી.

सुख + य = सुखाय-સુખને માટે.

॥ ४ ॥ समानादमोऽतः १।१।४६

समानात्परस्यामोऽकारस्य लुक् स्यात् । देवम् । देवौ । बहुवचने, देव शस् । शकारः प्राग्वत् ।

જેને છેડે સમાન સંજ્ઞાવાળો સ્વર છે એવા નામની પછી લગોલગ દ્વિતીયાના એકવચનનો अम् પ્રત્યય આવેલો હોય તો अम् પ્રત્યયના अ નું ઉચ્ચારણ ન કરવું-લોપ કરી દેવો.

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ – આટલા (દશ) સમાન સંજ્ઞાવાળા સ્વરો છે. (જુઓ ૧/૧/૭)

પું. अ – देव + अम् = देव + म् = देवम् = દેવને.

સ્ત્રી. आ – माला + अम् = माला + म = मालाम् = માલાને.

એવી જ રીતે मुनिम् – મુનિને. साधुम् – સાધુને. बुद्धिम्– બુદ્ધિને. धेनुम् – ગાયને. नदीम् – નદીને. वधूम् – વહુને. વિગેરે ઉદાહરણો જોઇ લેવા.

॥ ५ ॥ शसोऽता सश्च नः पुंसि १।४।४९

शस्संबन्धिनाऽकारेण सह पूर्वसमानस्य दीर्घः स्यात्, तत्सन्नियोगे च पुंलिङ्गे शसः सस्य नः स्यात्। देवान्। तृतीयैकवचने, देव टा। टकार इत्—

જે નામને છેડે સમાન સંજ્ઞાવાળો સ્વર આવેલો હોય તે નામ પછી દ્વિતીયાના બહુવચનનો 'शस्' પ્રત્યય લાગેલો હોય તો નામના છેડાનો સમાનસંજ્ઞક સ્વર અને अस् (शस्) નો अ એ બન્નેને સ્થાને દીર્ઘ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવું—એટલે નામને છેડે જે સમાનસંજ્ઞક સ્વર હોય તેને દીર્ઘ બોલવો તથા નામ પુલ્લિંગમાં હોય તો જ अस् ના स નો न् બોલવો. પુલ્લિંગમાં ન હોય તો स એમનો એમ જ રહે અને તેનો र् થઈને વિસર્ગ થઈ જાય.

પુંલ્લિંગ—

સમાનસંજ્ઞક સ્વર अ – देव + अस् = देवास् – देवान् = દેવોને.

,, ,, इ – मुनि + अस् = मुनीस् = मुनीन् = મુનિઓને.

સ્ત્રીલિંગ—

સમાનસંજ્ઞક સ્વર आ – माला + अस् = मालास् = मालाः = માલાઓને.

,, ,, ई – नदी + अस् = नदीस् = नदीः = નદીઓને.

ઉપર જણાવેલ સ્ત્રીલિંગી પ્રયોગોમાં કયાંય સ નો ન્ થાય જ નહીં.

॥ ६ ॥ टाङसोरिनस्यौ १।४।५

आत्परयोष्टाङसोरिनस्यौ स्याताम् । देवेन । अतः आः स्यादौ इत्याऽऽत्वे । देवाभ्याम् ।

નામને છેડે આવેલા અ પછી તરત જ તૃતીયાના એક વચનનો ટા પ્રત્યય આવેલો હોય તો ટા ને બદલે इन બોલવો તથા નામને છેડે આવેલા અ પછી ષષ્ઠીના એકવચનનો ङस् પ્રત્યય આવેલો હોય તો ङस ને બદલે स्य બોલવો.

देव + टा = देव + आ = देव + इन = देवेन=દેવ વડે.

यद् + ङस = यद् + अस = य + अस् = य + स्य = यस्य - જેનું. (२/१/४१)

॥ ७ ॥ भिस ऐस् १।४।२

आत्परस्य स्यादेर्भिस ऐस् स्यात् । देवैः । चतुर्थ्यैकवचने, देव ङे । ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ।

નામના અ કાર પછી તરત જ સ્યાદિ વિભક્તિનો भिस् પ્રત્યય આવેલો હોય તો भिस् ને બદલે ऐस् બોલાય છે.

देव + भिस् = देव + ऐस = देवैः (જુઓ ૧–૨–૧૨ તથા ૨–૧–૭૨ તથા ૧–૩–૫૩)

॥ ८ ॥ ङेङस्योर्यातौ १।४।६

अकारात्परस्य ङेर्यो, ङसेश्च आत् स्यात् । अत आ इत्यात्वे देवाय । देवाभ्याम् । देव–भ्यस् इति स्थिते—

નામને છેડે આવેલા અ પછી તરત જ ચતુર્થી વિભક્તિનો ङे પ્રત્યય આવેલો હોય તો તેને બદલે य બોલવો તથા પંચમી વિભક્તિનો ङसि પ્રત્યય આવેલો હોય તો તેને બદલે आत् બોલવો.

देव + ङे = देव + ए = देव + य = देवाय – દેવને માટે (જુઓ ૧–૪–૧)

देव + ङसि = देव + अस् = देव + आत् = देवात् – દેવથી (જુઓ ૧/૨/૧)

॥ ९ ॥ एद्बहुस्भोसि १।४।४

बहुत्वे स्यादौ सादौ भादौ ओसि च परेऽत एत्स्यात् । देवेभ्यः । पञ्चम्येकवचने, देव ङसि । इकारो ङसो विशेषार्थः । ङेङस्योरित्यात् । देवात् । देवाभ्याम् । देवेभ्यः । टाङसोरिति ङसः स्याऽऽदेशे, देवस्य । ओस्येत्वेऽयादेशे, देवयोः । देव–आम् इति स्थिते—

આદિમાં સ કારવાળા અને મ કારવાળા બહુવચનના સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા હોય તથા ઓસ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય તો તેનાથી બરાબર પૂર્વે આવેલા નામના અંત્ય અ ને સ્થાને ए બોલાય છે.

આદિમાં स – इदम् + सुप्=इदम्+सु = अ+सु = एषु – એઓમાં (જુઓ ૨/૧/૩૬ તથા ૨/૩/૧૫)

આદિમાં भ् – इदम् + भिस् = अ + भिस् = एभिः – એઓ વડે. (જુઓ ૨/૧/૩૬, ૨/૧/૭૨ તથા ૧/૩/૫૩)

ओस् = देव + ओस् = देवे + ओस् = देवय् + ओस् = देवयोः – બે દેવોનું અથવા બે દેવોમાં (જુઓ ૧/૨/૨૩, ૨/૧/૭૨ તથા ૧/૩/૫૩)

ઉપરના ઉદાહરણ માટે ખાસ એ લક્ષ્ય રાખવાનું છે કે– જે વ્યંજન સ્વર વગરનો હોય તેને પછી તરત જ આવેલા સ્વર સાથે જોડી દેવો.

देवय् + ओस् = देवयोः ।

॥ १० ॥ ह्रस्वाऽऽपश्च १।४।३२

ह्रस्वादावन्तात् स्त्रीदूदन्ताच्च परस्यामो नाम् स्यात् ।

જે શબ્દના છેડાનો સ્વર હ્રસ્વ છે તેવા શબ્દોને, જે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગસૂચક આય્–આ–પ્રત્યય લાગેલો છે તેવા શબ્દોને તથા સ્ત્રીલિંગી દીર્ઘ ઈ કારાંત તથા દીર્ઘ ઊ કારાન્ત શબ્દોને–

એ દરેક શબ્દોને લાગેલા ષષ્ઠી બહુવચનના આમ્ પ્રત્યયને બદલે નામ્ બોલવો.

હ્રસ્વ–અ પું. देव+आम्=देव+नाम्=देवानाम्–દેવોનું.
,, –इ સ્ત્રી. मति+आम्=मति+नाम्=मतीनाम्–મતીઓનું.
,, –उ પું. भानु+आम्=भानु+नाम्=भानूनाम्–સૂર્યોનું-ભાણોનું.
દીર્ઘ–આ સ્ત્રી. माला+आम्=माला+नाम्=मालानाम्–માળાઓનું.
,, –ई સ્ત્રી. स्त्री+आम्=स्त्री+नाम्=स्त्रीनाम्–સ્ત્રીઓનું.

॥ ११ ॥ दीर्घो नाम्यतिसृचतसृभ्यः १।४।४७

तिसृ–चतसृ–परान्तवर्जसमानस्य नामि परे दीर्घः स्यात् । देवानाम् । सप्तम्येकवचने, देवे । द्विवचने, देवयोः । बहुवचने, एद्बहुस्भोसि इत्येत्वे, देव–सु इति स्थिते—

નામને છેડે સમાન સંજ્ઞાવાળો સ્વર હોય અને તેને લગોલગ ષષ્ઠીના બહુવચનનો નામ્–આમ્–પ્રત્યય લાગેલો હોય તો તે સમાન સંજ્ઞક સ્વરનું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ થાય છે.

देव + आम् = देव + नाम् = देवानाम् – દેવોનું. તેવી જ રીતે वनानाम् = વનોનું. मुनिनाम् = મુનિઓનું. साधूनाम् = સાધુઓનું અને पितॄणाम् = પિતાઓનું. (જુઓ ૧/૪/૩૨) ઉપરના ચારેના ઉદાહરણો ઉપર મુજબ સમજી લેવા.

तिसृ શબ્દ, चतसृ શબ્દ તથા ष કારાંત અને र કારાંત નામોનો આ નિયમ ન થાય.

तिसृ+आम्=तिसृ+नाम् = तिसृणाम्–ત્રણ સ્ત્રીઓનું. વિગેરે સમજી લેવું.

॥ १२ ॥ नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः शिड्नान्तरेपि २।३।१५

नाम्यन्तस्थाकवर्गेभ्यः परस्य पदमध्ये वर्तमानस्य केनचित् सूत्रेण कृतस्य सस्य षः स्यात्, शिटा नकारेण च व्यवधानेपि स्यात् । देवेषु ।

નામી સ્વર, અંતસ્થ અક્ષરો અને ક વર્ગના અક્ષરો પછી આવેલા અને પદની મધ્યે રહેલા તથા કોઈ નિયમથી કરેલાં અથવા કોઇ નિયમથી કરેલા અક્ષરમાં રહેલાં સ્ નો ષ થાય છે. નામી, અંતસ્થ અને ક વર્ગ થઈ પછી તરત સૂ આવેલો હોય અથવા તે બેની વચ્ચે શિટ્ અક્ષરો આવેલા હોય અને ન કાર આવેલો હોય તો પણ સ નો ષ થઈ જાય છે.

દેવ + સુ = દેવેષુ – દેવોમાં.
આશિ + સ્ + આ = આશિષા – આશિષ વડે
નદી + સુ = નદીષુ – નદીઓમાં. વાયુષુ, વધૂષુ, પિતૃષુ. ઇષા, ગોષુ, નૌષુ, સિષેવે વગેરે ઉદાહરણો કરી લેવા.

॥ १३ ॥ अदेतः स्यमोर्लुक् १।४।४४

अकारान्तादेकारान्ताच्च सेस्तदादेशस्याऽमश्च संबोधने लुक् स्यात्। संबोधनाभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक्प्रयोगः। हे देव। हे देवौ। हे देवाः। एवं घटपटादयोऽकारान्ताः पुंलिङ्गाः। सर्वादीनां तु विशेषः। सर्व विश्व उभ उभयट् अन्य अन्यतर इतर डतर डतम त्व त्वत् नेम समसिमौ सर्वार्थौ। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि। त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम्, इत्यसंज्ञायां सर्वादिः। ऐते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः। तत्र पुंलिङ्गे रूपाण्युच्यन्ते। सर्वः। सर्वौ।

અ કારાંત તથા એ કારાંત નામ પછી લગોલગ આવેલા સંબોધનસૂચક સિ (स्) અને અમ પ્રત્યયો ન બોલવા અર્થાત્ તે બન્ને પ્રત્યયોનો લુક્-લોપ કરી દેવો.

અ કારાંત – સિ – स् – हे देव + स् = हे देव – હે દેવ.

એ કારાંત – સિ – स् – अतिहे + स् = हे अति हे ! – હેને ટપી ગયેલાં હે !

અમ્ – हे उपकुम्भ + अम् = हे उपकुम्भ ! – હે કુંભની પાસેના.

॥ १४ ॥ जस इः १।४।९

सर्वादेरकारान्तस्य जस इः स्यात् । सर्वे । सर्वं । सर्वौ । सर्वान् । सर्वेन इति जाते—

અ છેડાવાળા सर्व વગેરે શબ્દોને લાગેલા તથા તે શબ્દોની સાથે જ સાક્ષાત્ સંબંધ ધરાવતા जस् પ્રત્યયને બદલે इ બોલવો.

सर्व + जस् = सर्व + अस् + इ = सर्व + इ = सर्वे – બધા.

सर्वं + जस् = सर्व + अस् + इ = सर्व + अम् – सर्वं – દરેકને આપો.

॥ १५ ॥ रषृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याऽल-चटतवर्गशसान्तरे २।३।६३

रेफषकारऋवर्णेभ्यः परस्य एभिः सहैंकपदस्थस्याऽनन्त्यस्य नो णः स्यात्, लादीन्विना शेषवर्णव्यवधानेऽपि भवति । सर्वेण । एकपद इति किम् ? अग्निर्नयति । चर्म्मनासिकः । अनन्त्य इति किम् ? सर्वान् । लादिवर्जन किम ? विरलेन । मूर्च्छनम् । दृढेन । तीर्थेन । रशना । रसना । सर्वाभ्याम् सर्वैः ।

र् ष् ऋ वर्णु એટલે હ્રસ્વ ऋ કે દીર્ઘ ऋ પછી આવેલા

ન નો ણ થાય છે. જે શબ્દમાં ર્, ષ્ અને ઋ વર્ણ હોય અને જે ન્ નો ણ્ કરવો છે તે ન્ એ બન્ને એક પદમાં હોવા જોઇએ; એટલું જ નહિ પણ ન્ તદ્દન છેડે ન હોવો જોઇએ. તદુપરાંત ર્ ષ્ અને ઋ વર્ણ તેમજ ન્ એ બેની વચ્ચે લ, ચ વર્ગ, ટ વર્ગ, ત વર્ગ, તાલવ્ય શ્ અને દન્ત્ય સ્ ન હોવો જોઇએ.

सर्व + इन् – सर्वे + न् – सर्वेण – બધા વડે. [ર્ અને ન વચ્ચે વ્ તથા એ – सर्वे + न – सर्वेण થાય છે.]

अग्निः + नयति – अग्निर्नयति – અગ્નિ લઈ જાય છે.
चर्म + नासिकः – चर्मनासिकः –જેની નાસિકા ચામડાની છે.

ઉપરના બન્ને પ્રયોગમાં ર્ અને ન્ બન્ને એક જ પદમાં નથી પણ જુદાં જુદાં પદમાં છે.

बिरलेन – વિરલ વડે. અહીં ર્ અને ન્ ની વચ્ચે લ આવેલો છે.

मूर्छनम् – મૂર્છા. અહીં ર્ અને ન્ ની વચ્ચે છ આવેલો છે.

दृढेन – દૃઢ વડે. અહીં ર્ અને ન્ ની વચ્ચે ઢ આવેલો છે.

तीर्थेन – તીર્થ વડે. અહીં ર્ અને ન્ ની વચ્ચે થ આવેલો છે.

रशना – કંદોરો. અહીં ર્ અને ન્ ની વચ્ચે શ આવેલો છે.

रसना – જીભ. અહીં ર્ અને ન્ ની વચ્ચે સ આવેલો છે.

॥ १६ ॥ सर्वादेः स्मैस्मातौ १।४।७

सर्वादेरकारान्तस्य ङे-ङस्योः स्मै-स्मातौ स्याताम् । सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः ।

છેડે અ કારવાળાં सर्व વગેરે જે અનેક सर्व નામો છે. તે નામોને લાગેલા અને તે નામોની જ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ ધરાવનારા ચતુર્થી એકવચન ङे-એ પ્રત્યયને બદલે स्मै પ્રત્યય તથા તેવા જ પ્રકારના પંચમીના એકવચન ङसि-अस-પ્રત્યયને બદલે स्मात् પ્રત્યય વાપરવો.

सर्व + ङे – सर्व + ए – सर्वस्मै – સર્વને માટે.

सर्व + ङसि – सर्व + अस – सर्वस्मात् – સર્વથી.

सर्वादि પાઠ જોઈ લેવો. सर्वादिના અર્થો પણ સમજી જોઈ લેવા.

॥ १७ ॥ अवर्णस्यामः साम् १।४।१५

अवर्णान्तस्य सर्वादेरामः साम् स्यात्। एत्वषत्वे। सर्वेषाम्।

સર્વાદિ માં ગણાવેલા જે શબ્દોને છેડે અ વર્ણ (અ કે આ) આવેલો હોય અને તેવા શબ્દને તે જ શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવતો ષષ્ઠીના બહુવચનનો આમ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય તો તે આમ્ ને બદલે સામ્ બોલવો.

અ–સર્વ+આમ્–સર્વ+સામ્–સર્વેષામ્–સર્વેનું.

આ – વિશ્વા + આમ્ – વિશ્વા+સામ્ – વિશ્વાસામ્ – સમગ્ર સ્ત્રીઓનું.

॥ १८ ॥ ङेः स्मिन् १।४।८

सर्वादेरकारान्तस्य ङेः स्मिन् स्यात्। सर्वस्मिन्। सर्वयोः। सर्वेषु। हे सर्व, हे सर्वौ, हे सर्वे।

અ છેડાવાળા सर्व વગેરે શબ્દોને લાગેલા તથા તે શબ્દોને સાથે જ સાક્ષાત્ સંબંધ ધરાવતા સપ્તમીના એકવચન ङि-इ ને બદલે स्मिन् થાય છે.

सर्व+ङि–सर्व+इ+स्मिन्–सर्वस्मिन्–सર્વમાં.

॥ १९ ॥ नवभ्यः पूर्वेभ्य इ-स्मात्-स्मिन्वा १।४।१६

पूर्वादिनवकात्जस्ङसिङीनाम् इ-स्मात्-स्मिनो वा स्युः । पूर्वे पूर्वाः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । नवकादिति किम ? त्ये ।

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, स्व, अन्तर- એ નવ શબ્દોને જ પ્રથમા બહુવચનમાં લાગેલા જસ્ ને બદલે इ વિકલ્પે બોલવો તથા પંચમીના એકવચનમાં લાગેલા ङसि ને બદલે स्मात् અને સપ્તમીના એકવચનમાં લાગેલા ङि ને બદલે स्मिन् વિકલ્પે બોલવો.

पूर्व+जस्-पूर्व+अस्=पूर्वे અથવા पूर्वाः=પૂર્વના લોકો.
पूर्व+ङसि=पूर्व+अस्=पूर्वस्मात् અથવા पूर्वात्=પૂર્વથી.
पूर्व+ङि=पूर्व+इ=पूर्वस्मिन् અથવા पूर्वे=પૂર્વમાં.

त्ये શબ્દ ઉપર જણાવેલા નવ શબ્દોમાં નથી. તેથી તેનું त्य + जस् = त्य + अस = त्ये એવું એકજ રૂપ થઈ શકે, પણ બીજું त्याः ન થાય त्ये એટલે તેઓ.

॥ २० ॥ नेमार्द्धप्रथमचरमतयायाल्पकतिपयस्य वा १।४।१०

नेमादीनां शब्दानां तयायप्रत्ययान्तानां च जस इर्वा

स्यात्। नेमे, नेमाः। द्वितये, द्वितयाः। त्रये, त्रयाः। अत्र नेमशब्दस्य सर्वादित्वान्नित्यं प्राप्ते, शेषाणां चाप्राप्ते विकल्पः।

નેમ, અર્ધ, પ્રથમ, ચરમ, અલ્પ અને કતિપય શબ્દોને લાગેલા જસ્ પ્રત્યયને બદલે વિકલ્પે ઇ બોલવો તથા જે નામને છેડે તય પ્રત્યય આવેલો હોય અને અય પ્રત્યય આવેલો હોય તેવા તય તથા અય પ્રત્યયવાળા નામને લાગેલા જસ્ પ્રત્યયને બદલે ઇ પ્રત્યય વિકલ્પે બોલવો.

નેમ+જસ્=નેમ+અસ્=નેમ+ઇ=નેમે અથવા નેમાઃ

અર્ધ+જસ્=અર્ધ+અસ્=અર્ધ+ઇ+અર્ધે અથવા અર્ધાઃ

(તેમ તેવા બીજાનું રૂપ પણ થાય) આમાં માત્ર એક નેમ શબ્દને સર્વાદિ તરીકે નેમે એવું એક રૂપ જ પ્રાપ્ત હતું તે આ નિયમ થી નેમે, નેમાઃ એમ બે રૂપ થયાં અને બાકીના અર્ધ વિગેરે શબ્દોને કેવળ અર્ધાઃ પ્રથમાઃ એવું જ પ્રાપ્ત હતું તેને બદલે આ નિયમથી અર્ધે – અર્ધાઃ, પ્રથમે – પ્રથમાઃ એવાં બે રૂપ થયાં.

સૂત્રમાં રહેલા શબ્દોના અર્થો જાણવા સારૂ લખેલ છે – નમ – અર્ધુ, અર્ધ – અર્ધુ, અડધુ પ્રથમ – પહેલું. ચરમ –છેલ્લુ, તય પ્રત્યય–દ્વિતિય–બે અવયવવાળુ, અય પ્રત્યય–ત્રય અવયવ-વાળું, અલ્પ–અલ્પ–થોડું અને કતિપય–કેટલું ક.

॥ २१ ॥ द्वन्द्वे वा १।४।११

द्वन्द्वसमासे सर्वादीनां जस इर्वा स्यात्। पूर्वापरे, पूर्वापराः।

કોઈ સર્વાદિ શબ્દ બીજા સર્વાદિ શબ્દ સાથે દ્વન્દ્વ સમાસમાં આવેલો હોય અથવા દ્વન્દ્વ સમાસને છેડે સર્વાદિ શબ્દ હોય ત્યારે તેવા દ્વન્દ્વ સમાસવાળા સર્વાદિ શબ્દને લાગેલા જસ પ્રત્યયને બદલે ઇ વિકલ્પે બોલવો.

पूर्वापर+जस्+इ=पूर्वापरे–पूर्वापराः=पूर्व–पश्चिम વચ્ચે.
पूर्व+उत्तर=पूर्वोत्तर–पूर्वोत्तरे, पूर्वोत्तराः–પૂર્વ અને ઉત્તર વચ્ચે.

॥ २२ ॥ न सर्वादिः १।४।१२

द्वन्द्वे सर्वादिः सर्वादिर्न स्यात्। पूर्वापराय। कतर-कतमानाम्।

સૂત્ર ૧૧ માં સૂચવ્યા મુજબ જે સર્વાદિ શબ્દ, દ્વન્દ્વ સમાસમાં હોય તેને સર્વાદિ રૂપે ન સમજવો. એટલે એવા દ્વન્દ્વ સમાસમાં આપેલા સર્વાદિ શબ્દને સર્વાદિ ને જે સ્મૈ, સ્માત્, સ્મિન્, વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે તે ન લાગે.

પૂર્વાપર શબ્દનું પૂર્વાપરાય (ચ. એ. પૂર્વના અને પછીના

माटे) ३५ थाय, पंचमी એકવચન पूर्वपरात् थाय, पण पूर्वापरस्मात् न थाय. पूर्वापर नुं स એક. पूर्वापरस्मिन् न थाय, पण पूर्वापरे थाय–पूर्वमां अने परामां.

कतरकतम शब्दनुं षष्ठी બહુવચન कतरकतमानाम् ३५ थाय = કેટ કેટલીઓનું.

॥ २३ ॥ तीयं ङित्कार्ये वा १।४।१४

तीयान्तं ङे–ङसि–ङिषु सर्वादिर्वा स्यात् । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्, द्वितीये । तृतीयस्मै, तृतीयाय । तृतीयस्मात्, तृतीयात् । तृतीयस्मीन्, तृतीये । शेषं देववत् ।

उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ २ । उभाभ्याम् ३ । उभयोः ३ । उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः । एवं च द्वित्वे उभशब्दः, एकत्वबहुत्वयोश्चौभयशब्दः प्रयोज्यः– उभयो मणिः उभये देवमनुष्याः । मासशब्दस्य विशेषः—

જે શબ્દને છેડે તીય પ્રત્યય લાગેલો હોય તે શબ્દને જ્યારે ઙે, ઙસિ, ઙસ, અને ઙિ પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે તે પ્રત્યયોને બદલે સ્મૈ, સ્માત્, સ્મિન્ તથા સ્યૈ, સ્થાઃ વગેરે વિકલ્પે થાય છે.

स्मै–द्वितीय+ङे=द्वितीय+ए = द्वितीयस्मै અથવા द्वितीयाय – બીજાને માટે.

स्यै–द्वितीया+ङे=द्वितीया+ए = द्वितीयस्यै અથવા द्वितीयायै – બીજીને માટે.

એ રીતે બીજા ઉદાહરણો અન્યત્રથી જાણી લેવા.

નોંધઃ– द्वितिय – क – द्वितीयक આ પ્રયોગમાં ङे, ङसि વગેરે કોઈ પ્રત્યય લાગેલા નથી, પણ क પ્રત્યય લાગેલો છે તેથી द्वितीयक શબ્દ સર્વાદિ રૂપે ન ગણાય. તે કારણે તેનું ચતુર્થીનું એકવચન द्वितीयकस्मै ન થાય પણ द्वितीयकाय (બીજાને માટે) થાય.

॥ २४ ॥ मासनिशाऽसनस्य शसादौ लुग्वा २।१।१००

शसादौ स्यादावेषां लुग्वा स्यात् । 'षष्ठ्या निर्दिष्टेऽन्त्यस्य कार्यम्' । मासः, मासान् । मासा मासेन ।

બીજી વિભક્તિના બહુવચનથી માંડીને બધા સ્યાદિ પ્રત્યયો એટલે સપ્તમી સુધીના તમામ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે मास्, निशा અને आसन શબ્દના અંતના સ્વરનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

मास + शस् = मास् + अस् = मासः અથવા मासान् – મહિનાઓને.

निशा + शस् = निश् + अस् = निशः અથવા निशाः – રાત્રિઓને.

आसन + इ = आसन् + इ = आसनि અથવા आसने – આસન ઉપર.

બીજા ઉદાહરણો અન્યથી જોઈ લેવા.

॥ २५ ॥ नाम सिदय्व्यञ्जने १।१।२१

सिति प्रत्यये यवर्जव्यञ्जनादौ च परे नाम पदं स्यात् । अवर्णभोरिति रुलुकि माभ्याम् । "धुटतृस्तीयः" इति दत्वे मादुभ्याम्, मासाभ्याम् । सर्वविभक्तिषु वा लुगिति केचित्–माः, मासः ।

જે પ્રત્યયની સાથે માત્ર એક નિશાનરૂપે स् લાગેલો હોય તે પ્રત્યય सित् (सू + इत्) પ્રત્યય કહેવાય.

य સિવાયનો વ્યંજન જે પ્રત્યયની આદિમાં હોય તે अय् વ્યંજન પ્રત્યય કહેવાય.

જે નામને सित् પ્રત્યય લાગેલો હોય તે નામ 'પદ' કહેવાય તથા જે નામને यू સિવાયનો બીજો કોઈ વ્યંજન આદિમાં હોય એવો પ્રત્યય લાગેલો હોય તે નામ પણ 'પદ' કહેવાય.

सित्-भवत्+ईयस्=भवदीय+सू=भवदीयः-प्रथमानुं એકવચન भवदीयः= આપનો.

अय् व्यंजनादि प्रत्यय-पयस्+भ्याम्=पयोभ्याम् - तृतीया, चतुर्थी અને પંચમીનું દ્વિવચન. पयस् એટલે દૂધ અથવા પાણી.

पयोभ्याम् = બે દૂધ અથવા બે પાણી વડે:- બે દૂધ અથવા બે પાણી માટે. બીજા પ્રયોગો अन्य જોઈ લેવા.

॥ २६ ॥ दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्य-कृच्छकृतो दत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकञ्शकन् वा २।१।१०१

शसादौ स्यादौ परे दन्तादीनां दशानां दत्प्रभृतयो दशादेशाः वा स्युः । दतः, दन्तान् । दद्भ्याम् । पदः, पादान् । पद्भ्याम्, पादाभ्याम् ।

બીજી વિભક્તિના બહુવચનથી માંડીને સાતમી વિભક્તિ સુધીની स्यादि વિભક્તિઓ લાગી હોય ત્યારે दन्त નો दत्, पाद નો पद्, नासिका નો नस्, हृदय નો हृद्, असृग् નો असन् यूष નો यूषन्, उदक નો उदन्, दोष् નો दोषन्, यकृत् નો यकन् અને शकृत् નો शकन् વિકલ્પે બોલાય છે.

द्वि. બહુ. – दन्त+अस=दत्+अस=दतः અથવા दन्तान् – દાંતોને.

पाद + अस्=पद्+अस्=पदः અથવા पादान् – પગોને.

અન્ય પ્રયોગો બીજેથી જોઈ લેવા.

॥ २७ ॥ अनोऽस्य २।१।१०८

ङ्यामघुट्स्वरे च अनोऽस्य लुक् स्यात् । यूष्णः, यूषान् ।

નારી જાતિનો સૂચક ई પ્રત્યય અને घुट् પ્રત્યયો સિવાયના આદિમાં સ્વરવાળા સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે अन् ના अ નો લોપ કરવો.

राजन् + ई = राज् + न् + ई = राज् + ञ् + ई = राज्ञी – રાણી.

राजन् + अस् = राज् + न् + अस् = राज् + ञ् + अस् = राज्ञः – રાજાઓને.

॥ २८ ॥ नाम्नो नोऽनह्नः २।१।९१

पदान्ते नाम्नो नस्य लुक् स्यात्, स चेदह्नो स्यात् । यूषभ्याम्, यूषाभ्याम् ।

કોઈ પણ નામના છેડે આવેલા न् નો લોપ કરવો. માત્ર अहन् શબ્દને આ નિયમ ન લાગે.

राजन्+स्=राजान्+स=राजा–રાજા.

राजन्+पुरुषः=राजपुरुषः=રાજાનો પુરૂષ.

अहन् + एति = अहरेति આ પ્રયોગમાં अहन् પદ છે તેથી તેના न् નો લોપ ન થાય. (જુઓ ૨/૧/૭૫) બીજા પ્રયોગ અન્ય જોઈ લેવા.

॥ २९ ॥ ईङौ वा २।१।१०९

ईकारे ङौ च परेऽनोऽस्य लुग्वा स्यात्। यूष्णि, यूषणि, यूषे।

અન્ પછી દીર્ઘ ई કાર આવેલો હોય અથવા સપ્તમીના એકવચનનો इ (ङि) પ્રત્યય આવેલો હોય તો अन् ના अ નો વિકલ્પે લોપ કરવો.

પ્ર. દ્વિ. વ. } – सामान् + इ = સામ્ની અથવા સામની–બે
દ્વિ. દ્વિ. વ. } સામગાનો અથવા બે સામગાનોને

સપ્તમી એ. વ. राजन्+इ (ङि) = राजू+न्+इ+राज्+ञ्+इ = રાજ્ઞી અથવા રાજનિ–રાજામાં.

॥ ३० ॥ लुगातोऽनापः २।१।१०७

आप्वर्जस्याकारस्य ङ्यां शसादौ स्वरे परे च लुक्

स्यात् । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्याम् । अदेतः स्यमोरित्यत्रात एव लुक उक्तत्वात् सम्बोधने सिलोपाभावः । हे विश्वपाः । एवं सोमपाप्रभृतयः । इकारान्तो मुनिशब्दः –मुनिः ।

નારી જાતિના સૂચક ई પ્રત્યય અને घुट् પ્રત્યયો સિવાયના આદિ માં સ્વરવાળા સ્યાદિ પ્રત્યયો લાગેલ હોય તો નારી જાતિના સૂચક आप् પ્રત્યય સિવાયના આ નો લોપ થાય છે.

દ્વિ. બહુ. વ. कीलालपा+अस्=कीलालप्+अस्=कीलालपः – લોહી પીનારાઓને.

ચ. એ. વ. हाहा+ए (ङे)=हाह्+ए=हाहे देहि=હાહા નામના ગાંધર્વને આપ.

દ્વિ. બહુ. शाला+अस्=शालाः – શાળાઓને.

शाला શબ્દમાં નારીજાતિસૂચક + आप् પ્રત્યયનો આ છે. માટે આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ३१ ॥ इदुतोऽस्त्रेरीदूत् १।४।२१

स्त्रेरन्ययोरिदुतोरौता सह क्रमेण ईत् ऊत् इति दीर्घः स्यात् । मुनी ।

જે શબ્દને છેડે હ્રસ્વ इ કે હ્રસ્વ उ આવેલા હોય અને

તે શબ્દ પછી તરતમાં જ પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં દ્વિવચનનો औ આવેલો હોય તો શબ્દના છેડાના इ અને औ એ બન્નેને બદલે એકલો દીર્ઘ ई જ બોલવો તથા શબ્દના છેડાના उ અને औ એ બંનેને બદલે એકલો દીર્ઘ ऊ જ બોલવો.

इ કારાંત–પ્ર. દ્વિ.–मुनि+औ=मुन्+ई=मुनी–બે મુનિઓ.
,, ,, દ્વિ. દ્વિ.–मुनि+औ=मुन्+ई=मुनी–બે મુનિઓને.
उ કારાંત પ્ર. દ્વિ.–साधु+औ=साध्+ऊ=साधू–બે સાધૂઓ.
,, ,, દ્વિ. દ્વિ –साधु+औ=साध्+ऊ=साधू–બે સાધૂઓને.

આ નિયમ ફક્ત એક સ્ત્રિ શબ્દને એટલે કે હ્રસ્વ થયેલા સ્ત્રિ શબ્દને ન લગાડવો.

॥ ३२ ॥ जस्येदोत् १।४।२२

इदुदन्तयोर्जसि परे एदोतौ स्याताम् । मुनयः । मुनिम् । मुनी । मुनीन् ।

જે શબ્દને છેડે હ્રસ્વ इ હોય અને તેને પ્ર. બહુવચનનો जस् પ્રત્યય લાગેલો હોય તો इ ને બદલે ए બોલવો. તથા જે શબ્દને છેડે હ્રસ્વ उ હોય અને તેને પ્રથમાના બહુવચનનો जस् પ્રત્યય લાગેલો હોય તો उ ને બદલે ओ થાય.

इ-मुनि+जस्=मुनि+अस्=मुने+अस्=मुनयः–મુનિઓ.
उ-साधु+जस्=साधु+अस्=साधो+अस्=साधवः–સાધુઓ.
બીજા પ્રયોગ અન્યત્રે જોઈ લેવા.

॥ ३३ ॥ टः पुंसि ना १।४।२४

इदुदन्ताभ्यां पुंसि टाया ना स्यात् । मुनिना । मुनिभ्याम् । मुनिभिः ।

હ્રસ્વ ઇ કારાંત અને હ્રસ્વ ઉ કારાંત નામ નરજાતિમાં હોય અને તેને તૃતીયા એકવચનનો ટા પ્રત્યય લાગેલો હોય તો ટા ને બદલે ના થાય છે.

इ–टा–अतिस्त्रि + आ = अतिस्त्रिणा – સ્ત્રીને ટપી જાય એવા પુરૂષ વડે.

उ–टा–अमु + आ – अमुना–આ વડે.

बुद्धि હ્રસ્વ ઇ કારાંત છે, પણ નારીજાતિનો છે તેથી તેને લાગેલા ટા નો ના ન થાય.

इ–टा–बुद्धि + आ – बुद्धया–બુદ્ધિ વડે.

धेनु શબ્દ હ્રસ્વ ઉ કારાંત છે, પણ નારીજાતિનો છે તેથી તેને લાગેલા ટા નો ના ન થાય.

ऊ–टा–धेनु + आ – धेन्वा–ગાય વડે.

॥ ३४ ॥ ङित्यदिति १।४।२३

दिद्भर्जिते ङिति स्यादौ परे इदुतोरेदोतौ स्याताम् । मुनयो मुनिभ्याम् । मुनिभ्यः ।

જે શબ્દને છેડે હ્રસ્વ ઇ હોય અને તેને ङ નિશાનવાળા

स्यादि प्रत्ययो એટલે ङे, ङसि અને ङस् પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો इ ને બદલે ए થાય. તથા જે શબ્દને છેડે હ્રસ્વ उ હોય અને તેને પણ ङ નિશાનવાળા સ્યાદિ પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો उ ને બદલે ओ થાય છે.

અહીં જે ङ નિશાનવાળા પ્રત્યયો લેવાના છે તે માત્ર ङ् નિશાનવાળા જ હોવા જોઇએ પણ ङ् અને ट् એવા બે નિશાનવાળા ન હોવા જોઇએ.

इ-ङे-अतिस्त्रि+ए=अतिस्त्रो+ए=अतिस्त्रये = સ્ત્રીને ટપી જાય એવા પુરૂષ માટે.

उ-ङे-साधु+ए=साधो+ए-साधवे - સાધુને માટે.

इ-ङसि-अतिस्त्रि+अस्=अतिस्त्रो+अस्=अतिस्त्रो+र्=अतिस्त्रोः आगतम्=સ્ત્રીને પણ ટપી જાય એવા પુરૂષ પાસેથી આવેલું.

उ-ङसि-साधु+अस्=साधो+अस्=साधो+र्=साधोः आगतम्= સાધુ પાસેથી આવેલું.

इ-ङस् अतिस्त्रि+अस्+अतिस्त्रो+अस्=अतिस्त्रो+र् = अतिस्त्रोः स्वम्=સ્ત્રીને પણ ટપી જાય એવા પુરૂષનું ધન.

उ-ङस्=साधु+अस्-साधो+अस्=साधो+ र् = साधोः स्वम् = સાધુનું ધન-તપ.

॥ ३५ ॥ एदोद्भ्यां ङसिङसो रः १।४।३५

प्रत्ययस्य स्थानिनो विधिः सर्वस्य स्यात् । मुनेः । मुनिभ्याम् । मुनिभ्यः । मुनेः । मुन्योः मुनीनाम् ।

ङित्यदिति १/४/२३ ना नियम द्वारा જે શબ્દોના અંત્ય इ નો ए તથા અંત્ય उ નો ओ થયા પછી તેમને લાગેલા પંચમીના એકવચન ङसि નો તથા ષષ્ઠીના એકવચન ङस् નો र् કરી નાખવો તથા જે શબ્દોને છેડે ए કે ओ આવેલા હોય તેવા શબ્દોને લાગેલા ङसि નો તથા ङस् નો પણ र् કરી દેવો.

ङसि-इ નો ए – मुनि + असि = मुने – अस् + मुने + र् = मुनेः – મુનિથી.

ङसि-उ નો ओ – भानु+असि=भानो + अस् = भानो + र्= भानोः – ભાણુથી.

ङस्-इ નો ए – मुनि + अस् = मुने + अस् = मुने + र् = मुनेः – મુનિનું.

ङस्-उ નો ओ – भानु + अस् = भानो + अस् = भानो + र्= भानोः – ભાણુનું.

હ્રસ્વ इ-मुनि + आम् = मुनि+नाम = मुनीनाम् – મુનીઓનું બીજા ઉદાહરણો અન્યથી જોઈ લેવા.

॥ ३६ ॥ डिर्डौ १।४।२५

इदुदन्तात्परो डिर्डौ स्यात् ।

હ્રસ્વ इ કારાંત અને હ્રસ્વ उ કારાંત નામને લાગેલા

સપ્તમીના એકવચનનો ङि પ્રત્યય ડૌ રૂપે બોલવો. અહીં ङि પ્રત્યય માત્ર ङ् નિશાનવાળો જ સમજવો, પણ જે ङि પ્રત્યય ङ् અને ट् એમ બે નિશાનવાળો હોય તેને અહીં ન સમજવો.

इ-मुनि+ङि=मुनि+डौ-औ=मुनौ-મુનિમાં

उ-धेनु+ङि=धेनु+डौ-औ=धेनौ-ગાયમાં.

बुद्धि+ङि=बुद्धि+दाम्=बुद्धि+आम्=बुद्ध्याम्-બુદ્ધિમાં.

આ પ્રયોગમાં ङ् અને ट् એમ બે નિશાનવાળો ङि છે માટે અહીં આ નિયમ ન થાય.

॥ ३७ ॥ डित्यन्त्यस्वरादेः २।१।११४

अन्त्यो यः स्वरः तदादेः शब्दस्य डित्प्रत्यये लुक् स्यात्। "आद्यन्तवदेकस्मिन्"। मुनौः। मुन्योः। मुनिषु। संबोधने—

શબ્દને છેડે આવેલા સ્વર તથા શબ્દને છેડે આવેલા સ્વરની પૂર્વના-આદિના-ભાગનો સ્વરસહિત લોપ કરી નાખવો. જો તે શબ્દ પછી ड નિશાનવાળો પ્રત્યય આવ્યો હોય તો.

સ. એ. मुनि+ई (ङि)=मुनि+डौ=मुन्+औ=मुनौ – મુનિમાં (જુઓ ૧/૪/૨૫)

,, ,, साधु+ई (ङि)=साधु+डौ=साधू+औ=साधौ- સાધુમાં (જુઓ ૧/૪/૨૫)

पितृ+अस् (ङस्)=पितृ+डुस्=पित्+उस्=पितुः–પિતાનું (જુઓ ૧/૪/૩૭)

महत्+डा+करः =महत्+आ + करः = मह् +आ + करः = महाकरः = મોટાઓનો હાથ (જુઓ ૩/૨/૬૮)

॥ ३८ ॥ ह्रस्वस्य गुणः १।४।४१

सिना सह गुणो भवति । हे मुने, हे मुनी, हे मुनयः । एवं रविप्रभृतयः । साधुप्रभृतय उकारान्ता अप्येवम्–साधुः, साधू, साधवः । साधुम्, साधू, साधून् । साधुना, साधुभ्याम्, साधुभिः । साधवे, साधुभ्याम् साधुभ्यः । साधोः, साधुभ्याम्, साधुभ्यः । साधोः, साध्वोः, साधूनाम् । साधौ, साध्वोः, साधुषु । हे साधो, हे साधू, हे साधवः । अतिक्रान्तः स्त्रियमतिस्त्रिः—

જે શબ્દોને આમન્ત્રય–સંબોધન–નો સૂચક પ્રત્યય લાગેલ હોય તે શબ્દોના છેડાના હ્રસ્વ સ્વરનો લાગેલા સંબોધન સૂચક સ્ પ્રત્યય સાથે જ ગુણ કરી દેવો અર્થાત્ ઇસ્ નો એ, उस् નો ઓ તથા ऋस् નો अर् કરવો.

પુ–मुनि+स्=हे मुने ! (इस નો એ)–હે મુનિરાજ.
પ્ર. દ્વિ. साधु+औ=साधू+ऊ=साधू–એ સાધુઓ.
દ્વિ. દ્વિ. साधु+औ=साधू+ऊ=साधू–એ સાધુઓને.

ऊ-साधु+जस्=साधु+अस्=साधो+अस्=साधवः-साधुओ.

ऊ-ङे-साधु+ए=साधो+ए=साधवे-साधुने माटे

ह्रस्व ઉ. પું. साधु + आम् = साधु + नाम् = साधुनाम् - साधुओनुं

પુ. ઉ. साधु+अम्=साधु+म्=साधुम्-साधुने.

समानसंज्ञक स्वर उ-साधु + अस् = साधूस् = साधून - साधुओने.

साधु+इ (ङि)=साधु+डौ=साध्+औ=साधौ-साधुमां.

(જુઓ ૧/૪/૨૫)

॥ ३९ ॥ स्त्रियाः २।१।५४

स्त्रिया इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इयू स्यात् । अतिस्त्रियौ। जसि, ततीयादौ च मुनिवत्। अतिस्त्रियः ।

આદિમાં સ્વર હોય એવા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો સ્ત્રી શબ્દના ઈ વર્ણને ઇય બોલવો.

अतिस्त्रि+औ=अतिस्त्रिय्+औ=अतिस्त्रियौ-સ્ત્રીને ટપી ગયેલાં બે અથવા બે જણને.

अतिस्त्री + अस् = अतिस्त्रीः (જુઓ ૧/૪/૪૯) અથવા अतिस्त्री + अस् = अतिस्त्रियू + अस् = अतिस्त्रियः -સ્ત્રીને ઉલ્લંઘી ગયેલાઓ.

॥ ४० ॥ वाऽम्शसि २।१।५५

स्त्रिया इय । अमि शशि च वा । अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रियः अतिस्त्रिन् । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रौ । ओसि च इयादेशः–अतिस्त्रियोः २ । तथोक्तम्—

"औस्यौकारे च नित्यं स्यादम्–शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने" ॥ १ ॥

अनामन्त्यस्य सखिशब्दस्य सेर्डा–वक्तव्यः ("ऋ-दुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डा" सखा । अतिसखा । आमन्त्रणे तु हे सखे ।

બીજી વિભક્તિના એકવચનનો અમ્ તથા બહુવચનનો શસ્ લાગ્યો હોય ત્યારે સ્ત્રી શબ્દના ઈ વર્ણ નો इय् વિકલ્પે થાય છે.

अतिस्त्री+अम्=अतिस्त्रिम्–સ્ત્રીને.

अतिस्त्री+अम्=अतिस्त्रियू+अम्=अतिस्त्रियम्–સ્ત્રીને.

अतिस्त्री+अस्=अतिस्त्रिय+अस्=अतिस्त्रियः–સ્ત્રીઓને.

इ–टा–अतिस्त्रि+आ = अतिस्त्रिणा – સ્ત્રીને ટપી જાય એવા પુરૂષ વડે.

इ–ङे–अतिस्त्रि+ए=अतिस्त्रे+ए=अतिस्त्रये–સ્ત્રીને પણ ટપી જાય એવા પુરૂષ માટે.

इ-ङस्-अतिस्त्रि+अस्=अतिस्त्रे+अस्=अतिस्त्रोः – સ્ત્રીને ટપી જનારા.

બાકીના ઉદાહરણો અન્યથી જોઈ લેવા.

॥ ४१ ॥ सख्युरितोऽशावैत् १।४।८३

इदन्तस्य सखिशब्दस्य स्वसम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा सिवर्जे शेषे घुटि ऐत् स्यात् । सख्यौ सखायः । सखायम् सख्यौ सखीन् ।

નપુંસકમાં વપરાતા પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનરૂપ इ (शि) પ્રત્યય ને છોડીને બાકીના ઘુટ્ પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે છેડે હ્રસ્વ इ વાળા सखि શબ્દના इ નો ऐ બોલવો.

પ્ર દ્વિ. सखि+औ=सखै+औ=सख्यौ–બે મિત્રો.

પ્ર. બ. सखि+अस्=सखै+अस्=सखायः–ઘણા મિત્રો.

દ્વિ. એ. सखि+अम्=सखै+अम्=सखायम्–મિત્રને.

દ્વિ. દ્વિ. વ. सखि+औ=सखै+औ=सख्यौ–બે મિત્રને.

સ્ત્રીલિંગી સખી શબ્દ દીર્ઘ इ કારાંત હોય તો તેને આ નિયમન થાય. હે सखे ! હે મિત્ર ! આ પ્રયોગ સંબોધનના એકવચનને સૂચવે છે. તેથી આ પ્રયોગમાં શેષ ઘુટ્ પ્રત્યય વપરાયલો નથી એટલે सखि નું सखै ન થાય.

॥ ४२ ॥ न नाङिदेत् १।४।२७

केवलसखिपतेर्यष्ठायाना ङिति परे एच्चोक्तः, स न स्यात् । सख्या सख्ये । केवलेत्युक्तेः समस्तस्य स्यात् । प्रियसखिना । प्रियसखये । पञ्चभीषष्ठ्येकवचनयोरेत्वनिषेधात् "इवर्णादेः०" इति यत्वे—

કોઇ બીજા શબ્દ સાથે નહીં જોડાયેલા હ્રસ્વ ઇ કારાંત સખિ તથા પતિ શબ્દને લાગેલા તૃતીયાના એકવચન ટા નો ના કરવો નહીં તથા ङित्यदिति (१/४/२३) નો નિયમ પણ લગાડવો નહીં. અર્થાત્ ङ નિશાનવાળા પ્રત્યયોને લીધે જે ઇ નો એ કરવાનું સૂચન કરેલું છે તે કેવળ સખિ અને પતિ શબ્દને લાગુ ન થાય.

ટા–सखि + आ = सख्या થાય પણ सखिना ન થાય – મિત્ર વડે.

ङे–सखि + ए = सख्ये થાય પણ सखये ન થાય – મિત્ર માટે.

प्रियसखि+आ=प्रियसख्या થાય પણ प्रियसखिना ન થાય– પ્રિય મિત્ર વડે.

प्रियसखि + ए = प्रियसख्ये થાય પણ प्रियसखये ન થાય – પ્રિય મિત્ર માટે,

॥ ४३ ॥ खितिखीतीय उर् १।४।२६

एतत्सम्बन्धियात्परयोर्ङसिङसोरूर् स्यात् । सख्युः ।

જે શબ્દના છેડે હ્રસ્વ ખિ, હ્રસ્વ તિ, દીર્ઘ ખી તથા દીર્ઘ તી આવેલા હોય અને તેમના ખ્ય તથા ત્ય થયેલા હોય તો તેવા શબ્દને એટલે સખ્યૂ અથવા પત્યૂ શબ્દને પંચમીના એકવચનનો ઙસિ તથા ષષ્ઠીના એકવચનનો ઙસ લાગેલા હોય તો તે ઙસિ અને ઙસ ને બદલે ઉર્ થાય.

ખિ–પં. એ. સખિ + અસ્–સખ્ય્+અસ્=સખ્ય્+ઉર્ = સખ્યુઃ – સખિથી, મિત્રથી.

ખિ-ષ. એ સખિ+અસ્–સખ્ય્+અસ્=સખ્ય્ + ઉર્ = સખ્યુઃ – સખિનું–મિત્રનું.

॥ ४४ ॥ केवलसखिपतेरौः १।४।२६

केवलसखिपतिभ्यामिदन्ताभ्यां परो ङिरौः स्यात् । सख्यौ । केवलेत्येव । प्रियसखौ । केवलः पतिशब्दः प्रथमाद्वितीययोर्मुनिवत्, तृतीयादौ च सखिवत् । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । समस्तश्च सर्वत्र मुनिवत्–मुनिपतिना । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः–

માત્ર એકલા એટલે બીજા કોઇ શબ્દ સાથે નહીં

જોડાયેલા એવા હ્રસ્વ ઇ કારાંત सखि શબ્દને તથા એવા જ માત્ર એકલા હ્રસ્વ ઇકારાંત पति શબ્દને લાગેલા સપ્તમીના એકવચન ङि ને બદલે औ બોલવો.

सखि+इ=सखि+औ=सख्यौ-સખિમાં-મિત્રમાં.

प्रियसखि+इ=प्रियसखि+औ=प्रियसख्यौ - પ્રિયમિત્રવાળામાં.

टा-पति+आ=पत्या-પતિ વડે.

ङ-पति+ए=पत्ये-પતિ માટે.

ङसि-पति+अस्=पत्युः=પતિથી.

ङस-पति+अस्=पत्युः-પતિનું.

पति+इ=पति+औ=पत्यौ-પતિમાં.

॥ ४५ ॥ आद्धेरः २।१।४१

द्विशब्दपर्यन्तानां त्यदादीनां स्वसम्बन्धिनि स्यादौ तसादौ च परे अः स्यात् । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयोः २ । स्वसम्बन्धिनीति किम् ? प्रियद्वौ नरौ । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः-त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ।

स्यादि विभक्तिओ लागी होय त्यारे अने तसादि प्रत्ययो लागेला होय त्यारे त्यदादि માં गणावेलां त्यद् थी માંડીને द्वि शब्द सुधीना शब्दोनी अन्त्य वर्णनो अ थाय छे.

प्र. એ. व. त्यद्+सु=त्य+अ+सु=त्यस्=स्यः-તે.

प्र. तथा द्वितीं. द्विव. त्यद्+औ=त्य्+अ+औ=त्यौ=તે બે અથવા તે બેને.

द्वि+औ=द्व्+अ+औ=द्वौ–બે અથવા બેને

॥ ४६ ॥ त्रेस्त्रयः १।४।३४

आमि त्रेस्त्रयः स्यात् ॥ "अनेकवर्णः सर्वस्य" त्रयाणाम् । तत्सम्बन्धिविज्ञानात्–प्रियत्रीणाम् । त्रिषु । कतिशब्दो नित्यं बहुत्वे—

સંખ્યાવાચક त्रि શબ્દને જ્યારે ષષ્ઠીના બહુવચનનો आम् પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે त्रि શબ્દને બદલે त्रय શબ્દ થાય છે.

त्रि+आम्=त्रय+आम्=त्रय+नाम=त्रयाणाम्–त्रणुं.

(જુઓ ૧/૪/૩૨ તથા ૧/૪/૪૭)

॥ ४७ ॥ डतिष्णः सङ्ख्यायाया लुप् १।४।५४

डति-ष-नान्तानां सङ्ख्यावाचिनां स्वजस्-शसोर्लुपू स्यात् । कति २ । कतिभिः कतिभ्यः २ कतीनाम् । कतिषु । स्वेति किम् ? प्रियकतयः प्रियकतीन् । एवं यति-ततिशब्दौ ।

જે નામને છેડે अति (डति) પ્રત્યય છે તે कति, यति, तति, વગેરે સંખ્યાસૂચક નામોને તથા ષ કારાંત અને ન કારાંત

એવાં સંખ્યાવાચક નામોને લાગેલાં પ્રથમાનાં તથા દ્વિતીયાનાં બહુવચન બોલવામાં આવતાં નથી એટલે આ નામોની બાબતમાં તે બન્નેનો લોપ થયેલો જાણવો.

अति–डति–प्र. બ. कति+ अस् = कति = કેટલાંક
(જુઓ ૧/૧/૩૯)

द्वि. બ. कति+अस्=कति–કેટલાંકને

॥ ४८ ॥ धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये २।१।५

सप्तम्या आदिः । धातोरिवर्णोवर्णयोः स्वरादौ प्रत्यये इयुवौ स्याताम् । नियौ । नियः । निया । नीम्याम् ३ । निये । नियः २ ।

જ્યારે આદિમાં સ્વરવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ધાતુના इ વર્ણનો इय બોલવો અને उ વર્ણનો उव् બોલવો.

नी+औ=निय्+औ=नियौ–બે લઈ જનારા. તેવી જ રીતે ઉપરના અન્ય ઉદાહરણો અન્યથી ફરી લેવા.

ने+अनम्=नयनम्–આંખ.

॥ ४९ ॥ निय आम् १।४।५१

नियः परस्य डेराम् स्यात् । नियाम् । हे नीः । एवं,

लूः लुवौ लुवः । लुवि । हे लूः । सेनानीशब्दस्य विशेषः । सेनां नयतीति सेनानीः ।

नी शब्दने लागेला सप्तमी એકવચનના इ (ङि) प्रत्ययने બદલે आम् प्रत्यय બોલવો.

नी+इ=निय्+इ=निय्+आम्=नियाम्–લઈ જનારામાં.

બીજા ઉદાહરણો અન્યથી જોઈ લેવા.

॥ ५० ॥ क्विव्वृत्तेरसुधियस्तौ २।१।५८

क्विवन्तेनैव या वृत्तिः (समासः) तस्याः सुधीशब्द-वर्जितायाः सम्बन्धिनो धातोरिवर्णोवर्णयोः स्वरादौ स्यादौ य्वौ स्याताम् । सेनान्यौ । सेनान्यः ४ (१-३, २-३, ५-१, ६-१) । सेनान्यम्, सेनान्याम् । सप्तम्येकवचने "निय आम्" सेनान्याम्, हे सेनानीः । एवं ग्रामणी-प्रभृतयः । सुल्वूः । सुल्वौ सुल्वः । सुल्वां । सुल्वि । हे सुल्वूः । एवं खलपूप्रभृतयः । अत्र सुधीशब्दवर्जनात्तस्य नीशब्दवत्प्रक्रिया । सुधीः सुधियौ । सुधियाम् । सुधियि ।

આદિમાં સ્વરવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ધાતુના इ વર્ણનો इय् અને उ વર્ણનો उव् થાય છે, જે શબ્દનો સમાસ क्विबन्त પદ સાથે જ થયેલો હોય એવા શબ્દના इ

વર્ણ અને ઉ વર્ણ હોવા જોઈએ. આ નિયમ સુધી શબ્દને લગાડવો નહીં.

કૃદન્ત પ્રકરણમાં ક્વિપ્ પ્રત્યય બતાવેલો છે તે જેને છેડે હોય તે પદને ક્વિબન્ત સમજવું.

सेनानी+औ=सेनान्यौ–બે સેનાઓને લઈ જનારો.

सेनानी+अस्=सेनान्यः–બે સેનાઓને લઈ જનારને ?

सेनानी+इ=सेनानी+आम्= सेनान्यम् અને सेनान्याम् – બે સેનાઓને લઈ જનારાઓનું.

लू + क्विप् = लु, सु + लु + अस् (जस्) – सुल्वः – સારું કાપનારાઓ.

॥ ૫૧ ॥ दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः २।१।५९

दृनादिपूर्वस्य भुवः स्वरादौ स्यादौ वः स्यात् । दृन्भ्वौ । दृन्भ्वः । क्विव्वृत्तेरिति वत्त्वे सिद्धे नियमार्थमिदम् । 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ' इति । तेनान्यो भूशब्दो लूशब्दवत्–स्वयम्भूः । स्वयम्भुवौ । यवान्क्रीणातीति यवक्रीः ।

જેનો સમાસ ક્વિબન્ત સાથે થયેલો છે એવા भू શબ્દના ઉ વર્ણનો આદિમાં સ્વરવાળા સ્યાદિ પ્રત્યયો લાગે ત્યારે વ્ બોલવો પણ એ भू શબ્દની પહેલાં दृन्, पुनर्, वर्षा અને कार શબ્દો જ હોવા જોઇએ.

भू + क्विप्-भु-दृन् + भु+औ – दृन्भ्वौ – એક પ્રકારની બે નાગણ.

भू + क्विप्-भु-दृन् + भु+अस – दृन्भवः –ઘણી સાપણોને/નાગણોને.

॥ ५२ ॥ संयोगात् २।१।५२

संयोगात्परयोर्घातोरिवर्णोवर्णयोः स्वरादौ इयुवौ स्याताम् क्विब्वृत्तेरित्यस्यापवादः । यवक्रियौ यवक्रियः । एवं कटप्रूशब्दोऽपि । सुश्रीशब्दस्य ङित्सु विशेषः—

આદિમાં સ્વર હોય એવા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય અને ધાતુના इ વર્ણ તથા उ વર્ણની પૂર્વે સંયુક્ત અક્ષર આવેલો હોય તો इ વર્ણનો इ બોલવો અને उ વર્ણનો उव् બોલવો.

यवक्री+औ=यवक्रिय्+औ=यवक्रियौ અથવા यवक्रियः–જવને ખરીદનારા બે જણ.

कटप्रू+औ=कटप्रूव् + औ = कटप्रुवौ – સાદડી પરોવનારા બે જણ.

॥ ५३ ॥ वेयुवोऽस्त्रिया १।४।३०

इयुवूस्थानिनौ यौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ तदन्तात्

स्त्रीवर्जात्परेषां स्यादेर्ङितां दै दास् दास् दामो वा स्युः । सुश्रियै, सुश्रिये । सुश्रियाः सुश्रियः, २ ।

જેમને છેડે સ્ત્રીલિંગી દીર્ઘ ઈ અને દીર્ઘ ઊ છે એવા જ શબ્દોને અહીં લેવાના છે. જેમને છેડે આવેલા ઈ ને બદલે इय् અને જેમને છેડે આવેલા ઊ ને બદલે उव् બોલાતો હોય તેવા સ્ત્રીલિંગી જ દીર્ઘ ઇકારાંત તથા દીર્ઘ ઊકારાંત શબ્દોને લાગેલા એકવચનની ङित् પ્રત્યયોને બદલે એટલે ચતુર્થીના ङे, પંચમીના ङसि, ષષ્ઠીના ङस् અને સપ્તમીના ङि પ્રત્યયને બદલે અનુક્રમે વિકલ્પે दै, दास् दास् તથા दाम्-आम् સમજવા.

ई-ङे-सुश्री+ए=सुश्री+ऐ=सुश्रियै અથવા सुश्रिये-શ્રી લક્ષ્મીને માટે.

ई-ङसि-सुश्री+अस्=सुश्री+आस्=सुश्रियाः અથવા सुश्रियः – શ્રી લક્ષ્મીથી.

ई-ङस=सुश्री+अस्=सुश्री+आस् = सुश्रियाः અથવા सुश्रियः – લક્ષ્મીનું.

એજ પ્રમાણે અન્યરૂપો સમજીને સાધી લેવા.

મૂળસૂત્રમાં अस्त्रियः શબ્દ મૂકેલો છે તે એવું સૂચન કરે છે કે આ નિયમ સ્ત્રી શબ્દને ન લગાડવો. તેથી સ્ત્રી શબ્દનું स्त्रियै એવું એક જ રૂપ થઇ શકે છે, પણ स्त्रियै, स्त्रिये એવાં બે રૂપ ન થાય.

स्त्री+ए=स्त्री+ऐ=स्त्रियै-સ્ત્રી માટે. (જુઓ ૧/૪/૨૯)

॥ ५४ ॥ आमो नाम्वा १।४।३१

सुश्रियाम्, सुश्रीणाम् । सुश्रियाम्, सुश्रियि ।

જેનો इय् થાય છે તેવો દીર્ઘ ઈ કાર જેમને છેડે છે એવા સ્ત્રીલિંગી દીર્ઘ ઇ કારાંત શબ્દોને તથા જેનો उव् થાય છે એવો દીર્ઘ ઊ કાર જેમને છેડે છે એવા સ્ત્રીલિંગી દીર્ઘ ઊ કારાંત શબ્દોને લાગેલા ષષ્ઠી બહુવચનના आम् પ્રત્યયને બદલે नाम् વિકલ્પે બોલવો. આ નિયમ ફક્ત સ્ત્રી શબ્દને લાગતો નથી.

सुश्री+ इ = सुश्री + आम् = सुश्रियाम् અથવા सुश्रियि =સારી લક્ષ્મીઓમાં.

इ-आम्=सुश्री+आम्=सुश्री+नाम्=सुश्रीणाम् અથવા सुश्रियाम् –સારી લક્ષ્મીઓનું.

उ–आम्–भ्रू + आम् + भू + नाम् = भ्रूणाम् અથવા भ्रुवाम्–ભવાઓનું.

સ્ત્રી શબ્દને પણ આ નિયમ લાગતો નથી તેથી स्त्रीणाम् એવું એક જ રૂપ થાય છે પણ स्त्रीणाम् તથા स्त्रीयाम् એવાં બે રૂપો ન થાય.

॥ ५५ ॥ भ्रूश्नोः २।१।५३

भ्रूश्नोरुवर्णस्य स्वरादौ उव् स्यात् । अतिभ्रुवौ, अतिभ्रुवः ।

अतिभ्रुवाः अतिभ्रुवः २ । अतिभ्रूणाम् । अतिभ्रुवाम्, अतिभ्रुवि । हे अतिभ्रूः । नित्यस्त्रीत्वाभावात् ग्रामण्ये इत्यादौ, आध्यै प्रध्यै इत्यादौ इयुवूस्थानित्वाभावाच्च नायं विधिः । "क्विबन्ताः धातुत्वं नोज्झन्ति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते" इत्येषां धातुत्वं ज्ञेयम् । सखायमिच्छति सखियति, सखीयतीति सखीः ।

આદિમાં સ્વર હોય એવા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો અને भ्रू તેમજ इनु નો ऊ વર્ણ સંયુક્ત અક્ષરથી પર હોય તો उ વર્ણનો उव् થાય છે.

अति+भ्रू+ए=अतिभ्र+ऐ=अतिभ्रवै અથવા अतिभ्रवे–ભવાંઓ માટે.

अतिभ्रू+अस्=अतिभ्र+आम्=अतिभ्रवाः અથવા अतिभ्रुवः – ભવાંઓનું.

अतिभ्रू+आम्=अतिभ्र+नाम्=अतिभ्रूणाम् અથવા अतिभ्रुवाम्– ભવાંને ટપી જનાર પુરૂષોનું અથવા સ્ત્રીઓનું અથવા अतिभ्रुवि– ભવામાં.

હે अति भ्रू - હે अतिभ्रु+स् = હે अतिभ्रुस्+र=હે अतिभ्रूः – ભવાંને ઉલ્લંઘન કરનાર.

सखायमिच्छति सखीयति, सखीयतीति सखीः ।

આ પ્રમાણે सखि નામને ધાતુ બનાવીને નામ બનાવવાથી દીર્ઘ सखी શબ્દ બનાવી શકાય. છે.

॥ ५६ ॥ योऽनेकस्वरस्य २।१।५६

अनेकस्वरस्य धातोरिवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे यः स्यात् । सख्यौ २ । सख्यः २ । सख्युः २ । सख्याम् । सख्यि । एवं पतीः । पत्यौ । वसुमिच्छति वसूयति, वसूयतीति वसूः ।

આદિમાં સ્વર હોય એવા પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે અનેક સ્વરવાળા ધાતુના इ વર્ણનો यू બોલવો.

सखी+इ=सखी+औ=सख्यौ-સખિમાં, મિત્રમાં.

ङस्=सखि+अस्=सख्युः-સખિથી-મિત્રથી.

सखि+अस्=सख्यु+अस्=सख्यु+उर्=सख्यु-સખિનું, મિત્રનું.

सख्याम्-सखी+इ=सख्यि-સખીને ઇચ્છના૨.

पति+इ=पति+औ=पत्यौ-પતિમાં एवं पतिः

॥ ५७ ॥ स्यादौ वः २।१।५७

अनेकस्वरस्य धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे वः स्यात् । वस्वौ वस्वः । वस्वाम् । वस्वि । हे वस्वः । ऋकारान्तः पितृशब्दः—

સ્વસદ્રિ સ્યાદ્રિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અનેક સ્વર-વાળા ધાતુના ઉ વર્ણનો વ્ થાય છે.

वसुमिच्छन्तौ-वसू+औ=वस्वौ, वसुम् इच्छतः वसूयतः इति क्विप् वसू+औ-वस्वौ-આ પ્રયોગમાં પણ વસુ નામને ધાતુ બનાવીને પછી તેનું નામ કરેલું છે તેથી વસુ નો વસૂ થયો.

वस्वः, वस्वाम्, वस्वि, हे वसुः વિગેરે પ્રયોગો કરી લેવા.

॥५८॥ ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डा १।४।८४

ऋदन्तादुशनसादेश्च परस्य सेर्डा स्यात्। पिता। अतिपिता।

શે।ષ૩૫ ધુટ્ટની અંતર્ગત રહેલો સ્ (सि) પ્રત્યય જ્યારે હ્રસ્વ ऋ કારાંત નામને લાગેલો હોય તથા उशनस्, पुरुदंशस् અને अनेहस् તથા सखि શબ્દને પણ એજ સ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે તે પ્રત્યયના સ્ ને બદલે आ (डा) બોલવો.

पितृ+स्=पितृ+आ=पिता-પિતા.

अतिपितृ + स्=अतिपितृ + आ = अतिपिता – પિતાને ટપી ગયેલો.

॥ ५९ ॥ अङौ च १।४।३९

ऋतो ङौ घुटि च परे अर् स्यात्। पितरौ पितरः। सम्बोधने "ह्रस्वस्य गुणः"। हे पितः। पितरम् पितरौ पितॄन्। पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः। पित्रे पितृभ्याम् पितृभ्यः।

જે નામને છેડે હ્રસ્વ ऋ હોય અને તેને ઘુટ પ્રત્યયો તથા સપ્તમીના એકવચનનો इ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો તે નામને છેડે આવેલા ऋ નો अर् બોલવો જોઇએ.

नृ+अम्=न्+अर्+अम्=नरम्-પુરૂષને.

पितृ+स्=हे पितर्=हे पितः (ऋस् નો अर्)-હે પિતાજી.

સમાન સંજ્ઞક સ્વર = ऋ-पितृ + अस् = पितृस् = पितॄन् - પિતાઓને.

જે ऋ કારાંત શબ્દોને (૧/૪/૩૮ સૂત્ર નીચેના ૬૨ મા સૂત્ર પ્રમાણે) નિયમમાં બતાવેલા છે તે સિવાયનાં ऋ કારાંત पितृ, भ्रातृ, जामातृतथા मातृ વગેરે ઘણું કરીને સગાઇવાચક શબ્દોને ઘુટ્ પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે આ નિયમ લાગુ કરવાનો છે.

બીજા ઉપર ટીકામાં આપેલા ઉદાહરણો અન્યથી જોઇ લેવા.

॥ ૬૦ ॥ ऋतो ङुर् १।४।३७

ऋतः परयोर्ङसिङसोर्ङुर् स्यात् । पितुः २ । पित्रोः २ । पितॄणाम् । पितरि । पितृषु । एवं नृ-भ्रातृप्रभृतयः ।

જે નામને છેડે હ્રસ્વ ऋ હોય તે નામને લાગેલા પંચમી-ના તથા ષષ્ઠીના એકવચનનો ङुर्-उर् બોલવાનો છે.

પું.-પં. એ.-पितृ + अस् = पितृ+उर् = पित् + उर् = पितुः - પિતાથી.

પુ.-ષ. એ.-पितृ+अस्=पितृ+उर्=पितृ+उर्=पितुः અથવા पितृ+अस् (ङस्)=पितृ+ङुस्=पितृ+उर्=पितुः-પિતાનું.
पितृ + आम् = पितृ + नाम् = पितॄणाम्- પિતાઓનું.
(જુઓ ૧/૪/૩૨)

ડુર્ માંનો ડ્ર એવું સુચને રે છે કે તે જેને લાગેલો હોય તેનો અંત્યસ્વર ઉડી જાય છે-બોલાતો નથી. બીજા ઉદાહરણો અન્યથી જાણી લેવા.

॥ ६१ ॥ नुर्वा १।४।४८

नामि दिर्घः । नॄणां नृणाम् ।

नृ शब्द પછી नाम् (आम् નો नाम् થયેલો) પ્રત્યય લગોલગ આવેલો હોય ત્યારે नृ ના ऋ ને વિકલ્પે દીર્ઘ બોલવાનો છે.

नृ+आम्=नृ+नाम्=नृणां – नृणाम् – નરો-પુરૂષોનું.
(જુઓ ૧/૪/૩૨)

॥ ६२ ॥ तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुटयार् १।४।३८

तृच्तृन्नन्तस्य स्वस्रादीमां च घुटयार् स्यात् । इति पञ्चस्वारप्राप्तावपि विशेषत्वात् "ऋदुशनस्०" इत्यादिना सेर्डा । कर्ता । अतिकर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । कर्तारम् ।

कर्तारौ । शेषं पितृवत् । एवं नप्तृप्रभृतयः । क्रुशूधातोस्तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः—

१/१/२९ सूत्र द्वारा जे प्रत्ययोनी घुट् संज्ञा बतावेली छे ते प्रत्ययोने अहीं घुट् शब्दथी समजवाना छे.

जे नामने छेडे तृच् के तृन् प्रत्यय आवेला होय अने पछी तेने–ते प्रत्ययोवाळा नामने–घुट् प्रत्ययो लागेला होय तो नामना अंत्य ऋ ने स्थाने आर् बोलवो. तथा स्वसृ, नष्टृ. नेष्टृ, क्षत्तृ, होतृ, पोतृ, तथा प्रशास्तृ नामने ज्यारे घुट् प्रत्ययो लागेला होय त्यारे तेमना अंत्य ऋ ने स्थाने पण आर् बोलाय छे.

कर्तृ+स् (सि्)=कर्त्+आ (डा प्रत्ययना)=कर्ता–करनार.

अतिकर्तृ+स् (सि्)=अतिकर्त्+आ (डा प्रत्ययना)=अतिकर्ता-करनारने टपी गयेलो.

कर्तृ+औ=कर्तार्+औ=कर्तारौ = प्र. द्वि.–बे कर्ताओ बे करनाराओ.

कर्तृ+अस्=कर्तार्+अस्=कर्तारः प्र. ब. करनाराओ.

कर्तृ+अम्=कर्तार्+अम्=कर्तारम्. द्वि. ए. करनारने.

कर्तृ+औ=कर्तार्+औ=कर्तारौ–द्वि. द्विव. बे करनाराओने.

क्रोष्टु+आ=क्रोष्टवे–क्रोष्टु+ए=क्रोष्टवे–क्रोष्टृ+अस्=क्रोष्टुः अथवा क्रोष्टोः

तृन्-कर्तृ पूर्वोक्त उदाहरणोने ज समजी लेवा. बाकीना (शेषं पितृवत्) पितानी जेम समजी लेवा.

नप्तृ એ पण એ प्रमाणे समजी लेवुं.

अहीं कर्तृ રૂप नपुंसकलिंगी द्वितीयानुं એકवचन छे. नपुंसकलिंगमां फक्त प्रथमाना तथा द्वितीयाना બહુવચનનો प्रत्यय ज घुट् રૂप छे (जुओ (१/१/२८) तेथी आ प्रयोगमां कर्तृ शब्दने घुट् प्रत्य लागेलो नथी.

॥ ६३ ॥ क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि १।४।९१

क्रुशो यस्तुन् तस्य शेषे घुटि परे तृच् स्यात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। शेषे घुटीत्येव-हे क्रोष्टो। घुटीति किम्। क्रोष्टून्।

आ

धातुने तुन् लागीने जे क्रोष्टु नाम બન્યु छे ते क्रोष्टु यथेा लागेला होय અને એ शब्द नरजातिनो

॥ ६२ ॥ तृस्वसृ छेडाना तु नेा तृ थाय छे

घुटि=तु=क्रोष+तृ= क्रोष्ट्र+स् = क्रोष्टा – शियाळ.

तृच्तृन्नन्तस्य स्वस्र पञ्चस्वारप्राप्तावपि विशेषत्वं + औ = क्रोष्टारौ – બે शियाळ.

सेर्डा। कर्ता। अतिकर्ता।

॥ ६४ ॥ टादौ स्वरे वा १।४।९२

तुनस्तृच् । क्रोष्ट्रा-क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्याम् । ३ क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुः क्रोष्टोः, २ । क्रोष्ट्रो, क्रोष्ट्वोः २ । आमि तु नित्यत्वात् पूर्वनामिकृते स्वरादित्वाभावात्तृजभावः क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि, क्रोष्टौ । क्रोष्टुषु । ऋकारान्तादयोऽप्रसिद्धाः । एकारान्तः अतिहेशब्दः । स्वरादावयादेशः । अतिह्यौ । सम्बोधने "अदेतः स्यमो०" इति सिलुकि । हे अतिहे । ऐकारान्तः सुरैशब्दः—

આ, ए, अस्, ओस्, इ प्रत्ययो लागेला होय त्यारे पुलिंगी क्रोष्टु शब्दने બદલે क्रोष्टृ એવો ऋ કારાંત शब्द विकल्पे थाय छे अर्थात् तृतीय એકવચન, चतुर्थी એકવચન, પંચમી એ., ષષ્ઠી વિભક્તિનું એ. તથા ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિનું દ્વિવચન અને સપ્તમીનું એકવચન—એ બધા પ્રત્યયોમાં क्रोष्टु અને क्रोष्ट એમ બે शब्द समजाय छे.

तृ. એ.—क्रोष्टु+आ=क्रोष्ट+आ=क्रोष्ट्रा અથવા क्रोष्टु+आ=क्रोष्टुना—शियाળ વડે.

च. એ. क्रोष्टु+ए=क्रोष्टू+ए=क्रोष्ट्रे અથવા क्रोष्टु+ए=क्रोष्टवे—शियाળને माटे.

पं. तथा ष. એ.—क्रोष्टु+अस्=क्रोष्टृ+अस्=क्रोष्टुः અથવા क्रोष्टु+अस्=क्रोष्टोः—शियाળथी तथा शियाળनुं.

ष. तथा स.-द्वि. व. - क्रोष्टु+ओस्=क्रोष्टृ+ओस्=क्रोष्ट्रोः અથવા ક્રોષ્ટુ+ઓસ્=ક્રોષ્ટ્રોઃ-બે શિયાળનું તથા બે શિયાળમાં.

स. એ.-ક્રોષ્ટુ+ઇ=ક્રોષ્ટૃ+ઇ=ક્રોષ્ટરિ (૧/૪/૩૯) અથવા ક્રોષ્ટુ+ઇ=ક્રોષ્ટૌ-શિયાળમાં.

॥ ६५ ॥ आ रायो व्यञ्जने २।१।५

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे रैशब्दस्य आः स्यात्। सुराः। स्वरादावायादेशः। सुरायौ। औकारान्ताः गोशब्दः—

આદિમાં વ્યંજનવાળા સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે રૈ શબ્દને બદલે રા શબ્દ વાપરવો.

सु + रै = सु + रा = सुरा + स्=सुराः = સારા રાજા. અથવા સારૂ રાજ્ય. પ્રથમા એકવચન છે. એજ રીતે.

सुरायौ = પ્રથમા દ્વિવચન છે - બે સારા રાજા અથવા બે સારા રાજ્ય.

॥ ६६ ॥ ओत औः १।४।७४

ओदन्तस्य घुटि औः। गौः। गावौ। गावः।

નામને છેડે ઓકાર હોય તો ઘુટ્ પ્રત્યય લાગતાં ઓને બદલે औ થાય છે.

પ્ર. એ.-गो + स् = गौ + स्=गौर् = गौः-એક ગાય અથવા બળદ.

प्र. द्वि. } -गो+औ=गौ+औ=गावौ-બે ગાય અથવા બે
द्वि. द्वि. } બળદ તથા બે ગાયોને અથવા બે બળદોને.

॥ ६७ ॥ आ अम्शसोऽता १।४।७५

अम्शसोरता सह ओत आः स्यात् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गोभ्याम् । "एदोद्भ्यां ङसिङ्सो रः" इति रत्वे गोः २ । गवाम् । गोषु । एवं सुद्योप्रभृतयः । औकारान्तो ग्लौशब्दः । ग्लौः । ग्लावौ । हे ग्लौः । ग्लौभ्याम् । एवं सुनौप्रभृतयः ।

છેડે ओ કાર હોય અને દ્વિતીયાના એકવચનનો अम् તથા બહુવચનનો अस् (शस्) પ્રત્યય લાગેલો હોય તો છેડાનો ओ કાર અને अम् નો अ કાર મળીને आ થાય છે તથા છેડાનો ओ કાર અને अस् નો अ કાર એ બન્ને મળીને પણ आ થાય છે.

द्वि. એ -गो+अम्=गाम्-ગાયને અથવા બળદને.
द्वि. બ.-गो+अस्=गाः-ગાયોને અથવા બળદોને.
ङसि-અંતે ओ-गो+असि=गो+र्=गोः-ગાયથી.
ङस्-અંતે-ओ-गो+अस्-गो+र्=गोः-ગાયનું.

॥ इति महोपाध्याय श्री कीर्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायाम्
स्वरान्तः पुल्लिङ्गः समाप्तः ॥

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

तत्र आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो गङ्गाशब्दः—

॥ १ ॥ दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात्सेः १।४।४५

दीर्घङ्याबन्ताभ्यां व्यञ्जनाच्च परस्य सेर्लुक् स्यात् । गङ्गा ।

જે નામને છેડે દીર્ઘ ઈ (ङी) આવેલો હોય તથા જે નામને છેડે દીર્ઘ આપ્ (आ) આવેલો હોય તે નામને લાગેલા પ્રથમા એકવચન સિ (स्) નું ઉચ્ચારણ ન કરવું–તેનો લોપ કરી દેવો. તથા જે નામને છેડે વ્યંજન આવેલો હોય તે નામને લાગેલા પ્રથમા એકવચન સિ–(स्) નું ઉચ્ચારણ ન કરવું એટલે કે તેનો લોપ કરી દેવો

गङ्गा=सि लोपे गङ्गा

गङ्ग+आ=गङ्गा+स्=गङ्गा–નદીનું નામ.

दीर्घ ङी–नद्+ङी=नदी+स्=नदी–નદી.

दीर्घ आप्–माल+आ=माला+स्=माला–માળા.

॥ २ ॥ औता १।४।२०

आवन्तस्य औता सह एत् स्यात्। गङ्गे । गङ्गाः ।

गङ्गाम् । गङ्गे । शसि पुंस्त्वाभावान्नत्वाभावेऽकारेण सह दीर्घ एव–गङ्गाः ।

જે શબ્દને છેડે પૂર્વોક્ત આપ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય અને તે શબ્દ પછી પ્રથમા અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનનો औ આવેલો હોય તો શબ્દના છેડાના આ તથા औ એ બંનેને બદલે એકલો ए થાય છે.

પ્ર. દ્વિ. વ. – गङ्गा + औ = गंङ्ग + ए = गङ्गे – બે ગંગાઓ છે.

પ્ર. દ્વિ. વ. – माला + औ = माल् + ए = माले – બે માળાઓ છે.

દ્વિ. દ્વિ. વ. – माला + औ = माल् + ए = माले – બે માળાઓને જો.

બીજા રૂપ અન્યથી જોઈ લેવા.

॥ ३ ॥ टौस्येत् १।४।१९

आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं स्यात् । गङ्गया । गङ्गाभ्याम् ३ । गङ्गाभिः ।

જે શબ્દને છેડે સ્ત્રીલિંગ સૂચક आप પ્રત્યય લાગેલો હોય અને તે શબ્દને જો તૃતીયાનું એકવચન टा (आ) તથા ષષ્ઠી અને સપ્તમીનું દ્વિવચન आस् પ્રત્યય લાગેલો હોય તો શબ્દના અંત્ય आ ને બદલે ए થાય છે.

तृ. એ व. बहुराजा + टा = बहुराजा+आ=बहुराजे+आ = बहुराजय्+आ=बहुराजया–રાજા જેવી વડે.

ष. द्वि. व.–बहुराजा+ओस्=बहुराजे+ओस्=बहुराजय्+ओस् =बहुराजयोः–રાજા જેવી બેનું.

॥ ४ ॥ आपो ङितां यै यास् यास् याम् १।४।१७

आबन्तात्परेषां ङितामेते आदेशाः स्युः गङ्गायै । गङ्गायाः २ । "ह्रस्वापश्च" इति आमो नामादेशे गङ्गानाम् । गङ्गायाम् । गङ्गायोः २ । गङ्गासु ।

જે શબ્દને છેડે સ્ત્રીલિંગનો સૂચક આપ (આ) પ્રત્યય લાગેલો હોય તે શબ્દને લાગેલા ચતુર્થી એકવચન ङे (ए) ને બદલે यै, પંચમીના એકવચન ङसि (अस्) ને બદલે यास्, ષષ્ઠીના એકવચન ङस् (अस्) ને બદલે यास् તથા સપ્તમીના એકવચન ङि (इ) ને બદલે याम् થાય છે.

ङे-गंगा+ङे=गङ्गायै=ગંગા માટે.

ङसि=गंगा+ङसि=गङ्गायाः–ગંગાથી.

ङस=गंगा+ङस्=गंङ्गायाः-ગંગાનું.

ङि=गंगा+ङि=गङ्गायाम्–ગંગામાં.

॥ ५ ॥ एदापः १।४।४२

सम्बोधने आबन्तस्य सिना सह एत्स्यात् । हे गङ्ग । हे गङ्गे । हे गङ्गाः ।

જે શબ્દને છેડે સ્ત્રીલિંગનો સૂચક આ (आप्) પ્રત્યય લાગેલો હોય તે શબ્દના આ નો લાગેલા - સંબોધનના સૂચક સ્ પ્રત્યયની સાથે એટલે आस् નો ए થાય છે.

गंगा+स्=हे गङ्गा (आस नो ए)–હે ગંગા!

गंगा+स्=हे गङ्गा (પૂર્વ પ્રમાણે आस् નો ए થયો) – હે ગંગા જેવી નદી!

॥ ६ ॥ नित्यदिद्-द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः १।४।४३

नित्यं दै–दासादयो येभ्यस्ते नित्यदितस्तेषां, द्विस्वराम्बार्थानां च सिना सह ह्रस्वः स्यात् । हे अम्ब । हे अक्क । हे अत्त । हे अल्ल । शसादौ स्यादौ परे निशाया अन्त्यस्य लुक् नासिकाया नसादेशश्च वा । निशः निशाः। निशा, निशया । निज्भ्याम्, निशाभ्याम् । निच्छु । नसः, नासिकाः । नोभ्याम्, नासिकाभ्याम् ।

જે શબ્દોને દૈ-ऐ, दास्-आस्, दास्-आस् અને दाम-आम् નિત્ય જ થતા હોય (અર્થાત્ વિકલ્પે ન થતા હોય) તે શબ્દોના છેડાના સ્ત્રીલિંગસૂચક ई કાર નો તથા ऊ કારનો તેને લાગેલા સંબોધનસૂચક સ્ પ્રત્યય સાથે હ્રસ્વ થઇ જાય છે. એટલે એ શબ્દોના અંતિમ ईस् ને બદલે માત્ર इ બોલાય તથા ऊस्ને બદલે માત્ર उ બોલાય છે. તથા જે શબ્દો अम्बा (अम्मा-

માતા) અર્થના સુચક હોવા સાથે માત્ર બે જ સ્વરવાળા છે તથા છેડે આપ્ પ્રત્યય ધરાવનારા છે તેમના છેડાના આ નો લાગેલા સંબોધન સૂચક સ્ પ્રત્યય સાથે હ્રસ્વ થઈ જાય છે એટલે આ શબ્દોના આસ્ ને બદલે માત્ર અ બોલાય છે.

બે સ્વરવાળા માતાવાચક-અમ્બાસ્=હે અમ્બ !-હે માતા ! હે અમ્મા.

અક્કાસ્ = હે અક્ક !- હે માતા !- [અક્કા = બહેન પણ કહે છે]

નિત્ય ઙિત્ સ્ત્રીસ્=હે સ્ત્રિ !-હે સ્ત્રી !

લક્ષ્મીસ્=હે લક્ષ્મિ !-હે લક્ષ્મી !

વધૂસ્=હે વધુ !-હે વહુ !

નિશા + શસ્ = નિશ્ + અસ્ = નિશઃ અથવા નિશાઃ - રાત્રિઓને.

નિશા+ભ્યામ્=નિશ્ + ભ્યામ્=નિઙ્ભ્યામ્-આ પ્રયોગમાં નિશ્ નો શ્ છે તે નામનો શ્ છે પણ ધાતુનો નથી.

॥ ७ ॥ सर्वादेर्डस्पूर्वाः १।४।१८

सर्वादेराबन्तस्य ङितां यै यास् यास् यामो डस्पूर्वाः स्युः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । सर्वस्याम् । शेषं गङ्गावत् ।

સર્વાદિ રૂપે જણાવેલા જે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગનો સૂચક આપ્ (આ) પ્રત્યય લાગેલો હોય તે શબ્દોને લાગેલા ચતુર્થીના

એકવચનને બદલે अस्यै (ङस्यै), પંચમીના એક વચનને બદલે अस्यास् (ङस्यास्), ષષ્ઠી એકવચનને બદલે પણ अस्यास् (ङस्यास्), અને સપ્તમીના એક વચનને બદલે अस्याम् (ङस्याम्) પ્રત્યય થાય છે.

ચતુર્થી એકવચન– सर्व+आ=सर्वा+ङे=सर्वा+अस्यै=सर्वस्यै – सर्व સ્ત્રી માટે.

પંચમી એકવચન– सर्व+आ=सर्वा+ङसि्=सर्वा+अस्यास् = सर्वस्याः–सर्व સ્ત્રીથી.

ષષ્ઠી એકવચન– सर्व+आ=सर्वा+ङस् = सर्वा+अस्यास् = सर्वस्याः–सर्व સ્ત્રીનું.

સપ્તમી એકવચન– सर्व+आ=सर्वा+ङि=सर्वा+अस्यास् = सर्वस्याम्–सर्व સ્ત્રીમાં.

॥ ८ ॥ जराया जरस्वा २।१।३

स्वसम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा स्वरादौ स्यादौ । जरसौ जरे, २ । जरसः जराः, २ । जरसा, जरया । जराभ्याम् ३ । अतिजरसौ ।

इकारान्तो बुद्धिशब्दः । स च प्रायो मुनिवत् । बुद्धिः । बुद्धी । बुद्धयः । हे बुध्धे । बुद्धिम् । बुद्धीः । बुद्धिः । बुद्धया ।

આદિમાં સ્વરવાળા સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે જરા શબ્દને જરસ્ શબ્દો વિકલ્પે ઉપયોગ કરવો.

જરા+औ=जरस्+औ=जरसौ અથવા જરે–બે વૃદ્ધાવસ્થાઓ.

જરા+अस्=जरस्+अस्=जरसः અથવા જરાઃ–બેથી વધારે વૃદ્ધાવસ્થાઓ.

अतिजरा+औ=अतिजरस्+औ=अतिजरसौ–જરાને વટાવી ગયેલા બે પુરૂષો.

बुद्धि+स्=हे बुद्धे!–હે બુદ્ધિ!

इ–बुद्धि+अस्=बुद्धीस्=बुद्धीः–બુદ્ધિઓને.

॥ ९ ॥ स्त्रियां ङितां वा दै-दास्-दास्-दाम् १।४।२८

स्त्रीलिङ्गादिदुदन्तात्परेषां स्वसम्बन्धिनामन्यसम्बन्धिनां च ङितामेते आदेशा वा स्युः । दकारो विशेषार्थः। बुद्धयै, बुद्धये। बुद्धयाः २, बुध्धेः २ । बुद्धयाम्, बुद्धौ । एवं प्रियबुद्धयै, प्रियबुद्धये पुंसे। एवं मति–भूतिप्रभृतयः। धेनुः । धेनू । धेनवः । हे धेनो । धेनुम् । धेनू । धेनूः । धेन्वा । धेन्वै, धेनवे । धेन्वाः धेनोः, २ । धेन्वाम्, धेनौ । प्रियधेन्वै प्रियधेनवे पुंसे ।

ईकारान्तो नदीशब्दः । " दीर्घङ्याब्० " इति सिलुकि नदी । नद्यौ । नद्यः । नदीम्' । नद्यौ । नदीः नद्या ।

નારીજાતિના સૂચક એવા હ્રસ્વ इ કારાંત તથા હ્રસ્વ उ કારાંત શબ્દોને લાગેલો ચતુર્થી એકવચન ङे ને બદલે ए(दै) વિકલ્પે થાય છે, તથા પંચમીના અને ષષ્ઠીના એકવચન ङसि તથા ङस् ને બદલે आस् (दास्) વિકલ્પે બોલવો અને સપ્તમીના એકવચન ङि ને બદલે आम् (दाम्) વિકલ્પે થાય છે.

इ-ङे-बुद्धि+ए=बुद्धि + ऐ=बुद्धयै तथा बुद्धये-બુદ્ધિને માટે. (જુઓ ૧/૪/૨૩)

इ-ङसि-बुद्धि+अस्=बुद्धयाः+आस्=बुद्धयाः तथा बुद्धेः-બુદ્ધિ પાસેથી. (જુઓ ૧/૪/૨૩)

इ-ङस्-बुद्धि + अस् = बुद्धि + आस् = बुद्धयाः तथा बुद्धेः-બુદ્ધિનું ધન.

इ-ङि-बुद्धि + इ = बुद्धि + आम् = बुद्धयाम् तथा बुद्धौ - બુદ્ધિમાં.

उ-ङे-धेनु+ए=धेनु+ए=धेन्वै तथा धेनवे-ગાયને માટે.

उ-ङसि-धेनु+अस्=धेनु+आस्=धेन्वाः तथा धेनोः - ગાય પાસેથી.

उ-ङस-धेनु+अस्=धेनु+आस्=धेन्वाः तथा धेनोः - ગાયનું ધન.

उ-ङि-धेनु+इ=धेनु+आम्=धेन्वाम् तथा धेनौ - ગાયમાં.

દીર્ઘ-ङी-नद्+ङी=नदी+स्=नदी-નદી.

नदी+अम्=नदी+म्=नदीम्-નદીને.

नदी+अस्=नदीस्=नदीः-નદીઓને.

॥ १० ॥ स्त्रीदूतः १।४।२९

नित्यस्त्रीलिङ्गादीदूदन्तात्परेषां स्वाऽस्वङितां दै दास् दास् दामो नित्यं स्युः । नद्यै । नद्याः २ । नद्याम् । स्वास्वेति वचनात् प्रियनद्यै पुंसे । सम्बोधने नित्यदित्त्वाद् ह्रस्वे, हे नदि । एवं गौरीप्रभृतयः । स्त्रीशब्दस्य ङ्यन्तत्वात्सेर्लुकि, स्त्री । स्वरादौ "स्त्रिया" इतीयादेशे, स्त्रियौ । स्त्रियः । "वाम् शसि" स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । हे स्त्रि । लक्ष्मीशब्दस्य ङ्यन्तत्वाऽभावात्सेर्लुग्नास्ति । लक्ष्मीः । शेषं नदीवत् । वधूः । वध्वौ । वध्वः । वधूम् । वध्वौ । वधूः । वध्वा । वध्वै । वध्वाः २ । वध्वाम् । हे वधु । एवं जम्ब्वादयः । श्री–ह्री–धी–शब्दाः सुश्रीवत् । भूः स्वयम्भूवत् । भ्रूरतिभ्रूवत् । मातृशब्दः पितृवत् । माता मातरौ । मातृः । स्वसृशब्दः कर्तृवत् । स्वसा । स्वसारौ ।

જેમને છેડે દીર્ઘ ઈ કારાંત છે તથા દીર્ઘ ઊ કાર છે એવા સ્ત્રીલિંગી જ શબ્દોને લાગેલા ङित् પ્રત્યયોને બદલે એટલે ચતુર્થી એકવચનના ङे પ્રત્યય ને બદલે ै, પંચમીના એકવચન ङसि અને ષષ્ઠીના એકવચન ङस् પ્રત્યયને બદલે दास् તથા સપ્તમીના એકવચન ङि પ્રત્યયને બદલે दाम् થાય છે.

ई-ङे-नदी+ए=नदी+ऐ=नद्यै-नदी माटे.
ई-ङसि-नदी+अस्=नदी+आस्=नद्याः-नदीथी.
ई-ङस-नदी+अस्=नदी+आस्=नद्याः-नदीनुं.
ई-ङि-नदी+इ=नदी+आम्=नद्याम्-नदीमां.
नित्य ह्रित्-नदी+स=हे नदि !-हे नदीमां.
स्त्री+स=हे स्त्रि !-हे स्त्री !
वधू+अम्=वधू+म्=वधूम्-वहुने.
वधू+अस्=वधूस्=वधुः-वहुओने.
वधु+स्=हे वधु !-हे वहु !

॥ ११ ॥ स्त्रियाम् १।४।९३

क्रुशस्तुनस्तृच् निर्निमित्त एवं स्यात् । ततोऽयां क्रोष्ट्री रै गो नौ शब्दाः प्राग्वत् ।

क्रोष्टु शब्द ज्यारे नारीजातिमां होय त्यारे तेना (क्रोश् + तु = क्रोष्टु) तु ने बदले तृ थावेलो अर्थात् नारीजातिमां तेने क्रोष्टु नहीं पण क्रोष्ट्र एवो ऋ कारांत समजवानो छे.

प्र. ए. क्रोष्टु-क्रोष्ट्र+ई=क्रोष्ट्री-एक शियाळणी,

इति महोपाध्याय श्री कीर्त्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां
स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः समाप्तः ॥

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः

तत्र अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कुलशब्दः—

॥ १ ॥ अतः स्यमोऽम् १।४।५७

अकारान्तस्य नपुंसकस्य स्व–स्यमोरम् । स्यात् । कुलम् ।

અ કારાંત નપુંસકલિંગી નામને લાગેલા પ્રથમા એકવચન સ્ (સિ) ને બદલે અમ્ બોલવો તથા દ્વિતીયા એકવચન અમ ને બદલે પણ અમ્ બોલવાનો છે.

દ્વિ. એ. કુલ+અમ્=કુલ+અમ્=કુલમ્–કુળો ને.

॥ २ ॥ औशीः १।४।५६

नपुंसकस्य स्वः औः ईः स्यात् । कुले ।

નપુંસકલિંગી નામોને લાગેલા પ્રથમા તથા દ્વિતીયાના દ્વિવચનના ઔ પ્રત્યયને બદલે 'ઈ' પ્રત્યય થાય છે.

પ્ર. દ્વિ.–કુલ+ઔ=કુલ+ઈ=કુલે–બે કુળો.

દ્વિ. દ્વિ –કુલ+ઔ=કુલ+ઈ=કુલે–બે કુળો ને.

॥ ३ ॥ नपुंसकस्य शिः १।४।५५

नपुंसकस्य जस्शसोः शिः स्यात् । स च घुट्संज्ञकः, शेषघुट्संज्ञकश्च । शकारो विशेषार्थः ।

નપુંસકલિંગી નામોને લાગેલા પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનના અસ્ (जस् तथा शस्) પ્રત્યયને બદલે इ (शि) થાય છે.

પ્ર. બ. कुल+अस्=कुल+इ=कुलानि–કુળો.

દ્વિ. બ. कुल+अस्=कुल+इ=कुलानि–કુળોને.

॥ ४ ॥ स्वराच्छौ १।४।६५

शौ परे स्वरान्तान्नपुंसकात् नोऽन्तः स्यात् ।

નપુંસકલિંગી અને છેડે સ્વરવાળા નામને જ્યારે પ્રથમાના તથા દ્વિતીયાના બહુવચનનો इ (शि) પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે તે નામને છેડે न् ઉમેરવો. शि પ્રત્યય માટે ૧/૪/૫૫ જુઓ.

પ્ર. બ. कुल+अस्=कुल+इ=कुल+न्+इ=कुलानि – કુળો તથા હે કુળો !

દ્વિ. બ. कुल+अस् = कुल + इ = कुल + न् + इ = कुलानि– કુળોને.

॥ ५ ॥ नि दीर्घः १।४।८५

शेषधुट्परे नकारे परे स्वरस्य दीर्घः स्यात् । कुलानि । द्वितीयायामप्येवम् । "अदेतः स्यमो" रिति सिलुकि–हे कुल । तृतीयादिषु देववत् । सर्वादिष्वन्यादीनां विशेषः—

शेष धुट् प्रत्ययोनी पूर्वमां ज्यां ज्यां न् आवेलो होय त्यां त्यां ते न् नी पूर्वना स्वरने दीर्घ बोलवो.

प्र. तथा द्वि. बहु.-कुल+अस्=कुल+इ=कुलान्+इ=कुलानि–कुळो अथवा कुळोने.

कुल+स्=हे कुल! (संबोधननुं एकवचन)–हे कुळ!

॥ ६ ॥ पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः १।४।५८

अन्यादिपञ्चकस्यैकतरवर्जस्य स्यमोर्दः स्यात् । अन्यद् ।

नपुंसकलिंगी अन्य, अन्यतर अने इतर शब्दोने लागेला प्रथमाना तथा द्वितीयाना एकवचनने एटले स् अने अम् प्रत्ययने बदले इ बोलवो तथा डतर अने डतम प्रत्ययवाळां नपुंसकलिंगी नामोने लागेला प्रथमाना तथा द्वितीयाना एकवचनने बदले एटले स् अने अम् ने बदले द् थाय छे. आ नियम फक्त एकतर शब्दने लागु न पाडवो.

प्र. ए.-अन्य+स्=अन्यद्–अन्य.

द्वि. ए.-अन्य+स्=अन्यद्–अन्यने.

॥ ७ ॥ विरामे वा १।३।५१

बिरामस्थस्य शिड्वर्जस्य घुटः स्वप्रथमो वा स्यात् । अन्यत् । अन्यतरद् २ । इतरद् २ । कतरद् । कतमद् २ । एकतरवर्जनादेकतरम् । आसनस्य शसादौ स्यादौ परेऽन्त्यलुग्वा । आस्यशब्दस्य वाऽऽसन्नादेश इति पाणिनीयाः । आसानि । आस्ना । आसभ्याम् । हृदयोदकयोर्हृदुदन्नादेशौ च शसादौ स्यादौ वा ।

જે અક્ષર પછી કશું જ ન આવેલ હોય તે અક્ષર વિરામમાં આવેલો કહેવાય. તેવા વિરામમાં આવેલો ઘુટ્ અક્ષર પ્રથમ અક્ષરરૂપે પણ બોલાય અને ન પણ બોલાય.

પ્ર. એ. अन्य+सू=अन्यद् અથવા अन्यत्–અન્ય, બીજું.

પ્ર. એ. अन्यतर+सू=अन्यतरद् અથવા अन्यतरत्–બેમાંથી એક.

દ્વિ. એ. अन्यतर + सू = अन्यतरद् અથવા अन्यतरत् – બે અન્યમાંથી એકને.

પ્ર. એ. इतर + सू = इतरद् અથવા इतरत् – ઇતર, બીજું.

દ્વિ. એ. इतर + सू = इतरद् અથવા इतरत् – બીજાને.

પ્ર. એ. – कतर + सू = कतरद् અથવા कतरत् – બે માંથી કયું.

પ્ર. એ. – कतम + स् = कतमद् અથવા कतमत् – ઘણા-માંથી કયું.

દ્વિ. એ. – कतम + स् = कतमद् અથવા कतमत् – ઘણા-માંથી કોને

॥ ८ ॥ धुटां प्राक् १।४।६६

स्वरात्परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य धुटि परे धुटः प्राग्रोऽन्तः स्यात् ।

ધુટ્ સંજ્ઞાવાળો કોઈ પણ એક વ્યંજન કે અનેક વ્યંજનો એટલે ङ् ञ् ण् न् म् य् र् ल् व् આ નવ વ્યંજન સિવાયનો કોઈ પણ એક વ્યંજન કે અનેક વ્યંજનો જે નામને છેડે આવેલાં હોય અને એ વ્યંજનની કે વ્યંજનોની પૂર્વમાં લાગેલો જ સ્વર આવેલો હોય તથા નામને शि પ્રત્યય લાગેલો હોય તો તે નામના છેલ્લા સ્વર પછી તરત જ न् ઉમેરવો.

પ્ર. બ. તથા સંબોધન બહુ.	पयस्+अस्=पयस्+इ=पयन्स्+इ=पयांसि –પાણીઓ કે દૂધો. તથા હે પાણીઓ કે હે દૂધો !
દ્વિ. બહુ.	पयस्+अस्=पयस्+इ=पयन्स्+इ=पयांसि –પાણીઓને કે દૂધોને.

॥ ९ ॥ म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते १।३।३९

अपदान्तस्थानां म्नां वर्ग्ये धुटि परे पुरः स्थधुट्-सम्बन्धी पञ्चमः स्यात् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्याम् । उदानि । उद्ना । उदभ्याम् । पक्षे त्वासनादयः कुलवत् ।

અપદને છેડે – પદને છેડે ન આવેલા હોય એવા म् પછી અને न् પછી તરત જ વર્ગીય ધુટ્ અક્ષર આવેલો હોય તો તે म् તથા न् ને બદલે વર્ગીય ધુટ્ અક્ષરને મળતો આવે એવો વર્ગનો અંત્ય અક્ષર – પાંચમો અક્ષર – થાય છે.

સૂત્ર ૧/૩/૩૧ માં નિયમમાં અનુ શબ્દ છે તેને અહીં પણ જોડવાનો છે. અનુ = 'પછી' અર્થાત્ જે પ્રયોગમાં આ નિયમ થતો હોય તે પ્રયોગમાં બીજું જે કોઈ વિહિત કાર્ય કરવાનું હોય તે કાર્ય કર્યા પછી આ નિયમ થાય છે.

હ્રદય+इ=હ્રદ્+આ=હૃદા–હૃદય વડે.
गम्+ता–गन्+ता=गन्ता–જનારો.
कन्+पिता=कम्+पिता=कम्पिता–કંપનારો.
भवान्+करोति=भवान् करोति–તમે કરો છો.
उदक+आ=उदन्+आ=उद्ना–પાણી વડે.

॥ १० ॥ क्लीबे २।४।१७

नपुंसकस्य स्वरान्तस्य ह्रस्वः स्यात् । विश्वपम् इत्यादि कुलवत् । इकारान्तो वारिशब्दः—

નપુંસકલિંગવાળા કોઈ પણ સ્વરાંત નામનો અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

વિશ્વ+પા=વિશ્વપા=વિશ્વપમ્–વિશ્વનું પાલન કરનાર.

॥ ११ ॥ अनतो लुप् ३।२।६

अकारान्तवर्ज–नपुंसकस्य स्यमोर्लुप् स्यात् । वारि २ । वारि औ इति स्थित "औरीः" इतीकारे जाते—

અવ્યયીભાવ સમાસવાળું જે નામ અકારાંત નથી તેને લાગેલી સ્યાદિ વિભક્તિઓનો લોપ થઈ જાય છે. લોપ થયા છતાં વિભક્તિઓનો અર્થ તો કાયમ રહે છે.

ई=वारि+औ=वारि+ई=वारि–પાણી.

आ=वारि+आ=वारि–પાણી.

ए=वारि+ए=वारि–પાણી

अस्=वारि+अस्=वारि–પાણી.

इ=वारि+इ=वारि–પાણી.

॥ १२ ॥ अनाम्स्वरे नोऽन्तः १।४।६४

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्याम्वर्जे स्वरादौ स्यादौ नोऽन्तः स्यात् । वारिणी २ । वारीणि २ । वारिणा । वारिणे । वारिणः २ । वारिणोः २ । आमि मुनिवत् । वारीणाम् । वारिणि सम्बोधने—

જેને છેડે નામી સંજ્ઞાવાળા સ્વર આવેલા છે તેવાં નપુંસકલિંગીનામોને જ્યારે આદિમાં સ્વરવાળા સ્યાદિ પ્રત્યયો લાગેલા હોય (એટલે ઈ, આ, એ, અસ્, ઓસ્, ઇ પ્રત્યયો લાગેલા હોય) ત્યારે એ પ્રત્યયોની પૂર્વે અને ઉકત નામી સંજ્ઞાવાળા સ્વરયુક્ત નામને છેડે ન્ ઉમેરવાનો હોય છે. માત્ર એક આમ્ પ્રત્યય હોય ત્યારે આ નિયમ ન લાગે.

ઈ (પ્ર. તથા દ્વિ. દ્વિ.) વારિ+ઔ=વારિ+ઈ=વારિ+ન્+ઈ = વારિણી–બે જાતનાં પાણી તથા બે જાતનાં પાણીનો.

તૃ. એ. આ – વારિ + આ = વારિ + ન્ + આ = વારિણા – પાણી વડે.

ચ. એ. એ – વારિ + એ = વારિ + ન્ + એ = વારિણે – પાણી માટે.

પં. એ. અસ્ – વારિ + અસ્ = વારિ + ન્ +અસ્=વારિણઃ – પાણીથી અથવા

ષષ્ઠી એકવચન અસ્ થી–વારિણઃ–પાણીનું.

સ. એ ઇ–વારિ+ઇ=વારિ+ન્+ઇ=વારિણિ–પાણીમાં.

ષ. તથા સ. દ્વિ. ઓસ્-વારિ+અસ્=વારિ+ન્+ઓસ્=વારિણોઃ –બે જાતના પાણીનું અથવા બે જાતનાં પાણીમાં.

વારિ+આમ્=વારીણામ્–જાતજાતનાં પાણીઓનું.

આ પ્રયોગમાં આમ્ પ્રત્યય છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૧૩ ॥ नामिनो लुग्वा ૧।૪।૬૧

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुग्वा स्यात् । लुकि च स्थानिवद्भावाल्लुप्तप्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादिति सिना सह गुणे हे वारे । पक्षे "अनतो लुप्" इतिसेर्लुप्। लुपिन तन्निमित्तमिति गुणाभावे हे वारि । स्वसम्बन्धिविज्ञानात् हे प्रियवारे नर, नात्र विकल्पः । मधु २ । मधुनी २ । मधूनि २ । मधुना । हे मधो । हे मधु । दध्यादीनां टादौ विशेशः—

જે નપુંસકલિંગી નામને છેડે નામી સ્વરો એટલે ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, એ, ઐ, ઓ, ઔ આવેલા હોય તે નામને લાગેલા પ્રથમાના તથા દ્વિતીયાના એકવચનનું ઉચ્ચારણ વિકલ્પે કરવું.

નોંધ :– પ્રથમા અને સંબોધનની વિભક્તિઓ એક સરખી છે તેથી પ્રથમા કહેવાથી તેમાં સંબોધન વિભક્તિ પણ સમજી લેવી.

સંબોધન – वारि + स् = हे वारे અથવા हे वारि – હે પાણી

मधु, मधूं–મધ.

मधू+स्=हे मधु !–હે મધ !

બીજા પ્રયોગો કરી લેવા.

॥ १४ ॥ दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् १।४।६३

एषां नपुंसकानां स्वेऽस्वे वा टादौ स्वरे अन् स्यात्। "अनोऽस्य" इत्यल्लुकि दध्ना प्रियदध्ना। "ईडौ वा" दध्नि दधनि। अस्थ्ना। अत्यस्थ्ना। सक्थ्ना। अक्ष्णा। इह द्विधा लिङ्गव्यवस्था-केचिद् दध्यादिवज्जातिशब्दाः। स्वत एव लिङ्गमुपाददते, गुणक्रियाद्रव्यसम्बन्धनिमित्ताश्च केचित्पट्वादिवद्विशेष्यानुरुपं लिङ्गमिति।

दधि, अस्थि, सक्थि अने अक्षि शब्दोने न्यारे आदिमां स्वरवाळा टादि प्रत्ययो એટલે आ (तृ. એ.), ए (च એ.), अस (પं. तथा ष. એ.) अने इ (स. એ.) तथा ओस् (ष. तथा स. द्वि.) प्रत्ययो लागेला होय त्यारे ते दधि वगेरे चारे नामोना अंत्य स्वर इ ने बदले अन् थाय छे.

तृ એ. आ-दधि + आ = दधन् + आ = दध्न् + आ= दध्ना- दहीं वडे.

प्रियदधि + आ = प्रियदधन् + आ = प्रियदध्न्+आ=प्रियदध्ना - प्रिय दहीं वडे.

स. એ. इ-दध्नि-दधनि-दहीं मां.

तृ. એ. अस्थि + आ = अस्थन्+आ = अस्थ्न्+आ=अस्थ्ना - हाडका वडे.

એ જ रीते अत्यस्थ्ना-हाडकाना स्वभावने टपी गयेला मनुष्य वडे.

तृ એ सक्थि+आ = सक्थन्+आ=सक्थन्+आ=सक्थना – સાથળ વડે.

એવી જ રીતે–अतिसक्थना–સાથળને ટપી ગયેલા વડે.

अक्षि+आ=अक्षन्+आ=अक्ष्णू+आ=अक्ष्णा–આંખ વડે.

એજ રીતે अस्थि, सक्थि, अक्षि નાં અન્ય રૂપો સાધી લેવા.

॥ १५ ॥ वान्यतः पुमांष्टादौ स्वरे १।४।६२

अन्यतो सिशेष्यवशान्नपुंसको नाम्यन्तष्टादौ स्वरे पुंवद्वा स्यात् । पटुना २ । पटुने, पटवे । पटुनः पटोः २ । पटूनाम् २ । पटुनि, पटौ । नी–ग्रामण्यादिशब्दानां ह्रस्वत्वे नि,ग्रामणि कुलम् । निनी । ग्रामणिनी । निना, निया । ग्रामण्या, ग्रामणिना । निनि । ग्रामणिनि । नियाम्, ग्रामण्याम् । हे ने, हेनि । हे ग्रामणे, हे ग्रामणि । कर्तृ २ । कर्तृणी २ । कर्तॄणि २ । हे कर्तः हे कर्तृणी । हे कर्तॄणि । कर्त्रा । कर्तृभ्याम् । कर्तृभिः । कर्त्रे । एर्दतोर्ह्रस्वत्वे इकारः, ओदौतोरुकारश्च वाच्यौ । ततश्च अतिहि अतिरि अतिगु अतिनु कुलमित्यादि प्राग्वत् ।

જે શબ્દ સ્વયં નપુંસકલિંગી ન હોય પણ પોતાના વિશેષ્યને અનુસરી ને નપુંસકલિંગી બનેલો હોય અને છેડે નામી સ્વરવાળો હોય તેને આદિમાં સ્વરવાળા ટાદિ પ્રત્યયો એટલે आ (टा), ए (ङे), अस् (ङसि), अस् (ङस्) તથા

इ (ङि) प्रत्यय तथा ओस् (षष्ठी तथा सप्तमीनुं द्विवचन लगाडवाना होय ते वखते ते शब्दने विकल्पे पुंलिंगी पण सभजवो.

इ-स. એ.-ग्रामणी+इ-(पुं.) ग्रामण्य अथवा (नपुं.) ग्रामणिनी कुले-गामना आगेवान कुळमां.

आ-तृ. એ.-ग्रामणी+आ-(पुं.) ग्रामण्या अथवा (नपुं.) ग्रामणीना कुलेन-गामना आगेवान.

कर्तृ+न्+ई=कर्तृणी-બે કર્તા.

प्र. तथा द्वि. બહु.-कर्तृ+अस्=कर्तृ+इ=कर्तृ+न्+इ=कर्तृणि-કર્તા એવા કુળો અથવા કર્તા એવા કુળોને.

कर्तृणि+स्=हे कर्तृणी !-હે બે કર્તા.

कर्तृणी+स्=हे कर्तृणि !-હે કર્તા એવા કુળો અથવા હે કર્તા એવા કુળોને.

इति महोपाध्याय श्री कीर्त्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां
स्वरान्ताः नपुंसकलिङ्गाः समाप्तः ॥

अथ व्यञ्जनान्ताः पुलिङ्गाः ॥

तत्र चकारान्तः सुवाच् शब्दः—

॥ १ ॥ चजः कगम् २।१।८६

धुटि प्रत्यये पदान्ते च चजोः कगौ स्याताम् । "धुटस्तृतीयः" इति सुवाग्, "विरामे वा" सुवाक् । सुवाचौ । सुवाग्भ्याम् । सुवाक् सु इति स्थिते, "नाम्यन्तस्था०" इति षत्वे । कषसंयोगे क्षः । सुवाक्षु । हे सुवाक्, हे सुवाग् । प्रत्यच् स् इति स्थिते—

પદને છેડે આવેલા च् નો क् થાય છે અથવા च् પછી આદિમાં ઘુટ્ વ્યંજનવાળો પ્રત્યય આવેલો હોય તો પણ च् નો क् થાય છે તથા પદને છેડે આવેલા ज નો ग् થાય છે અથવા ज् પછી આદિમાં ઘુટ્ વ્યંજનવાળો પ્રત્યય આવેલો હોય તો પણ ज् નો ग् થાય છે.

वाच्+स्=वाक्+स्=वाक्-વાણી.

सुवाच+स्=सुवाक्+स्=सुवाक्-સારી વાણી.

ઘુટ્વાળો પ્રત્યય-

वच+ता=वक्ता-બોલનારો.

॥ २ ॥ अचः १।४।६९

अञ्चतेर्धातोर्यु डन्तस्य घुटि परे धुटः प्राग् नोऽन्तः स्यात् । "दीर्घङ्याब्०" इति सिलुकि—

જેને છેડે ઘુટ્ વ્યંજન આવેલો હોય એવા ન કાર તગરના અञ्च ધાતુથી બનતા નામના રૂપને ઘુટ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય તો છેડાના ઘુટ્ ની પહેલાં ન્ ઉમેરવો.

ધાતુ-प्र+अञ्च=नाम-प्राच्+स्=प्रान्+च=प्रान्=प्राङ्- પૂર્વનું. (પ્ર. એક.) अतिप्राङ् (પ્ર. એ)-પૂર્વને વટી ગયેલો.

प्राञ्च-प्राच्+औ, प्रान्+च्+औ=प्राञ्चौ- બે પૂર્વના, તથા બે પૂર્વનાને. (પ્ર. દ્વિ. તથા દ્વિ. દ્વિ.)

प्राञ्च्-प्राच्+इ=प्रान्+च्+इ=प्राञ्चि कुलानि-પૂર્વના કુલો તથા પૂર્વના કુલોને.

નપુંસક-प्राञ्चि कुलानि-(પ્ર. બહુ. તથા દ્વિ. બહુ.)

॥ ३ ॥ पदस्य २।१।८९

संयोगान्तस्य लुक् स्यात् । इति च्-लुक् ।

પદને છેડે સંયુક્ત અક્ષર હોય તો સંયુક્ત અક્ષરના છેડાના અક્ષરનો લોપ થાય છે.

पुमान्स्+स्=पुमान्-પુરુષ.

पुम्स्+भिस्=पुंभिः–પુરુષો વડે.
महान्त्+स्=महान्–મોટો.

॥ ४ ॥ युजञ्क्रुञ्चो नो ङः २।१।७१

एषां नस्य पदान्ते ङः स्यात् । प्रत्यङ् "तवर्गस्य श्चवर्ग०" इति प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । सम्बोधनेऽप्येवम् । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ ।

युज्, अञ्च અને क्रुञ्च શબ્દોમાં પદને છેડે આવેલા न् નો ङ् થાય છે.

युज्-युञ्ज्–युन्+स्=युङ्–જોડનારો.
प्राञ्च्–प्रान्+स्=प्राङ्–આગળ જનારો.
क्रुञ्च–क्रुन्+स्=क्रुङ्–વક્ર ચાલનારો.
બીજા ઉદાહરણો અન્યથી જોઇ લેવા.

॥ ५ ॥ अच्च प्राग्दीर्घश्च २।१।१०४

णि–क्य–घुट्वर्जे यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये अचः 'च्' इत्यादेसः स्यात्, पूर्वस्वरस्य च दीर्घः । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्याम् । प्रत्यक्षु ॥ प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । हे प्राङ् । प्राचा । प्राग्भ्याम् ।

णि, क्य અને घुट् સિવાયના આદિમાં य કારવાળા અને આદિમાં સ્વરવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે अच् નો च् બોલવો અને च् ની પૂર્વના સ્વરનો દીર્ઘ કરવો.

प्राञ्च्+स्=पान्+स्=प्राङ्–પૂર્વનું.
प्राञ्च्–प्राच्+औ,–प्रान्+च+औ=प्राञ्चौ–બે પૂર્વના.
प्र+अच्+य+स्=प्रा+च्+य+स्=प्राच्यः–પૂર્વ દિશાનો.
प्राञ्च्–प्राच्+आ, प्रान्+च्+आ=प्राचा–પૂર્વના.

સૂત્રકારે न् વગરના अन्च् નું એટલે अच नुं ઉચ્ચારણ કરવાનું ફરમાવ્યું છે એટલે જ્યાં अन्च् હોય ત્યાં આ નિયમ ન કરવો.

साध्वन्च् साध्वञ्च्+आ=साध्वञ्चा–સારું ચાલનાર વડે.

॥ ६ ॥ उदच उदीच् २।१।१०३

णि–क्य–घुङ्वर्जे यकारादौ च । उदङ् उदञ्चौ । उदञ्चः । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् ।

णि, क्य અને घुट् સિવાયના આદિમાં य વાળા અને સ્વરવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે उदच् નું उदीच् ઉચ્ચારણ થાય.

ઘુટ્–उदञ्च्+अस्=उदञ्चः–ઉત્તર દિશાઓ.
उदच्+य+स्=उदीच्यः–ઉત્તર દિશાનો.

उदि + अच् + आ = उदीच्+आ= उदीचा–उत्तर दिशा વડે.

સૂત્રમાં उदच् નું उदीच् ઉચ્ચારણ કરવાનું કહ્યું છે માટે જ્યાં उदच् ન હોય ત્યાં અને उदञ्च् શબ્દ હોય ત્યાં આ નિયમ લાગતો નથી.

उदञ्च्+औ=उदञ्चौ–ઉપર જનારાઓ માટે.

॥ ७ ॥ सह–समः सध्रि–समी ३।२।१२३

क्विबन्तेऽञ्चतौ परे । सह अञ्चतीति सधूयङ् । सधूयूञ्चौ । सधूयूञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा । सममञ्चतीति सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा । सम्यगूभ्याम् ।

क्विम् પ્રત્યયવાળો अञ्च् શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે सह શબ્દનું सध्रि રૂપ થાય છે અને सम् શબ્દનું समि રૂપ થાય છે.

सह अञ्चति इति क्विम् सह+अञ्च्=सध्रि+अञ्च्=सधयङ्–સાથે જનારો.

सम् अञ्चति इति क्विम् सम्+अञ्च्=समि+अञ्च्=सम्यङ् – સમ્યક્.

અન્ય રૂપો સાધી લેવા.

॥ ८ ॥ तिरसस्तिर्यति ३।२।१२४

अकारादौ क्विबन्तेऽञ्चतौ परे तिरसस्तिरिः स्यात्। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। अकारादाविति। किम्। अचश्चादेशे मा भूत्। तिरश्चः। तिरश्चा। तिर्यग्भ्याम्।

આદિમાં અ કારવાળો અને છેડે ક્વિપ્ પ્રત્યયવાળો અञ्च् શબ્દ ઉત્તર પદમાં હોય તો तिरस् નું तिरि રૂપ કરી લેવું.

तिरः अञ्चति इति क्विप् तिरस् + अञ्च् = तिरि + अञ्च्= तिर्यङ्-આડું ચાલનારૂં પ્રાણી કે પશુ.

तिरस्+चः=तिरश्चः-तिर्यञ्चोने.—અહીં આદિમાં અ કારવાળો अञ्च् નથી પણ च કારવાળો છે તેથી આ નિયમ ન સાધી શકાય.

બીજા ઉદાહરણો અન્યથી સાધી લેવા.

॥ ९ ॥ यज-सृज-मृज-राज-भ्राज-भ्रस्ज-व्रश्च-परिव्राजः शः षः २।१।८७

यजादीनां धातूनां चजोः। धातोः शस्य च धुटि-प्रत्यये पदान्ते च षः स्यात्। "धुटस्तृतीयः" इति डत्वे। देवेड्, देवेट्। देवेजौ। देवेड्भ्याम्।

यज्, सृज्, मृज्, राज्, भाज्, भ्रस्ज्, ब्रस्च् એ દરેક ધાતુઓનો અને परिव्राज् નામનો च् અને ज् પદને છેડે આવેલો હોય તો તે च् અને ज् નો ष् બોલવો અથવા એ च् અને ज् પછી આદિમાં ઘુટ્ વ્યંજનવાળો પ્રત્યય આવેલો હોય તો પણ તે च અને ज ને બદલે ष् બોલવો તથા છેડે તાલવ્ય श् વાળા ધાતુઓનો श् પદાન્તમાં આવેલો હોય તો તેનો ष् બોલવો અથવા એ श् પછી આદિમાં ઘુટ્ વ્યંજનવાળો પ્રત્યય આવેલો હોય તોય એ તાલવ્ય श् નો મૂર્ધન્ય ष બોલવો.

देवेज+सू=देवेषू+स्=देवेट्, देवेड्–દેવને પૂજનારો.

એ રીતે બીજા રૂપો સાધી લેવા.

॥ १० ॥ ड्नः सः त्सोऽश्वः १।३।१८

पदान्तस्थाभ्यां डनाभ्यां परस्य सस्य तादिः सो वा स्यात्, अश्वः–श्वावयवश्चेत्सो न स्यात्। देवेट्त्सु। देवेट्सु। हे देवेड्। हे देवेट्। तीर्थसृड्, तिर्थसृट्। कंसपरिमृड्, कंसपरिमृट्। सम्राड्, सम्राट्। विभ्राड्, विभ्राट्।

પદાન્તે આવેલા ड् પછી તથા न् પછી તરત स આવે તો स ને બદલે त्स વિકલ્પે થાય છે. જે 'स'નો त्स બોલવાનું સૂચન કર્યું છે તે स श्व નો સંબંધી ન હોવો જોઇએ.

षड्+सीदन्ति=षड्+त्सीदन्ति=षड् त्सीदन्ति तथा षट्सीदन्ति= છ જણા નાશ પામે છે.

જ્યારે આ નિયમ લાગે ત્યારે 'ड्'વાળા આ ઉદાહરણોમાં 'ड्'નો કોઇ ફેરફાર થતો નથી.

तीर्थसृज+स्=तीर्थसृष+स=तीर्थसृट्–તીર્થને સર્જનારો.

कंसपरिमृज्+स्=कंसपरिमृष+स्=कंसपरिमृट्– કાંસાને સાફ કરનારો.

सम्राज्+स्=सम्राष्+स्=सम्राट्–ચક્રવર્તી.

विभ्राज्+स्=विभ्राष्+स्=विभ्राट्–વિશેષ શોભનારો.

॥ ११ ॥ संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् २।१।८८

धुटिपदान्ते च संयोगादिस्थयोः स्कोर्लुक् स्यात् । धानाभृड्, धानाभृट् । "सस्य शषौ" इति सस्य शत्वे । "तृतियस्तृ तीयचतुर्थे" इति शस्य जत्वे, धानाभृज्जौ । एवं मूलवृड्, मूलवृट् । मूलवृश्चौ । परिव्राड्, परिव्राट् ।

સંયુક્ત અક્ષરની આદિમાં રહેલ स् અને क् પદને છેડે આવેલા હોય અથવા स् અને क् ની પછી આદિમાં ધુટ્ વ્યંજનવાળો પ્રત્યય આવેલો હોય તો તે બન્નેનો स् અને क् નો–લોપ કરી દેવો.

धानाभृज्+स्=धानाभृष्+स्=धानाभृट्–ધાણાને ભુંજનારો.

मुलब्रस्च्+स्=मूलभृच्+स्=मूलभृट्-મૂળને કાપનારો.
परिव्राज्+स्=परिव्राष्+स्=परिव्राट्-ફરનારો-સંન્યાસી.
काष्टतक्ष्+स्=काष्टतष्+स्=काष्टतट्-લાકડાંને છોલનારો.
ધુટ્ પ્રત્યય-लस्ज्+नः=लज्+नः=लग्नः-લાગેલો.
(જુઓ ४/२/७०)

આ પ્રયોગમાં મૂળ ત હતો તેનો પછી ન થયો છે. આ સૂત્ર તે ન ને ત જ સમજે છે એથી આદિમાં ધુટ્વાળો પ્રત્યય હોવાથી આ નિયમ થાય છે.

॥ १२ ॥ युञ्रोऽसमासे १।४।७१

'युजृम्पी योगे' इत्यस्यासमासे घुटि परे धुटः प्राग्रोऽन्तः स्यात् । युङ् । युञ्जौ । युजा । युग्भ्याम् । असमासे इति किम् ? अश्वयुक् अश्वयुग् । युञ्र इति किम् ? 'युजिञ्च समाधौ' युजमापन्ना मुनयः (पदान्ते ऋत्विजो गत्वं वाच्यम्) ऋत्विक्, ऋत्विग् । तकरान्तो मरुत्शब्दः । मरुत्, मरुद् । मरुतौ । मरुद्भ्याम् । ऋकारानुबन्धो महत् शब्दः—

જે યુજ્ ધાતુમાં દીર્ઘ ऋ નું નિશાન છે તે જ યુજ્ અહીં લેવાનો છે. એવા યુજ્ ધાતુ ઉપરથી બનેલા નામને ધુટ્ પ્રત્યય લાગતાં ज્ ની પૂર્વે જ न् ઉમેરાય છે અને યુજ્

ધાતુ ઉપરથી બનેલું નામ સમાસમાં હોય તો આ નિયમ ન થાય.

ધાતુ-युज्ञ्-નામ+युज्+स्=युन्+ज्+स्=युन्=युङ् – જોડનાર. (પ્રથ. એક)

युज्+औ=युन्+ज्+औ=युञ्जौ-બે જોડનાર, બે જોડનારા-ઓને. (પ્ર. દ્વિ. તથા દ્વિ. દ્વિ.)

अश्वयुक् (પ્ર. એ.) આ પ્રયોગમાં अश्व શબ્દ સાથે युज् નો સમાસ થયેલો છે માટે अश्वयुङ્ રૂપ ન બને, પણ अश्वयुक्= અશ્વોને જોડનાર એમ જ બને.

युजिंच् समाधौ ધાતુમાં દીર્ઘ ऋ નું નિશાન નથી જે युज् નામ દીર્ઘ ऋ ના નિશાન વગરના युजिंच् समाधौ ધાતુ દ્વારા બનેલું છે તે નામને આ નિયમ ન થાય. युजम् आयन्ना मुनयः = (દ્વિ. એ.) સમાધિને પામેલા મુનિઓ.

॥ १३ ॥ ऋदुदितः १।४।७०

ऋदित उदितश्च घुटि परे घुटः प्राग् नोऽन्तः स्यात्। "पदस्य" इति तलोपे—

ऋ કારના તથા उ કારના નિશાનવાળો પ્રત્યય છેડે આવેલો હોય એવું છેડે घुट् વ્યંજનવાળું જે નામ હોય તેને घुट् પ્રત્યય લાગતાં છેડાના घुट्ની પૂર્વમાં न् લાગેલો જ ઉમેરવો.

ऋ કાર નિશાન—

कुर्वत् – कुर्वत् + स् = कुर्वन् + त् + स् = कुर्वन् – કરતો.
(પ્ર. એ.)

उ કાર નિશાન–विद्वसु–विद्वस्+स्=विद्वन्+त+स् = विद्वान् – विद्वान्
(પ્ર. એ.)

गोमतु–गोमत्+स्=गोमन् + त् + स् = गोमान् – ગાયવાળો.
(પ્ર. એ.)

गोमता–આ પ્રયોગ તૃતીયા વિભક્તિના એકવચનનો છે. તેથી આ પ્રયોગમાં ધુટ્ પ્રત્યય નથી.

॥ १४ ॥ न्स्–महतोः १।४।८६

न्सन्तस्य महतश्च स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घः स्यात् । महान् । महान्तौ । शेषे धुटीत्येव हे महन् । हे महान्तौ । हे महान्तः । महतः । शतृप्रत्ययान्तानां घुटि दीर्घाभावो विशेषः । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । हे पचन् । उकारानुबन्धो भवत् शब्दः—

શેષ ધુટ્ પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે જે શબ્દને છેડે न्स् હોય તે શબ્દના न्स् ની પૂર્વના હ્રસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ સ્વર બોલવો. તથા महत् શબ્દના અંત્ય સ્વરનો દીર્ઘ સ્વર થાય છે.

महत्+स्=महान्त्+स्=महान्–મોટો.

महत्+औ=महान्त्+औ=महान्तौ–બે મોટા.

श्रेयन्स्+औ=श्रेयान्स्+औ=श्रेयांसौ–બે શ્રેષ્ઠ.

॥ १५ ॥ अभ्वादेरत्वसः सौ १।४।९०

अत्वन्तस्यासन्तस्य च भ्वादिर्वर्जस्य शेषे सौ परे दीर्घः स्यात् । भवान् । भवन्तौ भवतः । हे भवन् । मतुप्रत्ययान्ता अप्येवम् । गोमान् गोमन्तौ । हे गोमन् । थकारान्तो दधिमथ्शब्दस्तस्य "घुटस्तृतीयः" इति दत्वे—दधिमद्, दधिमत् । दधिमथौ । दधिमत्सु । हे दधिमद्, हे दधिमत्। दकारान्तास्त्यदादयः, तेषाम् "आद्वेरः" इत्यत्वे—

જે શબ્દને છેડે अतु હોય અથવા अस् હોય તેવા શબ્દ જો भ्वादि ગણના ધાતુ દ્વારા ન નિપજેલ હોય તો પ્રથમા એકવચન નો सू પ્રત્યય લાગતાં તે अतु ના અને अस् ના अ નું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ થાય એટલે अ નો आ થાય છે.

પ્ર. એ સિ.–अतु–भवतु–भवत् + स्=भवान्त् + स् = भवान्–તમે પોતે.

गोमन्तम् इच्छन् गोमन्त् + सू = गोमान् – ગાયવાળાને ઇચ્છનારો.

બીજા પ્રયોગો અન્યથી સાધી લેવા.

॥ १६ ॥ लुगस्यादेत्यपदे २।१।११३

अपदादावकारे एकारे च परे अस्य लुक् स्यात्। त्य इति जाते—

અપદે એટલે પદનો આદિરૂપ અવયવ ન હોય અર્થાત્ પદની અંદરના ભાગમાં આવેલો હોય એવો અ કાર અને ए કાર પર હોય તો તેની લગોલગ પૂર્વમાં આવેલા અ નો લોપ કરવો.

तद्+स्=त+अ+स्=त+स्=स+स्=सः–તે.
पच्+अ+अन्ति=पच+अन्ति=पचन्ति–તેઓ રાંધે છે.
पच्+अ+ए=पच्+ए=पचे–હું રાંધું છું.

॥ १७ ॥ तः सौ सः २।१।४२

द्विशब्दान्तानां त्यदादीनां स्वसम्बन्धिनि सौ परे तः सः स्यात्। स्यः। त्यौ। त्ये इत्यादि सर्ववत्। सः। तौ। ते। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते। स्वसम्बन्धिनीति किम्? प्रियत्यद् इत्यादि।

પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનનો सि પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ત્યદાદિ માં ગણાવેલા त्यद् શબ્દથી માંડીને द्वि શબ્દ સુધીના શબ્દોના त નો स થાય છે.

પ્ર. એ. વ.-નરજાતિ-त्यद्+स्=स्यद्+स्=स्यः-તે.
तद्+स्=सद्+स्=सः-તે.
નારીજાતિ-त्यद्+स् = त्य + आ + स् = त्या + स्
= स्या - તેણી.
तद्+स्=त+आ+स्=ता+स्=सा-તેણી.
एतद् + स् = एत+आ + स् = एता+ स् =एषा -
એણી, એ.

प्रियत्यद्-त्यद् प्रिय छे જેને એવો-આ પ્રયોગનો.
प्रिय+त्यद्=प्रियत्यद् शब्द त्यदादि गणनो नथी.

॥ १८ ॥ त्यदामेनदेतदो द्वितीयाटौस्वृत्त्यन्ते २।१।३३

किञ्चिद्विधातुं कथितस्य पुनरन्यद्विधातुं कथनमन्वादेशः, तस्मिन् गम्यमाने द्वितीयाटौसि परे एतदः एनत् स्यात्, नतु वृत्त्यन्ते । आगत एषः अथो एनं भोजय । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एतयोः, एनयोः । अन्वादेशाभावे एतम् एतौ एतान् । वृत्त्यन्ते—परमैतं पश्य ।

इदमोऽप्येवम् । धकारान्तो धर्म-बुधशब्दः—

જ્યારે દ્વિતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા હોય, તૃતીયા એકવચન आ (टा) તથા ષષ્ઠી અને સપ્તમીનું દ્વિવચન ओस्

પ્રત્યયો લાગેલા હોય અને અન્વાદેશવાળો પ્રયોગ હોય તો ત્યદાદિ શબ્દોમાં ગણાવેલા એતદ્ શબ્દને બદલે એનદ્ શબ્દનો વ્યવહાર કરવો. માત્ર એતદ્ શબ્દ કોઈ સમાસને છેડે ન આવેલો હોવો જોઈએ.

એતકં સાધુમ્ આવશ્યકમ્ અધ્યાપય અથો એનમેવ સૂત્રાણિ = આ સાધુને આવશ્યક સૂત્ર ભણાવો અને હવે એને જ સૂત્રો ભણાવો :– આ પ્રયોગ માં અક્ પ્રત્યય સહિત એતદ્ એટલે એતકદ્ શબ્દને બદલે એનમ્ પ્રયોગ થયો છે.

આ [–ટા] – એતેન રાત્રિઃ અધીતા અથો એનેન અહર્ અપિ અધીતમ્–એણે રાત્રિમાં અધ્યયન કર્યું છે અને હવે એણે દિવસે પણ અધ્યયન કર્યું છે

દ્વિતીયા–ઉદ્દિષ્ટમ્ એતદ્ અધ્યયનમ્ અથો એનદ્ અનુજાનીત– આ અધ્યયન ઉદ્દેશાયેલ તેથી હવે તેની (તેને ભણવા માટેની) અનુજ્ઞા આપો.

અથો પરમ+એતમ્=પરમૈતં પશ્ય–આ ઉત્તમ છે અને એ ઉત્તમને જો–આ પ્રયોગમાં એતદ્ શબ્દ સમાસને છેડે વપરાયો છે તેથી પરમ્+એનમ્=પરમૈનમ્ ન થાય.

॥ ૧૯ ॥ गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः सूध्वोश्च प्रत्यये २।१।७७

यस्य गडदबानां कोऽप्यादौ भवति चतुर्थश्चान्ते भवति

तस्यैकस्वरस्य शब्दावयवस्यादेश्चतुर्थः स्यात्, पदान्ते, सादौ, ध्वादौ च प्रत्यये परे। धर्मभुद्, धर्मभुत्। धर्मबुधौ। हे धर्मभुत् हे धर्मभुद्। धमभुद्भ्याम्। धमभुत्सु। नकारान्तो राजन्शब्दः— "नि दीर्घः" इति दीर्घे राजा राजानौ राजानः। अघुट्स्वरे "अनोऽस्य" इत्यल्लोपे नस्य जत्वे जञोर्ज्ञः- राज्ञः राज्ञा। राजभ्याम्-असदधिकारविहितस्य नलोपस्यासत्त्वादीर्घाभावः। राज्ञे। राज्ञः। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञात् राज्ञि राजनि, राजसु। सम्बोधने सौ दीर्घाभावः।

જે ધાતુરૂપ એક સ્વરવાળા શબ્દના અવયવની આદિમાં ગ, ડ, દ તથા બ હોય અને છેડે ચોથો અક્ષર થાય તો તેના આદિ અક્ષરથી ચોથો અક્ષર બોલવો જો એ ધાતુરૂપ એક સ્વરવાળા શબ્દને છેડે આવેલો ચોથો અક્ષર પદાન્તે હોય અથવા આદિમાં સ કારવાળા અથવા ધ્વ કારવાળા પ્રત્યયો તેને લાગેલા હોય.

ધર્મબુધ્ + સ્ = ધર્મભુત, ધર્મભુદ્ - ધર્મને જાણનારો-જણાવનારો.

राजन्+स्=राजान्+स्=राजा-રાજા.

राजन्+औ=राजान्+औ=राजानौ-બે રાજાઓ.

राजन्+अस्=राजान्+अस्=राजानः-ઘણા રાજાઓ.

राजन्+ई=राज्+न्+ई=राज्+ञ्+ई=राज्ञी-રાણી.

राजन्+अस्=राज् + न्+अस् = राज् + ञ् + अस् = राज्ञः - રાજાઓને.

॥ २० ॥ नामन्त्ये २।१।९२

सम्बोधने नाम्नो नस्य लुग् न स्यात् । हे राजन् ।

સંબોધનના પ્રયોગવાળા કોઇ પણ નામના ન્ નો લોપ ન થાય.

હે राजन्+स्=हे राजन्-હે રાજા.

॥ २१ ॥ न वमन्तसंयोगात् २।१।१११

वान्तान्मान्ताच्च संयोगात्परस्यानोऽस्य लुग् न स्यात् । यज्वनः यज्वना । आत्मनः आत्मनि । शेषं राजन्–वत् एवं सुपर्वन्प्रभृतयः ।

જે શબ્દને છેડે સંયુક્ત વ હોય કે સંયુક્ત મ હોય તો તેના अन् ના अ નો લોપ ન કરવો.

अर्वन्+आ=अर्वणा–ઘોડા વડે.
पर्वन्+आ=पर्वणा–પર્વ વડે.

પ્ર. તથા દ્વિ. દ્વિવ –कर्मन्+ई=कर्मणी–બે કર્મો.

ઉપરના ત્રણે પ્રયોગમાંથી પહેલા બે પ્રયોગમાં पर्वन् અને अर्वन् માં વ અને ત્રીજા પ્રયોગમાં कर्मन् માં મ સંયુક્ત અક્ષર છે તેથી તેના अन् ના અ નો લોપ ન થયો.

॥ २२ ॥ इन्हन्पूषार्यम्णः शिस्योः १।४।८७

ईन्नन्तस्य हनादीनां च शिस्योरेव दीर्घः स्यात्। "नि दीर्घः" इति दीर्घे सिध्धे नियमार्थोऽयं योगः। दण्डी। दण्डिनौ। दण्डिनः। दण्डिना। दण्डिभ्याम्। हे दण्डीन्। विन्प्रत्ययान्ता अप्येवम्। वचस्वी। वचस्विनौ २। वृत्रहा।

પૂષન્ તથા અર્યમન્ શબ્દને તથા જે શબ્દોને છેડે ઇન્ હોય એવા શબ્દોને તથા જે શબ્દોને છેડે હન્ હોય એવા શબ્દોને પ્રથમાના બહુવચનનો તથા દ્વિતીયાના બહુવચનનો ઇ (શિ) પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે જ તથા પ્રથમાના એકવચનનો સ્ (સિ) પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે જ તે શબ્દોના અંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ થાય છે.

નોંધઃ- આ બે પ્રત્યયો સિવાયના બીજા કોઈ ઘુટ્ પ્રત્યયો લાગતાં આ નામોનો અંત્ય સ્વર દીર્ઘ ન જ થાય. આ સૂત્ર આવું જ સૂચન કરે છે.

ઇન્-પ્ર. તથા દ્વિ નું બહુ.-દણ્ડિન્+ઇ=દણ્ડીન્+ઇ=દણ્ડીનિ-દંડવાળા કુળો અથવા દંડવાળા કુળોને.

ઇન્-પ્ર. એ.-દણ્ડિન્ + સ્ = દણ્ડી+સ્=દણ્ડી-દંડવાળો.

હન. પ્ર. એ.-ભ્રૂણહન્ + સ્ = ભ્રૂણહાન્ + સ્ = ભ્રૂણહા - ગર્ભ હત્યા કરનારો.

પૂષન્-પ્ર. એ.-પૂષન્ + સ્ = પૂષાન્+સ્ =પૂષા-ઇન્દ્ર.

अर्यमन–प्र. એ. अर्यमन+सू = अर्यमान् + सू = अर्यमा – सूर्य.

દીર્ઘ ન થાય—

दण्डिन्+औ=दण्डिनौ–દંડ ધારણ કરનાર બે જણ અથવા બે જણને.

ઉપરના પ્રયોગમાં પ્રથમા તથા દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનનો પ્રત્યય લાગેલો છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. તેમ પૂર્વોક્ત નિર્ધારણને લીધે બીજો કોઈ નિયમ પણ અહીં દીર્ઘ કરવા માટે ન વપરાય.

॥ २३ ॥ कवर्गैकस्वरवति २।३।७६

पूर्वपदस्याद्रादेः पस्य कवर्गवत्येकस्वरवति चोत्तरपदे नो णः स्यात् । न चेदसौ पक्वस्य । वृत्रहणौ ।

પૂર્વપદમાં રહેલા ર્ ષ્ અને ઋ વર્ગ પછી ક વર્ગવાળું અને એક જ સ્વરવાળું ઉત્તરપદ આવેલું હોય તો ઉત્તરપદના છેડાના ન નો, આગમના ન્ નો અને સ્યાદિવિભક્તિના ન નો ણ થાય છે. ઉત્તરપદમાં પક્વ શબ્દનો ન ન હોવો જોઈએ.

वृत्रहन् + औ = वृत्रहणौ– વૃત્રને હણનાર બે જણ અથવા બે જણને.

स्वर्ग + कामिनौ = स्वर्गकामिणौ– સ્વર્ગની ઇચ્છા કરનારા બે જણ.

आगमनो न–युष + पानि = युषपाणि– ફળના રસ પીનારાં કુળો.

क्षीर+पक्वेन=क्षीरपक्वेन–દૂધ સાથે પકાવેલા પદાર્થ વડે– અહીં સ્યાદિનો ન છે પણ તે पक्व શબ્દનો હોવાથી ન નો ण ન બને.

॥ २४ ॥ हनो ह्नो ह्नः २।१।११२

हन्तेर्ह्नो घ्नः स्यात् ।

જ્યારે हन् નો ह्न् થાય ત્યારે તેનો ઘ્ન કરી દેવો.

નારી –भ्रूणहन्+ई + स्=भ्रूणह्न्–भ्रूणहन्+ई + स्=भ्रूणघ्नी – ગર્ભની હત્યા કરનારી સ્ત્રી.

हन्+अन्ति=हन्-घ्न+अन्ति=घ्नन्ति–તેઓ હણે છે.

वृत्रहन्+औ=वृत्रहणौ–વૃત્રને મારનાર બે જણ–આ પ્રયોગમાં हन् નો ह्न् થયો નથી તેથી ન્ઘ ન થાય.

॥ २५ ॥ हनो धि २।३।९४

हनो धकारे निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे सति नो णो न स्यात् । वृत्रघ्न । वृत्रघ्नि वृत्रहणि । पूषा पूषणौ । पूष्णि पूषणि । अर्यमा । अर्यमणौ । अर्यम्णः । इत्यादि ।

હ નો ઘ થાય પછી हन् ધાતુના न् નો ण ન થાય.

पूषन+सू=पूषान्+स्=पूषा–ઈન્દ્ર.
अर्यमन्+स्=अर्यमान्+सू=अर्यमा–સૂર્ય.
शत्रु+हः=शत्रुघ्नः – શત્રુને મારનારો–રામના એક ભાઇનું નામ.

દીર્ઘ ન થાય—

पूषन्+औ=पूषणौ–બે ઇન્દ્રો અથવા બે ઈન્દ્રોને.
अर्यमन+औ=अर्यमणौ–બે સૂર્યો અથવા બે સૂર્યોને.

॥ २६ ॥ श्वन्-युवन्-मघोनो ङी-स्याद्यघुट्स्वरे व उः २।१।१०६

ङ्यां स्याद्यघुट्स्वरे च श्वनादीनां व उः स्यात् । श्वा । श्वानौ । श्वानः । हे श्वन् । शुनः । शुना । युवा । युवानौ । हे युवन् । यूनः । मघवा । मघवानौ । मघोनः । हे मघवन् । मघवत्शब्दस्तु मत्त्वन्तः । मघवान् ।

નારીજાતિનો સૂચક ङी (ઈ) પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અને ઘુટ્ પ્રત્યયો સિવાયના અદિમાં સ્વરવાળા સ્યાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે श्वन्, युवन्, અને मघवन् ના વ નો उ થાય છે.

નારી–श्वन् + श् + व + न् + ई = (श्+उ+न+ई) = शुनी – કુતરી.

द्वि. બહુ-श्वन्+श्+व+न्+अस्=(श्+उ+न्) शुन्+अस्=शुनः-કુતરાઓને.

द्वि. બહુ-युवन् + अस् = (यु+उ+न्) युन् + अस् = यूनः - યુવાનોને

नारी.-मघवन् + ई = (मघ+उ+न्) मघोन् + ई=मघोनी - ઇંદ્રાણી.

द्वि. બહુ-मघवन्+अस्=(मघ+उ=न्) मघोन्+अस्=मघोनः-ઇન્દ્રોને.

॥ २७ ॥ पथिन्-मथिन्-ऋभुक्षः सौ १।४।७६

पथ्यादीनां नान्तानामन्तस्य सौ परे आः स्यात् । इति नकारस्य आत्वे—

પ્રથમાના એકવચનનો स् (सि) લાગતાં નકારાંત पथिन्, मथिन् તથા ऋभुक्षिन - એ ત્રણે શબ્દોના અંત્ય ન કારનો આ ઓલાય છે. સંબોધનના એકવચનમાં અને પ્રથમાના એકવચનમાં - બંનેમાં सि લાગે છે તેથી તે બન્ને એકવચનોને અહીં સમજવાના છે.

પ્ર. એ -पथिन्+स् = पथि + आ + स् =पथा+आ+स्=पन्थाः-માર્ગ.

પ્ર. એ.-मथिन् + स्=मथि+आ + स्=मथा+आ+स्=मन्थाः-રવૈયો.

प्र. એ.–ऋभुक्षिन+स=ऋभुक्षि+आ+स=ऋभुक्षा+आ + स = ऋभुक्षाः–ઈન્દ્ર.

સંબો. એ.–मथिन् + स्=मथि + आ + स्=मथा + आ + स्=हे मन्थाः – હે રથૈયા.

ઉપર મુજબ हे पन्था ! અને હે ऋभुक्षाः રૂપ સાધી લેવા.

पन्थान् एच्छत् = पथीः (પ્ર. એ.) – રસ્તાને ઇચ્છનારો. આ પ્રયોગમાં पथिन् શબ્દ તો છે, પણ ન કારાંત पथिन्, શબ્દ નથી પણ ई કારાંત છે. તેથી ન કારાંત શબ્દોને લાગુ થતો આ નિયમ આ પ્રયોગોમાં નહીં લાગી શકે.

॥ २८ ॥ एः १।४।७७

पथ्यादीनामिकारस्य घुटि परे आः स्यात् । पथा इति जाते––

ઘુટ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે ન કારાંત पथिन्, मथिन् અને ऋभुक्षिन् એ ત્રણ શબ્દોના इ અંશનો આ થાય છે.

નરજાતિ–પ્ર. એ –पथिन् + स् = पथा + आ+स् = पन्थाः – માર્ગ.

દ્વિ. દ્વિવ.– पथिन् + औ = पथान् + औ = पन्थानौ – બે માર્ગો.

પ્ર. બહુ.–पथिन् + अस् = पथा + न् + अस्=पन्थानः– ઘણા માર્ગો.

द्वि. એ.-पथिन् + अम् = पथा + न् + अम्= पन्थानम् – માર્ગને.

द्वि. द्विव.- पथिन् + औ = पथान् + औ = पन्थानौ – બે માર્ગોને.

ઉપરના પ્રયોગ પ્રમાણે જ मन्थाः = રવૈયા અને ऋभुक्षाः = ઇન્દ્ર – પ્રયોગો સાધી લેવા.

॥ २९ ॥ थो न्थ् १।४।७८

पथिन्मथिनोर्नान्तयोस्थस्य घुटि परे न्थ् स्यात् । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । हे पन्थाः ।

જ્યારે ઘુટ્ પ્રત્યય લાગેલા હોય ત્યારે पथिन् અને मथिन् શબ્દના थ् અંશનો न्थ् બોલાય છે.

पथिन्+स्=पथिआ+स्=पथा+आ+स्=पन्था+आ+स्=पन्थाः– માર્ગ.

એવી જ રીતે पन्थानौ–બે માર્ગો, पन्थानः–ઘણા માર્ગો, पन्थानम्–માર્ગને અને पन्थानौ–બે માર્ગને. રૂપો સાધી લેવા. અને मन्थाः – રવૈયો, मन्थानौ – બે રવૈયાઓ, मन्थानः – ઘણા રવૈયાઓ, मन्थानम्–રવૈયાને અને मन्थानौ–બે રવૈયાને વિગેરે રૂપો પણ સાધી લેવા.

॥ ३० ॥ इन् ङी-स्वरे लुक् १।४।७९

ङ्यामघुट्स्वरे च परे पथ्यादीनामिनो लुक् स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्याम् । मन्थाः । मन्थानौ । मथः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षः । पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्ताः नान्ताः सङ्ख्याशब्दाः त्रिषु लिङ्गेषु सरूपाः । "डूतिष्णः०" इति जस्शसलुपि पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः पञ्चभ्यः २ ।

જ્યારે સ્ત્રીલિંગનો સૂચક ઈ (ङी) પ્રત્યય લાગેલો હોય તથા નામવિભક્તિ સંબંધી આદિમાં સ્વરવાળા અઘુટ્ પ્રત્યયો એટલે ई, अस्, आ, ए, अम्, ओस् અને इ પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે पथिन्, मथिन, અને ऋभुक्षिन् શબ્દના इन् અંશને ઓલવાનો નથી,

સ્ત્રીલિંગનો ઈ (ङी) પ્ર. એ.–सुपथिन्+ई=सुपथ्+ई=सुपथी–સારા માર્ગવાળી (નગરી).

નપુંસક – પ્રથમા તથા દ્વિતીયાનું દ્વિવચન – અઘુટ્ પ્રત્યય–सुपथिन्+ई=सुपथ्+ई=सुपथी – સારા માર્ગવાળા બે કુળો અથવા બે કુળોને.

દ્વિ. બહુ.–पथिन्+अस=पथ्+अस्=पथः–માર્ગોને.

એ જ રીતે सुमथी–સારા રવૈયાવાળી ગોળી.

सुमथी–સારા રવૈયાવાળાં બે કુળો અથવા બે કુળોને.

मथः-रथैयाओने. (द्वि. ब.)

नारीजाति-प्र. ए.-अन् + ऋभुक्षी = अनृभुक्षीसेना - ઇન્દ્ર વગરની સેના.

नपुंसक-अनृभुक्षी-ઇન્દ્ર વગરના બે કુળો અથવા ઇન્દ્ર વગરનાં બે કુળોને. (प्र. द्विव. द्वि. द्विव.)

नरजाति-ऋभुक्षः-ઇન્દ્રોને (द्वितीया બહુ.)

॥ ३१ ॥ सङ्ख्यानां ष्णाम् १।४।३३

र-ष-नान्तानां सङ्ख्यावाचिनां स्वसम्बन्धिन आमो नाम् स्यात् । "दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषः" इति दीर्घे । "नाम्नो नोऽनह्नः" इति नलोपे पञ्चानाम् । स्वसम्बन्धिन इत्येव—प्रियपञ्चजाम् । पञ्चसु । प्रियपञ्चादयो राजन्-वत् । एवं सप्तनप्रभृतयः ।

સંખ્યાને સૂચવનારા ર કારાંત, ષ કારાંત તથા ન કારાંત શબ્દોને લાગેલા ષષ્ઠી બહુવચન आम् ને બદલે नाम् થાય છે.

ર કારાંત-चतुर्+आम्=चतुर्+नाम्=चतुर्णाम्-ચારનું.

ષ કારાંત-षष्+आम्=षष्+नाम्=षड्+नाम्=षण्णाम्-છનું.

ન કારાંત-पञ्चन्+आम्=पञ्चन्+नाम्=पञ्च+नाम्=पञ्चानाम् - પાંચનું.

ન કારાંત-अष्टन्+आम्=अष्टन्+नाम्=अष्ट+नाम्=अष्टानाम् -આઠનું. (જુઓ ૨/૧/૯૧ તથા ૧/૪/૪૭)

॥ ३२ ॥ वाष्टन आः स्यादौ १।४।५२

अष्टनः स्यादौ परे आ वा स्यात् ।

અષ્ટન્ શબ્દ પછી તરત જ સ્યાદિ વિભક્તિનો પ્રત્યય આવેલો હોય તો અષ્ટન્ના ન્ નો વિકલ્પે આ થાય છે.

અષ્ટન્+ભિસ્=અષ્ટાભિઃ, અષ્ટભિઃ—આઠ વડે.

પ્રિયાષ્ટન્+સ્=પ્રિયાષ્ટા+ સ્=પ્રિયાષ્ટાઃ – (પ્રથમા એકવ.) જેમને આઠ પ્રિય છે તે.

॥ ३३ ॥ अष्ट औजस्-शसोः १।४।५३

अष्टनः कृतात्वस्य जसशसोरौः स्यात् । अष्टौ । अष्टौ । अष्ट । अष्ट । अष्टाभिः । अष्टभिः । अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, २ । अष्टानाम् । अष्टासु, अष्टसु । प्रियाष्टा प्रियाष्टाः । भकारान्तःतुण्डिभ्शब्दः । "गडदबादेः०" इति ढत्वे । तुण्ढिव्, तुण्ढिप्, । तुण्डिभौ । मकारान्त इदम्-शब्दः—

જ્યારે ઉપરના નિયમ (१/४/५२) દ્વારા અષ્ટન્ શબ્દનો અષ્ટા શબ્દ બનેલો હોય અને પછી તેને અસ્ (જસ્ પ્રથમાનું બહુવચન) તથા અસ્ (શસ્ દ્વિતીયાનું બહુવચન) લાગેલો હોય તો તે બન્ને અસ્ ને બદલે ઔ થાય છે.

પ્ર. બ.–अष्टन्+अस्=अष्टा+अस्=अष्टा+औ=अष्टौ –આઠ. (જુઓ ૧/૨/૧૨)

દ્વિ. બ.–अष्टन्+अस्=अष्टा+अस् = अष्टा + औ = अष्टौ – આઠને. (જુઓ ૧/૨/૧૨)

अष्टन् + भिस् = अष्टाभिः, अष्टभिः – આઠ વડે.

अष्टन् + आम् = अष्टन् + नाम् = अष्ट + नाम् = अष्टानाम् – આઠનું. (જુઓ. ૨/૧/૬૧ તથા ૧/૪/૪૭)

प्रियाष्टाः–જેમને આઠ પ્રિય છે તે.

॥ ૩૪ ॥ अयमियं पुंस्त्रियोः सौ २।१।३८

पुंस्त्रिलिङ्गयोरिदंशब्दस्य स्वसम्बन्धिनि सौ परे अयमियमौ स्याताम्। अयम्। स्वसम्बन्धिनीति किम्? प्रियेदम् ना स्त्री वा। द्विवचने "आद्वेरः" इति मस्य अत्वे—

त्यदादि માં ગણાવેલો इदम् શબ્દ નરજાતિમાં હોય અને પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનનો स् પ્રત્યય લાગેલો હોય તો इदम् ને બદલે अयम् થાય અને એ જ સ્થિતિમાં નારીજાતિમાં વપરાયેલો હોય તો इदम् નો इयम् થાય છે.

પ્ર. એ. વ.–નરજાતિ–इदम्+स्=अयम्–આ પુરૂષ.
નારીજાતિ–इदम्+स्=इयम्–આ સ્ત્રી.

अतीदं ना स्त्री वा-इदम् ने वटावी गयेलो आ पुरुष के आ स्त्री आ प्रयोगमां अति+इदम्=अतीदम् शब्द त्यदादि गणना नथी.

॥ ३५ ॥ दो मः स्यादौ २।१।३९

सू-स्यादौ परे इदमो दो मः स्यात् । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् । अन्वादेशे एनत् । एनम् । एनौ । इत्यादि ।

स्यादि विभक्ति लागी होय त्यारे त्यदादि गणमां गणावेला इदम् शब्दना द नो म थाय छे.

प्र तथा द्विती-द्वि.व.-इदम्+औ=इमौ-आ बे अथवा आ बेने.

परम+इदम्+औ=परमेमौ-उत्तम एवा आ बे अथवा आ बेने.

तृ. च तथा पं. द्विव.-इमकाभ्याम्-आ बे वडे, आ बे माटे, आ बेथी.

प्रिय+इदम्+औ=प्रियेदमौ-आ जेने प्रिय छे एवा बे अथवा बेने.

आ प्रयोगमां प्रिय+इदम्=प्रियेदम्-शब्द त्यदादि संबंधी न होवाथी द नो म न थाय.

॥ ३६ ॥ टौस्यनः २।१।३७

स्व-टौसोः परयोरनकस्य इदमोऽनः स्यात् । अनेन । स्व इत्येव-प्रियेदमा । अनक इत्येव-इमकेन ।

આ (टा) વિભક્તિ લાગી હોય અને ષષ્ઠી તથા સપ્તમીના દ્વિવચનની ओस् વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે ત્યદાદિ માં ગણાયેલાં અને अक् વગરના इदम् શબ્દનો अन થાય છે.

तृ. એ. इदम् + आ = अन + आ = अनेन – આણે અથવા આ વડે.

प्रियेदमा-(प्रिय+इदम्+आ) –જેને इदम् પ્રિય છે તે વડે.

આ પ્રયોગ નો प्रिय+इदम्=प्रियेदम्-શબ્દ ત્યદાદિ ગણમાં નથી તેથી इदम् નો अन न थये.

इमकेन (-इमक+आ) – આ વડે.

આ પ્રયોગમાં इदम् શબ્દ अक् વાળો છે તેથી अन આદેશ न थये.

॥ ३७ ॥ अनक् २।१।३६

व्यञ्जनादौ स्व-स्यादौ परे अनकस्य इदमः अः स्यात् । आभ्याम् । स्व इति किम् प्रियेदंभ्याम् ।

इदमदसोरक्येव भिस ऐस् इति नियमात् "एद्भहुस्भो-

सि" इत्येत्वे एभिः । अकि तु इमकैः । अस्मै । अस्मात् । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । एषु ।

આદિમાં વ્યંજનવાળી સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે અક્ વગરના ત્યદાદિ માં ગણાવેલા इदम् શબ્દનો अ થાય છે.

तृ. च. तथा પં. नुं દ્વિવચન–इदम्+भ्याम्=आभ्याम्–આ બે વડે, આ બે માટે, આ બેથી.

स. બહુવ –इदम्+सु=एषु–આમનામાં.

ष तथा स. દ્વિવ.–इदम्+ओस्=अन+ओस्=अनयोः – આ બેનું અથવા આ બેમાં.

ष. तथा स. દ્વિવ.–इदम् + ओस् = अन+आ=अना+ओस् = अनयोः–આ બે સ્ત્રીઓનું અથવા આ બે સ્ત્રીઓમાં.

॥ ३८ ॥ किमः कस्तसादौ च २।१।४०

स्यादौ तसादौ च परे किमः कः स्यात् । कः । साकोऽपि कः । कौ । के । सर्ववत् । चतुरशब्दो बहुबचनान्तः—

સ્યાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અને તદ્ધિતમાં બતાવેલા तस् વગેરે પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે એકલા किम् શબ્દનો અથવા અક્ સહિત એટલે ककिम् શબ્દનો क થાય છે.

प्र. એ. વ.-किम्+स्=कः-કોણ.

तसादि-दा-किम्+दा=कदा-ક્યારે.

र्हि-किम्+र्हि=कर्हि-ક્યારે.

किम्+तराम्=किंतराम्-शुं. અહીં किम् પછી तर પ્રત્યય છે તે तसादि માં નથી તેથી किम् નો क न थयो.

॥ ३९ ॥ वाः शेषे १।४।८२

स्वेऽस्वे वा शेषे घुटि परेऽनडुच्चतुरोरुतो वाः स्यात्। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः २। चतुर्णाम्।

સંબોધનના स् પ્રત્યયને છોડીને બાકીના જે ઘુટ્ પ્રત્યયો છે તેનું નામ શેષ ઘુટ્. એવા શેષ ઘુટ્ પ્રત્યયો જ્યારે अनुडुत् અને चतुर् શબ્દોને લાગ્યા હોય ત્યારે તે બન્ને શબ્દના उ ને બદલે वा થાય છે.

चतुर्+आम्=चतुर्+नाम्=चतुर्णाम्-ચારનું-ચાર જણાનું.

પ્ર. એ.-अनडुत्+स्=अनड्+वान्=अनड्वान्-બળદ.

॥ ४० ॥ अरोः सुपि रः १।३।५७

रेरन्यस्य रस्य सुपि परे र एव स्यात्। चतुर्षु। प्रियचत्वाः। प्रियचत्वारौ २।

જે 'र्' 'रु'નો ન હોય પણ સ્વતંત્ર જ હોય તે र्

પછી તરત જ સપ્તમીના બહુવચનનો સુ (सुप्) પ્રત્યય આવેલો હોય તો તે ર્ ના ઉચ્ચારણમાં કોઇ જાતનો ફેરફાર થતો નથી, પણ 'ર્'નો 'ર્' જ થાય છે.

गीर्+सु=गीर्षु–વાણીઓમાં.

धूर्+सु=धूर्षु–ધૂંસરીઓમાં.

प्रियचत्वाः-જેને ચાર પ્રિય છે તે प्रियचत्वारौ-જેને ચાર પ્રિય છે તેવા બે જણ. વિગેરે પ્રયોગો સાધી લેવા.

॥ ४१ ॥ उतोऽनडुच्चतुरो वः १।४।८१

सम्बोधने सौ । हे प्रियचत्वः । शकारान्तो विश्-शब्दः । "यजसृज०" इति पत्वे । विड्, विट् । विशौ । विट्त्सु, विट्सु । तत्त्वप्राड्, तत्त्वप्राट् । तत्त्वप्राशौ २ ।

જ્યારે સંબોધનનો સૂચક સ્ (सि) પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે अनडुत् ના ऊ કારનો તથા चतुर् ના उ કારનો व થાય છે.

હે अनडुत्+स्=अनड्वन्–હે બળદ!

હે प्रियचतुर्+स्=प्रियचत्वः-જેને ચાર પ્રિય છે એવા હે પુરુષ!

હે अतिचतुर्+स्–अतिचत्वः–ચારને ટપી ગયેલા હે પુરૂષ!

चतुर् શબ્દ સંખ્યાવાચક છે. એટલે તે એકલો તો

સંબોધનમાં વપરાય જ નહી તેથી चतुर શબ્દનો प्रिय અને अति સાથે સમાસ કરી ઉદાહરણો કરેલાં છે.

।४२॥ ऋत्विज्-दिश्-दृश्-स्पृश्-स्रज्-दधृष-उष्णिहो गः २।१।६९

एषां पदान्ते गः स्यात् । तादृग्, तादृक् । तादृशौ २ । तादृग्भ्याम् ३ । सदृगादयोऽप्येवम् । घृतस्पृग्, घृतस्पृक् । घृतस्पृशौ २ । घृतस्पृग्भ्याम् ३ ।

ऋत्विज् दिश् दृश् स्पृश् स्रज् दधृष् અને उष्णिह् એ બધા શબ્દોમાં છેડે આવેલા વ્યંજનનો ग् થાય છે.

ऋत्विज्+स्=ऋत्विग्-ઋતુની પૂજા કરનાર અથવા ઋતુ વડે પૂજા કરનાર.

दिश्+स्=दिग्–દિશા.

दृश् } दृश्+स्=दृग्–દૃષ્ટિ અથવા આંખ
अन्यादृश्+स्=अन्यादृग्-અન્યની જેમ દેખાતો.

घृतस्पृश्+स्=घृतस्पृग्–ઘીને અડનારો.

स्रज्+स्=स्रग्–માળા.

दधृष्+स्=दधृग्-ધારણ કરનાર.

उष्णिह्+स्=उष्णिग्–પાઘડી, મોળિયું.

॥ ४३ ॥ नशो वा २।१।७०

नशः पदान्ते ग् वा स्यात् । जीवनग्, जीवनक् । जीवनड् जीवनट् । जीवनशौ २ । जीवनग्भ्याम् । जीवनक्षु जीवनड्त्सु जीवनट्सु । षकारान्तो दधृष्शब्दः । दधृग् दधृक् । दधृषौ । दधृग्भ्याम् ३

नश् शब्दमां पदान्ते आवेला व्यंजननो ग् विकल्पे थाय छे.

जीवनश् + स् = जीवनग् अथवा जीवनड् – જીવને લઈ ने भागनारो.

जीवनश्+स्=जीवनक्-जीवनट्–જીવને લઈને ભાગનારો.

॥ ४४ ॥ सजुषः २।१।७३

पदान्ते रुः स्यात् ।

सजुष् शब्दमां छेडे आवेला ष नो रु એટલે र् थाय छे.

सजुषू+स्=सजुर्+स्=सजूर्=सजूः–साथी (दीर्घ माटे જુઓ २/१/६४)

सजुष्+वत्=सजुर्+वत्=सजूर्वत्–साथीनी पेठे. (दीर्घ माटे જુઓ (२/१/६४)

॥ ४५ ॥ पदान्ते २।१।६४

पदान्तस्थयोर्भ्वादेर्वोः परयोस्तस्यैव नामिनो दीर्घः स्यात् । सजूः सजूषौ । हे सजूः । सजूर्भ्याम् । सजूर्षु । षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । षड्, षट् । षण्णाम् । षट्सु । प्रियषड् प्रियषट् । प्रियषषौ । सकारान्तः सुवचस्-शब्दः । "अभ्वादेरत्वसः सौ" इति दीर्घे सुवचाः । सुवचसौ २ । सुवचोभ्याम् ३ । सुवचस्सु । हे सुवचः । एवं सुमनसप्रभृतयः ।

भू वगेरे धातुओमां पदान्ते आवेला तथा र् अने व् नी पहेलांना नामी स्वरनो दीर्घ थाय.

गिर्+सू=गीः–वाणी.

गिर्+अर्थः=गीरर्थः-वाणीनो अर्थ.

गिर्+अस्=गिरः–विविध वाणीओ.

षष्+अस्=षट्–छ.

षष्+नाम्=षड्–छ.

षण्णाम्-छनुं.

॥ ४६ ॥ रात्सः २।१।९०

पदस्य संयोगान्तस्य यो रस्ततः परस्य सस्यैव लुक्

स्यात् । चिकीर्षतीति चिकीः । चिकीर्षौ । चिकीर्भ्याम् । चिकीर्षु । हे चिकीः । उकारानुबन्धः श्रेयस्शब्दः । "ऋदुदितः" इति नुमागमे "न्स्–महतोः" इति दीर्घे च श्रेयान् ।

પદાન્તે આવેલાં સંયુક્ત અક્ષરમાંના ર્ પછી માત્ર સ્નો જ લોપ થાય, બીજા કોઈ અક્ષરનો લોપ થતો નથી.

चिकीर्ष्+स्=चिकीर्+स्=चिकीः–કરવાની ઇચ્છાવાળો.

कटचिकीर्ष्+स्=कटचिकीर्+स्=कटचिकीः–સાદડી કરવાની ઇચ્છાવાળો.

॥ ४७ ॥ शिड्हेऽनुस्वारः १।३।४०

अपदान्तस्थानां म्नां शिटि हे च परेऽनुस्वारः स्यात् । श्रेयांसौ । हे श्रेयन् । श्रेयोभ्याम् । क्वसुप्रत्यान्ता अप्येवम् । विद्वान् । विद्वांसौ । हे विद्वान् ।

અપદને છેડે આવેલા–પદાન્તે ન આવેલા–મ્ તથા ન્ પછી તરત જ શિટ્ અક્ષર અથવા હ્ આવેલો હોય તો મ્ તથા ન્ ને બદલે અનુસ્વાર થાય છે.

તથા આ સૂત્રના નિયમના વિધાનમાં તથા ૧/૩/૪૧, ૧/૩/૪૨ અને ૧/૩/૪૩ આ ત્રણે નિયમોનાં વિધાનોમાં અનુ પદનો સંબંધ કરવાનો છે. અનુ પદનો અર્થ અહીં ૧/૩/૩૯

મા નિયમમાં જણાવેલો છે તે રીતે ૧/૩/૪૦, ૧/૩/૪૧, ૧/૩/૪૨ અને ૧/૩/૪૩મા સુધીના નિયમોમાં જોડી દેવાનો છે.

पुम्+शि=पुं+सि=पु सि-પુરૂષમાં.

दन्+शः=दं=शः=दंशः-ડંખ, ડંખવું અથવા ડસવું.

बृन्+हणम्=बृं+हणम्=बृंहणम्-વધારે થવું, વધવું.

श्रेयनस्+औ=श्रेयानस्+औ=श्रेयांसौ-બે શ્રેષ્ઠ.

विद्वसु-विद्वस्+स्=विद्वन्+स्+स्=विद्वान्-વિદ્વાન્

॥ ४८ ॥ क्वसुष मतौ च २।१।१०५

णि-क्य-घुट्-वर्जे यादौ स्वरादौ मतौ च क्वस उष् स्यात् । विदुषः विदुषा ।

णि, क्य અને ઘુટ્ સિવાયના આદિમાં ય વાળા અને આદિમાં સ્વરવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અને મતુ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે क्वस् નું उष् ઉચ્ચારણ કરવું.

विद्वस्+य+स्=विदुष्यः-વિદ્વાનનો પુત્ર.

विद्वस्+आ=विदुष्+आ=विदुषा- વિદ્વાન વડે.

विद्वस्+मान्=विदुष्+मान्=विदुष्मान्-વિદ્વાનવાળો.

विद्वयति-વિદ્વાનને કહેનારો, विद्वस्यति - વિદ્વાનને ઈચ્છે છે અને विद्वांसः-વિદ્વાનો.

આ ત્રણે પ્રયોગમાં ણિ, ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયો અનુક્રમે આવેલા છે તેથી વિદ્વસ્ નું વિદુષ્ ન થયું.

॥ ४९ ॥ स्रंसध्वंसक्रस्सनडुहो दः २।१।६८

स्रंसध्वंसोः क्वस्प्रत्ययान्तस्यानडुहश्च पदान्ते दः स्यात् । विद्वद्भ्याम् । विद्वत्सु । उदित्पुंसशब्दः—

સ્રંસ્ તથા ધ્વંસ્ શબ્દના તથા જેને છેડે ક્વસ્ પ્રત્યય છે એવા સ કારાંત શબ્દના અને અનડુહ્ શબ્દના પદાન્તે આવેલા વ્યંજનનો દ્ થાય છે.

स्रंस्–उरवास्रद्=उखया स्रंसते इति क्विपि उरवास्रस्+स् = उरवास्रद्-થાળીમાંથી ટપકનાર પદાર્થ.

સૂત્રમાં ક્વસ્સ્ એ રીતે ક્વસ્ ને બે સ કારવાળા બનાવીને ટીકાકાર એવું સૂચન કરે છે કે જે ક્વસ્ છેડે સ કારવાળો હોય તેને જ અહીં લેવાનો છે પણ જે ક્વસ્ કોઈ પણ નિયમ દ્વારા ક્વન્સ્ રૂપે થયેલો હોય તેને અહીં લેવાનો નથી. એમ થવાથી વિદ્વાન્સ્ પ્રયોગમાં ક્વસ્ એમ ચોકખો નથી મળતો પણ ક્વન્સ રૂપે મળે છે તેથી વિદ્વાન્સ પ્રયોગમાં આ નિયમ ન લાગે પણ વિદ્વસ+ભ્યામ્ એવા પ્રયોગમાં આ નિયમ જરૂર લાગે અને મ્વિદ્વદ્ભ્યા એવા પ્રયોગો અવશ્ય સાધી શકાય.

॥ ५० ॥ पुंसोःपुमन्स् १।४।७३

घुटि । पुमान् । पुमांसौ हे पुमन् । पुंसा "पदस्य" इति सलोपे पुंभ्याम् । पुंसि । दोस्शब्दस्य स्वरादौ षत्वं व्यञ्जनादौ च रुत्वम् । दोः । दोषौ २ हे दोः । शसादौ स्यादौ वा दोषन्नादेशे दोष्णः दोषः । दोष्णा दोषा । दोषभ्याम् दोर्भ्याम्, ३ । दोष्णि दोषणि दोषि । दोष्षु । उशनस्-शब्दस्य "ऋदुशनस्०" सेर्डा । उशना । उशनसौ ।

પુંસુ શબ્દમાંનો उ તો માત્ર નિશાન૩૫ છે એટલે पुंस् શબ્દને જ્યારે ઘુટ્ પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે पुंस् ને બદલે पुमनस् ૩૫ બને છે.

નરજાતિ–પ્ર. એ. –पुंस् + स् = पुमनस् + स् = पुमान् – પુરૂષ.

પ્ર. દ્વિ. તથા દ્વિ. દ્વિ.-पुंस्+औ=पुमनस्+औ=पुंमासौ– બે પુરૂષ અથવા બે પુરૂષોને.

પ્ર. બહુ.–पुंस् + अस् = पुमनस् + अस् = पूमांसः – ઘણા પુરૂષો.

પ્ર. એ. प्रियपुमान्-જેને પુરૂષ પ્રિય છે તે.

નપુંસક–પ્ર. બહુ. } प्रियपुमांसि-જેમને પુરૂષ પ્રિય છે
દ્વિ. બહુ. } એવા કુળો અથવા એવાં કુળોને.

दोष्+आ=दोषन्+आ=दोष्णा અથવા दोषा=હાથ વડે.

॥ ५१ ॥ वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ १।४।८०

उशनसः सम्बोधने न-लुकौ वा स्याताम् । हे उशनन् । हे उशन हे उशनः । पुरुदंशा । पुरुदंशसौ । अनेहा । अनेहसौ । हे पुरुदंशः । हे अनेहः ।

मात्र संबोधनना એકવચનનો सू (सि) प्रत्यय लागेलो होय त्यारे उशनस् शब्दना अंत्य स् ने બદલે વિકલ્પે न् थाय અથવા सू नो उच्चार विकल्पे કરવો, અર્થાત્ स् नो न् थाय तथा स् थाय अने तेने थाय पण नहीं.

स् नो न्-हे उशनस्+स् =हे उशनन्-હે शुક !

स् नुं अनुच्चारण-हे उशनस्+स्=हे उशन-હે शुક !

(જુઓ ૧/૪/૪૫)

स् नुं उच्चारण-हे उशनः- હે शुક !

प्रथमानुं એકવચન संबोधनરૂપે नथी तेथी प्रथमाना એકવચનમાં तो उशना प्रयोग थाय.

पुरुदंशस्+स्=पुरुदंश+आ=पुरुदंशा-ઇંદ્ર !

अनेहस्+स्=अनेह+आ=अनेहा=કાળ-समय.

॥ ५२ ॥ अदसो दः सः सेस्तु डौ २।१।४३

स्वसम्बन्धिसौ परे अदसो दः सः स्यात्, सेस्तु

डौ । असौ असकौ । हे असौ । स्वसम्बन्धि इति किम् ? अत्यदाः ।

स् પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ત્યદાદિ માં જણાવેલાં अदस् શબ્દના द નો स બોલવો અને स् પ્રત્યયનો औ બોલવો.

પ્ર. એક. વ. – अदस् + स् = अद + स् = अस् + औ = असौ–આ.

अदकस्+स्=अदक+स्=असक+औ=असकौ–આ.

હે असौ ! અને હે असकौ ! હે આ !

अति+अदस्=अत्यदाः–अदस् ને ટપી જનારો. આ પ્રયોગનો अति+अदस् શબ્દ ત્યદાદિ સંબંધી નથી.

॥ ५३ ॥ "मोऽवर्णस्य" २।१।४५

अवर्णान्तस्यादसो दो म् स्यात् । अमौ इति जाते—

ત્યદાદિ માં જણાવેલાં તથા છેડે અ વર્ણવાળા अदस् શબ્દના द નો म થાય છે.

अदस्+औ=अद+औ=अदौ=अम् – આ બે પુરૂષો, આ બે સ્ત્રીઓ અથવા આ બે કુળો.

अदस् + असू = अद + अस् = अद + ई = अदे = अमी – આ પુરૂષો.

अदस्+दृशः = अदा+दृशः = अमुदृशः – આની જેવો.

(अदा માટે જુઓ ૩/૨/૧૫૨)

अदः कुलम्–આ કુળ આ પ્રયોગમાં अदस् શબ્દ અવર્ણાંત નથી પણ સ કારાંત છે તેથી द નો મ ન થયો.

॥ ५४ ॥ मादुवर्णोऽनु २।१।४७

अदसो मः परस्य वर्णस्य उवर्णः स्यात् । ह्रस्वस्थाने ह्रस्वो दीर्घस्थाने दीर्घः । अनु–पश्चात्कार्यान्तरेभ्यः । अमू सर्वादित्वाज्जस इः अमे इति जाते—

अदस् શબ્દના મ કાર પછી આવેલાં વર્ણના સ્થાને उ વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરવું –હ્રસ્વ વર્ણનો હ્રસ્વ उ અને દીર્ઘ વર્ણનો દીર્ઘ ऊ થાય. પણ અનુ–એટલે આ उ વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરતાં પહેલાં अदस् શબ્દને જે કોઈ વિધાનો લગાડવાં હોય તે બધાં લગાડી દઈ ને અનુ–પછી જ–આ નિયમ પ્રમાણે उ વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરવું.

अमुम=આને.

अदस्+औ=अद+औ=अम+औ=अमौ=अमू– આ બે અથવા આ બેને.

આ દ્વિવચનનું રૂપ ત્રણે જાતિમાં એટલે નર, નારી અને નાન્યતરમાં વપરાય છે.

अदघ्रङ्–अममयङ्–अमुमयङ्–आ.

॥ ५५ ॥ बहुस्वेरीः २।१।४९

बहुवचनान्तस्यादस एः ईः स्यात् । अमी । हे असौ । अमुम् । अमू । अमून् । अम टा इति स्थितिः

अदस् शब्दना द नो म કર્યા પછી તે म પછી બહુવચનનો सूचक ए આવ્યો હોય તો તેનો દીર્ઘ ई કરવો.

प्र. બ. વ.–अदस् + अस्=अद+अस् = अद+इ=अदे–अमी – આ લોકો.

अदस्+सु=अद+सु=अम+अम्–अमुम्–આને.

अमु–આ બે અથવા આ બેને.

हे असौ–હે આ.

॥ ५६ ॥ प्रागिनात् २।१।४८

अदसो मः परस्य वर्णस्य इनादेशात्प्रागुवर्णः स्यात् । अमुना अमूभ्याम् । "इदमदसोऽक्येव" इति नियमाद्भिस ऐस्त्वाभावे "एद्बहुस्भोसि" इत्येत्वे "बहुष्वेरीः" अमीभिः । अम–स्मै इति जाते "मादुवर्णोऽनु" अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमीभ्यः अमुष्मात् । अमुष्य अमुयोः २ । अमीषाम् । अमीषु ।

ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનનો આ (टा) પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે આ નો ઇન કર્યા પહેલાં अदस् ના म પછી આવેલા વર્ણનો ઉપરના સૂત્રમાં જણાવેલ રીતે उ વર્ણ થાય છે.

उ-टा-अमु+ना-अमुना-આ વડે

अदस्+भ्याम्=अदस्+भ्याम्-अमुभ्याम्-આ બે વડે.

अमुष्मै-આને માટે,

नारी. तृ એ. व -अदस्+आ=अद+आ=अदा+आ-उदया-अमुया-આ સ્ત્રી વડે.

અહીં नारीजाति હોવાથી इन થવાનો સંભવ નથી. તેથી આ પ્રયોગમાં પ્રસ્તુત નિયમને અવકાશ જ નથી.

॥ ૫૭ ॥ असुको वाऽकि २।१।४४

अदसोऽकि सत्यसुको वा स्यात् । असुकः । असकौ । हे असुक । हे असकौ ।

પહેલી વિભક્તિનું એકવચન લાગ્યું હોય ત્યારે त्यदादि માં ગણાવેલાં अक् પ્રત્યયવાળા अदस् શબ્દનું असुक એવું ઉચ્ચારણ વિકલ્પે થાય.

अदकस्+स्=असुक+स्=असुकः અથવા असकौ-આ.

हे असुक, हे असकौ-હે આ !

॥ ५८ ॥ अनडुहः सौ १।४।७२

धुटां प्रागू नोन्तः । "पदस्य" इति हलोपे अनड्वान् । अनड्वाहौ २ । शसि अनडुहः । स्रंसुध्वंस्." इत्यादिना दत्वे । अनडुद्भ्याम् ३ । सम्बोधने "उतोऽनडुच्चतुरो वः" हे अनड्वन् ।

જેને છેડે ધુટ્ વ્યંજન આવેલ છે એવા अनडुह् શબ્દને જ્યારે પ્રથમાના એકવચનનો स् પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે ह् ની પહેલાં न् ઉમેરાય છે.

अनडुह्+स्=अनडु+न्+ह्+स्-अनड्वान्-બળદ.

अनड्वाहौ-બે બળદો.

हे अनड्वन्-હે બળદ !

प्रियानडुह्+स्-प्रियानडु+न्+ह्+स्-प्रियानड्वान्-જેને બળદ પ્રિય છે તે.

॥ ५९ ॥ हो धुट्-पदान्ते २।१।८२

धुटि प्रत्यये पदान्ते च हो ढः स्यात् । मधुलिह् मधुलिट् । मधुलिहौ । मधुलिड्भ्याम् ३ । मधुलिट्त्सु मधुलिट्सु ।

પદાંતમાં હ કાર હોય અથવા તેની– હ કારની–પછી આદિમાં ધુટ્ વ્યંજનવાળો પ્રત્યય આવ્યો હોય તો હ નો ઢ બોલવો

પદાંત – મધુલિહ્ + સ્ – મધુલિઢ્ + સ્ – મધુલિટ્ – મધને ચાટનારો.

મધુલિહ્+ઔ=મધુલિહૌ–મધને ચાટનારા બે જણ.

ગુડલિહ્ + માન – ગુડલિઢ્ + માન્ – ગુડલિણ્માન્ – ગોળને ચાટનારાવાળો.

॥ ६० ॥ भ्वादेर्दार्देर्धः २।१।८३

भ्वादेर्धातोर्यो दादिरवयवस्तस्य धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च हो धः स्यात् । "गडदबादेः०" इति धत्वे गोधुग् गोधुक् ।

આદિમાં દ કારવાળા અવયવ સહિત ભ્વાદિ ધાતુનો–ભ્વાદિ ગણમાં આવેલ ધાતુનો–હ્ પદાંતમાં હોય તો તેનો ઘ બોલવો, અથવા તે હ્ પછી આદિમાં ધુટ્ વ્યંજનવાળો પ્રત્યય આવ્યો હોય તો પણ હ્ નો ઘ થાય છે.

પદાંત–

અદુહ્+દ્=અધોઘ્+દ્=અધોક્–તેણે દોવું.
ગોદુહ્+સ્–ગોધુધ+સ્–ગોધુક્–ગાયને દોહનારો.

धुट्-

दुह्+ता=दोध्+ता=दोग्धा-दोहनारो.

दुह् + स्यति = दोध् + स्यति = धोक् + ष्यति = धोक्ष्यति - તે દોહશે.

॥ ६१ ॥ मुह-द्रुह-स्नुह-स्निहो वा २।१।८४

धुटि प्रत्यये पदान्ते त्वेषां चतुर्णां हो ध् वा स्यात्। तत्त्वमुक्। तत्त्वमुड् तत्त्वमुट्। सम्बोधने चातूरूप्यम्।

मुह्, द्रुह्, स्नुह् अने स्निह् એ ચાર शब्दोनो ह् पदांतमां होय अथवा એ ह् પછી आदिमां धुट् व्यंजनवाळो प्रत्यय आवेलो होय तो पण ह् नो ध् विકલ્પે थाय छे.

पदांत—

उत् + मुह् + स् = उत् + मुध् + स् = उन्मुक् કે उन्मुट्-मोह पामनारो.

मित्र + द्रुह् + स् + मित्रद्रुध्+स्=मित्रध्रुक् કે मित्रध्रुट्-मित्रनो द्रोह કરનारो.

उत् + स्नुह् + स्-उत् + स्नुध्+स्-उत्स्नुक् કે उत्स्नुट् - ઉંचे ओरनारो.

चेल+स्निह्+स्=चेलस्निध्+स्=चेलस्निक् કે चेलस्निट् - કપડां साथे चोंटनारो.

આદિમાં ધુટ્વાળા પ્રત્યય—

मुह्+ता=मोध्+ता=मोग्धा અથવા મોઢા–મોહ પામનારો.

द्रुह्+ता=द्रोघ्+ता=द्रोग्धा કે દ્રોઢા–દ્રોહ કરનારો.

स्नुह्+ता=स्नोध्+ता=स्नोग्धा કે સ્નોઢા–ઝરનારો.

स्निह्+ता=स्नेध्+ता=स्नेग्धा કે સ્નેઢા–સ્નેહ કરનારો.

इति महोपाध्याय श्री कीर्त्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां
व्यञ्जनान्ताः पुलिङ्गाः समाप्ताः ॥

卐

अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

तत्र चकारान्तादयः प्राग्वत् । त्यदादीनाम् "आद्वेरः" इत्यकारान्तत्वे—

॥ १ ॥ आत् २।४।१८

अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियामाप् स्यात् । "तः सौ सः" स्या । त्ये । त्याः । सर्वावत् । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः । एतम् । एते एताः । एतया । एतयोः २ । अन्वादेशे । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । चकारान्तो बहुवचनान्तोऽप्शब्दः—

અ કારાંત નામને સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય ત્યારે નારીજાતિ સૂચક આ (आप्) પ્રત્યય લાગે છે.

तद्+स्=सद्+स्=तः-सौ-सः-ते.

त्यद्+स्=स्यद्+जस्=स्य+अस्=स्याः-તેણીની.

त्यद्+स=त्य+आ+स्=त्या+स्=स्या-त्यां-ते-त्यां-તેણી.

तद्+स्=त+आ+स्=ता+स्=सा-ते-ताः-તેણીની

यत्=ये+आ=या-ये-याः-જેણી.

एतद्+स्=एत+आ+स्=एता+स्=एषा-एते-एताः-એણી-એ.

॥ २ ॥ अपः १।४।८८

अपः स्वरस्य शेषे घुटि दीर्घः स्यात् । आपः । शसि । अपः ।

શેષ ઘુટ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે અપ્ શબ્દના અ નું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કરવું એટલે અ ને બદલે આ થાય.

પ્ર બહુ.-अप्+अस्=आप्+अस्=आपः-પાણી.

પ્ર. દ્વિ. તથા દ્વિ. દ્વિવ -सु+अप्=स्वप्+औ=स्वापौ - સારા પાણીવાળા બે કૂવા અથવા સારા પાણીવાળા બે કૂવાઓને.

એકલો अप् શબ્દ હંમેશા બહુવચનમાં જ વપરાય છે. તેથી તેનો એકવચનવાળો પ્રયોગ ઉદાહરણરૂપે ન લઇ શકાય.

॥ ३ ॥ अपोऽद्भ्मे २।१।४

भादौ स्यादौ परे अपोऽद् स्यात् । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु । एवं स्वाप् । स्वापौ । स्वद्भ्याम् । ककुभ्शब्दस्तुण्डिभूशब्दवत् । इदमशब्दस्य "अयमियं पुंस्त्रियोः सौ" इयम् । इमे । इमाः । इमाम् । इमे इमाः । "टौस्यनः" । अनया । "अनक्" । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः २ । अनयोः २ । आसाम् अस्याम् । आसु । रेफान्तश्चतुरशब्दः । नित्यं बहुवचनान्तः—

આદિમાં भ કારવાળા સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે अप् શબ્દને બદલે अद् શબ્દ વાપરવો.

अप्+भिस्=अद्+भिस=अद्भिः-વિવિધ પ્રકારનાં પાણી વડે.

नारीजाति-इदम्+स्=इयम्-આ સ્ત્રી.

इदम्+आ=अन+आ=अना+आ=अनया-આ સ્ત્રી વડે.

इदम् + भ्याम् = आभ्याम् - આ બે વડે, આ બે માટે, આ બેથી.

इदम्+भिस्=आभिः-આઓ વડે.

इदम्+सु=आसु-આઓમાં.

इदम् + ओस् = अन + ओस् = अनयोः - આ બે અથવા આ બેમાં.

इदम्+ओस्=अन+आ=अना+ओस्=अनयोः-આ બે સ્ત્રીઓનું અથવા આ બે સ્ત્રીઓમાં.

सु+अप्+भ्याम्=सु+अद्+भ्याम्=स्वद्भ्याम्-જેમાં સારું પાણી છે એવા બે કૂવાઓ વડે.

॥ ४ ॥ त्रि चतुरस्तिसृ चतसृ स्यादौ २।१।१

स्वेऽस्वे वा स्वरादौ स्यादौ परे स्त्रीलिङ्गयोस्त्रिचतुरोस्तिसृ चतसृ स्याताम् ।

त्रि શબ્દ અને चतुर् શબ્દ નારીજાતિમાં હોય તો સ્યાદિ

વિભક્તિઓના પ્રત્યયો લાગતાં त्रि ને બદલે तिसृ અને चतुर् ને બદલે चतसृ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો.

त्रि नारीणाति-त्रि+अस्=तिसृ+अस्=तिस्रः-ત્રણ ગાથાઓ-પ્રથમા બહુ,

चतुर् ,, चतुर्+अस्=चतसृ+अस्=चतस्रः-ચાર ગાથાઓ -પ્રથમા બહુ.

॥ ५ ॥ ऋतो रः स्वरेऽनि २।१।२

तिसृ-चतसृशब्दयोर्ऋतः स्वेऽस्वे वा स्वरादौ स्यादौ परे रः त्यात् नञ्विषयादन्यत्र। चतस्रः २। चतुसृभिः। चतसृभ्यः २। "दीर्घो नाम्य०" इत्यत्र तिसृचतसृवर्जनात्-चतसृणाम्। चतसृषु। हे चतस्रः। एवं तिस्रः २। तिसृभिः। तिसृभ्यः २। तिसृणाम्। तिसृषु। हे तिस्रः। स्वेऽस्वे इति-प्रियतिसा प्रियचतसा ना। प्रियतिस्रौ प्रियचतस्रौ। गिर्शब्दस्य "पदान्ते" इति दीर्घे। गीः। गिरौ २। गीर्भ्याम् ३। "अरोः सुपि रः" गीर्षु। हे गीः।

આદિમાં સ્વરવાળા સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગતાં तिसृ અને चतसृ શબ્દના અંત્ય ऋ ને બદલે र् બોલવો. માત્ર

સ્વરવાળી સ્યાદિ વિભક્તિને ન કારનો સંબંધ ન હોવો જોઇએ.

चतसृ+अस्=चतस्रः–ચાર પાઠશાળાઓ.

चतस्रः–ચાર ગાથાઓ.

तिसृभिः તથા चतसृभिः અહીં तिसृ અને चतसृ શબ્દને આદિમાં સ્વરવાળી સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા નથી તેથી तिस्रभिः કે चतस्रभिः એવા પ્રયોગો ન બને પણ तिसृभिः તથા चतसृभिः એવા ऋ વાળા પ્રયોગ બને છે.

तिसृणाम् તથા चतसृणाम्–આ બન્ને પ્રયોગોમાં સ્વરવાળી સ્યાદિ વિભક્તિને न् નો સંબંધ છે માટે तिस्रणाम કે चतस्रणाम् પ્રયોગ ન બને.

तिसृणाम्–ત્રણ સ્ત્રીઓનું અને चतसृणाम्-ચાર સ્ત્રીઓનું.

સપ્તમી બહુ. चतुर् + सु = चतसृ + षु = चतसृषु – ચાર ગાથાઓમાં.

तिसृ+अस्=तिस्रः–ત્રણ પાઠવાળો અથવા ત્રણ ગાથાઓ

त्रि+सु=तिसृ+षु=तिसृषु–ત્રણ ગાથાઓમાં.

प्रियचतसृ+स्त्र (પ્રથમા એકવચન) प्रियचतसा ना – જેને ચાર ગાથા પ્રિય છે એવા ના–પુરૂષ.

પ્ર દ્વિવ.–प्रियतिसृ+औ=प्रियतिस्रौ–જેને ત્રણ પાઠશાળાઓ પ્રિય છે એવા બે પુરૂષ.

प्रियचतसृ+औ=प्रियचतस्रौ–જેને ચાર પાઠશાળાઓ પ્રિય છે એવા બે પુરૂષ.

॥ ६ ॥ दिव औः सौ २।१।११७

द्यौः । दिवौ ।

પ્રથમાના એકવચનનો સ્ પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે दिव् ના વ્ નો औ થાય.

दिव्+स्=दि+औ=द्यौ–સ્વર્ગ અથવા આકાશ.

॥ ७ ॥ उः पदान्तेऽनूत् २।१।११८

पदान्ते दिव उः स्यात्, स च दीर्घो न स्यात् । द्युभ्याम् । दिवाम् द्युषु । हे द्यौः । "ऋत्विग्०" इत्यादिना गत्वे दिग् हे दिक् । आशिसशब्दस्य "सो रुः" इति रुत्वे "पदान्ते" इति दीर्घे आशीः । आशिषौ । आशीर्भ्याम् । आशीर्षु । हे आशीः । "अदसौ दः सेस्तु डौ" । असौ । द्विवचनादौ अत्वं मत्वं । पदान्ते नहो धो वाच्यः । उपानत् उपानद् । उपानहौ । उपानद्भ्याम् ३ । उपानत्सु । हे उपानद् हे उपानत् ।

दिव् શબ્દના પદાન્તે આવેલા વ્ નો उ કરવો અને તે उ સદા હ્રસ્વ રાખવો, દીર્ઘ ન કરવો.

दिव् +भ्याम्=दि+उ + भ्याम् = द्युभ्याम् – બે સ્વર્ગ અથવા આકાશ વડે, બે સ્વર્ગ અથવા આકાશ માટે અથવા બે સ્વર્ગથી અથવા આકાશથી.

दिव्+सु=दि+उ+सु=द्युषु–સ્વર્ગોમાં કે આકાશોમાં.

आशीः–आशीर्वाद, असौ–આ

उपानह्+भ्याम्=उपानध्+भ्याम्=उपानद्भ्याम्–બે જોડા વડે, બે જોડા માટે, બે જોડાથી.

॥ इति महोपाध्याय श्री कीर्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय श्री विनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायाम् व्यञ्जनाताः स्त्रीलिङ्गः समाप्तः ॥

卐

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः । प्रत्यग्, प्रत्यक् । "अच्च प्राग् दीर्घश्च" इति प्रतीची । प्रत्यञ्चि । सम्यक् सम्यग् । समीची । सम्यञ्चि । शेषं पुंवत् । जकारान्तोऽसृज्शब्दः । असृग् असृक्, २ । असृजी २ । असृञ्जि २ । शसादौ वाऽसन्नादेशे असानि । असृजा । असृजा । असभ्याम् । असृग्भ्याम् । हे असृग् हे असृक् । जगत् जगद् । जगती । जगन्ति । महत् । महती । "न्स्महतोः" इति दीर्घे महान्ति यकृत्शकृतोः शसादौ वा यकन्शकन्नादेशे यक्ना यकृता । यकभ्याम् यकृद्भ्याम् । शक्ना शकृता । शकभ्याम् शकृद्भ्याम् । त्यदादीनां "अनतो लुप्" इति सिलुप् त्यद् । द्विवचनादौ अत्वे त्ये । त्यानि । सर्वबद् । एवं तद्–यदादयः । अहन्शब्दस्य "अह्नः" इति रुत्वे—अहः २ । "ईडौ वा" । अह्नी अहनी, २ । अह्नि अहनि । अह्ना । अहोभ्याम् ३ । अहस्सु । हे अहः । ब्रह्मन्शब्दस्य "नाम्नो नोऽनह्नः" इतिन–लुपि ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । ब्रह्मणा ।

प्रतीचि–પૂર્વ દિશા	वचस्–વાણી
जगन्–દુનીયા	काष्ठतक्षी–સુતાર
यक्ना–દિશા	अजा–બકરી

शकृत–એકવાર
अहन्–દિવસ
ब्रह्मन–બ્રાહ્મણ
ब्रह्म-બ્રાહ્મણ
इदम–આ
पयः–પાણી અથવા દૂધ
कोकिला–સુંદર કંઠવાળી છોકરી
बाला–વગર પરણેલી છોકરી
शुद्रा–શુદ્રી સ્ત્રી
ज्येष्ठ–સૌથી મોટી સ્ત્રી
एडका–સ્તુતિ કરનારી

॥ १ ॥ क्लीबे वा २।१।९३

आमन्त्र्यस्य नाम्नो नस्य क्लीबे लुग् वा स्यात् । हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म । इदम् । इमे । इमानि । किम् । के । कानि । "चतुरः शौ" । पयः पयसी । पयांसि । । पयसा । पयोभ्याम् । हे पयः । एवं वचःप्रभृतयः । अदः । द्विबचने अमे इति जाते–"मादुवर्णोऽनु" अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् । काष्ठतड्, काष्ठतट् । काष्ठतक्षी । काष्ठतक्षि ।

સંબોધનમાં વપરાયેલો ન કારાંત શબ્દ જો નપુંસક લિંગમાં હોય તો તેના પદાંતના न् નો લોપ વિકલ્પે કરવો.

हे ब्रह्मन्+स्=हे ब्रह्म ! અથવા हे ब्रह्मन्-હે બ્રહ્મ.
हे दामन्+स्=हे दाम ! અથવા हे दामन्-હે ભાળા !

इदम्–आ–प्रत्यक्ष.

अमु–આ બે સ્ત્રીઓ અથવા આ બે પુરૂષો.

काष्ठतक्ष् + अस्=काष्ठतक्षू+इ=काष्ठतनक्ष् + इ=काष्ठतङ्क्ष–લાકડાંને છોલનારાં કુળો અથવા કુળોને.

इति महोपाध्याय श्री कीर्त्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां
व्यञ्जनान्ताः नपुंसकलिङ्गाः समाप्ताः ॥

卐

अथ युष्मदस्मदोः प्रक्रिया—

तयोश्च त्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपमलिङ्गत्वात् ।

॥ १ ॥ त्वमहं सिना प्राक् चाऽकः २।१।१२

सिना युष्मदस्मदोस्त्वमहमौ स्याताम्, तौ चाक्प्रसङ्गेऽकः प्रागेव । त्वम् । अहम् । त्वकम् । अहकम् ।

પ્રથમાના એકવચન स् સાથે युष्मद् નો त्वम् અને પ્રથમાના એકવચન स् સાથે अस्मद् નો अहम् કરવો.

જ્યારે આ બન્ને શબ્દોને अक् [શબ્દના છેલ્લા સ્વર ની પહેલાં જ अक् લાગે છે. ૭/૩/૩૦] પ્રત્યય લગાડવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે अक् લાગ્યા પહેલાં જ त्वम् તથા अहम् કરી લેવા અને પછી अक् લગાડવો.

युष्मद्+स्=त्वम्-तुं.

अस्मद्+स्=अहम्-हुं.

त्वकम्, अहकम् = આ બન્ને પ્રયોગોમાં त्वम् અને अहम् કર્યા પછી अक् પ્રત્યય લાગેલો છે અર્થાત્ स् ની પેઠે अक् પ્રત્યયની સાથે त्वम्, अहम् ન બોલાય પણ त्वकम् [-तु] તથા अहकम् (-हुं) જ બોલાય.

॥ २ ॥ मन्तस्य युवावौ द्वयोः २।१।१०

द्वित्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मन्तावयवस्य स्यादौ परे युवावौ स्याताम्। युवद् आवद् इति तावद्भवति—

દ્વિવચનનો સૂચક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દ હોય અને તે યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ શબ્દને સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા હોય તો યુષ્મ એવા મ કારાંત અંશનો યુવ અને અસ્મ્ એવા મ કારાંત અંશનો આવ થાય છે.

યુવદ્ + ઓસ્ = યુવય્ + ઓસ્ = યુવયોઃ, આવદ્ + ઓસ્ = આવય્ + ઓસ્=આવયોઃ – આ બન્ને પ્રયોગમાં યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ નો માન્ત–મ કારાંત–ભાગ નથી પણ યુવય્ અને આવય્ એવો ય કારાંત ભાગ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે

॥ ३ ॥ अमौ मः २।१।१६

युष्मदस्मद्भ्यां परयोः अम् औ इत्येतयोर्मः स्यात्।

યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ ને લાગેલા દ્વિતીયાના એકવચન અમ્ નો તથા પ્રથમા અને દ્વિતીયાના દ્વિવચન ઔ નો મ્ થાય છે.

અમ્–યુષ્મદ્+અમ્=ત્વામ્–તને.
અમ્–અસ્મદ્+અમ્=મામ્–મને.

પ્ર. તથા દ્વિતી. દ્વિવ. औ-युष्मद् + औ=युवाम् – તમે બે અથવા તમને બેને.

પ્ર. તથા દ્વિતી. દ્વિવ.–औ-अस्मद्+औ = आवाम् – અમે બે અથવા અમને બેને.

॥ ४ ॥ युष्मदस्मदोः २।१।६

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे युष्मदस्मदोराः स्यात् । युवाम् । आवाम् ।

આદિમાં વ્યંજનવાળા સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા હોય ત્યારે युष्मद् અને अस्मद् શબ્દના द् નો आ થાય છે.

દ્વિ. બે. વ.

युष्मद्+अम्=युष्मद्+म्=युष्मा+म्=त्वाम्–તને.

अस्मद्+अम्=अस्मद्+म्=अस्मा+म्=माम्–મને.

युवाम्–તમને બેને અને आवाम्–અમને બેને.

॥ ५ ॥ यूयं–वयं जसा २।१।१३

जसा सह युष्मदस्मदोरेतौ स्याताम् । यूयम् । वयम् । द्वितीयैकवचने—

પ્રથમાના બહુવચન अस् સહિત युष्मद् નો यूयम् તથા

પ્રથમાના બહુવચન અસ્ સહિત અસ્મદ્ નો વયમ્ થાય, પણ અક્ પ્રત્યય લાગવાનો પ્રસંગ થતાં પહેલાં યૂયમ્ અને વયમ્ કરી લેવા અને પછી અક્ પ્રત્યય લગાડવો.

युष्मद्+अस्=यूयम–તમે.

अस्मद्+अस्=वयम–અમે.

युयकम्–यूय्+अक्+अम्=यूयकम्–તમે.

वयकम्–वय्+अक्+अम्=वयकम्–અમે.

॥ ६ ॥ त्व--मौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् २।१।११

स्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परयोरेकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मान्तावयवस्य त्व-मौ स्याताम्। "लुगस्यादेत्यपदे" इत्यकारलोपे अमो मत्वे दस्याऽत्वे च–त्वाम्, माम्। युवाम् आवाम्।

એકવચનનો સૂચક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દ હોય અને યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ શબ્દને સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા હોય અથવા બીજો કોઈ પ્રત્યય લાગેલો હોય અથવા તે યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ શબ્દ પછી બીજું કોઈ ઉત્તરપદ આવેલું હોય તો યુષ્મદ્ ના યુષ્મ્ ને બદલે ત્વ તથા અસ્મદ્ ના અસ્મ ને બદલે મ બોલવો.

स्यादि–युष्मद्+अम्=त्व+अम्=त्वाम्–તને.

अस्मद्+अम्=म=अम्=माम्–મને.

युवाम्–તમને બેને અને आवाम्–અમને બેને.

युष्माकम्, अस्माक्–આ બન્ને પ્રયોગોમાં युष्मद् તથા अस्मद् એકવચનમાં નથી તેથી આ નિયમ ન થાય.

॥ ७ ॥ शसो नः २।१।१७

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नः स्यात् । युष्मान् । अस्मान् । टायां त्वमादेशे—

युष्मद् તથા अस्मद् ને લાગેલા शस् (દ્વિતીયા બહુવચન) નો આખાનો न् બોલવો.

युष्मद्+शस्=युष्मान्–તમને.
अस्मद्+शम्=अस्मान्–અમને.
प्रियत्वान्–तुं જેને પ્રિય છે એવા તેઓને,
प्रियमाम्–हुं જેને પ્રિય છું એવા તેઓને.

॥ ८ ॥ टाङ्योसि यः २।१।७

एषु स्वेषु अस्वेषु वा टा-ङ्योस्सु परेषुयुष्मदस्मदोर्यः स्यात् । त्वया । मया । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्माभिः अस्माभिः ।

તૃતીયાના એકવચનનો आ, સપ્તમીના એકવચનનો इ

અને ષષ્ઠી તથા સપ્તમીના દ્વિવચનનો ओस् પ્રત્યય લાગેલો હોય ત્યારે युष्मद् અને अस्मद् શબ્દના द् નો य् થાય છે.

तृ એ વ.-युस्मद्+आ = युष्मद् + आ=त्वय+आ = त्वया – તારા વડે.

तृ. એ. વ.–अस्मद्+आ = अस्मय् + आ=मय्+आ = मया – મારા વડે.

ष. એ. વ –युष्मद् + इ = त्वद् + इ = त्वद् + इ = त्वयि – તારામાં.

ष. એ. વ.-अस्मद् + इ = मद् + इ = मय् + इ = मयि – મારામાં.

॥ ९ ॥ तुभ्यंमह्यं ङ्या २।१।१४

ङ्या सह युष्मदस्मदोरेतौ स्याताम् । तुभ्यम् मह्यम् ।

युष्मद् નો તેને લાગેલા ચતુર્થીના એકવચન ए (ङे) સહિત तुभ्यम् થાય અને अस्मद् નો તેને લાગેલા ચતુર્થીના એકવચન ए (ङे) સહિત मह्यम् થાય.

युष्मद्+ए=तुभ्यम्–તારા માટે.
अस्मद्+ए=मह्यम्–મારા માટે.
प्रियतुभ्यम्–तुं જેને પ્રિય છે એવા તેને માટે.
प्रियमह्यम्–हुं જેને પ્રિય છું એવા તેને માટે.

॥ १० ॥ अभ्यं भ्यसः २।१।१८

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य चतुर्थीभ्यसोऽभ्यम् स्यात् । अकारो व्यञ्जनादित्वव्यावृत्त्यर्थस्तेन युष्मदस्मदोरित्यात्वं न भवति ।

યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ ને લાગેલા ચતુર્થીના બહુવચન भ्यस् પ્રત્યયને બદલે अभ्यम् થાય છે.

युष्मद्+भ्यस्=युष्मद्+अभ्यम्=युष्मभ्यम्–તમારે માટે.
अस्मद्+भ्यम्=अस्मद्+अभ्यम्=अस्मभ्यम्–અમારે માટે.
अतियुवभ्यम्–તમને બેને ટપી ગયેલાં એવાઓને માટે.
अत्यावभ्यम्-અમને બેને ટપી ગયેલાં એવાઓને માટે.

॥ ११ ॥ शेषे लुक् २।१।८

यस्मिन्नायौ कृतौ ततोऽन्यः शेषस्तस्मिन् स्यादौ परे युष्मदस्मदोर्लुक् स्यात् । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ।

પૂર્વમાં જે સૂત્રના આદેશો કહ્યા હોય અર્થાત્ જે પ્રત્યય લાગે ત્યારે ૨/૧/૬ સૂત્ર વડે આ નું વિધાન કર્યું છે તથા જે પ્રત્યય લાગે ત્યાને ૨/૧/૭ સૂત્ર વડે य નું જે વિધાન કર્યું છે તે બન્ને સૂત્રોમાં જણાવેલા પ્રત્યયો સિવાયના બાકીના પ્રત્યયોને શેષ પ્રત્યયો સમજવા. એટલે કે स्यादि વિભક્તિના

આદિમાં વ્યંજનવાળા પ્રત્યયો તથા તૃતીયાનું એકવચન, સપ્તમીનું એકવચન, ષષ્ઠી તથા સપ્તમીનું દ્વિવચન એ બધા પ્રત્યયો સિવાયના સ્યાદિ વિભક્તિના બીજા કોઈપણ પ્રત્યયો લાગે ત્યારે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના અંત્ય અક્ષર દ્ ને બોલવો નહીં એટલે દ્ નો લોપ થાય છે.

ચ. બ. વ. भ्यस्-युष्मद्+भ्यस्=युष्मद्+अभ्यम्=युष्मभ्यम्-તમારા માટે.

ચ. બ. વ. अस्मद् + भ्यस्=अष्मद् + अभ्यम् = अस्मभ्यम्-અમારા માટે.

પં. એ. વ. તથા બહુ.-अतित्वत्-તમે ટપી ગયેલા એક જણથી અથવા બહુ જણથી.

अतिमत्-અમને ટપી ગયેલાં એક જણથી અથવા બહુ જણથી.

॥ ૧૨ ॥ ङसेश्चाद् २।१।१९

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसेः पञ्चमीभ्यसश्च अद् स्यात्। अकारः प्राग्वत्। त्वत् मत्। युष्मद् अस्मद्।

યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ ને લાગેલા પંચમી વિભક્તિના એકવચન अस् પ્રત્યય ને બદલે તથા પંચમી બહુવચન भ्यस् પ્રત્યયના બદલે अद् બોલવો.

युष्मद्+अस्=त्वत्–तारાથી.

अस्मद्+अस्=मत्–मारાથી.

युष्मद्+अस्=युष्मद्+अद्=त्वद्–तारी પાસેથી.

अस्मद्+अस्=अस्मद्+अद्=मद्–मारी પાસેથી.

ष. બ વ.–युष्मद् + भ्यस् = युष्मद् + अद् = युष्मद् – તમારી પાસેથી.

अस्मद् + भ्यस् = अस्मद् + अद् = अस्मद् – અમારી પાસેથી.

अतित्वद्–તમને ટપી ગયેલા તેની પાસેથી.

अतिमद्–અમને ટપી ગયેલા તેની પાસેથી.

॥ १३ ॥ तव मम ङसा २।१।१५

ङसा सह युष्मदस्मदोरेतौ स्याताम् । तव । मम । युवावादेशे "टाङयोसि यः" इति ये युवयोः आवयोः ।

ષષ્ઠીના એકવચન अस् (ङस्) સહિત युष्मद् ને तव બોલવો અને ષષ્ઠીના એકવચન अस् (ङस्) સહિત अस्मद् ને मम બોલવો.

युष्मद्+अस्=तव–તારૂં.

अस्मद्+अस्=मम–મારૂં.

युष्मद्+ओस्=युवद्+ओस्=युवय्+ओस्=युवयोः–તમારા બેનું અથવા તમારા બેમાં.

अस्मद्+ओस्=आवद्+ओस्=आवय्+ओस्=आवयोः– અમારા બેનું અથવા અમારા બેમાં.

॥ १४ ॥ आम आकम् २।१।२०

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य आम आकम् स्यात्। युष्माकम्। अस्माकम्। त्वयि। मयि। युष्मासु अस्मासु।

युष्मद् અને अस्मद् શબ્દને લાગેલા ષષ્ઠીના બહુવચન आम् પ્રત્યયને બદલે आकम् થાય છે.

आम्–युष्मद्+आकम्=युष्माकम्–તમારું.

अस्मद्+आकम्=अस्माकम्–અમારું.

युष्मद्+इ=त्वद+इ=त्वय्+इ=त्वयि–તારામાં.

अस्मद्+इ=मद्+इ=मय्+इ=मयि–મારામાં.

स. બ.–युष्मद्+सु=युष्मा+सु=युष्मासु–તમારામાં.

अस्मद्+सु=अस्मा+सु=अस्मासु–અમારામાં.

अथानयोरादेशविशेषाः।

॥१५॥ पदाद्-युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्-नसौ बहुत्वे २।१।२१

द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनैः सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्वस्–नसौ वा स्याताम्, न तु वाक्यान्तरे।

धर्मो रक्षतु वो लोका धर्मो रक्षतु नः सदा । नमो वः श्रीजिनाः शुद्धं ज्ञानं नो दीयतां धनम् ।

दर्शनं वो जिनाधीशाः पापं हरति नो रयात् । पक्षे धर्मो युष्मान् रक्षतु इत्यादि ।

બીજા કોઈપણ પદ પછી આવેલા અને બેકી સંખ્યાની બહુવચની વિભક્તિ સહિતના યુષ્મદ્ ને બદલે વસ્ બોલવો તથા બીજા કોઈ પણ પદ પછી આવેલા અને બેકી સંખ્યાની બહુવચનની વિભક્તિ સહિતના અસ્મદ્ ને બદલે નસ્ બોલવો, પણ જે પદ પછી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દો આવેલા હોય, તે પદ અને યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ એ બન્ને એક જ વાકયમાં આવેલા હોય અર્થાત્ તે બન્ને વચ્ચે અર્થનો સંબંધ હોય તો જ આ વિધાન સમજવું વસ્ અને નસ્ નું વિધાન અન્વાદેશમાં નિત્ય કરવામાં આવનારૂં છે (જુઓ ૨/૧/૩૧) તેથી અહીંનું આ વિધાન વિકલ્પે સમજવું એટલે યુષ્મદ્ નો વસ્ તથા અસ્મદ્ નો નસ્ વિકલ્પે બોલવો એમ સમજવું. આ જાતનું વિકલ્પે વિધાન નીચેના ત્રણ સૂત્રોમાં પણ સમજવું એટલે ૨/૧/૨૨ માં ૨૩ માં અને ૨૪ માં સૂત્રોમાં પણ બતાવેલ વિધાન વિકલ્પે સમજવું.

धर्मो वो रक्षतु અથવા धर्मो युष्मान् रक्षतु–ધર્મ તમારી રક્ષા કરો.

धर्मो+युष्मद्+शस्=धर्मो वः અથવા धर्मो युष्मान् !

धर्मो नो रक्षतु अथवा धर्मः अस्मान् रक्षतु – धर्म અમારી રક્ષા કરો.

धर्मः+अस्मद्+शस्=धर्मो नः अथवा धर्मः अस्मान् !

આવી રીતે ચતુર્થીના અને ષષ્ઠીના બહુવચનમાં પણ વિકલ્પે वस् અને नस् ના રૂપો અન્યથી સાધી લેવા.

धर्मो वः અથવા धर्मो युष्मभ्यम् અથવા युष्माकम् (ચતુર્થી તથા ષષ્ઠી બહુવચન)–ધર્મ તમારે માટે તથા ધર્મ તમારું રક્ષણ કરો.

धर्मो नः અથવા धर्मः अस्मभ्यम् અથવા अस्माकम् (ચતુર્થી તથા ષષ્ઠી બહુવચન)–ધર્મ અમારે માટે તથા ધર્મ અમારું રક્ષણ કરો.

॥ १६ ॥ द्वित्वे वाम्-नौ २।१।२२

समविभक्तिद्विवचनैः सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्वाम्-नौ वा स्याताम् ।

पातु वां नौ जिनोऽयं च दद्याद्वां नौ परं पदम् ।

मनो वां नौ सदा भूयाद् दृढं धर्मे जिनोदिते ॥२॥

पक्षे जिनो युवां पात्वित्यादि ।

કોઈ બીજા પદ પછી આવેલા અને જે પદ પછી આવેલ હોય તે પદ સાથે અર્થદૃષ્ટિએ સંબંધ ધરાવતા તથા બેકી

સંખ્યાની દ્વિવચની વિભક્તિસહિતના યુષ્મદ્ શબ્દને બદલે વામ્ વિકલ્પે થાય છે. તથા કોઈ બીજા પદ પછી આવેલા અને જે પદ પછી આવેલ હોય તે પદ સાથે અર્થદૃષ્ટિએ સંબંધ ધરાવતા તથા બેકી સંખ્યાની દ્વિવચનની વિભક્તિ સહિતના અસ્મદ્ શબ્દને બદલે નૌ વિકલ્પે થાય છે. જે પદથી પછી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ આવેલા હોય તે પદ અને યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ શબ્દ એક જ વાકયમાં હોવા જોઈએ, એ આ નિયમ લાગવાની ખાસ શરત છે.

દ્વિતી. દ્વિ. વ.–યુષ્મદ્ + ઔ=વામ્ – ધર્મો વાં પાતુ અથવા ધર્મો યુવાં પાતુ–ધર્મ તમારા બેનું રક્ષણ કરો.

અસ્મદ્+ઔ=નૌ–ધર્મો નૌ પાતુ અથવા ધર્મઃ આવાં પાતુ–ધર્મ અમારા બેનું રક્ષણ કરો.

બીજી વિભક્તિના દ્વિવચનની પેઠે ચતુર્થી તથા ષષ્ઠી વિભક્તિના દ્વિવચનમાં પણ વામ્ તથા નૌ સમજી લેવા / વિચારી લેવા.

॥ ૧૭ ॥ अमा त्वा मा २।१।२४

अमा सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोस्त्वा मा वा स्याताम् । धर्मस्त्वा पातु त्वां पातु । धर्मो मा पातु मां पातु ।

કોઇ પણ પદથી પછી યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ શબ્દો આવેલા

હોય, તે તે પદ અને યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ શબ્દનો પરસ્પર અર્થસંબંધ હોય–તે બન્ને એક જ વાક્યમાં રહેલા હોય તો યુષ્મદ્ નો તેને લાગેલા બીજી વિભક્તિના એકવચન અમ્ સાથે ત્વા વિકલ્પે થાય તથા અસ્મદ્ નો તેને લાગેલા બીજી વિભક્તિના એકવચન અમ્ સાથે મા વિકલ્પે થાય.

દ્વિતી. એ. વ.–યુષ્મદ્+અમ્=ત્વા અથવા ત્વામ્; ધર્મઃ ત્વા પાતુ અથવા ધર્મઃ ત્વામ્ પાતુ–ધર્મ તને બચાવો.

અસ્મદ્+અમ્=મા અથવા મામ્; ધર્મો મા પાતુ અથવા ધર્મો મામ્ પાતુ–ધર્મ મને બચાવો.

॥ ૧૮ ॥ ङे-ङस्सा ते मे २।१।२३

ङे-ङस्भ्यां सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोस्ते मे वा स्याताम् । धर्मस्ते ददातु, तुभ्य ददातु, धर्मो मे ददातु, मह्यं ददातु सुखम् । धर्मस्ते स्वम्, तव स्वम्, धर्मो मे स्वम् मम स्वम् ।

બીજા કોઈ પદથી પછી યુષ્મદ્ અથવા અસ્મદ્ શબ્દો આવેલા હોય તે પદ અને યુષ્મદ્ અથવા અસ્મદ્ શબ્દોનો પરસ્પર અર્થસંબંધ હોય–તે બન્ને એક જ વાક્યમાં રહેલા હોય અને યુષ્મદ્ તથા અસ્મદ્ શબ્દને ચતુર્થીના એકવચનનો ङे તથા ષષ્ઠીના એકવચનનો ङस् પ્રત્યય લાગેલ હોય તો

તેની સાથે યુષ્મદ્ ને બદલે તે વિકલ્પે થાય તથા અસ્મદ્ ને બદલે મે વિકલ્પે થાય.

ચ. એ વ-યુષ્મદ્+ઙે = તે અથવા તુભ્યમ્; ધર્મઃ તે દીયતે અથવા ધર્મઃ તુભ્યં દીયતે–ધર્મ તારે માટે–તને દેવામાં આવે છે.

અસ્મદ્+ઙે=મે અથવા મહ્યમ્; ધર્મો મે દીયતે અથવા ધર્મો મહ્યં દીયતે–ધર્મ મારે માટે–મને–દેવામાં આવે છે.

ષ. એ. વ.–યુષ્મદ્ + ઙસ્ = તે અથવા તવ; ધર્મ તે સ્વમ્ અથવા ધર્મઃ તવ સ્વમ્–ધર્મ તારું ધન છે.

અસ્મદ્+ઙસ્=મે અથવા મમ; ધર્મો મે સ્વમ્ અથવા ધર્મો મમ સ્વમ્–ધર્મ મારું ધન છે.

॥ १९ ॥ नित्यमन्वादेशे २।१।३१

वसूनसादिः । यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति ।

જે એક વાત અગાઉ કહેવાઈ ગઇ હોય તે જ વાત વિશે બીજી કોઈ કરવાની વાત કહેવી તેને અન્વાદેશ કહેવાય છે.

જે વાક્યમાં આવા અન્વાદેશનો ઉપયોગ થયેલો હોય તે વાક્યમાં આવેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દના વસ્ નસ્ વગેરે પ્રયોગો નિત્ય બોલવા.

યુયં વિનીતાઃ તદ્ વો ગુરવો માનયન્તિ – તમે વિનયવાળા છો તેથી ગુરૂઓ તમને માન આપે છે.

वयं विनीताः तद् नो गुरवो मानयन्ति – અમે વિનયવાળા છીએ તેથી ગુરૂઓ અમને માન આપે છે.

॥ २० ॥ असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् २।१।२५

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं सम्बोधनमसदिव स्यात्, ततो वस्नसादयो न स्युः । जना ! युष्मान्पातु धर्मः । क्वचिद्बा–जिनाः शरण्या वो युष्मान् वा सेवे । क्वचिन्न–साधो सुविहित त्वा सेवे ।

युष्मद् अने अस्मद् थी पूर्वमां आवेलां आमन्त्र्य पदने 'नथी आवेल' जेवुं समजवुं–तात्पर्य એ કે પૂર્વમાં આવેલાં આમન્ત્ર્ય પદને લઈને युष्मद् अने अस्मद् शब्दमां કોઈ ફેરફાર न थाय.

हे जनाः ! युष्मान् पातु धर्मः – હે જનો ! તમને ધર્મ બચાવો.

हे साधू ! युवां पातु धर्मः – હે બે સાધુઓ ! તમને બેને ધર્મ બચાવો.

हे साधो ! त्वां पातु तपः – હે સાધુ ! તને તપ બચાવો.

આ ત્રણે પ્રયોગમાં પૂર્વપદના નિમિત્તને લીધે થનારા वस्, वाम् अने त्वा आदेशो न थया.

॥ २१ ॥ पादाद्योः २।१।२८

नियतमात्राऽक्षरपिण्डः पादः । पादस्याऽऽदिस्थयोर्युष्मद स्मदोर्वस्नसादिर्न स्यात् ।

કોઈ પણ પદથી પછી આવેલા અને પાદની આદિમાં આવેલાં युष्मद् તથા अस्मद् શબ્દના वस्, नस् वाम्, नौ, ते मे તથા त्वा मा રૂપો ન થાય.

અક્ષરોના જે સમૂહમાં અમુક નિયમ માત્રાઓનો તથા અમુક નિયત અક્ષરોનો જ ઉપયોગ કરવાનો નિયમ હોય તે અક્ષરોનો સમૂહ पाद કહેવાય.

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवान् अस्माकं पापनाशनः ।।

– વીર, સમગ્ર જગતનો ઈશ્વરરૂપ દેવ છે, તે તમારા કુલ દેવતા છે અને તે જ નાથરૂપ ભગવાન અમારાં પાપોનો નાશ કરનાર છે.

આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધમાં બીજા પાદની આદિમાં युष्मद् (युष्माकम्) શબ્દ આવેલો છે તેથી તેનો वस् પ્રયોગ ન બોલાય તે જ રીતે આ જ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં પણ બીજા પાદની આદિમાં अस्मद् (अस्माकम्) શબ્દ આવેલો છે તેથી તેનો नस् પ્રયોગ ન બોલાય.

॥ २२ ॥ चाऽहहवैवयोगे २।१।२९

च अह ह वा एव इति पञ्चभिर्योगे वस्नसादिर्न स्यात् । ज्ञानं युष्माँश्च रक्षतु ।

क्ङिश्च यथा युग्विभक्तिषु वस्नसादय उक्तास्तथाऽ-युग्विभक्तिष्वपि क्वचिदिष्यन्ते ।

च, अह, ह, वा अने एव – એ પાંચ અવ્યયોમાંના કોઇ પણ અવ્યય સાથે युष्मद् કે अस्मद् નો સંબંધ હોય તો वस्, नस्, वाम्, नौ, તે મે કે ત્વા મા એવા પ્રયોગો બોલાતા નથી.

ज्ञानं युष्मान् च रक्षतु – અને જ્ઞાન તમને બચાવો.

ज्ञानं अस्मान् च रक्षतु – અને જ્ઞાન અમને બચાવો.

આ બન્ને પ્રયોગોમાં युष्मद् તથા अस्मद् સાથે च નો સંબંધ છે તેથી તેમના वस् नस् નહીં બોલાય. આ રીતે જ अह, ह, वा તથા एव અવ્યયોનાં ઉદાહરણો અન્યથી સાધી લેવા.

ज्ञानं च शीलं च ते स्वम् – જ્ઞાન અને શીલ તે તારૂં ધન છે.

આ પ્રયોગમાં च અવ્યય તો છે પણ તેનો સંબંધ युष्मद् (ते) શબ્દ સાથે નથી. પણ જ્ઞાન અને શીલ સાથે છે તેથી युष्मद् નો તે પ્રયોગ બોલાયેલ છે.

इति महोपाध्याय श्री कीर्त्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय
श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां
युष्मदस्मदोः प्रक्रिया समाप्ताः ॥

卐

अथाव्ययानि

अव्ययानि त्वलिङ्गान्यसङ्ख्यानि च । तथाहुः—

नन्ता सङ्ख्या डतिर्युष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गकाः ।
पदं वाक्यमव्ययं चेत्यसङ्ख्यं च तद्बहुलम् ॥१॥
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥२॥

અ નહિ વ્યય=ફેરફાર–જેમાં કશો જ ફેરફાર ન થાય તે અવ્યય કહેવાય. શ્લોક નં. ૧ જેનો ફેરફાર ન થાય તે. લીંગ બદલાય નહિ તે અવ્યયયો અ સંખ્ય છે પદમાં વાકયમાં અવ્યય=ફેરફાર ન થાય, અને જે લિંગ રહિત હોય, તેને માટે કહે છે. ત્રણ લિંગમાં ત્રણ કાલની વિભક્તિઓમાં સર્વવચનમાં જે ફેરફાર ન થાય તે જ અવ્યય કહેવાય છે. પરમાત્મ સ્વરૂપ –જેવું સ્વરૂપ અવ્યયોનું છે.

॥ १ ॥ स्वरादयोऽव्ययम् १।१।३०

स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् इत्यादि ।

સ્વર વગેરે શબ્દોની અવ્યયસંજ્ઞા સમજવી. જે શબ્દની અવ્યયસંજ્ઞા હોય તે શબ્દ હંમેશા એક રૂપમાં જ રહે, તેમાં કશો જ ફેરફાર ન થાય.

स्वर्–स्वर्ग. तमाम विभक्तिओमां એકસરખો स्वर् शब्द જ વપરાય.

अन्तर्–વચ્ચે / मध्य. तमाम विभक्तिओमां એકસરખો अन्तर् शब्द જ રહે.

प्रातर्–प्रભાતનો સમય / प्रભાતકાળ / સવારનો પહોર. तमाम विभक्तिओमां એકસરખો प्रातर् शब्द જ રહે.

अव्ययોને પ્રથમા વગેરે તમામ વિભક્તિઓ જરૂર લાગે, પણ તેનું મૂળરૂપ હંમેશા अव्यय રહે. [अ+व्यय+अव्यय] व्यय–ફેરફાર, अ નહિં. જેમાં કશો જ ફેરફાર ન થાય તેનું નામ अव्यय.

॥ २ ॥ चादयोऽसत्त्वे १।१।३१

अद्रव्यार्थाश्चादयोऽव्ययानि स्युः । च अह ह एव वा एवम् नूनं ननु खलु विना नाना ईषत् किल वै नो न मा मास्म यत् तत्, अ आ इ ई इत्यादयः स्वराश्च ।

જેનો કોઇ સ્થૂલ દેખાવ ન હોય તે असत्त्व–જે નજરે ન દેખી શકાય અથવા બીજી કોઇ ઇંદ્રિયો દ્વારા પણ જેનો અનુભવ ન થઈ શકે તે असत्त्व. આવા असत्त्वરૂપ અર્થનો સૂચક च વિગેરે શબ્દોની 'अव्यय' સંજ્ઞા થાય છે.

च–અને. 'અને' એ च નો અસત્ત્વરૂપ અર્થ છે.
वृक्षश्च (वृक्षः च) વૃક્ષ અને.

च વિગેરે અનેક શબ્દો છે. તે શબ્દોની સમજ અને અર્થ સાથે જણાવેલ છે.

च=અન્વાચય, સમુચ્ચય, સમાહાર અને ઇતરેતરયોગ.

ननु=વિરોધ વચન કહેવું તથા અન્વય ન હોવો વિગેરે.

अह=નિર્દેશ, વિનિયોગ, ક્ષિપ્ત ચોક્કસ.

नो, नोहि=નિષેધ.

ह=અવધારણ અને પાદપૂરણ

मा, माङ्, न, नञ्=નિષેધ.

वा=વિકલ્પ અને ઉપમા

अद्=વિસ્મય થવો.

एव=અવધારણ, જુદાઇ તથા પરિમાણ.

वद्=કૃત્સા–નિંદા.

एवम्=ઉપમાન, પ્રશ્ન, અવધારણ અને પ્રતિજ્ઞા.

यद् અને तद्=હેતુ અર્થ, વાક્યની માંડણી.

किल=સંપ્રશ્ન અને વાર્તા કરવી.

नूनम्=તર્ક તથા અર્થનો નિશ્ચય

अ,आ,इ,ई उ.ऊ,ऋ,ॠ ऌ,ॡ,ए, ऐ ओ,औ	પુરવું,તિરસ્કાર કરવો,આમંત્રણ આપવું, નિષેધ કરવો.

॥ ३ ॥ अधणृतस्वाद्याशसः १।१।३२

धण्वर्जास्तस्वादयः शस्पर्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तं नामाव्ययं स्यात् ।

ઘણ્ અવ્યયને છોડીને–તસુ વિગેરે–અને શસ્ જેના છેડે એવા બધાય અવ્યયોથી બોલાય છે. ૭/૨/૮૧ સૂત્રથી લઈને –ઘણ્ પ્રત્યય વર્જીને બાકીના બધાય તસુ-તસ્ પ્રત્યયથી લઈને શસ્ પ્રત્યય સુધીના જે અનેક પ્રત્યયો બનાવેલા છે તે પ્રત્યયો જે નામને લાગેલા હોય તે પ્રત્યયાંત નામની 'અવ્યય' સંજ્ઞા થાય છે.

તસુ–દેવા અર્જુનતઃ અભવન્–દેવો અર્જુનના પક્ષે થયા. અર્જુન શબ્દને તસ્ પ્રત્યય લાગેલો છે તેથી તે અર્જુનતઃ પદ અવ્યય ગણાય.

તસ્–ततः–તેથી અથવા તે પછી. तत् શબ્દને તસ્ પ્રત્યય લાગેલો છે.

ત્ર–તત્ર–તેમાં અથવા ત્યાં. અહીં तत् શબ્દને ત્ર પ્રત્યય લાગેલો છે.

શસ્–બહુશઃ–ઘણું. અહીં बहु શબ્દને શસ્ પ્રત્યય લાગેલો છે.

ઘણ્–પથિદ્વૈધાનિ – અહીં 'द्वि' શબ્દને 'ઘણ્' પ્રત્યય લાગવાથી તેનું द्वैध રૂપ થાય છે. અવ્યયસંજ્ઞાને સારુ 'ઘણ્' પ્રત્યય વર્જેલ છે. તેથી द्वैध એ અવ્યય ન કહેવાય એટલે તેને

વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે અને તેનાં જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે. द्वैधम्, द्वैधे, द्वैधानि વગેરે. पथः द्वैधानि-पथिद्वैधानि-માર્ગના બેથી વધારે પ્રકારો-જ્યાં અનેક રસ્તાઓ ફંટાતા હોય, જુદા જુદા જણાતા હોય ત્યાં पथिद्वैधानि પ્રયોગ વપરાય.

॥ ४ ॥ व्याश्रये तसुः ७।२।८१

षष्ठ्यन्तात् नानापक्षाश्रये गम्ये तसुः स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन् । रविः कर्णतोऽभवत् ।

ષષ્ઠ્યંત નામને 'જુદા જુદા પક્ષનો આશ્રય' અર્થ જણાતો હોય તો तस् (तसु) પ્રત્યય થાય છે.

वि+आश्रय-વિવિધ પક્ષનો આશ્રય.

देवा अर्जुनतः (अर्जुन + तस्) अभवन्-દેવો અર્જુનના પક્ષમાં હતા. (જુઓ ૧/૧/૩૨)

रविः कर्णतः (कर्ण + तस्) अभवत्-સૂર્ય કર્ણના પક્ષમાં હતો.

॥ ५ ॥ पर्यभेः ७।२।८३

परि अभि शब्दाभ्यां तसुः । परितः । अभितः ।

परि શબ્દને 'તમામ બાજુ' અર્થમાં અને अभि શબ્દને 'બે બાજુ' અર્થમાં तसु-तस् પ્રત્યય થાય છે.

परि+तः=परितः–चारे બાજુએ.
अभि+तः=अभितः બે બાજુએ.

॥ ६ ॥ अ-हीयरुहोऽपादाने ७।२।८८

अपादानपञ्चम्यास्तसुर्वा स्यात् । ग्रामतो ग्रामात् । हीयरुहोस्तु न–सार्थाद्धीनः, गिरेरवरोहति ।

જે નામને અપાદાનના અર્થમાં પંચમી વિભક્તિ થયેલ છે તેને તે જ અર્થમાં तसु–तस् પ્રત્યય થાય અને પંચમી વિભક્તિ પણ થાય, પણ અપાદાન અર્થવાળા પંચમી વિભક્તિવાળા નામ સાથે हीय અને रुह ધાતુનો પ્રયોગ ન હોય તો ग्रामात् ग्रामतः વા–ગામથી.

सार्थाद् हीनः–સાર્થથી હીન–સાર્થથી છુટો પડી ગયેલો અથવા જેને સાર્થે છોડી દીધેલ છે. सार्थ–વેપારી.

गिरेः अवरोहति–ગિરિથી ઉતરે છે.

આ બન્ને પ્રયોગમાં हीय અને रुह ધાતુના પ્રયોગો છે. તેથી આ નિયમ ન થાય.

॥ ७ ॥ किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः पित्तस् ७।२।८९

किमो, द्व्यादिवर्जसर्वादिभ्यः, अवैपुल्यार्थबहोश्च

पञ्चम्यन्तात्पित्तस् स्यात् । कुतः सर्वतः । बहुतः ।

પંચમ્યંત किम् શબ્દને દ્વિ વગેરે શબ્દોને છોડીને પંચમ્યંત સર્વાદિ શબ્દોને અને પંચમ્યંત એવા અવૈપુલ્યવાચી बहु શબ્દને पित् तस् પ્રત્યય થાય છે.

कस्मात्-किम्+तस्=कुतः-કયાંથી.
सर्वस्मात्-सर्व+तस्=सर्वतः-સર્વથી.
यस्मात्-यत्+तस्=यतः-જ્યાંથી.
बहुभ्यः-बहु+तस्=बहुतः-બહુથી.

द्वाभ्याम् - બેથી. અહીં દ્વિ શબ્દ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

बहोः सूपात्-ઘણા સૂપથી-અહીં વૈપુલ્યવાચી બહુ શબ્દ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ८ ॥ इतोऽतः कुतः ७।२।९०

एते तसन्ता साधवः ।

इतः, अतः અને कुतः આ ત્રણે નામો तस् પ્રત્યયવાળા છે.

इदम् નો तस् પહેલાં इ થયો છે, અને एतत् નો तस् પહેલાં अ થયો છે અને किम् નો तस् પહેલાં कु થયો છે.

अस्माद् इति-इदम्+तस्=इ+तस्=इतः-આ બાબુથી.
एतस्माद् इति-एतत्+तस्=अ+तस्=अतः-આ હેતુથી

कस्माद् इति-किम् + तस् = कु + तस् = कुतः-કયાંથી અથવા शाथी.

॥ ९ ॥ सप्तम्याः ७।२।९४

सप्तम्यन्तात्किमादेस्त्रप् । सर्वत्र बहुत्र ।

सप्तम्यत किम् शब्दने, अद्व्यादि सर्वादि शब्दोने अने अपौपुल्यवाची बहु शब्दने त्रप् प्रत्यय थाय छे.

कस्मिन्, कयोः, केषु-कुत्र-કયાં.

सर्वस्मिन्, सर्वयोः, सर्वेषु-सर्वत्र-બધે.

तस्मिन्, तयोः, तेषु-तत्र-त्यां.

बहौ, बहवोः, बहुषु-बहुत्र-ઘણામાં.

॥ १० ॥ ककुत्रात्रेह ७।२।९३

क्व, कुत्र, अत्र, इह, एते त्रबन्ताः साधवः ।

क्व-કયાં, कुत्र-કયાં, अत्र-અહીં. આ નામો જણાવેલ અર્થમાં त्रप् प्रत्ययवाળાં છે. આ ચારે શબ્દો તમામ વિભક્તિના અર્થમાં વપરાય છે. એથી क्व भवान्, अत्र भवान्, इह भवान् વગેરે આદર સૂચક પ્રયોગો થાય છે. એ રીતે आयुष्यमत्, दीर्घायुः અને देवानांप्रिय શબ્દોમાં પણ સમજી લેવું.

किम् + त्रप् = कु + अ = क्व– કયાં. અહીં किम् નું कु ૩५ કરવું.

किम् + त्रप् = कु + त्र = कुत्र – કયાં. અહીં किम् નું कु ૩५ કરવું.

एतद् + त्रप् = अ + त्र = अत्र – અહીં. અહીં एतद् નું अ ૩५ કરવું.

इदम् + त्रप् = इ + ह = इह – અહીં. અહીં इदम् નું इ ૩५ કરવું.

॥ ११ ॥ अनद्यतने र्हि ७।२।१०१

ङ्यन्तादनद्यतनकाले यथासंभवं किमादेः र्हिः स्यात् । कर्हि, यर्हि, बहुर्हि ।

સપ્તમ્યંત એવા किम् શબ્દને, દ્વયાદિ ને છોડી सर्वादि શબ્દોને અને અપૌપુલ્યવાચી बहु શબ્દને अनद्यतनકાળમાં र्हि પ્રત્યય થાય છે.

कस्मिन् अनधतते काले=किम्+र्हि=क+र्हि=कर्हि–કયારે.

यस्मिन् अनधतते काले=यत्+र्हि=य+र्हि=यर्हि–જ્યારે.

असुष्मिन् अनघतने काले = अदस् + र्हि = अमु+र्हि=अमुर्हि–અમુક કાળે.

बहुषु अनधतनेषु कालेषु=बहु+र्हि=बहुर्हि–ઘણા કાળે.

॥ १२ ॥ प्रकारे था ७।२।१०२

यथासंभवं स्याद्यन्तात्किमादेः प्रकारे था स्यात् । सर्वथा ।

તમામ વિભક્તિઓ જેને લાગી છે એવા किम् શબ્દને તથા દ્વયાદિ ને છોડીને સર્વાદિ શબ્દોને પ્રકાર અર્થમાં था પ્રત્યય થાય છે.

सर्वेण प्रकारेण=सर्व+था=सर्वथा–બધા પ્રકારે.
अन्येन प्रकारेण=अन्य+था=अन्यथा–અન્ય પ્રકારે.

॥ १३ ॥ कथमित्थम् ७।२।१०३

एतौ प्रकारे साधू ।

પ્રકારવાચી कथम् અને इत्थम् એવા જ શબ્દોને थम् પ્રત્યયવાળા સમજવા.

केन प्रकारेण–किम्+थम्–क+थम्–कथम्–કયે પ્રકારે, કેવી રીતે–કેમ (જુઓ ૨/૧/૪૦)

अनेन प्रकारेण–इदम्+थम्=इद+थम्–इत्थम्–इदम् નું इद् રૂપ કરવું અને थम પ્રત્યય–આમ.

एतेन प्रकारेण–एतद्+थम्–इत्थम्–एतद् નું इद् રૂપ અને थम પ્રત્યય–આમ.

॥ १४ ॥ किं-यत्-तत्-स र्वैकान्यात्काले दा ७।२।९५

कदा । यदा । तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा ।

સપ્તમ્યંત किम्, यत्, तत्, सर्व, एक અને अन्य શબ્દોને કાલ અર્થમાં दा પ્રત્યય થાય છે.

कस्मिन् काले, कयोः कालयोः, केषु वा कालेषु-किम्+दा-कदा-ક્યારે

यस्मिन् ययोः, येषु वा कालेषु-यत्+दा-यदा-જ્યારે.

तस्मिन् तयोः, तेषु वा कालेषु-तत्+दा-तदा-ત્યારે.

सर्वस्मिन्, सर्वयोः, सर्वेषु वा कालेषु-सर्व+दा-सर्वदा-હમેશાં-સર્વ સમયે.

एकस्मिन्, एकयोः, एकेषु वा कालेषु - एक + दा - एकदा-એક વેળા.

अन्यस्मिन्, अन्ययोः अन्येषु वा कालेषु-अन्य+दा-अन्यदा-બીજે સમયે. (જુઓ ૨/૧/૪૧)

॥ १५ ॥ सदाधुनेदानींतदानीमेतर्हि ७।२।९६

एते काले साधवः ।

सदा, अधुना, इदानीम्, तदानीम्, एतर्हि એ બધા શબ્દો અધિકરણરૂપ કાલ અર્થમાં સિદ્ધ થયેલા સમજવા.

सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु वा कालेषु-सर्व+दा-स+दा-सदा-હંમેશાં सर्व નું स રૂપ કરવું અને दा પ્રત્યય.

अस्मिम् अनयोः एषु वा कालेषु=इदम्+धुना=अ+धुना=अधुना -હમણાં. इदम् નું अ રૂપ કરવું અને धुना પ્રત્યય.

अस्मिन् अनयोः एषु वा कालेषु-इदम्+दानीम्=इ+दानीम्= इदानीम्-હમણાં. इदम् નું इ રૂપ અને दानीम् પ્રત્યય.

तस्मिन् तयोः तेषु वा कालेषु = तद्+दानीम् = त + दानीम्= तदानीम्-ત્યારે. तद्+दानीम् (જુઓ ૨/૧/૪૧)

एतस्मिन् एतयोः एतेषु वा कालेषु=इदम्+र्हि=एत+र्हि=एतर्हि -આ કાળમાં. एतद्+र्हि (જુઓ ૨/૧/૪૧)

॥ १६ ॥ सद्योऽद्यपरेद्यव्यह्नि ७।२।९७

एतेऽह्नि काले साधवः ।

सधस्, अध અને परेद्यवि શબ્દો દિવસરૂપ કાળ અર્થના સૂચક છે.

समाने अह्नि-समान+धस्=स+धस्=सधः-सधस् માં समान નું स રૂપ કરવું અને धस् પ્રત્યય. સરખે દિવસે.

अस्मिन् अह्नि-इम्+ध=अ+ध=अध-આજે આ દિવસે.

परस्मिन् अह्नि-पर+एध्यवि=परेध्यवि-अधमां इदम् शब्दनुं अ ३५ ४२वुं अने ध प्रत्यय-'लुगू स्यादेत्यपदे' २/१/११३ सूत्रथी ५२ना अ नो लोप थयो छे. બીજા દિવસે.

॥१७॥ पूर्वा-ऽपरा-ऽधरोत्तरा-ऽन्या-ऽन्यतरेतरादेद्युस् ७।२।९८

ङ्यन्तेभ्यः सप्तभ्य एभ्योऽह्नि काले एद्युस् । पूर्वेद्युः ।

पूर्व, अपर, अधर, उत्तर, अन्य, अन्यतर अने इतर એવા સપ્તમ્યંત શબ્દોને દિવસરૂપ કાળનો સૂચક एद्युस् પ્રત્યય થાય છે.

पूर्व+एद्युस्=पूर्वेद्युः-પૂર્વ દિવસમાં-આગલાં દિવસે.
अपर+एद्युस्=अपरेद्युः-બીજા દિવસે.
अधर+एद्युस्=अधरेद्युः-બીજા દિવસે.
उत्तर+एद्युस्=उत्तरेद्युः-આગલા દિવસે.
अन्य+एद्युस्=अन्येद्युः-બીજા દિવસે.
अन्यतर+एद्युस्=अन्यतरेद्युः-બીજા કોઇ દિવસે.
इतर+एद्युस्=इतरेद्युः-બીજા કોઇ દિવસે.

॥ १८ ॥ उभयाद् द्युश्च ७।२।९९

उभयद्युः । चादेद्युस्-उभयेद्युः ।

उभय शब्दने दिवस३५ કાળના સૂચક दयुस् અને एद्युस् પ્રત્યયો થાય છે.

उभय+दयुस्=उभयद्युः–બ-ને દિવસે.

उभय+एद्युस्=उभयेद्युः-બ-ને દિવસે.

॥ १९ ॥ एषमः-परुत्-परारि वर्षे ७।२।१००

पूर्वस्मिन्वर्षे परुत् । पूर्वतरे वर्षे परारि ।

एषमः, परुत् અને परारि શબ્દો વર્ષ३५ કાળને સૂચવે છે.

अस्मिन् संवत्सरे=इदम्+समसिण्=इ–ए+समस्=एषमः–इदम् નું इ ३५ કરવું અને समस् પ્રત्यय છે. આ વર્ષે.

पूर्वस्मिन् संवत्सरे=पूर्व+उत्=पर+उत्=परुत्–पूर्व નું पर ३५ અને उत् પ્રत्यय. પો२–આગલી સાલ.

परस्मिन् संवत्सरे=पर+उत्=परुत्–पर+उत् માં पर નું पर् કરવું. પો२–બીજે વર્ષે.

पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे = पूर्वतर+आरि=पर+आरि = परारि – पूर्वतर નું पर ३५. પ२।२–આગલા બીજા કોઈ વર્ષે.

परतरस्मिन् संवत्सरे=परतर+आरि=पर + आरि = परारि નું पर ३५. પ२।२–આગલા બીજા કોઈ વર્ષે.

॥ २० ॥ सङ्ख्याया धा ७।२।१०४

संख्यावाचकात् प्रकारे धा । एकधा ।

સંખ્યાવાચક શબ્દોને પ્રકાર અર્થમાં ધા પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

एकेन प्रकारेण=एक+धा=एकधा–એક પ્રકારે.

कतिभिः प्रकारैः–कति+धा=कतिधा–કેટલા પ્રકારે.

बहुभिः प्रकारैः=बहु+धा=बहुधा–બહુ પ્રકારે.

॥ २१ ॥ डत्यतु सङ्ख्यावत् १।१।३९

डत्यन्तमत्वन्तं च सङ्ख्यावत् स्यात् । कतिधा यावद्धा ।

જે નામને ડતિ–અતિ પ્રત્યય લાગેલો હોય તથા જે નામને અતુ–અત્ પ્રત્યય લાગેલો હોય તો તે બન્ને પ્રત્યયવાળાં નામોને સંખ્યાવત્–સંખ્યાવાચક નામ જેવા સમજવા. જે જે વિધાન સંખ્યાવાચક શબ્દોને અંગે બતાવ્યા હોય તે તમામ વિધાનો આ નામોને પણ લાગુ કરવાં.

कतिकः–(कति+कः) કેટલા વડે ખરીદેલો. क्रिम् શબ્દને अति પ્રત્યય લાગવાથી તેનું રૂપ कति થાય. कति ને સંખ્યાવત્ ગણવાથી क પ્રત્યય લાગેલો છે.

यावत्कः–(यावत्+कः) જેટલાં વડે ખરીદેલો. यत् શબ્દને डावतु પ્રત્યય લાગવાથી તેનું રૂપ यावत् થાય. આ શબ્દને પણ સંખ્યાવત્ ગણવાથી क પ્રત્યય લાગ્યો છે.

ભાષામાં એક, બે, ત્રણ વગેરે શબ્દો જ ખાસ સંખ્યા-

વાચકરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે તે અમુક એક નિયત સંખ્યાના જ સૂચક છે ત્યારે કતિ=કેટલું યાવત્=જેટલું. આ અને આવા બીજા શબ્દો કોઈ એક નિયત સંખ્યાના સૂચક નથી તેથી તેને સંખ્યાવાચક ન ગણાવતાં આ સૂત્રદ્વારા તેવા શબ્દોને પણ સંખ્યાવાચક જેવા ગણવાનું વિધાન કરેલ છે.

॥ २२ ॥ बहु-गणं भेदे १।१।४०

संख्यावत् । बहुधा, गणधा ।

બહુ અને ગણ શબ્દો જ્યારે ભેદને સૂચવતા હોય ત્યારે તે બન્ને શબ્દોને સંખ્યાવાચક જેવા સમજવા. જેમ એક, બે વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દો ભેદના સૂચક છે તેમ બહુ ને ગણ એ બે શબ્દો ભેદના સૂચક છે. બહુ=ઘણું-જુદું જુદું ઘણું. ગણ-ગણું-ઘણું, જુદું જુદું. એ ઘણામાં કે ગણુમાં પરસ્પર ભેદ છે એવો આશય જ્યારે હોય ત્યારે બંને શબ્દો ભેદ અર્થને પણ સૂચવે છે.

बहुकः – (बहु + क = बहुकः) બહુ વડે ખરીદેલો

गणकः–(गण + क = गणकः) ગણા વડે – અમુક ગણા વડે ખરીદેલો.

આ બન્ને શબ્દો સંખ્યાવત્ થવાથી તેમને क પ્રત્યય લાગેલો છે. જ્યરે બહુ અને ગણ શબ્દો ભેદને ન સૂચવતા હોય ત્યારે તેમને સંખ્યાવત્ ન સમજવા, તે વખતે શબ્દોને સંખ્યાવત્ કાર્ય ન થાય.

જ્યારે બહુ શબ્દ વિપુલ–વિશાલ–અર્થનો સૂચક હોય ત્યારે તેને સંખ્યાવત્ ન સમજવો. તથા જ્યારે ગણ શબ્દ સંઘ–સંઘાત–અર્થનો સૂચક હોય ત્યારે તેને સંખ્યાવત્ ન સમજવો.

॥ २३ ॥ विचाले च ७।२।१०५

द्विधा । एकधा ।

જ્યાં વિચાલ અર્થ હોય એટલે એકનું અનેકીકરણ અને અનેકનું એકીકરણ કરવાનો અર્થ જણાતો હોય ત્યાં સંખ્યાવાચક નામને ધા પ્રત્યય થાય છે.

एको राशिः द्वौ–द्विधा क्रियते–द्वि + धा = द्विधा = એક ઢગલાના બે ઢગલા કરવા.

अनेकम् एकं क्रियते – एक + धा = एकधा અનેકનું એક કરવું.

विचाल – પદાર્થની આગલી સંખ્યા ચાલી જાય અને તેને બદલે બીજી સંખ્યા આવી જાય તે. વિચાલ–વિશેષ રીતે ચલિત થવું.

॥ २४ ॥ वैकाद् ध्यमञ् ७।२।१०६

एकशब्दाद् वा ध्यमञ् ऐकध्यम् । एकधा ।

સંખ્યાવાચક એક શબ્દને પ્રકાર અર્થમાં તથા વિચાલ અર્થમાં પણ ધ્યમઞ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પ્રકાર-એકેન પ્રકારેણ – એક + ધ્યમઞ્ = એકધ્યમ્, એકધા भुङ्क्ते – એક પ્રકારે ખાય છે.

વિચાલ-अनेकम् एकं करोति=एक+ध्यमञ्=एकध्यम्, एकधा करोति-અનેકનું એક કરે છે.

॥ ૨૫ ॥ द्वित्रेर्धमञेधौ वा ७।२।१०७

द्वित्रिभ्यां प्रकारादिष्वेतौ वा स्याताम् । द्वैधम् । त्रैधम् । द्वेधा त्रेधा । द्विधा त्रिधा ।

દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોને જો પ્રકાર અને વિચાલ અર્થ જણાતો હોય તો ધમઞ્ અને એધ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

પ્રકાર – દ્વિ + ધમઞ્ = દ્વૈધમ્ – બે પ્રકારે.

દ્વિ + એધ = દ્વૈધા – બે પ્રકારે.

દ્વિ + ધા = દ્વિધા – બે પ્રકારે.

ત્રિ + ધમઞ્ = ત્રૈધમ્ – ત્રણ પ્રકારે.

ત્રિ + એધ = ત્રેધા – ત્રણ પ્રકારે.

ત્રિ + ધા = ત્રિધા – ત્રણ પ્રકારે.

વિચાલ – एकराशिं द्विधा करोति = द्वैधम्, द्वेधा, द्विधा– એક ઢગલાના બે ઢગલા કરે છે.

एकराशिं त्रिधा करोति = त्रैधम्, त्रेधा, त्रिधा – એક ઢગલાના ત્રણ ઢગલા કરે છે.

॥ २६ ॥ वारे कृत्वस् ७।२।१०९

सङ्ख्यायाः । पञ्चकृत्वः ।

સંખ્યાવાચી નામોને વાર અર્થ નો સુચક કૃત્વસ્ પ્રત્યય થાય છે.

पञ्च वारान् इति पञ्च + कृत्वस् = पञ्चकृत्वः भुङ्क्ते – પાંચવાર ખાય છે.

॥ २७ ॥ द्वि-त्रि-चतुरः सुच् ७।२।११०

वारेऽर्थे सुच् । द्विः त्रिः चतुर्वा भुङ्क्ते ।

વાર અર્થવાળા સંખ્યાવાચી દ્વિ, ત્રિ અને चतुर् શબ્દોને વાર અર્થનો સૂચક सुच् પ્રત્યય થાય છે.

द्वौ वारान् भुङ्क्ते – द्वि + सुच् = द्विः – બે વાર ભોજન કરે છે.

त्रीन् वारान् भुङ्क्ते – त्रि + सुच् = त्रिः – ત્રણ વાર ભોજન કરે છે.

चतुरः वारान् भुङ्क्ते – चतुर् + सुच = चतुः – ચાર વાર ભોજન કરે છે.

॥ २८ ॥ एकात्सकृच्चाऽस्य ७।२।१११

एकशब्दात् वारे सुच् । एकवारं भुङ्क्ते इति— सकृद्भुङ्क्ते ।

એક શબ્દને બદલે એકવાર અર્થમાં સકૃત્ શબ્દ વપરાય છે અને એક શબ્દને સુચ્ પ્રત્યય લાગે છે.

एकवारं भुङ्क्ते – एक + सुच् = सकृत् भुङ्क्ते – એકવાર ખાય છે.

॥ २९ ॥ ऊर्ध्वाद्दि-रिष्टातावुपश्चाऽस्य ७।२।११४

ऊर्ध्वाद्दिग्देशकालार्थात्प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तादेतौ [धाऽप-वादौ] स्याताम्, उपश्चास्यादेशः स्यात्। उपरि उपरिष्टात् रम्यं आगतो वासो वा।

પ્રથમાંત, પંચમ્યંત અને સપ્તમ્યંત એવા ઊર્ધ્વ શબ્દને દિગ્, દેશ અને કાલ અર્થમાં રિ, રિષ્ટાત્ પ્રત્યયો થાય છે અને ઊર્ધ્વ ને બદલે उप રૂપ થાય છે.

ऊर्ध्वं रम्यम् – ऊर्ध्वा दिग् रम्यम् – उप + रि = उपरि रम्यम्,
ऊर्ध्वात् रम्यम् उप + रिष्टात् = उपरिष्टात्,
ऊर्ध्वे रम्यम् ऊर्ध्वरम्यम् – ઉપરની દિશા રમ્ય છે, ઉપરની દિશાથી રમ્ય છે કે ઉપરની દિશામાં રમ્ય છે.

पञ्चमी–उपरि, उपरिष्ठात् आगतः – ઉપરની દિશામાંથી કે ઉપરના દેશમાંથી કે ઉપરના કાળમાંથી આવ્યો.

सप्तमी–उपरि, उपरिष्ठात् वासः–ઉપરની દિશામાં કે ઉપરના દેશમાં કે ઉપરના કાળમાં વાસ

॥ ३० ॥ पूर्वा-ऽवराऽधरेभ्योऽस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ७।२।११५

प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तानामेषां पुर् अव् अधूस्युः । पुरः पुरस्तात्, अवः अवस्तात्, अधः अधस्तात्, रम्यम् आगतो वासो वा ।

પ્રથમાત, પંચમ્યંત અને સપ્તમ્યંત એવા પૂર્વ અવર અને અધર શબ્દોને દિગ્, દેશ અને કાલ ના સૂચક અસ્ અને અસ્તાત્ પ્રત્યયો થાય છે. એ પ્રત્યયો થતાં પૂર્વ નો પુર્ અવર નો અવ્ અને અધર નો અધ્ પ્રયોગ થાય છે.

પૂર્વ+અસ્ – પુર + અસ્ = પુરઃ રમ્યમ્, આગતઃ વસો વા– આગળ રમ્ય છે અથવા આગળ આવ્યો અથવા આગળ વાસ.

અવર+અસ્=અવ્+અસ્=અવઃ – બીજુ રમ્ય છે અથવા બીજે-થી આવ્યો અથવા બીજે વાસ.

અધર + અસ્–અધ્+અસ્=અધઃ–નીચે રમ્ય છે, અથવા નીચે-થી આવ્યો અથવા નીચે વાસ.

પૂર્વ+અસ્તાત્=પુર્+અસ્તાત્=પુરસ્તાત્–આગળ રમ્ય છે અથવા આગળથી આવ્યો અથવા આગળ વાસ.

અવર+અસ્તાત્=અવ્+અસ્તાત્=અવસ્તાત્ – બીજે રમ્ય છે અથવા બીજેથી આવ્યો અથવા બીજે વાસ.

અધર+અસ્તાત્=અધ્+અસ્તાત્=અધસ્તાત્ – નીચે રમ્ય છે. નીચેથી આવ્યો અથવા વાસ.

॥ ३१ ॥ परा-ऽवरात्स्तात् ७।२।११६

परस्तात् अवरस्तात् रम्यम् आगतो वासो वा ।

દિગ્, દેશ અને કાળના સૂચક તથા વિભક્ત્યંત એવા પર અને અવર શબ્દોને સ્વાર્થમાં–પોતાના જ અર્થમાં સ્તાત્ પ્રત્યય થાય છે.

પર + સ્તાત્ = પરસ્તાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસેં વા – પર રમ્ય છે, પરથી આવ્યો અથવા પરમા વાસ.

અવર + સ્તાત્ = અવરસ્તાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસો વા–અવર રમ્ય છે, અવરથી આવ્યો અથવા અવરમાં વાસ.

॥ ३२ ॥ दक्षिणोत्तर-परा-ऽवरेभ्योऽतस् ७।२।११७

दक्षिणतो रम्यम् आगतो वासो वा ।

દિગ્, દેશ અને કાળના સૂચક અને વિભક્ત્યંત એવા દક્ષિણ, ઉત્તર, પર અને અવર શબ્દોને સ્વાર્થમાં અતસ્ પ્રત્યય થાય છે.

દક્ષિણ+અતસ્=દક્ષિણતઃ રમ્યમ્, આગતઃ વાસો વા–દક્ષિણ રમ્ય છે, દક્ષિણ દિશાથી આવ્યો અગર દક્ષિણમાં વાસ છે.

ઉત્તર+અતસ્=ઉત્તરતઃ રમ્યમ્ આગતઃ વાસઃ વા–ઉત્તર રમ્ય છે, ઉત્તર દિશાથી આવ્યો કે ઉત્તરમાં વાસ છે.

पर+अतस्=परतः रम्यम् आगतः वासः वा–५२–બીજે રમ્ય છે, બીજેથી આવ્યેા કે બીજે વાસ છે.

अवर+अतस्=अवरतः आगतः वासः वा–બીજે રમ્ય છે, બીજેથી આવ્યેા કે બીજે વાસ છે.

॥ ३३ ॥ अधरा-ऽपर-दक्षिणोत्तरेभ्य आत् ७।२।११८

अधरात् रम्यम् आगतो वासो वा ।

દિગ્, દેશ અને કાળના સૂચક તથા વિભક્ત્યંત એવા અધર, અપર, દક્ષિણ અને ઉત્તર શબ્દોને સ્વાર્થમાં आत् પ્રત્યય થાય છે.

अधर+आत्=अधरात् रम्यम् आगतः वासो वा–અધર રમ્ય, અધરથી આવ્યેા કે અધરમાં વાસ.

अपर+आत्=पश्च+आत्=पश्चात् रम्यम् आगतः वासो वा–અપર રમ્ય છે પાછળથી આવ્યેા અથવા પાછળનેા વાસ.

दक्षिण+आत्–दक्षिणात् रम्यम् आगतः वासो वा–દક્ષિણ રમ્ય છે અથવા દક્ષિણ દિશાથી આવ્યેા કે દક્ષિણનેા વાસ.

उत्तर+आत्=उत्तरात् रम्यम् आगतः वासो वा–ઉત્તર રમ્ય છે. ઉત્તરથી આવ્યેા કે ઉત્તરનેા વાસ.

॥ ३४ ॥ वा दक्षिणात्प्रथमासप्तम्या आ ७।२।११९

दक्षिणा रम्यम् वासो वा ।

દિગ્ દેશ સૂચક પ્રથમાંત અને સપ્તમ્યંત એવા દક્ષિણ શબ્દને વિકલ્પે ઓ થાય છે.

दक्षिणं रम्यम्, दक्षिणे वासः=दक्षिण+आ=दक्षिणा–દક્ષિણ દિશા રમ્ય છે અથવા દક્ષિણમાં વાસ છે.

॥ ३५ ॥ आ–आही दूरे ७।२।१२०

दूरदिग्देशार्थात्प्रथमासप्तम्यन्ताद्दक्षिणादा आहिश्च । गिरेर्दक्षिणा दक्षिणाहि रम्यं वासो वा ।

દૂર દિશાનો સૂચક તથા દૂર દેશનો સૂચક પ્રથમાંત અને સપ્તમ્યંત એવા દક્ષિણ શબ્દને આ અને આદિ પ્રત્યયો થાય છે.

ग्रामात् दक्षिणा (दक्षिण + आ), दक्षिणाहि (दक्षिण + आहि) रम्यम् वासः वा–ગામથી દૂર દક્ષિણ દિશા રમ્ય છે અગર દૂર દક્ષિણ દેશમાં વાસ–વસવાટ છે.

॥ ३६ ॥ वोत्तरात् ७।२।१२१

उत्तरा उत्तराहि उत्तरतः उत्तरात् रम्यम् वासो वा ।

દિગ્–દેશ અર્થવાળા પ્રથમાંત અને સપ્તમ્યંત એવા ઉત્તર શબ્દને આ અને આહિ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

उत्तर+आ=उत्तरा, उत्तर+आहि=उत्तराहि, उत्तरम्, उत्तरे रम्यं वासः वा–ઉત્તર દિશા રમ્ય છે કે ઉત્તર પ્રદેશમાં વાસ–વસવાટ છે.

॥ ३७ ॥ अदूरे एनः ७।२।१२२

दिक्शब्दात्प्रथमासप्तम्यन्ताद् दूरे एनः स्यात् । पूर्वेणास्य रम्यं वासो वा ।

અદૂર–નજીકના દિશા અર્થવાળા અને નજીકના દેશ અર્થવાળા પ્રથમાંત તેમજ સપ્તમ્યંત એવા દિશાવાચક નામને एन પ્રત્યય થાય છે.

पूर्व+एन=पूर्वेण अस्य रम्यं वसति वा–આની નજીકની પૂર્વ દિશા રમ્ય છે અથવા પૂર્વ દિશામાં તે વસે છે.

दिक्शब्दादिग्देशकालेषु प्रथमापञ्चमीसप्तम्याः ७।२।११३

दिक्शब्दादिग्देशकालार्थत्प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तात्स्वार्थे धा स्यात् ।

દિશા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ એવાં પ્રથમાંત, પંચમ્યંત અને સપ્તમ્યંત શબ્દને દિગ્, દેશ અને કાલ અર્થમાં धा પ્રત્યય થાય છે. અને તે धा પ્રત્યયનો 'लुबञ्चे' ૭/૨/૧૨૩ સૂત્રથી લોપ થાય છે.

પ્રથમાત–प्राची दिग् रम्या=प्राची+धा=प्राग्रम्यम्–પૂર્વ દિશા રમ્ય છે.

પ્રથમાંત–प्राची+धा=प्राग् देशः कालः वा रम्यः=प्राग्रम्यः–પૂર્વ તરફનો દેશ અથવા કાળ રમ્ય છે.

पंचभ्यंत–प्राच्याः दिशः–देश-कालाभ्यां वा आगत=प्राची+धा = प्राग् आगतः – પૂર્વ દીશાથી, પૂર્વ દેશથી કે પૂર્વ કાળથી આવેલો.

सप्तभ्यंत–प्राच्यां दिशि-देश–कालयोः वा वासः=प्राची+धा = प्राग्वासः–પૂર્વ દીશામાં, પૂર્વ દેશમાં કે પૂર્વ કાળમાં વાસ–વસવાટ.

॥ ३८ ॥ लुबञ्चेः ७।२।१२३

अञ्चत्यन्तादिक्शब्दाद्विहितयोर्धैर्नयोर्लुप् स्यात् । तल्लुपि च स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुब भवति । प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा रम्यः–प्राग्रम्यम् । एवमागतो वासो वा ।

દિશા સૂચક, દેશ સૂચક અને કાળ સૂચક એવા પ્રથમાંત, પંચમ્યંત તથા સપ્તમ્યંત એવા અञ્ચ છેડાવાળા દિશાસૂચક નામને જે ધા કે એન પ્રત્યય કર્યો હોય તેનો લોપ થાય છે.

प्राग् रम्यम्, प्राच्या आगतः, प्राच्यां वासो वा प्राग् वासः, પ્રાચીધા–પૂર્વ દીશા રમ્ય છે, પૂર્વમાંથી આવ્યો કે પૂર્વ દીશામાં વાસ છે.

॥ ३९ ॥ पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाऽऽति ७।२।१२४

अपरा दिक् पश्चात् । दक्षिणपश्चात् ।

अपर शब्द એકલો હોય અથવા અપરની પૂર્વમાં દિગ્-વાચી શબ્દ હોય અને જ્યારે आत् પ્રત્યય લાગે ત્યારે अपर નું पश्च રૂપ થાય છે.

अपर+आत्=पश्च+आत्=पश्चात रम्यम्, आगतः वासः वा-પાછળ રમ્ય છે. પાછળથી આવ્યો કે પાછળ રહેઠાણ છે.

दक्षिण+अपर+आत्=दक्षिण+पश्च+आत्=दक्षिणपश्चात रम्यम्, आगतः वासः वा-દક્ષિણ એવો અપર ભાગ રમ્ય છે. દક્ષિણ એવા અપર ભાગમાંથી આવ્યો અથવા દક્ષિણ એવા અપર ભાગમાં વાસ.

॥ ४० ॥ वोत्तरपदेऽर्धे ७।२।१२५

पश्चार्धम् । अपरार्धम् ।

અપર શબ્દ એકલો હોય અથવા અપર પછી अर्ध શબ્દ ઉત્તર પદમાં આવેલો હોય અને દિશાવાચી શબ્દ अपर શબ્દની પૂર્વમાં હોય અને अर्ध શબ્દ ઉત્તરપદમાં આવેલો હોય તો अपर નો વિકલ્પે पश्च પ્રયોગ થાય છે.

अपर+अर्धम्=पश्च+अर्धम्=पश्चार्धम्=अपरार्धम-બીજો અર્ધ-ભાગ કે પાછલો અર્ધ ભાગ.

दक्षिण+अपर+अर्धः=दक्षिण + पश्च + अर्धः = दक्षिणपश्चार्धः, दक्षिणापरार्धः=દક્ષિણ દિશાનો બીજો અર્ધ ભાગ.

॥ ४१ ॥ व्याप्तौ स्सात् ७।२।१३०

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां योगे प्रागतत्तत्त्वे सकारादिः सात् (स्सात्) स्यात्, व्याप्तौ गम्यायाम् । दिः सकारपाठसामर्थ्यान्नास्य षत्वम् । अग्निसात्करोति काष्ठम्, भवति स्यात् वा ।

કર્મને कृ ધાતુનો યોગ હોય અને કર્તાને भू તથા अस्ति નો યોગ હોય અને આખા પદાર્થને લગતો પ્રાગ્, અતદ્, તદ્રુપ થતો અર્થ હોય તો કર્મવાચક તથા કર્તાવાચક નામને આદિમાં સ કારવાળો स्सात् પ્રત્યય લાગે છે અને આ 'स्सात्' પ્રત્યયના આદિનાં 'स्' નો 'ष्' થતો નથી.

सर्वं काष्ठं प्राग् अनग्निम् अग्निं करोति इति अग्निसात् काष्ठं करोति-જે બધું લાકડું પહેલાં અગ્નિરૂપ નથી તે તમામ લાકડાને અગ્નિસ્વરૂપ કરે છે.

सर्वं काष्ठं प्राग् अग्निसात् भवति-જે બધું લાકડું પહેલાં અગ્નિરૂપ નથી તે બધું લાકડું અગ્નિરૂપ બને છે-બની જાય છે.

सर्वं काष्ठं प्राग् अग्निसात् स्यात्-જે બધું લાકડું પહેલાં અગ્નિરૂપ નથી તે બધું લાકડું અગ્નિરૂપ બને છે.

॥ ४२ ॥ जातेः सम्पदा च ७।२।१३१

कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे कृगूकर्मणो भ्वस्ति-

सम्पत्कर्तुश्च प्रागतत्त्वेन जातेः सामान्यस्य व्याप्तौ स्सात् स्यात् । अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रमग्निसात्करोति दैवम् । एवमग्निसाद्भवति । अग्निसात्स्यात् । अग्निसात्सम्पद्यते । चकार उत्तरत्रोभयोः समुच्चयार्थः ।

कृ, भू, अस् अने सम् पूर्वक पद् धातुना योग होय तो कृ धातुना कर्मवाचक नामने तथा कृ, भू, अस् अने संपत् ना कर्तावाचक नामने सामान्यनी व्याप्तिना एटले आखी जातिने लगता प्राग् अभूत–तद्भाव अर्थमां स्सात् प्रत्यय थाय छे. अर्थात् जे आखी जाति जेवी पहेलां न होय अने पछी तेवी थती होय एवो अर्थ जणातो होय तो.

अस्यां सेनायां सर्वशस्त्रम् अग्निसात् करोति दैवम् – आ सेनामां बधां शस्त्रोने दैव अग्निसात् करे छे. अर्थात् आखी शस्त्रजाति-तमाम शस्त्रो पहेलां अग्निरूप न हतां ते पछी अग्निरूप थई जाय छे–बनी जाय छे.

अग्निसाद् भवति–जे पहेलां अग्निरूप न हतुं ते पछी अग्निरूप थाय छे.

अग्निसात् स्यात्–जे पहेला अग्निरूप न हतुं ते पछी अग्निरूप थाय छे.

अग्निसात् संपधते–जे पहेलां अग्निरूप न हतुं ते पछी अग्निरूप थाय छे.

॥ ४३ ॥ तत्राधीने ७।२।१३२

सप्तम्यन्तादधीनेऽर्थे कृभ्वस्तिसंपद्योगे स्सात्स्यात् । राज्ञि अधीनं राजसात्करोति, भवति स्यात् सम्पद्यते वा ।

સપ્તમ્યંત કૃ, ભૂ, અસ્ તથા સમ્ પૂર્વક પદ્ ધાતુનાં ક્રિયાપદોનો યોગ હોય અને અધીન થવું, અધીન કરવું એવો અર્થ જણાતો હોય તો જેને અધીન થવાનું છે કે જેને અધીન કરવાનું છે તેને સાત્ પ્રત્યય થાય છે.

राजनि अधीनं करोति=राजसात् करोति – રાજાને અધીન કરે છે.

राजनि अधीनः भवति=राजसाद् भवति – રાજાને અધીન થાય છે.

राजनि अधीनः स्यात्=राजसात् स्यात् – રાજાને અધીન થાય છે.

राजनि अधीनः संयधते=राजसात् संयधते–રાજાને અધીન થાય છે.

॥ ४४ ॥ देये त्रा च ७।२।१३३

देवत्राकरोति द्रव्यम् ।

સપ્તમ્યંત નામને કૃ, ભૂ, અસ્ તથા સમ્ પૂર્વક પદ્

ધાતુના ક્રિયાપદનો યોગ હોય અને અધીન એવું દેય (દેય એટલે હાથ વગેરે વડે દેવા યોગ્ય પદાર્થ) હોય તો જેને અધીન કરવાનું હોય કે જેને અધીનરૂપે દેય દેવાનું હોય તેને त्रा પ્રત્યય થાય છે.

देवे अधीनं देयं करोति-देव+त्रा=देवत्रा करोति द्रव्यम् – દેવને અધીન હાથ વગેરે વડે કોઈ દેવાની વસ્તુરૂપ દ્રવ્યને કરે છે.

देवत्रा भवति–હાથ વિગેરે વડે કોઈ દેવાની વસ્તુરૂપ દ્રવ્ય દેવને અધીન થાય છે.

देवत्रा स्यात्–હાથ વિગેરે વડે કોઈ દેવાની વસ્તુરૂપ દ્રવ્ય દેવને અધીન થાય છે.

देवत्रा संपधते–હાથ વિગેરે વડે કોઈ દેવાની વસ્તુરૂપ દ્રવ્ય દેવને અધીન થાય છે.

॥ ४५ ॥ सप्तमीद्वितीयादेवादिभ्यः ७।२।१३४

सप्तदन्तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्च देवादिभ्यः स्वार्थे त्रा स्यात् । देवेषुवसति देवत्रा वसति । देवेषु भवति देवत्रा भवति । देवेषु स्यादेवत्रा स्यात् । देवान् करोति देवत्रा करोति । देवान् गच्छति देवत्रा गच्छति । एवं मनुष्यत्रा वसति, गच्छति । मर्त्यत्रा, पुरुषत्रा, गच्छति । देवादयः शिष्टप्रयोगगम्याः ।

સપ્તમ્યંત અને દ્વિતીયાંત એવા દેવ વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં ત્રા પ્રત્યય થાય છે

દેવે દેવં વા વસેત્=દેવ+ત્રા=દેવત્રા વસેત્–દેવોમાં કે દેવની નજીક વસે છે.

દેવત્રા ભવેત્–દેવમાં કે દેવની નજીક જાય છે.
દેવત્રા સ્યાત્–દેવમાં કે દેવની નજીક જાય છે.
દેવત્રા કરોતિ–દેવમાં કે દેવની નજીક કરે છે.
મનુષ્યત્રા વસેત-મનુષ્યમાં કે મનુષ્યની નજીકમાં વસે છે.

॥ ૪૬ ॥ बह्वल्पार्थात् कारकादिष्टानिष्टे प्शस् ७।२।१५०

बह्वर्थात् अल्पार्थाच्च कारकवाचिनो नाम्नः प्शस्-प्रत्ययो वा स्यात्। यथासङ्ख्यमिष्टेऽनिष्टे च विषये। इष्टं प्राशित्रादि, अनिष्टं श्राद्धादि। बह्वर्थे–ग्रामे बहवो ददति बहुशो ददति। बहु धनं ददाति बहुशो धनं ददाति। विवाहे बहुभिर्भुक्तं बहुशो भुक्तमतिथिभिरित्यादि। एवं भूरिशः प्रभूतशः गणशः। अल्पार्थेअल्प आयाति (कर्तृ-कारकवाक्यम्) अल्पश आयाति। अल्पं धनं दत्ते अल्पशो दत्ते। श्राद्धे अल्पैर्भुक्तम् अल्पशो भुक्तमित्याद्यपि। एवं स्तोकशः कतिपयशः। बह्वल्पार्थादिति किम्? गां ददाति,

अश्वं ददाति । कारकादिति किम् ? बहुनां स्वामी । इष्टानिष्ट इति किम् ? बहु ददाति श्राद्ध, अल्पं ददाति प्राशि त्रादौ । पकारः पित्कार्यार्थः ।

કારવાચક 'બહુ' અર્થવાળા શબ્દને ઇષ્ટ અર્થનો સંબંધ હોય તો ઘ્શસ્ – અસ્ – પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને 'અલ્પ' અર્થવાળા શબ્દને અનિષ્ટ અર્થનો સંબંધ હોય તો પૃશસ્– અસ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. પ્રાશતૃ–જમનારા–વગેરે ઇષ્ટ કહેવાય અને શ્રાદ્ધ–વગેરે અનિષ્ટ કહેવાય.

ઇષ્ટ–બહુ અર્થક–ગ્રામે બહવઃ બહુશઃ વા દદતિ–જમનારા-ઓને ગામમાં ઘણા લોકો દે છે–ભોજન આપે છે.

ઇષ્ટ–બહુ અર્થક–ગ્રામે ભૂરયઃ ભૂરિશઃ વા દદતિ–જમનારા-ઓને ગામમાં ઘણા લોકો દે છે–ભોજન આપે છે.

અનિષ્ટ–અલ્પ અર્થક–અલ્પમ્ અલ્પશઃ વા ધનં દત્તે – શ્રાદ્ધમાં થોડું ધન દે છે.

સ્તોકં સ્તોકશઃ વા ધનં દત્તે–શ્રાદ્ધમાં થોડું ધન આપે છે.

બહુ દત્તે શ્રાદ્ધે, અલ્પં પ્રાશિત્રે – શ્રાદ્ધમાં બહુ આપે છે અને જમનારને અલ્પ થોડું આપે છે—આ પ્રયોગમાં અનિષ્ટ રૂપ શ્રાદ્ધમાં બહુ આપે છે અને ઇષ્ટરૂપ જમનારને ઓછું આપે છે એટલે 'બહુ'નો સંબંધ અનિષ્ટ સાથે અને 'અલ્પ' સંબંધ ઇષ્ટ સાથે છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ४७ ॥ सङ्ख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस् ७।२।१५१

सङ्ख्यार्थैकार्थाभ्यां वीप्सायां द्योत्यायां शस् वा स्यात् । एकैकमेकशो वा दत्ते । माषं माषं माषशो वा देहि ।

કારકસૂચક સંખ્યાવાચક શબ્દોને કારકવાચક એકાર્થક-એકત્વ સંખ્યાસૂચક એવા પરિમાણવાચક શબ્દોને જો વીપ્સા-એકની એક ક્રિયા વારંવાર-જણાતી હોય તો શસ્-અસ્-વિકલ્પે થાય છે.

સંખ્યા-एकैकम्, एकशः वा दत्ते-એક પછી એકને એટલે દરેકને આપે છે.

એકાર્થક-माषं माषम्, माषशः वा देहि-સૌને એક એક માસો આપ.

माषौ माषौ दत्ते-બે બે માસા આપે છે.—આ પ્રયોગમાં माषौ माषौ એ પદ સંખ્યાવાચક નથી તેમ એકત્વ સંખ્યાસૂચક પણ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

द्वौ दत्ते-બેને આપે છે—અહીં વીપ્સા નથી એટલે આપવાની ક્રિયા વારંવાર થતી નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ४८ ॥ तद्धति धण ७।२।१०८

द्वित्रिभ्यां प्रकारवति धण् । द्वौ प्रकारावेषां द्वेधाः । धण्वर्जनात्तस्य नाव्ययत्वम् ।

પ્રકાર અર્થવાળા અને વિચાલ અર્થવાળા દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોને ધણ્ પ્રત્યય થાય છે.

દ્વિ+ધણ્=દ્વૈધાનિ-જેમના બે પ્રકાર છે તે પદાર્થો અથવા અનેક પદાર્થના બે પદાર્થો કરે છે.

ત્રિ+ધણ્=ત્રૈધાનિ-જેધના ત્રણ પ્રકાર છે તે અથવા અનેક પદાર્થોના ત્રણ પદાર્થો કરે છે.

॥ ४९ ॥ विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः १।१।३३

विभक्त्यन्ताभास्थमवसानतसादिप्रत्ययान्ताभाश्चाव्ययानि स्युः । चिराय चिरात् । भवतु अस्तु । कुतः । कथम्

વિભક્તિઓ લાગ્યા પછી નામનું કે ધાતુનું જે રૂપ બને છે તે રૂપના જેવું જેનું રૂપ હોય તેવું પદ વિભક્ત્યન્તાભ કહેવાય. તેની-વિભક્ત્યંતની-આભા જેવી જેની આભા હોય તે પદ 'અવ્યય કહેવાય.

તથા ત્સ થી લઈને થમ્ સુધીના પ્રત્યયો લાગીને નામનું જે રૂપ બને છે તે રૂપની જેવું-તે રૂપની સાથે બરાબર મળતું આવે એવું-જે નામનું રૂપ હોય તે નામ પણ 'અવ્યય' કહેવાય.

વિભક્તિઓ બે જાતની છે. એક સ્યાદિ વિભક્તિ અને બીજી ત્યાદિ વિભક્તિ તેમાં પ્રથમ સ્યાદિ વિભક્તિનું ઉદાહરણ આપે છે.

स्यादिविभक्त्यन्ताम=अहं+यु=अहंयुः – અહંકારવાળો. अहम् એક સ્વતંત્ર પદ છે. તેને ૭/૨/૧૭ સૂત્ર દ્વારા युम् પ્રત્યય લાગે છે. એ રીતે अहंयुः નામ તૈયાર થાય છે. તે નામનું પ્રથમાનું એકવચન अहंयुः થાય. અહીં ઉદાહરણરૂપે જણાવેલું अहंयुः પદ વિભક્ત્યંત अहंयुः ની સાથે બરાબર મળતું આવે છે માટે अहंयुः અવ્યય ગણાય. વિભક્ત્યંત अहंयु નામને બધી વિભક્તિઓ લાગે અને તેથી તેનાં–अहंयु નાં

अहंयुः अहंयू अहंयवः

अहंयुम् अहंयू अहंयून्

—એમ અનેક જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે, ત્યારે અવ્યયરૂપ બનેલા अहंयु પદને જુદી જુદી વિભક્તિઓ તો લાગે, પણ તેનાં જુદાં જુદાં રૂપો ન થાય. તમામ વિભક્તિઓમાં તે એક સરખું જ રહે–એ તેની અવ્યયસંજ્ઞાનું પરિણામ છે.

कथम्–કેવી રીતે, કયા પ્રકારે, किम् એક સર્વનામ છે. (તેને ૭/૨/૧૦૩ સૂત્ર દ્વારા) [किम्+थम्=क+थम्=कथम् – કયે પ્રકારે–કેવી રીતે–કેમ] थम् પ્રત્યય લાગવાથી कथम् પદ બને છે.) અહીંનું 'कथम्' किम् માંથી બનેલા 'कथम्'ને બરાબર મળતું આવે છે. તેથી તે અવ્યય કહેવાય છે.

कुतः–કયાંથી અથવા શાથી. किम् સર્વનામને (૭/૨/૮૯ સૂત્ર દ્વારા किम्+तस्=कुतः–કયાંથી અથવા શાથી) तस् પ્રત્યય લાગીને कुतः પદ બને છે. પ્રસ્તુતઃ कुतः પદ એ किम् માંથી બનેલા कुतः ને બરાબર મળતું આવે છે માટે અવ્યય કહેવાય.

॥ ५० ॥ वत्तस्याम् १।१।३४

वत्–तसि–आम्–प्रत्ययान्तमव्ययसंज्ञं स्यात् ।

જે નામને વત્, તસિ, તસ્ અને આમ્ પ્રત્યય લાગેલા હોય તે નામ 'અવ્યય' કહેવાય છે.

वत्–मुनिवद् वृत्तम्–મુનિ જેવું ચરિત્ર–આચરણ.

तस्–उरस्तः–છાતી સરખી દિશાવાળું–જે દિશામાં છાતી છે તે દિશામાં રહેલું.

आम्–उच्चैस्तराम्–વધારે ઊંચું, વધારે મોટેથી.

॥ ५१ ॥ स्यादेरिवे ७।१।५२

स्याद्यन्तादिवार्थे क्रियासादृश्ये वत् स्यात् । अश्व इव –अश्ववद् याति चैत्रः । देवमिव–देववत्पश्यन्ति मुनिम् ।

षष्ठीसप्तम्यन्तयोः सादृश्ये वत् । चैत्रस्येव–चैत्रवन्मैत्रस्य मुखम् । मुक्ताविव–मुक्तिवच्छान्तौ सुखम् ।

વિભક્ત્યંત નામને ક્રિયારૂપ સાદૃશ્ય અર્થને બતાવવા સારું वत् પ્રત્યય થાય છે.

अश्व इव=अश्व+वत्=अश्ववद् याति चैत्रः–ચૈત્ર ઘોડાની પેઠે જાય છે.

देवम् इव=देव+वत्=देववत् पश्यन्ति मुनिम्–મુનિને દેવની જેમ જુએ છે. દેવની જેમ માન આપે છે.

तत्र ૭/૧/૫૩ અને तस्य ૭/૧/૫૪ સૂત્ર દ્વારા છઠ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ वत् પ્રત્યયવાળામાં અવ્યયપણું થાય છે. ચૈત્રની જેવું ચૈત્રનું મુખ હોય છે અને મુક્તિમાં મુક્તિની જેવું શાન્તિમાં સુખ થાય છે.

॥ ૫૨ ॥ तसिः ६।३।२११

टान्तात्तुल्यधिग्र्यर्थे तसिः स्यात् । सुदान्मैकदिक् सुदामतो मेघः । आम् वक्ष्यते ।

તૃતીયાંત નામને તુલ્ય દિશા અર્થમા તસિ પ્રત્યય થાય છે.

तस्–सुदामतः विद्युत् – સુદામ પહાડ જે દિશામાં છે તે દિશામાં વીજળી થાય તે सुदामतः विद्युत् કહેવાય.

॥ ૫૩ ॥ क्त्वातुमम् १।१।३५

कत्वा–तुम्–अम्–इन्येतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । कर्तुम् । यावज्जीवम् । प्रत्ययाश्चैते वक्ष्यन्ते ।

જે શબ્દને त्वा, तुम् અને अम् પ્રત્યય લાગેલા હોય તે પ્રત્યેક શબ્દ અવ્યય ગણાય.

त्वा–कृ+त्वा=कृत्वा–કરીને–સબંધક ભૂતકૃદંત.

तुम्-कृ+तुम्=कर्तुम्-કરવા માટે હેત્વર્થકૃદંત.

अम् + जीव् + अम्=यावज्जीवम्- જીવે ત્યાં સુધી-સંબંધક ભૂતકૃદંત.

॥ ५४ ॥ गतिः १।१।३६

गतिसंज्ञमव्ययं स्यात् ।

આગળ ૩/૧/૨ થી ૩/૧/૧૭ સૂત્ર સુધી અમુક શબ્દોની 'ગતિ' સંજ્ઞાનું વિધાન કરેલું છે. જેટલા શબ્દો 'ગતિ' સંજ્ઞાવાળા હોય તે બધાની 'અવ્યય' સંજ્ઞા સમજવી.

अदःकृत्य-આ કરીને, આ પદમાં 'अदः' ની ૩/૧/૫ સૂત્ર વડે 'ગતિ' સંજ્ઞા થાય છે તેથી તેને અવ્યય સમજવું. અવ્યય સંજ્ઞા થવાને કારણે अदस्कृत्य એવો પ્રયોગ ન થાય પણ अदःकृत्य-'આ કરીને આ કરનારો છું' એમ વિચારે છે. અહીં ઉપદેશ નો અર્થ નથી. એ પ્રયોગ થાય. અહીં अतः कृ -कमि-कंसकुम्भ-कुशा-कर्णी-पात्रोऽनव्ययस्य ૨/૩/૫ સૂત્ર દ્વારા अदस्कृत्य न थयुं. ૨/૩/૫ સૂત્ર અવ્યયના र् નો स् કરવાનો નિષેધ કરે છે. અહીં अदः અવ્યય છે તેથી र् નો स् ન થાય પણ વિસર્ગ જ થાય.

॥ ५५ ॥ ऊर्याद्यनुकरण-च्वि-डाश्च गतिः ३।१।२

एते उपसर्गाश्च गतयः स्युस्ते च प्राग् धातोः

प्रयोज्याः । ऊरीकृत्य ऊररीकृत्य । खाट्कृत्य ।

ઊરી આદિ શબ્દો તથા કોઈ અવાજ વગેરેની નકલરૂપ શબ્દો, તથા इ (च्वि) પ્રત્યયવાળા શબ્દો, તથા આ (ડાચ્) પ્રત્યયવાળા શબ્દો અને ઉપર જણાવેલા વીશે ઉપસર્ગો–એ બધાની ગતિ સંજ્ઞા સમજવી. જેમની ગતિ સંજ્ઞા થાય તેમનો પ્રયોગ ધાતુની પહેલાંજ થાય, ધાતુની પછી નહીં તેમ ધાતુની વચ્ચે પણ નહીં.

ઊરી આદિ શબ્દો–

ઊરી–ઉરીકૃત્વા=ઊરીકૃત્ય–સ્વીકાર કરીને.

ઉરરી–ઉરરીકૃત્યા=ઉરરીકૃત્ય–સ્વીકાર કરીને

અનુકરણ–ખાટ્–ખાટ્કૃત્વા=ખાટ્કૃત્ય–'ખાટ્' એવા અવાજનું અનુકરણ કરીને.

અંતે च्वि–अशुक्ल शुक्लं कृत्वा =शुक्लीकृत्वा–शुक्लीकृत्य–ધોળું ન હોય તેને ધોળુ કરીને.

॥ ૫૬ ॥ कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे च्विः ७।२।१२६

कर्मार्थात् कृगा योगे कर्त्रर्थाच्च भ्वस्तियोगे प्रागभूततद्भावेच्विः स्यात्

કર્મસૂચક નામ સાથે कृ ધાતુનો સંબંધ હોય અને પ્રાગ્

અભૂતતદ્‌ભાવ એટલે પહેલાં જે ન થયેલું હોય પછી તે થયેલું છે એવો ભાવ જણાતો હોય તો તે કર્મવાચક નામને ચ્વિ પ્રત્યય થાય છે. તથા કર્તાવાચક નામને भू ધાતુ તથા अस् ધાતુના યોગમાં प्राग् अभुततद्‌भाव અર્થમાં ચ્વિ પ્રત્યય થાય છે. प्राग अभुततद्‌भाव આખા પદાર્થનો હોવો જોઈએ. પદાર્થના અંશનો નહીં.

કર્મવાચક–न शुक्लम् अशुक्लम्, अक्शुलं शुक्लं करोति इति शुक्ली करोति पटम्–જે વસ્ત્ર શુકલ ન હોય તેને શુકલ કરે છે.

કર્તાવાચક–न शुक्लः अशुक्लः, अशुक्लः शुक्लो भवति इति शुक्लीभवति पटः–જે વસ્ત્ર શુકલ ન હોય તે શુકલ થાય છે.

न शुक्लः अशुक्लः, अशुक्लः शुक्लः स्यात् इति शुक्ली स्यात् पटः–જે વસ્ત્ર શુકલ ન હોય તે શુકલ થાય છે.

अशुक्लं शुक्लं करोति एकदा–પસેલાં अशुकल હતું તેને એકવાર શુકલ કરે છે–એટલે પહેલાં આખો પદાર્થ અશુકલ હોય અને પછી શુકલ થયો હોય એવો અર્થ નથી, તેથી આ નિયમ ન થાય.

॥ ५७ ॥ ईश्च्वावर्णस्याऽनव्ययस्य ४।३।१११

अनव्ययस्यावर्णाऽन्तस्य च्वौ ईः स्मात् । अशुक्लं शुक्लं

करोति शुक्लीकरोति पटम् । मालीकरोति पुष्पाणि । अशुक्लः शुक्लो भवति–शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् ।

च्वि प्रत्यय लाग्ये। होय तो अव्यय सिवायना अ वर्णांत नामना अ के आ नो दीर्घ ई थई जाय छे.

शुक्ल+च्वि+स्यात्–शुक्ली+स्यात्=शुक्लीस्यात्–धोळुं न होय ते धोळुं थाय छे.

माला+च्वि+स्यात्–माली+स्यात्=मालीस्यात्–माळा न होय ते माळा थाय छे.

दिवाभूता रात्रिः–रात, दिवस जेवी छे, अहीं दिवा अव्यय छे. तेथी दिवीभूता न थाय.

॥ ५८ ॥ दीर्घश्चि-यङ्-यक्-क्येषु च ४।३।१०८

एषु चतुर्षु यादावाशिषि च स्वरस्य दिर्घः स्यात् । शुचीकरोति ।

च्वि प्रत्यय यङ् प्रत्यय, यक् प्रत्यय, अने क्यू प्रत्यय लागतां तथा आदिमां य कारवाळा आशीर्विभक्तिना प्रत्ययो लागतां धातुना अंतमां ह्रस्व स्वरनो दीर्घ स्वर थई जाय छे.

च्वि–शुचि + करोति = शुचीकरोति = अशुचिने शुची-पवित्र करे छे.

यङ – स्तु + य + ते = तोष्टु + यते = तोष्टूयते=તે ઘણી સ્તુતિ કરે છે.

यक् – मन्तु + य + ति = मन्तुयति (मन्तुयति)–તે રોષ કરે છે. (यक् માટે જુઓ ૩।૪।૮)

क्यन् – दधि + य + ति = दधीयति = તે દહીંને ઈચ્છે છે.

क्यङ् – भृश + य + ते – न भृशम् अभूशम्, अभूशं भृशं भवतीति भृशायते = જે ઘણું નથી, તે ઘણું થાય છે. (જુઓ ૩।૪।૨૯ સૂત્ર)

क्य् – स्तु + य + ते=स्तूयते (स्तूयते)=સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

आशीः = इ + यात् = ईयात् = તેજાઓ.

(५८ क) अरु-र्मन-श्चक्षु-श्चेतो-रहो-रजसां लुक्च्वौ ७।२।१२७, अरूकरोति । उन्मनीस्यात् ।

अरुस्, मनस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस् અને रजस् એ બધા શબ્દોને च्वि પ્રત્યય થાય છે. અને આ શબ્દોના અંતના स् નો લોપ થાય છે.

न अरुः अनरुः, अनरुः अरुः स्यात् = अरुस्यात् = ઘા થયો ન હોય અને ઘા થાય.

अरुकरोति = ઘા કરે છે. मनीस्यात् = મન હોય ને મન થાય. चक्षूस्यात् = આંખ ન હોય ને આંખ થાય. चतीस्यात् =

ચિત્ત ન હોય ને ચિત્ત થાય. રહીસ્યાત્ = ગુપ્ત ન હોય ને ગુપ્ત થાય. રજીસ્યાત્ = મેલું ન હોય ને મેલું થાય.

(૫૮ ख) इसुसोर्बहुलम् ७।२।१२८ लुप् । सर्पींकरोति नवनीतम् । धनूस्याद्वंशः ।

ચ્વિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે નામને લાગેલા ઇસ્ પ્રત્યય અને ઉસ્ પ્રત્યયના અંત્ય અક્ષરનો એટલે 'સ્' નો બહુલં લોપ થાય છે.

असर्पिः सर्पिः करोति इति सर्पीं करोति नवनीतम् = ઘી બન્યું નહોતું એવા માખણનું ઘી કરે છે.

अधनुः धनुः करोति धनुकरोति वंशः = વાંસડો ધનુષ્યરૂપે નહોતો તેને ધનુષ્ય કરે છે.

धनुर्भवति = ધનુષ્ય થાય છે. આ પ્રયોગમાં ચ્વિ પ્રત્યય નથી તેથી આ નિયમ નથી લાગતો.

(૫૮ ग) व्यञ्जनान्तस्यान्त ईः ७।२।१२९. बहुलम् । दृषदीभवति दृषद्भवति शिला ।

ચ્વિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે વ્યંજનાંત નામને અંતે ઈ બહુલં ઉમેરાય છે.

अदृषद् दृषद् भवति इति = दृषद् + ई + भवति = દૃષદીભવતિ શિલા = જે પત્થર રૂપ નથી તે શિલા – પત્થર – બને છે–પાણી પ્રવાહી છે છતાં હીમરૂપે પત્થર જેવું થઈ જાય છે.

न च भवति – दृषद् भवति शिला = शिला પથ્થર બને છે. અહીં અभूततद्भाव ने। अर्थ नहीं હોવાથી च्वि प्रत्यय न थये। अने तेथी अंते ई પણ न थये।.

॥ ५९ ॥ समयादिभ्योऽर्थविशेषे कृग्योगे यथायोगं डाज्वाच्यः ४।३।१०९

कालक्षेपे–समयाकरोति, अद्य श्वो वा पटं दास्यामीति कालक्षेपं करोति कुविन्दः अतिपीडने–सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति मृगम् । निष्कोषणे–निष्कुलाकरोति दाडिमम् । आनुकूल्ये–सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम् । प्रातिकूल्ये–दुःखाकरोति शत्रुम् । पाके–शूलाकरोति मांसम् । वपने–मद्राकरोति बालं नापितः । एवं क्षेत्रकर्षणे–द्वितीयाकरोति क्षेत्रम् । पटपटाकरोतीत्यादि ।

समयादि अर्थवाળામાં અર્થાત્ यापना – समय वीताववो – अर्थ જણાતો હોય અને कृ धातुनो योग होय तो समय शબ્દને डाच् प्रत्यय थाय छे.

समया करोति, अद्य श्वो वा पटं दास्यामिति = આજે અથવા કાલે પટ તૈયાર થયે આપીશ (આપી શકીશ) એમ કહીને કાલક્ષેપ – વધુકર કરે છે.

समय + डाच् = समयाकरोति – कालं क्षिपति = વખત વિતાવે છે.

समया करोति तन्तुवायः = વણકર વખત વીતાવે છે એટલે ગ્રાહકને કહે છે કે તને આજકાલમાં કપડું વણી આપીશ એમ કહીને વખત વિતાવે છે.

सपत्र + डाच् = सपत्राकरोति मृगम् = મૃગના શરીરમાં બાણ પેસાડી દે છે.

निष्पत्र + डाच् = निष्पत्रा करोति मृगम् = મૃગના શરીરમાંથી બીજી બાજુથી બાણ કાઢી લે છે.

निष्कुल + डाच् = निष्कुला करोति दाडिमम् = દાડમમાંથી બધાં દાણા કાઢી લે છે.

दुःख + डाच् = दुःखाकरोति शत्रुम् = શત્રુને ખરાબ/દુઃખી કરે છે.

प्रिय + डाच् = प्रियाकरोति गुरुम् = ગુરુને પ્રિય કરે છે.

सुख + डाच् = सुखाकरोति गुरुम् = ગુરુને સુખી કરે છે.

शुल+डाच्=शुलाकरोति मांसम् – માંસને લોઢાના સળિયામાં ભરાવી પકવે છે.

भद्राकरोति बालं नापितः – નાઇ/હજામ બાળકના પહેલી જ વાર મંગળરૂપ વાળ ઉતારે છે.–વાળ રહીત માથું કરે છે.

द्वितीय + डाच् – द्वितीयाकरोति क्षेत्रम् – ખેતરને બીજી વાર ખેડે છે.

पटत् करोति – पटपट + डाच् + करोति – पटपटा करोति – પટપટ કરે છે–અવ્યકત 'પટપટ' એમ અવાજ કરે છે.

पटपटा भवति – ५८५८ थाय छे.

पटपटा स्यात् – ५८५८ा थाय छे.

(५९ A) " धातेः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमातिवर्ज्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च " ३।१।१

एते त्वेकत्र धातावापञ्चभ्यः प्रयोज्याः । प्रसमभिव्याहरतीति ।

(अ) धातु साथे संबंध राभनार अने धातुना अर्थनुं द्योतन ४२नार के प्र, परा, अप, सम् वगेरे शब्दो छे तेने उपसर्ग समजवा. उपसर्ग धातुनी पहेलां ज आवे छे, पछी न आवे अने वच्चे पण न आवे एटले प्रणयति प्रयोगमां नयतिप्र न थई शके अने नयप्रति वा नप्रयति એમ પણ ન થાય, તેમ જ भायाँ प्रणियति वाऽयमां परिभायाँ णयति એમ પણ ન થઇ शके. ते नीचे प्रमाणे वीश उपसगो शास्त्रકારે જણાવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે.

प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभि व्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ।
उप आङिति विंशतिरेषसखे उपसर्गगणः कथितः कविभिः ॥१॥

'प्र' थी मांडीने 'अभि' सुधीना वीश उपसगो छे. प्रत्येक उपसगोना अनेकानेक अर्थो छे. तेमांना अही अमुक ज अर्थ नीचे मुजब आप्या छे.

प्र – आरंभ કરવો, પ્રબળતા, અતિશય, ઐશ્વર્ય વગેરે.

परा – વધ કરવો, ધર્ષણ પરાક્રમ, સંમુખ નહીં, અપ્રત્યક્ષ વગેરે.

अप – વર્જન, વિયોગ, ચૌર્ય, નિર્દેશ, અપલાપ કરવો વગેરે.

सम् – વચનની એકતા--સંવાદ, ભૂષણ, સાદૃશ્ય, યાંકવું, ક્રોધ, પ્રીતિ વગેરે.

अनु – સમીપતા, સાદૃશ્ય, અનુવર્તન, ભવિષ્ય, હીનતા, ઘણું ઘણું વગેરે.

अव – વિજ્ઞાન સ્પર્ધા, સમીપતા નિશ્ચય, પ્રાપ્તિ વગેરે.

निस् અથવા निर् – વિયોગ, અભાવ, પ્રાદુર્ભાવ, આદેશ વગેરે.

नि – અલ્પતા, સમૂહ, અધોભાવ, પ્રસન્નતા, બંધન, આશ્રય વગેરે

प्रति – ફરીફરીને ગ્રહણ કરવું, સાદૃશ્ય, વિનિમય-અદલાબદલી, સંમુખ વગેરે.

परि – અલ્પતા, ઘણું વધારે ભૂષણ, ચારે બાજુ થવું, પૂજા વગેરે.

उप – વર્જન, વારંવાર પ્રયત્ન, વાક્યનો અધ્યાહાર, પરીક્ષા, ક્ષય, સામર્થ્ય વગેરે.

अधि – અધિકાર, અધિષ્ઠાન, સહયોગ, બાધા, અધિકતા, સ્મરણ વગેરે,

अपि – અનુવૃત્તિ, અપેક્ષા, સમુચ્ચય, ગર્હા, આશીર્વાદ, પ્રશ્ન વગેરે.

सु – પૂજા, અતિશયતા, દૃઢતા, અકૃષ્ટ, અનુમતિ, સમૃદ્ધિ વગેરે.

दुस् અથવા दुर् – અલ્પતા, નિંદા, કષ્ટ, ઋદ્ધિનો અભાવ, અનિષ્ટ વગેરે.

वि – વિવિધતા, ભય, દૂર, કલહ, અનવસ્થાન, વ્યય વગેરે.

आङ् – મર્યાદા, પ્રાપ્તિ, લાભની ઇચ્છા, કષ્ટ, આરંભ વગેરે.

उत् અથવા उद् – પ્રબળતા, સંભવ, લાભ, પ્રકાશ, મોક્ષ, દર્શનીયતા વગેરે.

अति – પૂજા, અતિશયતા, અનુનતિ, અતિક્રમણ, અવજ્ઞા, સમૃદ્ધિ વગેરે.

अभि – સંમુખ, પાસે, વશીકરણ, પૂજા, વ્યાપ્તિ, ઇચ્છા વગેરે.

આ વીશ ઉપસર્ગો પૂર્વે કવિઓએ બતાવ્યા છે. અને આ ઉપસર્ગો ધાતુના અર્થોનું દ્યોતન કરે છે. તે જાણ્યું.

કેટલાક ઉપસર્ગોને લીધે ધાતુઓનો અર્થ બદલાઈ જાય છે, જેમ કે, हृ એટલે 'હરવું' અર્થ થાય છે, પણ આહાર, વિહાર, સંહાર, પ્રતિહાર, નિહાર, નોહાર, નિહારિકા એ બધા જ શબ્દો हृ ધાતુ ઉપરથી બનેલા છે, તેમ છતાં જુદા જુદા ઉપસર્ગ લાગવાથી ઉપસર્ગ સાથેના हृ ધાતુનો અર્થ બદલાઈ ગયો છે. आहार = ભોજન, विहार = આનંદની ક્રિયા, संहार = નાશ, प्रहार = ઘા કરવો, प्रतिहार = દ્વાર પાળનું કામ, निहार = શૌચ, नीहार = બરફ/હીમ, नीहारिका = આકાશ ગંગાના તારાઓ.

કેટલાક ઉપસર્ગો ધાતુના અર્થને અનુસરે છે. કેટલાક ઉપસર્ગો અર્થમાં વિશેષતા બતાવે છે અને કેટલાક પ્રયોગોમાં

તો ધાતુ સાથેના ઉપસર્ગોનો ખાસ કોઈ અર્થ જ હોતો નથી.

ઉપર જે પ્ર આદિ શબ્દો જણાવેલાં છે તેમાંના 'પૂજા' અર્થવાળા સુ અને અતિ, 'ગતિ' અર્થવાળા અધિ અને પરિ અને 'અતિક્રમ' અર્થવાળો અતિ-એટલા શબ્દો આ નિયમમાં લેવાના નથી. તેથી એ બધા એટલે સુ, અતિ, અધિ, પરિ અને અતિ એ પાંચ શબ્દો સૂત્રમાં જણાવેલાં અર્થમાં ઉપસર્ગ ન કહેવાય.

ઉપસર્ગ વિના – नयति = લઈ જાય છે.

ઉપસર્ગ સહિત – प्र + नयति = प्रणयति = સ્નેહ કરે છે.

परि + नयति = परिणयति = પરણે છે.

પ્ર તથા પરિ ઉપસર્ગ હોવાથી न् નો ण થઈ શકયો છે. वृक्षं वृक्षम् अभि सेकः = વૃક્ષે વૃક્ષે પાણી છાંટવું.-અહીં અભિ નો સંબંધ ધાતુ સાથે નથી પણ વૃક્ષ નામ સાથે છે તેથી અભિ ઉપસર્ગ ન કહેવાય. ઉપસર્ગ ન થયો તેથી અભિષેક રૂપ ન થાય.

સુસિક્ત ભવતા-તમે સારું છાંટયું. આ પ્રયોગમાં સુ પૂજા અર્થવાળો છે.

અતિસિક્ત ભવતા-તમે ખૂબ છાંટયું. આ પ્રયોગમાં અતિ અતિક્રમ અર્થનો સૂચક છે.

ઉપરના બન્ને પ્રયોગોમાં સુ અને અતિ ઉપસર્ગ ન કહેવાયાથી सुषिक्तम् તથા अतिषिक्तम् એ પ્રમાણે ન થયું.

अतिसिक्त्वा-ખૂબ-હદ બહાર-છાંટીને. અહીં 'અતિક્રમ' અર્થવાળો અતિ ઉપસર્ગ ન હોવાથી अतिषिच्य રૂપ થયું નથી.

(५९ B) भूषा-ऽऽदर-क्षेपेऽलं-सदसत् ३।१।४

ભૂષા-શણગાર અર્થના अलम् શબ્દને गति સંજ્ઞાવાળો સમજવો.

આદર-સત્કાર-અર્થના सत् શબ્દને गति સંજ્ઞાવાળો સમજવો.

ક્ષેપ-નિંદા-તિરસ્કાર-અર્થના असत् શબ્દને गति સંજ્ઞાવાળો જાણવો.

गति સંજ્ઞાવાળા આ ત્રણે શબ્દો ધાતુની પહેલાં જ વપરાય.

अलं कृत्वा – अलंकृत्य = શણગારીને

सत् कृत्वा – सत्कृत्य = સત્કાર કરીને

असत् कृत्वा – असत्कृत्य = તિરસ્કાર કરીને.

(५९ C) कणे मनस्तृप्तौ ३।१।६

તૃપ્તિ અર્થ જણાતો હોય તો कणे અને मनस् એ બે અવ્યયોને गति સંજ્ઞાવાળા સમજવાં.

कणे हत्वा – कणेहत्य पयः पिबति – ખૂબ ધરાઈને દૂધ અથવા પાણી પીએ છે.

मनः हत्वा – मनोहत्य पयः पिबति – ખૂબ ધરાઈને દૂધ અથવા પાણી પીએ છે.

(५९ D) तिरोऽन्तर्धौ ३।१।९

अन्तर्धि – छुपाईने જવાના – અર્થના तिरस् શબ્દને गति સંજ્ઞાવાળો સમજવો.

तिरः भूत्वा-तिरोभूय = छुपाई ने–संताई ने–अदृश्य थईने.

(५९ E) कृगो नवा ३।१।१०

अन्तर्धि અર્થના तिरस् શબ્દનો कृ धातु साथे संબંध होय तो तिरस् શબ્દની गति संज्ञा विકલ્પે સમજવી.

तिरः कृत्वा – तिरस्कृत्य अने तिरस्कृत्वा – અપમાન કરીને छूपुं राખीने.

(५९ F) मध्ये–पदे–निवचने–मनस्युरस्यनत्याधाने ३।१।११

अल्पाधान – ઉપશ્લેષ–પાસે વિશેષ ચોંટવું તથા આશ્રય– એ બે અર્થ સિવાયના અર્થ अनत्याधान કહેવાય. अनत्याधान અર્થવાળા मध्ये पदे निवचने मनसि અને उरसि એ બધા अव्ययोनो कृ धातुनी साथे संબંધ होय तो तेमनी गति संज्ञा विકલ્પે સમજવી.

मध्ये कृत्वा = मध्येकृत्य अने मध्येकृत्वा = મધ્યમાં કરીને.

मनसि कृत्वा = मनसिकृत्य અથવા मनसि कृत्वा = મનમાં કરીને–નિશ્ચય કરીને.

उरसि कृत्वा = उरसिकृत्य અથવા उरसि कृत्वा = હૃદયમાં ધારીને.

(५९ G) साक्षादादिः च्व्यर्थे ३।१।१४

साक्षात् આદિ શબ્દોની સાથે कृ ધાતુ જોડાયેલો હોય અને એ શબ્દો च्वि નો અર્થ જણાવતા હોય તો તેમની गति સંજ્ઞા વિકલ્પે સમજવી.

च्वि એટલે અભૂતતદ્ભાવ, અભૂતતદ્ભાવ એટલે જે અભૂત છે તેનો ભાવ.

અર્થાત્ પદાર્થની જે સ્થિતિ પહેલાં ન હોય તે જ સ્થિતિ પછી થાય.

असाक्षात् साक्षात् कृत्वा इति साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा = પહેલાં જે સાક્ષાત્ નહોતું તેને સાક્ષાત્ કરીને ગયો.

(५९ H) नित्य हस्ते-पाणावुद्वाहे ३।१।१५

વિવાહ અર્થ જણાતો હોય અને कृ ધાતુની સાથે સંબંધ હોય તો हस्ते અને पाणौ એ બે અવ્યયોની गति સંજ્ઞા नित्य થાય છે.

हस्ते कृत्वा इति हस्तेकृत्य = વિવાહ કરીને-હાથમાં ગ્રહણ કરીને.

पाणौ कृत्वा इति पाणौकृत्य = વિવાહ કરીને-હાથમાં ગ્રહણ કરીને.

हस्ते कृत्वा काण्डं गतः = કાંડને-ઝાડની ડાળને હાથમાં લઈ ને ગયો, અહીં 'વિવાહ' અર્થ નથી.

આ આખુ સૂત્ર गतिसंज्ञक જાણવું.

॥ ६० ॥ अव्ययस्य ३।२।७

अव्यायानां स्यादेर्लुप् स्यात् । स्वः प्रातरस्ति, पश्य, कृतमिति ।

પોતપોતાના મુખ્ય અર્થવાળા અવ્યરોને લાગેલી તમામ વિભક્તિઓનો લોપ થઈ જાય છે.

स्वर् + सि, अम्, आ વગેરે = स्वर् = स्वः = સ્વર્ગ, સ્વર્ગને, સ્વર્ગ વડે વગેરે.

प्रातर् + सि, अम्, आ વગેરે = प्रातर् = प्रातः = પ્રાતઃકાળ, પ્રાતઃકાળને, પ્રાતઃકાળ વડે વગેરે.

इति महोपाध्याय श्री कीर्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय श्री विनय विजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायामव्ययानि ।

अथ स्त्री प्रत्ययाः ।

अथ लिङ्गविशेषज्ञानाय स्त्री प्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते ।

॥ १ ॥ अजादेः २।४।१६

एभ्यः स्त्रियामाप् स्यात् । अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा ज्येष्ठा ॥ १ ॥

અજ વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગ બનાવવા હોય ત્યારે નારી જાતિનો સૂચક આ (आप्) લગાડવો.

अज + आ = अजा = બકરી एडक + आ = एडका = હરણી
बाल + आ = बाला = બાલિકા कुञ्च + आ = कुञ्चा = હંસી
અજ વગેરે શબ્દો નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સમજવાના છે.

अजा, एडका, अश्वा, चटका, मूषिका, कालिका, बाला, हौडा, पाका, बत्सा, मन्दा, विलाता, कन्या, मध्या, मुग्धा, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, पूर्वापहाणा, अपरायहाणा, संप्रहाणा, त्रिफला, कुञ्चा, देवविशा, उष्णिहा.

॥ २ ॥ अस्याऽयत्तत्क्षिपकादीनाम् ।२।४।११

आबेव परो यस्मात्तस्मिन्ननित्क्याप्परे यदादिवर्जस्यात इत्स्यात् । पाचिका कारिका मद्रिका । यदादिवर्जनाद् यका-सका-क्षिपकेत्यादौ नेत्वम् ।

यत्, तत् अने क्षिपक वगेरे शब्दो सिवायना बीजा शब्दोना अंत्य अ स्वरनो इ थाय छे, जो क प्रत्यय लागेलो होय तो जणावेलो क प्रत्यय, न निशानवाळा कप्न् के अकन् प्रत्ययनो अवयव न होवो जोईअे. तथा क प्रत्यय पछी सीधो आप् आवेलो होय पण विभक्ति न होवी जोईअे.

पाच + का = पाचिका = रांधनारी.
मद्र + का = मद्रिका = भद्र देशनी स्त्री.

जीव + का = जीवका = ઘણું જીવો, અહીં ન્ નિશાનવાળો અકન્ પ્રત્યય છે (अकन् માટે જુઓ ५/१/७०) તેથી इ न બોલાય.

यका = જે સ્ત્રી. यत् શબ્દને વર્જેલો છે.

सका = તે સ્ત્રી. तत् શબ્દને વર્જેલો છે.

क्षिपका = ફેંકનારી. क्षिपकादि ગણના શબ્દને વર્જેલો છે.

ध्रुवका = ધ્રુવ રહેનારી. क्षिपकादि ગણના શબ્દને વર્જેલો છે.

નીચે જણાવેલા પ્રમાણે क्षिपका વગેરે શબ્દોને સમજવા– આ શબ્દોનો મૂળ ધાતુ પ્રમાણે જે અર્થ થાય છે તે પણ સાથે જ આપેલ છે—

क्षिपका = ફેંકનારી
ध्रुवका = ગતિ કરનારી
धुवका = કંપનારી
चरका = ચરનારી કે ચાલનારી
चटका = ભેદ કરનારી
इष्टका = ઇચ્છનારી
एडका = સ્તુતિ કરનારી
हरका = પ્રેરણા કરનારી
करका = વિક્ષેપ કરનારી
अवका = રક્ષણ કરનારી
अलका = શોભનારી
दण्डका = દંડ કરનારી

पिष्पका = } ન્યાસ કારે આ
लह्का = } બે શબ્દોને ચિન્ત્ય કહેલા છે એટલે વિચારવા જેવા કહેલાં છે, અર્થ નથી આપેલો.

कन्यका = દીપનારી
मेनका = જાણનારી, માનનારી,
द्वारका = વરણ કરનારી
रेवका = ગતિ કરનારી
सेवका = સેવા કરનારી
धारका = ધારણ કરનારી
उपत्यका = પર્વતની તળેટી
अधित्यका = પર્વતનો ઉપરનો ભાગ

આ શબ્દોના જે રૂઢ અર્થો પ્રચલિત હોય તે કોશોમાંથી જોઈ લેવા.

॥ ३ ॥ इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे २।४।१०७

अनित्कि परे क्वचिदापः स्थाने इ-ह्रस्वौ वा । खट्विका, खट्वका, खट्वाका ।

જે આપ્ ની પૂર્વે માત્ર કા (ક + આપ્) જ આવેલો હોય પણ કોઇ વિભક્તિ આપેલી ન હોય એવા કા વાળા નામના કા ની પૂર્વના આ ને ઇ રૂપે વિકલ્પે થાય અથવા કા ની પૂર્વના આ ને હ્રસ્વરૂપે વિકલ્પે થાય એટલે અ રૂપે વિકલ્પે થાય.

સૂત્રમાં અનિત્કિ એવું પદ મૂકીને સૂત્રકાર એમ સૂચવે છે કે અહીં જે ક (કા) નો નિર્દેશ કરેલ છે તે ક, કપ્ન્ પ્રત્યયની કે અકન્ પ્રત્યયની સાથે સંબંધ ન રાખતો હોવો જોઈએ તથા આપ્ વાળા જે નામના આ નો ઇ કે અ થાય છે તે નામનો આપ્ અવિશેષણરૂપ નામથી અર્થાત્ અપુંલિંગાર્થક નામથી વિહિત કરેલો હોય તો આ નિયમ તેવા આપ્ ને ન લાગે.

ઇ – खट्वा + का = खट्विका = ખાટલી
અ – खट्वका = ખાટલો
ઇ કે અ ન થયો ત્યારે खट्वाका = ખાટલો.

सर्व + आ = सर्वा + अका = सर्वाका = सर्विका = આ પ્રયોગમાં 'सर्व' શબ્દનો અર્થ પુંલિંગરૂપ પણ થઇ શકે છે. અર્થાત્ सर्व શબ્દ વિશેષણરૂપ હોવાથી ગમે તે લિંગનો અર્થ સૂચવી શકે છે–सर्व શબ્દનો અર્થ પુંલિંગરૂપ પણ થાય છે માટે આ નિયમ ન લાગ્યો. પણ પહેલાં ગયેલા २/४/१११ નિયમ દ્વારા सर्वाका રૂપ બનેલ છે.

આ સૂત્રમાં अपुंसः એવો નિર્દેશ કરેલો છે તેનો અર્થ अपुमर्थक સમજવાનો છે. अपुमर्थक એટલે જે શબ્દનો અર્થ પુંલિંગી ન હોય તે.

પાણિનીય વ્યાકરણમાં अमाषितपुंस्क શબ્દ વપરાયેલ છે. (જુઓ ७/३/४८) अमाषितपुंस्क એટલે જે વડે પુમર્થક ભાષિત ન થતો હોય તે નામ. આ અર્થ જોતાં પ્રસ્તુતઃ સૂત્રમાં આચાર્યશ્રીએ વાપરેલ अपुंसः એ બન્ને નિર્દેશોનો અર્થ એક સરખો જ છે. અહીં ખાસ વાત એ છે કે મહર્ષિ પાણિનિએ મોટો શબ્દ વાપરેલ છે ત્યારે પ્રસ્તુત આચાર્યશ્રીએ નાનો શબ્દ વાપરીને સૂત્રના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરેલ છે.

॥ ४ ॥ क्वचिन्नेत्वम् २।४।११३

तारका ज्योतिः ।

આ સૂત્ર કોઇક ઠેકાણે વિશિષ્ટ નામ સહિત છે. तारका શબ્દ 'તારા' અર્થમાં तारिका રૂપે બનતો નથી, वर्णका શબ્દ

'ઓઢવાનું વિશેષ પ્રકારનું સૂતરનું વસ્ત્ર' અર્થમાં વર્ણિકા રૂપે બનતો નથી. અને અષ્ટકા શબ્દ 'પિતરોનું કર્મ' એવા અર્થમાં અષ્ટિકા રૂપે બનતો નથી.

तारका = તારા.

वर्णका = ઓઢવાનું સૂતરનું વિશેષ પ્રકારનું વસ્ત્ર–બનુસ.

अष्टका = પિતૃદેવતા સંબંધી કર્મકાંડ.

॥ ૫ ॥ स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादे र्ङीः २।४।१

स्वस्रादिर्जान्नान्तादृदन्ताच्च स्त्रियां ङीः स्यात् । राज्ञी । कर्त्री ।

નકારાંત નામને તથા ઋકારાંત નામને જ્યારે સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય ત્યારે તે નામને સ્ત્રીલિંગ સુચક ઈ (ङी) પ્રત્યય લગાડવાનો છે.

स्वसृ, दुहितृ, ननान्दृ, यातृ, मातृ, तिसृ, चतसृ શબ્દોને આ નિયમ ન લાગે.

સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય ત્યારે નામને ઈ પ્રત્યય લગાડવાનો છે એ હકીકત આ આખાય પાદમાં સમજવાની છે.

राजन् + ई = राज्ञी – રાણી. कर्तृ + ई = कर्त्री – કરનારી.

स्वसृ નું स्वस्र અને दुहितृ નું दुहितृ જ રહે છે, તેમનું

પ્રથમાનું એકવચન स्वसा અને दुहिता થાય છે પણ स्वस्री કે दुहित्री न थाय.

॥ ६ ॥ अधातूदितः २।४।२

आधातोरुदित ऋदितश्च स्त्रियां ङीः स्यात् । भवन्ती । पचन्ती ।

અધાતુરૂપ એવા उ નિશાનવાળા અને ऋ નિશાનવાળા પ્રત્યય કે અપ્રત્યય જે નામને છેડે આવેલા હોય તેવા નામને સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગનો સૂચક ई પ્રત્યય લગાડવો.

उ – भवतु = भवत् + ई = भवती – આપ–પોતે.

ऋ – पचतृ = पचन्त् + ई + पचन्ती – રાંધતી સ્ત્રી.

॥ ७ ॥ अञ्चः २।४।३

अञ्चन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् । प्राची उदीची ।

જેને છેડે अञ्च् હોય તેને સ્ત્રીલિંગ સૂચક ई પ્રત્યય કરવો.

प्र + अञ्च् + ई = प्राची – પૂર્વ દિશા.

उद् + अञ्च + ई = उदीची – ઉત્તર દિશા.

॥ ८ ॥ गौरादिभ्यो मुख्यान् ङीः २।४।१९

मुख्यागौरादिगणात् स्त्रियां ङीः स्यात् ।

મુખ્ય એવા ગૌર આદિ અકારાંત શબ્દોને સ્ત્રીલિંગી કરવા હોય ત્યારે નારી જાતિના સૂચક ઈ પ્રત્યય લાગે છે.

ગૌર + ઈ = ગૌરી – ગોરી

ગૌર વગેરે શબ્દો ઘણા જ વધારે છે તે અન્યથી જાણી લેવા.

॥ ૯ ॥ अस्य ङ्यां लुक् २।४।८६

स्पष्टम् । गौरी नदी । क्वचिद्यकारस्यापि–मत्सी ।

સ્ત્રીલિંગ સૂચક ઈ (ङी) પ્રત્યય લાગ્યા પછી અકારાંત નામના છેડાના અ નો લોપ થાય છે.

મદ્રચર + ઈ = મદ્રચર્+ઈ – મદ્રચરની સ્ત્રી. મત્સી = માંછલી.

॥ ૧૦ ॥ वयस्यनन्त्ये २।४।२१

अचरमे वयस्यदन्तात्स्त्रियां ङीः स्यात् । कुमारी किशोरी वधूटी । अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा । क्वचिद् नाम्नि ङीः । केवली मामकी ।

કાળે કરીને શરીરની જે અવસ્થા થાય તે વય કહેવાય. જે અકારાંત મુખ્ય નામ આવી છેલ્લી વયને ન સૂચવતું હોય પણ બીજી વયને સૂચવતું હોય અને તે નામને સ્ત્રીલિંગી કરવું હોય તો તેને નારીજાતિ સૂચક ઈ પ્રત્યય લાગે છે.

કુમાર+ઈ=કુમારી – કુમારી–કુંવારી. કિશોર+ઈ = કિશોરી–

ક્રિશે।૨ વયની. વઘૂટ+ઈ=વઘૂટી-વહુ થવા માટે ચેાગ્ય ઉંમરની. વૃદ્ધ+આ=વૃદ્ધા-વૃદ્ધ વયની-ધરડી-ડેાસી-આ શબ્દ છેલ્લી વયને સૂચવે છે તેથી આ લાગ્યેા, ઈ ન લાગ્યે।.કેવલ+ઈ=કેવલી-જ્યોતિઃ= પ્રકાશ. મામક+ઈ=મામકી-મામી-મામાની પત્ની/વહુ.

॥ ૧૧ ॥ નવા શેાણાદેઃ ૨।૪।૩૧

શેાણી શેાણા ।

શોણ આદિ શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવા હોય ત્યારે ઈ વિકલ્પે લાગે છે.

શોણ+ઈ=શોણી- લાલ. શોણ+આ=શોણા=ઈ ન લાગે ત્યારે. શોણ વગેરે શબ્દો નીચે પ્રમાણે સમજવાં- શોણ, ચણ્ડ, અરાલ, કમલ, કૃપણ, વિકટ, વિશાલ, વિશંકટ, ભરુજ, ધ્વજ, કલ્યાણ, ઉદાર, પુરાણ, બહુ વિશેષ નામ, વૃત્રહન્, ચન્દ્રભાગ નદીવાચક-વગેરે.

॥ ૧૨ ॥ इतोऽक्त्यर्थात् ૨।૪।૩૨

क्तयर्थ प्रत्ययान्तवर्जादिदन्तात्स्त्रियां ङीर्वा स्यात्। भूमी, भूमिः। धूली, धूलिः। राजी, राजिः "पद्धतेर्वा" । ૨।૪।૩૩ पद्धती, पद्धतिः। "शक्तेः शस्त्रे" ૨।૪।૩૪ शक्ती शक्तिः।

इदन्त- છેડે હ્રસ્વ ઇ કારવાળા- શબ્દોને નારીજાતિમાં

વાપરવા હોય ત્યારે ઈ વિકલ્પે લાગે છે, શબ્દના છેડાનો ઇ ક્તિ પ્રત્યયનો ન હોવા જોઇએ તથા ક્તિ પ્રત્યયની સમાન અર્થવાળા બીજા કોઈ પ્રત્યયનો પણ ન હોવા જોઇએ.

ભૂમિ+ઈ=ભૂમી, ભૂમિઃ–ભૂમિ. ધૂલિ+ઈ=ધૂલી, ધૂલિઃ–ધૂળ. રાજિ+ઈ=રાજી, રાજિઃ–પંક્તિ

૨/૪/૩૩ સૂત્રદ્વારા–પદ્ધતિ શબ્દને સ્ત્રીલિંગી બનાવવો હોય તો ઈ વિકલ્પે લાગે છે. પદ્+હતિ=પદ્ધતિ+ઈ=પદ્ધતી, પદ્ધતિઃ જ્યાં પદને આઘાત થાય તે રસ્તો અથવા પગ વડે આઘાત પામતો રસ્તો અથવા પંક્તિ.

૨/૪/૩૪ સૂત્ર દ્વારા શક્તિ શબ્દને 'શસ્ત્ર' અર્થમાં સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવો હોય તો વિકલ્પે ઈ લાગે છે.

શક્તિ+ઈ=શક્તી, શક્તિઃ= શસ્ત્ર–શક્તિ નામનું શસ્ત્ર.

કૃ+તિઃ (ક્વિબ) =કૃતિઃ= રચના–અહીં શબ્દના છેડાનો ઈ ક્તિ પ્રત્યયનો હોવાથી ઈ ન લાગ્યો તેથી કૃતિ+ઈ=કૃતી ન થયું.

॥ ૧૩ ॥ સ્વરાદુતો ગુણાદખરોઃ ૨।૪।૩૫

સ્વરાત્પરો ય ઉત્તદન્તાદ્ગુણવચનાત્ખરુવર્જનાત્સ્ત્રિયાં ङીર્વા સ્યાત્ । પટ્વી પટુઃ । વિભ્વી વિભુઃ । સ્વરાદિતિ કિમ્ ? । પાણ્ડુર્ભૂઃ । ગુણાદિતિ કિમ્ ? આખુઃ સ્ત્રી । ઉત ઇતિ કિમ્ ? શ્વેતા પટી । અખરોરિતિ કિમ્ ? । ખરુરિયમ્ ॥

"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" ॥ १ ॥

જે નામમાં સ્વર પછી આવેલા માત્ર એક જ વ્યંજન બાદ તરત જ હ્રસ્વ उ આવ્યો હોય એવા उકારાંત ગુણવાચી શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવો હોય ત્યારે ई વિકલ્પે લાગે છે. અહીં એક ખરુ શબ્દ ન લેવો.

पटु+ई=पटवी, पटुः-કુશલતાના ગુણવાળી.

विभु+ई=विभ्वी, विभुः-વ્યાપક અથવા સામર્થ્યરૂપ ગુણવાળી.

पाण्डुः भुमिः-ધોળી જમીન અહીં उ, સ્વર પછી નથી પણ ण्डू એવા બે વ્યંજન પછી છે તેથી ई ન લાગ્યો.

आखुः स्त्री-ઉંદરડી-અહીં आखु શબ્દ ગુણવાચી નથી.

खरुः इयम्-શ્વેત વર્ણવાળી આ-અહીં खरु શબ્દ વર્જ્યો છે તેથી ई ન લાગ્યો.

॥ १४ ॥ श्येतादिभ्यो वा ङीस्तद्योगे तो नश्च २।४।३६

श्येनी, श्येता । "क्रः पलितासितात" । पलिक्री । असिक्री ।

વર્ણવાચી श्येत, एत, हरित, भरत, रोहित-એ શબ્દોને

નારીજાતિમાં વાપરવા હોય ત્યારે ઈ વિકલ્પે લાગે છે અને ઈ લાગવા સાથે ત નો ન થાય છે.

શ્યેત+ઈ=શ્યેન+ઈ=શ્યેની–ધોળી. શ્યેત ને ઈ ન લાગે ત્યારે શ્યેત+આ=શ્યેતા થાય છે. એત નું એની–કાબરચીતરી. ઈ ન લાગે તો એતા. હરિત નુ હરિણી=હરી–નીલી. ઈ ન લાગે તો હરિતા. ભરત નું ભરણી=લાલ. ઈ ન લાગે તો ભરતા. રોહિત નું રોહિણો= લાલ. ઈ ન લાગે તો રોહિતા.

જ્યારે શ્યેત, એત વગેરે શબ્દો વર્ણવાચી ન હોય ત્યારે તેમને સ્ત્રીલિંગ સૂચક આ પ્રત્યય જ લાગે છે.

"ક્ર પલિતાસિતાત" રૂપ ૨/૪/૩૭ સૂત્ર દ્વારા પલિત અને અસિત શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવાના હોય ત્યારે ઈ વિકલ્પે લાગે છે. ઈ લાગતા સાથે ત નો ક્ન થાય છે. પલિત+ઈ=પલિક +ઈ=પલિક્ની–પળિયાવાળી ઘરડી સ્ત્રી. ઈ ન લાગે ત્યારે પલિત +આ=પલિતા.

અસિત+ઈ=અસિક+ઈ=અસિક્ની–જે ગાય નાની હોવા છતાં ગર્ભને ધારણ કરે તે ગાય અથવા અંતઃપુરમાં નિભાયેલી દૂતી. ઈ ન લાગે તો અસિત+આ=અસિતા.

॥ ૧૫ ॥ असह-नञ्-विद्यमान-पूर्वपदात्स्वाङ्गाद-क्रोडादिभ्यः २।४।३८

सहादिवर्जं पूर्वपदं यस्य ततः क्रोडादिवर्जाददन्तात्स्वा-

ङ्गात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । पीनस्तनी पीनस्तना । अतिकेशी, अतिकेशा माला । सहादिवर्जनात् सहकेशा. अकेशा, विद्यमान-केशा । अक्रोडादिभ्यः इति किम् ? सुक्रोडा सुवाला । स्वाङ्गा-दिति किम् ? बहुशोफा, सुज्ञाना ॥

अविकारोऽद्रव्यं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ।
च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ २ ॥

પ્રાણીમાં રહેલું [જે સ્વાંગ હોય તે ગમે ત્યારે પ્રાણીમાં જ રહેલું હોવું જોઈએ.] પ્રાણીનું પોતાનું અંગ તેને સ્વાંગ સમજવું, પણ તે અંગ સોજા [શોફ એટલે સોજા–સોજા વિકાર-રૂપ છે.] વગેરે વિકારરૂપ ન હોય, કફ [કફ પ્રવાહી છે.] વગેરે પ્રવાહી દ્રવરૂપ ન હોય, જે સ્વાંગ હોય તે દૃશ્ય [જ્ઞાન અમૂર્ત છે]–મૂર્ત્ત–હોવું જોઈએ તથા કદાચ પ્રાણીનું અંગ [વાળ પ્રાણીથી છુટા પડી ગયા હોય તો પણ સ્વાંગ જ ગણાય.] પ્રાણીથી છુટું પડી ગયું હોય તો પણ સ્વાંગ કહેવાય અને પ્રાણીના સ્વાંગ જેવું મૂર્તિ [પ્રતિમા સારા મુખવાળી હોય]–પ્રતિમા–વગેરેમાં મુખ કે હાથ વગેરે હોય તે પણ સ્વાંગ કહેવાય.

જેને છેડે સ્વાંગવાચી શબ્દ હોય એવા સમાસવાળા અકારાન્ત શબ્દને નારીજાતિમાં વાપરવો હોય ત્યારે ઈ વિકલ્પે લાગે છે. અહીં અકારાન્ત શબ્દની પૂર્વમાં સહ, નઞ્ (નિષેધ-વાચક અ) અને વિદ્યમાન શબ્દો ન હોવા જોઈએ. સ્વાંગવાચી ક્રોડ વગેરે શબ્દોને આ નિયમ ન લાગે. ક્રોડ વગેરે શબ્દો

નીચે પ્રમાણે છે. ક્રોડ, ખુર, ગુદ, શફ, વાલ અથવા બાલ (વાળ) ભાલ, ગલ, ભગ, ઉખ, ગોખ, કર, ભુજ વગેરે. પીનસ્તન+ ઈ=પીનસ્તની ઈ ન લાગે ત્યારે. પીનસ્તના–પુષ્ટ સ્તનવાળી. અતિકેશ+ઈ=અતિકેશી ઈ ન લાગે ત્યારે અતિકેશા માલા–કેશો–વાળો–કરતાં લાબી માળા.

ઉપરના બન્ને પ્રયોગોમાં સ્તન અને કેશ શબ્દો સ્વાંગવાચી છે.

સહકેશ+આ=સહકેશા – કેશસહિત. અકેશ+આ=અકેશા–કેશ વગરની. વિધમાનકેશ+આ=વિધમાનકેશા–વિધમાન કેશવાળી. પૂર્વપદમાં સહ, અ અને વિધમાન એ ત્રણે શબ્દોનો નિષેધ કરેલો હોવાથી સહકેશા વગેરેમાં ઈ ન લાગ્યો. સુવાલ+આ=સુવાલા–સારા વાળવાળી. સુક્રોડ+આ=સુક્રોડા–સારા ખોળાવાળી કલ્યાણક્રોડ+આ=કલ્યાણક્રોડા–કલ્યાણ રૂપ ખોળાવાળી પીનગુદ + આ = પીનગુદા–પુષ્ટ ગુદાવાળી. દીર્ઘવાલ+આ=દીર્ઘવાલા–મોટા–લાંબા વાળવાળી.

આ પાંચે પ્રયોગોમાં છેડે ક્રોડ આદિ શબ્દો છે. સૂત્રમાં તેનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ઈ લાગ્યો નથી.

બહુશોફ+આ=બહુશોફા–બહુ સોજાવાળી. બહુજ્ઞાન + આ = બહુજ્ઞાના–બહુ જ્ઞાનવાળી. બહુયવ+આ=બહુયવા–શરીરમાં જવના ઘણા નિશાનાવાળી.

આ પ્રયોગમાં શોફ, જ્ઞાન અને યવ શબ્દો સ્વાંગસૂચક નથી તેથી ઈ ન લાગ્યો.

॥ १६ ॥ नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाङ्ग-गात्रकण्ठात् २।४।३९

सहादिवर्जपूर्वपदेभ्यः एभ्यः स्वाङ्गेभ्यः स्त्रियां ङीर्वा स्यात्। सुनासिकी सुनासिका। नियमसूत्रमिदम्, तेनान्येभ्यो बहुस्वरेभ्यः संयोगोपान्त्येभ्यश्च ङीर्न स्यात्। सुललाटा। सुपार्श्वा "नखमुखादनाम्नि वा"। सुनखी सुनखा। सुमुखी सुमुखा। नाम्नि तु शूर्पणखा। "पुच्छात्"। तथा। दीर्घपुच्छी दीर्घपुच्छा। कबरादिपूर्वान्नित्यम्—कबरपुच्छी। "क्रीतात्करणादेः"। अश्वक्रीती। "क्तादल्पे"। अभ्रविलिप्ती द्यौरित्यादि। "सपत्न्यादौ"। ङींर्नोन्तादेशश्च। सपत्नी। एकपत्नी। "ऊढयाम्"। पत्नी। पाणिगृहीतीति"। पतिवत्नी। अन्तर्वत्नी। एवं दृढपत्नि। दृढपतिः। ग्रामपत्नी, ग्रामपतिः।

સમાસમાં આવેલા નાસિકા, ઉદર, ઓષ્ઠ, જઙ્ઘા, દન્ત, કર્ણ, શૃઙ્ગ, અઙ્ગ, ગાત્ર અને કણ્ઠ એવા સ્વાંગવાચી શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવા હોય ત્યારે ઈ વિકલ્પે લગાડવો. અહીં પણ સહ, અ (નિષેધવાચી) અને વિદ્યમાન શબ્દો પૂર્વપદમાં ન હોવા જોઈએ.

સુનાસિક+ઈ=સુનાસિકી ઈ ન લાગે ત્યારે સુનાસિકા=સારા નાસિકા/નાકવાળી.

ઉદર, ઓષ્ઠ, જઙ્ઘા આદિ વગેરેના અર્થો સાધી લેવા.

આ સૂત્ર એવો નિયમ સૂચવે છે કે, બહુસ્વરવાળા સ્વાંગવાચી શબ્દોને ઈ લગાડવો હોય તો નાસિકા અને ઉદર સિવાય બીજે ન લગાડવો, જેમ કે સુલલાટા–અહીં લલાટ શબ્દ સ્વાંગવાચી હોવા છતાં તેને ઉપરના સૂત્રથી ઈ ન લાગે.

વળી, બીજો નિયમ એ પણ સૂચવે છે, કે જે શબ્દોને છેડે સંયોગવાળા અક્ષરો છે તેમને જો ઈ લગાડવો હોય તો જઙ્ઘા. દન્ત, કર્ણ, શૃઙ્ગ, અઙ્ગ, ગાત્ર અને કણ્ઠ શબ્દોને જ લગાડવો, બીજે કયે ય ન લગાડવો. આ નિયમથી સુપાર્શ્વા=સારા પડખાવાળી–શબ્દને ઉપરના સૂત્રથી પણ ઈ ન લાગે. આ રીતે ઉપર જણાવેલ નિયમો સૂચવવા આ સૂત્ર જુદું કર્યું છે.

(૫) નખમુખાદનાસ્મિ વા ૩૫ ૨/૪/૪૦ સૂત્ર દ્વારા–સમાસમાં આવેલા સ્વાંગવાચી નખ અને મુખ શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવા હોય ત્યારે ઈ પ્રત્યય લગાડવો. જો કોઈનું નામ ન હોય તો આ સૂત્રમા સહ અ (નિષેધવાચી) અને વિધમાન શબ્દો પૂર્વપદમાં ન હોવા જોઈએ એમ સમજવું.

સુ+નખ+ઈ=સુનખી, સુનખા–સારા નખવાળી.
સુ+મુખ+ઈ=સુમુખી, સુમુખા–સારા મુખવાળી
શૂર્પનખ+આ=શુર્પણખા રાવણની બહેનનું નામ.

ઉપરના પ્રયોગમાં વિશેષ નામ છે તેથી આ પ્રયોગમાં નખી પ્રયોગ ન થાય

( ) પુચ્છાત્ ૩૫ ૨/૪/૪૧ સૂત્ર દ્વારા–સમાસમાં આવેલાં

સ્વાંગવાચી પુચ્છ શબ્દને સ્ત્રીલિંગ કરવો હોય તો ઈ વિકલ્પે લાગે છે. અહીં પણ સહ, અ (નિષેધવાચક) અને વિદ્યમાન શબ્દો પૂર્વપદમાં ન હોવા જોઈએ એમ સમજવું.

દીર્ઘપુચ્છ+ઈ=દીર્ઘપુચ્છી, દીર્ઘપુચ્છા–લાંબી પુંછડીવાળી.

(C) कबरादिपूर्वान्नित्यम् ૩૫ ૨/૪/૪૨ સૂત્ર દ્વારા–સમાસમાં આવેલા કબર, મણિ, વિષ અને શર શબ્દો પછી રહેલા પુચ્છ શબ્દને સ્ત્રીલિંગ કરવો હોય તો ઈ પ્રત્યય લાગે છે.

કબર+પુચ્છ+ઈ=કબરપુચ્છી–વાંકા પુંછડાવાળી, કાબરચીતરા પુંછડાવાળી. આ રીતે મણિ, વિષ વગેરેના રૂપો સાધી લેવા.

(D) क्रीतात्करणादेः ૩૫ ૨/૪/૪૪ સૂત્ર દ્વારા–કરણ–સાધક–વાચક શબ્દ પછી સમાસમાં આવેલા અકારાંત ક્રીત શબ્દને સ્ત્રીલિંગ કરવો હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગ સૂચક ઈ લાગે છે.

અશ્વક્રીત+ઈ=અશ્વક્રીતી–ઘોડા વડે ખરીદ કરેલી.

અશ્વેન ક્રીતા=ઘોડા વડે ખરીદેલી–આ પ્રયોગમાં અશ્વ કરણ હોવા છતાં અશ્વ અને ક્રીત શબ્દોનો સમાસ નથી તેથી ઈ ન થયો.

(E) क्तादभ्ये ૩૫ ૨/૪/૪૫ સૂત્ર દ્વારા–કરણ–સાધન–વાચક નામ પછી સમાસમાં આવેલા તથા છેડે क्त પ્રત્યયવાળા શબ્દને સ્ત્રીલિંગ બનાવવો હોય તો સ્ત્રીલિંગસૂચક ઈ લાગે છે, જો અલ્પ અર્થનું સૂચન હોય તો

अभ्र+विलिप्त+ई=अभ्रविलिप्ती द्यौः—ओछां वादळोवाळुं आकाश.

(F) सपत्न्यादौ ३५ २/४/५० सूत्र द्वारा—सपत्नी वगेरे शब्दोमां पति शब्दने ई लागवा साथे त् पछी न् नो आगम पण थयेलो समजवो.

सपति+ई=सपत्+न्+ई=सपत्नी—जेनो पति समान छे. शोकय.

एकपति+ई=एकपत्+न्+ई=एकपत्नी—जेने एक पति छे.

(G) ऊढायाम् ३५ २/४/५१ सूत्र द्वारा—'परणेली स्त्री' अर्थने सूचववो होय त्यारे पति शब्दने ई लागे छे. अने त् पछी न् नो आगळ थाय छे

पति+ई=पत्+न्+ई=पत्नी—पत्नी—परणेली स्त्री.

(H) पाणिगृहीतोति ३५ २/४/५२ सूत्र द्वारा—परणेली स्त्री. अर्थने सूचवनारा पाणिगृहीती वगेरे शब्दोने ई लागेल छे.

पाणिगृहीत+ई=पाणिगृहीती—अग्निनी साक्षीए जेना हाथनुं ग्रहण करेल छे ते परणेली स्त्री.

पाणिगृहीता अन्या—बीजी स्त्री एटले विधिपूर्वक अग्निनी साक्षीए जेना हाथनुं ग्रहण करेल न होय पण गमे तेम जबरजस्ती वगेरे द्वारा ग्रहण करेल होय तेवी स्त्री पाणिगृहीता कहेवाय, अही पाणिगृहीती न थाय.

(I) पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्या—गर्भिण्योः ३५ २/४/५३ सूत्र

द्वारा–पतिवत्नी शब्दने भार्या–अविधवा–अर्थमां समजवानो छे अने तेना छेल्लो वत्नी अंश पती ना वत्नी थई ने थयेलो छे. अन्तर्वत्नी शब्दने गर्भिणी अर्थमां समजवानो छे अने तेने छेल्लो वत्नी अंश पति शब्दने ई लाग्या पछी त् ना त्न् थवाथी थयेलो छे.

पतिः यस्याः अस्ति सा पतिमती–पतिवत्नी–पतिवाळी स्त्री–अविधवा–सोहागण-स्त्री.

अन्तः पतिः यस्याः सा अन्तर्+पति=अन्तर्वती-अन्तर्वत्नी –गर्भिणी स्त्री.

अन्त पतिः यस्याः सा अन्तर्वत्नी–जेणीमां पतिनो प्रवेश थयेलो छे ते गर्भिणी स्त्री.

(J) पत्युर्नः ३५ २/४/४८ सूत्र द्वारा–बहुव्रीहि समासमां मुख्य अर्थवाळो पति शब्द छेडे होय अने तेने स्त्रीलिंगमां वापरवो होय तो ई विकल्पे लागे छे अने ई लागवा साथे त् ने अंते आगम३५ न् उमेराय छे एटले त् ने बदले त्न् बोलाय छे.

दृढपति+ई=दृढपत्+न्+ई=दृढपत्नी, दृढपतिः–जेनो पति दृढ छे एवी स्त्री

(K) सादेः ३५ २/४/४९ सूत्र द्वारा–पूर्वपदवाळा पति शब्दने स्त्रीलिंगी बनाववो होय त्यारे ई विकल्पे लागे छे. ई थवा साथे त् ने अंते आगम३५ न् उमेराय छे.

ग्राम+पति+ई=ग्रामपत्+न्+ई=ग्रामपत्नी ग्रामपतिः – ગામના પતિની સ્ત્રી–પત્ની

॥ १७ ॥ जातेरयान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात् २।४।५४

यान्तादिवर्जाज्जातिवाचिनोऽदन्तास्त्रियां ङीः स्यात् ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ ३ ॥

कुक्कुटी । ब्राह्मणी । नाडायनी । कठी । यान्तादिवर्जनं किम् ? । क्षत्रिया । खट्वा । शूद्रा । क्वचित् नित्यस्त्रीजातेरपि– ओदनपाकी । शङ्खपुष्पी । पूगफली । दर्भमूली । औषधि-विशेषा एते ।

જાતિવાચી અકારાંત શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવો હોય ત્યારે ઈ પ્રત્યય લગાડવાના છે પણ એ શબ્દ છેડે ય વાળો ન હોવો જોઈએ એટલે શબ્દને છેડે પ્રત્યક્ષ ય ન હોવો જોઈએ. ય આવીને લોપાઈ ગયો હોય તેવું નામ તો અહીં લઈ શકાય છે. વળી, એ શબ્દ નિત્ય સ્ત્રીજાતિવાચક ન હોવો જોઈએ તથા શૂદ્ર શબ્દ ન હોવો જોઈએ.

कुक्कुट+ई=कुक्कुटी–કુકડી. ब्राह्मण+ई=ब्राह्मणी–બ્રાહ્મણની સ્ત્રી. नाडायन+ई=नाडायनी નડની છોકરી. कठ+ई=कठी–કઠ ગોત્રની સ્ત્રી. य–क्षत्रिया=क्षत्रियની સ્ત્રી. આ શબ્દને છેડે સાક્ષાત્ ય હોવાથી

ई न લાગ્યો એટલે ક્ષત્રિયી પ્રયોગ ન થાય. નિત્ય સ્ત્રી खट्वा= ખાટલો–આ શબ્દ નિત્ય સ્ત્રીજાતિવાચી છે તેથી खट्वी રૂપ ન થાય.

शूद्र-शूद्रा=शूद्र સ્ત્રી–शूद्र શબ્દનો નિષેધ કરેલ છે તેથી शूद्री ન થાય.

ओदनपाक+ई=ओदनपाकी–કાંટાશેળીયો નામની વનસ્પતિ. આ પ્રયોગ પાક–કર્ણ–પર્ણ–વાલાન્તાત્ સૂત્ર ૨/૪/૫૫ દ્વારા પાક, કર્ણ, પર્ણ અને વાલ શબ્દો સમાસમાં છેડે આવેલા હોય તો અને એ જાતિવાચી શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવા હોય ત્યારે ई લાગે છે. તેથી ओदनपाकी સિદ્ધ થયું.

शङ्खपुष्प+ई=शङ्खपुष्पी–એક પ્રકારની ઔષધિ. આ પ્રયોગ असत्–काण्ड–प्रान्त–शतैकाञ्चः पुष्पात् સૂત્ર ૨/૪/૫૬ દ્વારા સમાસમાં આવેલા જાતિવાચક पुष्प શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવો હોય ત્યારે ई લાગે છે. શરત એ કે, એ સમાસમાં પૂર્વપદમાં सत्, काण्ड, प्रान्त, शत, एक અને प्र વગેરે સાથે अञ्च એટલા શબ્દો ન હોવા જોઈએ તેથી शङ्खपुष्पी સિદ્ધ થયું.

पूगफली–पूगफल+ई=पूगफली–એ પ્રકારની ઔષધિ. આ પ્રયોગ असम्–भस्त्रा–ऽजिनैक–शण–पिण्डात् फलात् સૂત્ર ૨/૪/૫૭ દ્વારા સમાસમાં આવેલા જાતિવાચક फल શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવો હોય ત્યારે ई લાગે છે શરત એ કે, એ સમાસમાં પૂર્વપદમાં सम्, भस्त्रा, अजिन, एक, शण અને पिण्ड શબ્દો ન હોવા જોઈએ તેથી पूगफली સિદ્ધ થયું.

दर्भमूल+ई=दर्भमूली–એક પ્રકારની ઔષધિ. આ પ્રયોગ અનઙો મૂલાત્ સૂત્ર ૨/૪/૫૮ દ્વારા સમાસમાં આવેલા જાતિવાચી મૂલ શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવા હોય ત્યારે ઈ લાગે છે પણ મૂલ શબ્દ પહેલાં નિષેધ સૂચક અ ન હોવો જોઈએ તેથી દર્ભમૂલી સિદ્ધ થયું.

॥ १८ ॥ धवाद्योगादपालकान्तात् २।४।५९

पालकान्तवर्जात्संबन्धतः स्त्रीवृत्तेर्धवनाम्नो ङीः स्यात्। प्रष्ठस्य भार्या प्रष्ठी। गणकी। अपालकान्तादिति किम्? गोपालिका। *धवयोगोऽनुवर्त्तनीयः पञ्चसूत्र्याम्।

ધવ–ભર્તા. ધવ–ભર્તા–ના સંબંધને લીધે બનેલો (જેમ કે–વાણિયા ઉપરથી વાણિયાણ, ધોબી ઉપરથી ધોબણ) એટલે જે શબ્દ પતિવાચક છે, તે જ શબ્દ સ્ત્રીવાચક થયેલ હોય એવો શબ્દ, એવા અકારાંત શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવો હોય તો ઈ લાગે છે. માત્ર જે શબ્દને ઈ લાગનાર હોય તે શબ્દને છેડે પાલક શબ્દ ન જોઈએ. પ્રષ્ઠ+ઈ=પ્રષ્ઠી–પ્રષ્ઠ નામના પતિની સ્ત્રી. પ્રષ્ઠ=આગળ ચાલનાર, પ્રષ્ઠી–આગળ ચાલનાર–આગેવાન સ્ત્રી.

ગણક+ઈ=ગણકી–ગણક નામના પતિની સ્ત્રી. ગણકની–ગણનારની સ્ત્રી. ગોપાલક + આ = ગોપાલિકા – ગોવાલણ – આ પ્રયોગમાં છેડે પાલક શબ્દ છે. અને સૂત્રમાં પાલક શબ્દને

વર્જેલો છે તેથી ઈ ન લાગ્યો, એટલે गोपालकी પ્રયોગ ન થાય.

॥ १९ ॥ पुतक्रतु-वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसिदादै च २।४।६०

एभ्यः पञ्चभ्यो ङीस्तद्योगेऽन्तस्यैः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी ।

પૂતક્રતુ; વૃષાકપિ, અગ્નિ. કુસિત અને કુસીદ આ પાંચે શબ્દો પતિના વિશેષનામરૂપ છે. હવે એ શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરવા હોય ત્યારે ઈ પ્રત્યય લાગે છે અને ઈ લાગતા એ પાંચે શબ્દોના અંતના સ્વરનો ઐ બોલાય છે.

પૂતક્રતુ+ઈ = પૂતક્રતૈ + ઈ = પૂતક્રતાયી – પૂતક્રની (ઇન્દ્ર) સ્ત્રી. બાકીના ચારે શબ્દોના ઉદાહરણો સાધી લેવા.

॥ २० ॥ मनोरौ च वा २।४।६१

मनोर्ङीर्वा तद्योगे औरैश्च स्याताम् । मनायी । मनावी । मनुः ।

મનુ નામ પતિના વિશેષનામરૂપ છે, 'મનુ ની સ્ત્રી' એવા અર્થમાં જ્યારે મનુ શબ્દ વાપરવો હોય ત્યારે તેને સ્ત્રીત્વસૂચક ઈ વિકલ્પે લાગે છે અને ઈ લાગવાની સાથે મનુના उ નો ઐ તથા औ થઈ જાય છે.

मनु+ई=मनै+ई=मनायी–भनायी=भनुनी स्त्री.

मनु+ई=मनौ+ई=मनावी–भनुनी स्त्री. मनु :– भनुनी स्त्री.

॥ २१ ॥ वरुणेन्द्र-भव-शर्व-रुद्र-मृडादान्चान्तः २।४।६२

एभ्यः षड्भ्यो ङीस्तद्योगे आन्चान्तः । वरुणानी । इन्द्राणी ।

પતિના નામ ઉપરથી સ્ત્રીવાચી થયેલા વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર, ભવ, શર્વ અને મૃડ શબ્દોને સ્ત્રીલિંગ સૂચક ઈ લાગે છે અને ઈ લાગવા સાથે એ શબ્દોને અંતે આન્ આગમ ઉમેરાય છે.

વરુણ+ઈ=વરુણ+આન્+ઈ=વરુણાની–વરુણની પત્ની.

ઇન્દ્ર+ઈ=ઇન્દ્ર+આન્+ઈ=ઇન્દ્રાણી–ઇંદ્રની પત્ની.

એવી જ રીતે રુદ્ર, ભવ, શર્વ અને મૃડ વિગેરેના રૂપો સાધિ લેવા.

॥ २२ ॥ मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा २।४।६३

एभ्यस्त्रिभ्यो ङीस्तद्योगे च आन्अन्तो वा । मातुलानी मातुली । क्षुभ्नादि पाठान्न णत्वम्–आचार्यानी आचार्यी । उपाध्यायानी उपाध्यायी । "सूर्यादेवतायां वा" ङीस्तद्योगे

चानन्तः । सूर्याणी सूर्या । "आर्यक्षत्रियाद्वा" । आर्याणी आर्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया ।

પતિના નામ ઉપરથી સ્ત્રીવાચી થયેલા માતુલ, આચાર્ય, उपाध्याय शब्दोने स्त्रीलिंग सूचक ई विकल्पे लागे छे अने ई लागवा साथे शब्दने अंते आन् आगम उमेराय छे.

मातुल+ई=मातुल+आन्+ई=मातुलानी, मातुली- मामी.

आचार्य+ई=आचार्य + आन् + ई + आचार्यानी, आचार्यी- आचार्यनी स्त्री.

उपाध्याय+ई=उपाध्याय+आन्+ई=उपाध्यायानी, उपाध्यायी- उपाध्यायणु-ओझणु

सूर्य+ई=सूर्य+आन्+ई=सूर्याणी, सूर्या-सूर्यनी देवરૂપ स्त्री आ प्रयोग सूर्यदेवतायां वा રૂપ २/४/९४ द्वारा जो सूर्यनी स्त्री देवરૂપ होय तो पतिना नाम ઉપરથી स्त्रीवाची थयेला सूर्य शब्दने स्त्रीलिंग सूचक ई विकल्पे लागे छे. अने ई लागवा साथे सूर्य शब्दने अंते आन् आगम उमेराय छे जेथी सूर्याणी, सूर्या એ सिद्ध थाय छे.

आर्य+ई=आर्य+आन्+ई=आर्याणी, आर्या- કોઈ स्त्रीनुं विशेष नाम.

क्षत्रिय+ई=क्षत्रिय+आन्+ई=क्षत्रियाणी, क्षत्रिया-કોઈ स्त्रीनुं विशेष नाम.

ઉપરના બન્ને પ્રયોગો આર્યક્ષત્રિયાદ્વા ૩૫ સૂત્ર ૨/૪/૬૬ દ્વારા આર્ય અને ક્ષત્રિય શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરતી વખતે વિકલ્પે ઈ લાગે છે અને ઈ લાગવા સાથે જે શબ્દોને અંતે આન્ આગમ ઉમેરાય છે. તેથી તે દ્વારા આર્યાણી આર્યા અને ક્ષત્રિયાણી ક્ષત્રિયા એ સિદ્ધ થયું.

॥ २३ ॥ यव-यवना-ऽरण्य-हिमाद्दोष-लिप्युरु-महत्त्वे २।४।६५

एभ्यश्चतुर्भ्यो यथासङ्ख्यं दोषादौ गम्ये ङीः स्यात्, ङीयोगे चानन्तः । यवानां दोषो यवानी । यवनानां लिपिर्यवनानी । उरु अरण्यं अरण्यानी । महद्धिमं हिमानी । "यञो ऽायन् च वा" । गार्ग्यायणी, गार्गी । ❀एवमन्यत्रापि यथायोगम् ।

'દોષ' અર્થ જણાતો હોય તો यव શબ્દને, 'લિપિ' અર્થ જણાતો હોય તો यवन શબ્દને, 'વિશાળતા રૂપ' અર્થ સૂચવાતો હોય તો अरण्य શબ્દને અને 'મહત્વરૂપ' અર્થ સૂચવાતો હોય તો હિમ શબ્દને ઈ લાગે છે અને ઈ લાગવા સાથે એ શબ્દને અંતે आन् આગમ ઉમેરાય છે.

यव+ई=यव+आन्+ई=यवानी–दूषिताः यवाः– દૂષિત यव– બગડી ગયેલા જવ. यवन+ई=यवन+आन्+ई=यवनानी–यवनानाम् लिपिः–यवनોની લિપિનું નામ. अरण्य + ई = अरण्य + आयन्+ई=

अरण्यानी–महद् अरण्यम् વિશાળ અરણ્ય. हिम+ई=हिम+आन्+ई= हिमानी–महद् हिमम्–ભારે હિમ. गार्ग्य+ई=गार्ग्य+आयन्+ई= गार्ग्यायणी–કોઈ સ્ત્રીનું વિશેષ નામ છે.

गार्ग्य+ई=गार्गी–आयन् ન લાગ્યો ત્યારે કોઈ સ્ત્રીનું વિશેષ નામ છે. આ બન્ને પ્રયોગો यञो ङायन् चक सूत्र २/४/६७ દ્વારા यञ् પ્રત્યયવાળા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમા વાપરવાં હોય ત્યારે ई લાગે છે અને ई લાગવાની સાથે શબ્દના અંત સ્વરને બદલે आयन् વિકલ્પે થાય છે. તે દ્વારા गार्ग्यायणी અને गार्गी એ સિદ્ધ થયું.

॥ २४ ॥ उतोऽप्राणिनश्चाऽयु-रज्ज्वादिभ्य ऊङ् २।४।७३

नृजातिवाचिनोऽप्राणिजातिवाचिनश्चोदन्तात् स्त्रियामूङ् स्यात्, न तु यन्ताद्रज्ज्वादिभ्यश्च। कुरूः। अलाबूः। प्राणिजातिवर्जनादाखुः। युरज्ज्वादिवर्जनाद्ध्वर्युः स्त्री, रज्जुरित्यादौ नौङ्। "बाह्वन्त-कद्रु-कमण्डलोर्नाम्नि"। सुबाहूः, कद्रूः, कमण्डलूः। नाम्नीत्येव–वृत्तबाहुः।

મનુષ્ય જાતિવાચક અને અપ્રાણિજાતિવાચક એવા હ્રસ્વ ઉ કારાંત નામને સ્ત્રીલિંગ સૂચક ऊ પ્રત્યય લાગે છે. છેડે યુ વાળા અને रज्जु આદિ શબ્દોને આ નિયમ ન લાગે.

મનુષ્યજાતિ कुरु + ऊ = कुरूः – કુરુની સ્ત્રી. અપ્રાણીજાતિ–

अलाबु+ऊ=अलाबूः–तुंबी अथवा तुंबीनी वेल.आखुः=ઉંદરડી–આ શબ્દ પ્રાણીવાચીનામ હોવાથી ऊ न લાગ્યો. अध्वर्युः स्त्री–અધ્વર્યુની સ્ત્રી આ શબ્દ છેડે યુ વાળો શબ્દ છે તે વર્જેલો છે. रज्जुः દોરડી=रज्जू શબ્દને વર્જેલો છે. (क) सुबाहु+ऊ=सुबाहूः–સ્ત્રીનું વિશેષ નામ છે. (ख) कद्रु+ऊ=कद्रूः–સ્ત્રીનું વિશેષ નામને–નાગની માતા. (ग) कमण्डलु + ऊ = कमण्डलू –વિશેષ પ્રકારના પાત્રનું નામ છે. (घ) वृत्तबाहुः=ગોળ હાથવાળી સ્ત્રી–આ વિશેષ નામ નથી તેથી ऊ न લાગ્યો.

આ क, ख, ग અને घ આ ચારે સૂત્રો "बाह्यन्त-कद्रु-कमण्डलोनाँम्नि" ३५ સૂત્ર २/४/७४ દ્વારા અંતમાં बाहु શબ્દ આવેલો હોય એવા શબ્દોને, कद्रु અને कमण्डलु શબ્દોને જો વિશેષ નામ હોય તો સ્ત્રીલિંગમાં વાપરતાં ऊ લાગે છે. તે દ્વારા ઉપરના क, ख, ग અને घ એ પ્રયોગો સિદ્ધ થયા છે.

॥ २५ ॥ उपमान-सहित-संहित-सह-शफ-वाम-लक्षणाद्युरोः २।४।७५

उपमानवाचिभ्यः सहितादिभ्यश्च षड्भ्यः परस्य उरोः स्त्रियामूङ् स्यात् । रम्भोरूः, । सहितोरूः । नारी-सखी-षड्गूः-श्वश्रूः । एते साधवः ।

આદિમાં –પૂર્વપદમાં –ઉપમાનવાચી શબ્દ હોય એવા

સમાસવાળા તથા આદિમાં –પૂર્વપદમાં –સહિત, સંહિત, સહ, શફ, બામ, લક્ષ્મણ શબ્દો હોય એવા સમાસવાળા ઊરુ. શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરતાં ઊ પ્રત્યય લાગે છે.

ઉપમાન–રમ્ભ+ઊરુ+ઊ=રમ્ભોરુઃ–રંભાના ઊંડુની જેવા ઊરુવાળી સ્ત્રી. સહિત+ઊરુ+ઊ=સહિતોરુઃ=બ.ને ઊરુ સાથે હોય એવી સ્ત્રી. આ પ્રયોગોમાં પૂર્વપદમાં સહિત વગેરે શબ્દ છે. પીન+ઊરુઃ–પીનોરુઃ–પુષ્ટ ઊરુવાળી સ્ત્રી.–અહીં પીન શબ્દ ઉપમાનવાચી નથી પણ ગુણવાચી શબ્દ છે તેથી ઊ ન લાગ્યો.

(A) નર+ઈ=નારી–નારી. (B) નૃ+ઈ=નારી–નારી. (C) સખિ+ઈ=સખી–સખી–બહેનપણી. (D) સખ+ઈ=સખી–સખી. (E) પઙ્ગુ+ઊ=પઙ્ગૂઃ–પાંગળી સ્ત્રી. (F) શ્વશ્રુ+ઊ–શ્વશ્રૂઃ–સાસુ. આ ૬ પ્રયોગો નારી–સખી–પઙ્ગૂઃ–શ્વશ્રૂ ૩૫ સૂત્ર ૨/૪/૭૬ દ્વારા નારી અને સખી શબ્દોમાં નારીજાતિ સૂચક ઈ લાગેલ છે અને પઙ્ગૂ તથા શ્વશ્રુ શબ્દોમાં નારીજાતિ સૂચક ઊ લાગેલ છે તેથી A,B,C,D E અને F એ પ્રયોગો સિદ્ધ થયા.

॥ २६ ॥ यूनस्तिः २।४।७७

स्त्रियाम् । युवतिः । "अनार्षे वृद्धेऽणिञौ बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्तस्य ष्यः ।" कारीषगन्ध्या । दवदत्त्य इत्यादि ।

મુખ્ય એવા યુવન્ શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરતાં તિ પ્રત્યય લગાડવાનો છે.

युवन्+ति = युवति : જુવાન સ્ત્રી,

निर्युवन् + ई= निर्युनी =જેમાંથી યુવાનો નીકળી ગયા છે એવી નગરી.

અહી ૨/૪/૧ થી ई લાગેલ છે અહીં युवन् અર્થવાચક युवन् શબ્દ મુખ્ય નથી પણ 'નગરી' અર્થના नगरी શબ્દ મુખ્ય છે, તેથી ति न લાગ્યો.

अण्–करीषगन्धि+ अण्=कारीषगन्ध+ य+आ=कारीषगन्ध्या–

સ્ત્રીનું નામ છે. આ પ્રયોગ अनार्षे वृद्धेऽणिञौ बहुस्वर गुरुपान्त्यस्याऽन्तस्यष्यः ૩૫ સૂત્ર ૨/૪/૭૮ દ્વારા आर्ष અર્થ સિવાયના વૃદ્ધ અર્થમાં વિધાન કરેલા अण् અને इञ् પ્રત્યયો થયા પછી જે શબ્દો બહુસ્વરવાળા છે અને ઉત્પાંત્યમાં ગુરુ અક્ષરવાળા છે તે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરતાં તેમના અંત ભાગનો સ્ત્રીલિંગસૂચક य (ष्य) બોલાય છે તે પછી आत् ૨/૪/૧૮ સૂત્રથી આ પ્રત્યય લાગે છે. તે દ્વારા कारीषगन्ध्या સિદ્ધ થયું. આ રીતે બીજા ઉદાહરણો સાધિ લેવા.

इति महोपाध्याय श्री कीर्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां स्त्रीप्रत्ययः ।

अथकारकप्रक्रिया प्रारभ्यते ।

॥ १ ॥ क्रियाहेतुः कारकम् २।२।१

क्रियाया हेतुः (कारणं) कर्त्रादि कारकसंज्ञं भवति । तच्च द्रव्याणां स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्तकं सामर्थ्यं शक्तिरित्याचक्षते । शक्तिश्च सहभूर्यावद्द्रव्यभाविनी च क्रियाकाल एवाभिव्यज्यते । करोतीति कारकमिति अन्वर्थसंज्ञासमाश्रयणाच्चानाश्रितव्यापारस्य निमित्तत्वमात्रेण हेत्वादेः कारकसंज्ञा न भवति ।

કારક લક્ષણ

આ સૂત્રનો અર્થ કરતી વખતે क्रियाहेतुः कारकं कारकम् એવો પાઠ સનજવાનો છે. 'ક્રિયા' શબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. ક્રિયા એટલે પ્રવૃત્તિ માત્ર. પ્રવૃત્તિ માત્રમાં–ક્રિયામાં–ભાગ લેવા સાથે સક્રિય રીતે જે કોઈ કર્તા, કર્મ વગેરે હોય તેનું નામ 'કારક' છે. 'કારક' શબ્દનો અર્થ 'ક્રિયા કરનાર' એટલે ક્રિયામાં જે કોઈ સાધન હોય તે ક્રિયામાં ભાગ લેનાર હોવો જ જોઈએ એટલે કોઈ ને કોઈ રીતે ક્રિયા કરનાર હોવો જોઈએ. એવો આશય क्रियाहेतुः कारकं कारकम् પાઠનો છે. માટે જે હેતુ વિગેરે ક્રિયામાં ભાગ લેનારા ન હોય પણ માત્ર નિમિત્તરૂપે હોય–ક્રિયા રહિત હોય–તેને કારક ન સમજવા/ગણવા.

॥ २ ॥ नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ २।२।३१

स्वार्थ-द्रव्य-लिङ्ग-सङ्ख्या-शक्ति-लक्षणोऽसमग्रः समग्रो वा पञ्चको नामार्थस्तस्मिन्नेकद्विबहौ वर्तमानान्नान्नो यथासङ्ख्यं स्यौजस्लक्षणा प्रथमा स्यात्। डित्थः गौः शुक्लः कारकः दण्डी इति प्रथमा।

નામને પહેલી વિભક્તિ લાગે, જો નામ એક સંખ્યામાં હોય તો સ્ લાગે, બે સંખ્યામાં હોય તો औ લાગે એથી વધારે સંખ્યામાં હોય તો अस् લાગે

વિશેષ નામ –डित्थ+स्=डित्थः, डित्थौ, डित्थाः– એ વિશેષ નામ છે. જાતિ વાચક નામ गो+स्=गौः, गावौ, गावः–ગાય. ક્રિયા વાચક નામ–कारक+स्=कारकः, कारकौ. कारकाः–કરનારો. ગુણવાચક નામ शुक्ल+स्=शुक्लः. शुक्लौ, शुक्लाः–ધોળો. સંબંધ દર્શક નામ दण्डिन्+स्=दण्डी, दण्डीनौ, दण्डीनः–દંડ પાસે રાખે છે માટે દંડી–દંડવાળો. इति प्रथमा।

॥ ३ ॥ आमन्त्र्ये २।२।३२

सम्बोधनार्हनाम्नः प्रथमा स्यात्। हे देव।

આમંત્રણ અર્થ સાથે સંબંધવાળા નામને પહેલી વિભક્તિ લાગે છે.

हे देव+सु=हे देव-હે દેવ. देव+औ=देवौ- હે બે દેવો! देव+अस्=देवाः- ઘણા દેવો!

॥ ४ ॥ कर्त्तुर्व्याप्यं कर्म २।२।३

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तत्कारकं व्याप्यं कर्म च स्यात्। तत् त्रेधा-निर्वर्त्त्यं विकार्यं प्राप्यं च। यदसंज्जायते तन्निर्वर्त्त्यम्। यत्रावस्थातरं क्रियते तद्विकार्यम्। यत्सदेव प्राप्यते तत्प्राप्यम्। पुनरेकैकं त्रिधा-इष्टमनिष्टमुदासीनं च। मुख्यगौणभेदात्तद्द्विधा।

કર્મનું લક્ષણ- પૂર્વે જણાવેલા કર્તા પોતાની ક્રિયા વડે જે વસ્તુને વિશેષ રીતે મેળવવા ઇચ્છે તે 'व्याप्य' (કર્મ) કહેવાય અને તેને કર્મ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તે કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧) નિર્વર્ત્ય- ક્રિયા વડે પેદા કરવા યોગ્ય. (૨) વિકાર્ય- ક્રિયા વડે વિકાર પામવા યોગ્ય અને (૩) ક્રિયા વડે માત્ર પામવા યોગ્ય.

કર્મના ત્રણ ભેદ ઉપર બતાવેલ છે (૧) નિર્વર્ત્ય (૨) વિકાર્ય અને (૩) પ્રાપ્ય. તેના ૨૫૬ અર્થો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વસ્તુનું જે રૂપ પ્રથમ ન હોય તે રૂપ પછીથી થાય તે નિર્વર્ત્ય કર્મ कटं करोति= અહીં કટ નિર્વર્ત્ય કર્મ છે. કેમકે પહેલાં માત્ર ઘાસની સળીઓ હતી, પછીથી કટ થયો.

(२) જે વસ્તુ બીજા જ રૂપાંતરને– વિકારને–પામે તે વિકાર્ય કર્મ– काष्ठं दहति= લાકડાને બાળે છે. અહીં દહનક્રિયા દ્વારા લાકડાનું રાખરૂપે પરિણમન થાય છે. અર્થાત્ લાકડું બીજા રૂપાંતરને પામે છે.

(૩) જે વસ્તુ માત્ર પમાય તે પ્રાપ્ય કર્મ. ग्रामं गच्छति અહીં ગામ માત્ર પામવા યોગ્ય છે.

વળી કર્મનાં બીજા પણ ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ઇષ્ટ (૨) અનિષ્ટ (૩) આ બન્ને જાતનું નહીં એવું એટલે ઇષ્ટ પણ નહીં અને અનિષ્ટ પણ નહીં એવું :

કટ વગેરે ઇષ્ટ કર્મ છે. સાપ વગેરે અનિષ્ટ કર્મ છે અને ગામ જતાં ઝાડની છાયાનું ઉલ્લંઘન વગેરે ઇષ્ટ નથી તેમ અનિષ્ટ પણ નથી.

વળી, કર્મ બે પ્રકારનું છે– પ્રધાન– મુખ્ય– કર્મ અને ગૌણ કર્મ. ક્રિયા સાથેનો જેનો સાક્ષાત્ સંબંધ હોય તે મુખ્ય કર્મ અને જેનો સંબંધ સાક્ષાત્ ન હોય તે ગૌણ કર્મ. કેટલાંક ધાતુઓ બે કર્મવાળા હોય છે, તેમાં આવો ભેદ દેખાય છે.

॥ ૫ ॥ कर्मणि २।२।४०

द्वितीया स्यात्। कटं करोति। काष्ठं दहति। ग्रामं गच्छति। राज्यं प्राप्नोति। विषमति। ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति।

કર્મ કારકના સૂચક ગૌણ નામને બીજી વિભક્તિ લાગે છે. कटं करोति= સાદડી કરે છે. काष्ठं दहति= લાકડને બાળે છે. ग्रामं गच्छति= ગામ જાય છે. राज्यं प्राप्नोति= રાજ્યને મેળવે છે. विषमति= તે ઝેર ખાય છે. ग्रामं गच्छं स्तृणं स्पृशति= ગામ જતાં ઘાસને અટકે છે. अजां नयति ग्रामम्= બકરીને ગામ તરફ દોરી જાય છે. गां दोग्धि पयः= ગાયનું દૂધ દોવે છે. છેલ્લા બે ઉદાહરણોમાં વપરાયેલ ક્રિયાપદનાં બે કર્મો છે.

॥ ६ ॥ स्मृत्यर्थदयेशः २।२।११

एषां व्याप्यस्य कर्मत्वं वा, कर्मत्वे द्वितीयाऽन्यथा षष्ठी । मातरं स्मरति मातुः स्मरति । मातुः स्मर्यते, माता स्मर्यते । सर्पिषो दयते । सर्पिर्दयते । लोकानामीष्टे । लोकानीष्टे । "नाथ" । तथा सर्पिर्नाथते । सर्पिषो नाथते ।

સ્મૃતિ અર્થવાળા ધાતુઓના અને दय તથા ईश ધાતુના કર્મને વિકલ્પે કર્મ સમજવું.

स्मृ ધાતુ=मातरं स्मरति=માતાને યાદ કરે છે. मातुः स्मरति= માતાને યાદ કરે છે. माता स्मर्यते=માતા યાદ કરાય છે. मातुः स्मर्यते=માતા યાદ કરાય છે.

स्मृत्यर्थक ध्या ધાતુ=मातरं ध्यायति,मातुः ध्यायति=માતાનું ચિંતન કરે છે. दय् ધાતુ–सर्पिषो दयते અને सर्पिर्दयते=ઘી આપે છે. ईश्–ધાતુ लोकानाम् ईष्टे, અને लोकान् ईष्टे=લોકો

ઉપર સ્વમિત્વ ધરાવે છે. કર્મ-સર્પિર્નાથતે=ઘીને માગે છે.

અકર્મ-સર્પિષો નાથતે= ઘીને માગે છે આ બન્ને પ્રયોગ નાથઃ ૩૫ સૂત્ર ૨/૨/૧૦ દ્વારા આત્મને પદના નાથ્ ધાતુના કર્મને વિકલ્પે કર્મ સમજવું. જ્યારે કર્મ હોય ત્યારે બીજી વિભક્તિમાં આવે અને કર્મ ન હોય ત્યારે ષષ્ઠી વિભક્તિમાં આવે તે દ્વારા સર્પિર્નાથતે અને સર્પિષો નાથતે બન્ને પ્રયોગો સિદ્ધ થયા.

॥ ७ ॥ रुजाऽर्थस्याऽज्वरिसन्तापेर्भावे कर्त्तरि २।२।१३

ज्वरिसन्तापिवर्जपीडार्थधातूनामपि व्याप्यं कर्म वा, भावे कर्त्तरि सति । चौरस्य चौरं वा रुजति रोगः । "जासनाट-क्राथपिषो हिंसायाम्" । चौरस्य चौरं वोज्झासयति ।

રુજા-પીડા. 'પીડા'નો કર્તા ભાવરૂપ હોય એટલે દૃશ્ય ન હોય એવા 'પીડા' અર્થના ધાતુના 'કર્મ'ને વિકલ્પે 'કર્મ' સમજવું 'પીડા' અર્થના જ્વર તથા સન્તાપ ધાતુને આ નિયમ ન લાગે.

चौरस्य चौरं वा रुजति रोगः= રોગ ચોરને પીડા કરે છે. આ પ્રયોગમાં પીડા કરનાર રોગ કર્તા આંખે દેખાય એવો નથી એટલે ભાવરૂપ કર્તા છે.

जास्-चौरस्य चौरं वा उज्जासयति= ચોરને બાંધે છે અથવા મારે છે. આ પ્રયોગ जासनाटक्राथपिषो हिंसायाम् ३५ सूत्र २/२/१४ દ્વારા હિંસા અર્થવાળા जास्. नाट्, क्राथ અને पिष् ધાતુના વ્યાપ્યને વિકલ્પે કર્મ સમજવું એ નિયમ દ્વારા चौरस्य चौरं वोज्जासयति એ સિદ્ધ થયું તેવી રીતે नाट्, क्राथ् અને पिष् ના પ્રયોગો સાધી લેવા.

॥ ८ ॥ निप्रेभ्यो घ्नः २।२।१५

समस्तव्यस्तविपर्यस्ताभ्यां निप्राभ्यां परस्य हन्तेर्व्याप्यं कर्म वा स्यात्। चौरस्य चौरं वा निप्रहन्ति निहन्ति प्रहन्ति प्रणिहन्ति इत्यादि। "अधेः शीङ्स्थास आधारः"। कर्म नित्यं स्यात्। ग्राममधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते।

समस्त- निप्र- પછી વ્યસ્ત- નિ પછી કે પ્ર પછી, વિપર્યસ્ત પ્રણિ- પછી આવેલા હિંસા અર્થવાળા हन् ધાતુના વ્યાપ્યને વિકલ્પે કર્મ સમજવું.

समस्त-चौरस्य चौरं वा निप्रहन्ति-ચોરને મારે છે. व्यस्त-चारस्य चारं वा निहन्ति-ચોરને મારે છે. चौरस्य चौरं वा प्रहन्ति-ચોરને મારે છે. विपर्यस्त-चौरस्य चौरं वा प्रणिहन्ति-ચોરને મારે છે.

(A) ग्रामे अधिशेते ને બદલે ग्रामम् अधिशेते જ થાય
(B) ग्रामे अधितिष्ठति ને બદલે ग्रामम् अधितिष्ठति જ થાય.
(C) ग्रामे अध्यास्ते ને બદલે ग्रामम् अध्यास्ते જ થાય.

આ બધા પ્રયોગોમાં એટલે A, B, C માં આધારરૂપ ગ્રામ કર્મ થવાથી બીજી વિભક્તિમાં આવે, પણ સપ્તમીમાં ન આવે એવું સુચિત કરવા સારુ જ આ સૂત્રનુ ૨/૨/૨૦ દ્વારા વિધાન છે.

આ પ્રયોગમાં વપરાયેલાં અધિશેતે, અધિતિષ્ઠતિ અને અધ્યાસ્તે એ ત્રણે ક્રિયાપદોનો 'રહે છે' એવો અર્થ સમજવો. આ A, B, C રૂપ ત્રણે પ્રયોગો અધેઃ શીઙ્સ્થાસ આધારઃ રૂપ સૂત્ર ૨/૨/૨૦ દ્વારા અધિ ઉપસર્ગ સાથે સંબંધ ધરાવતા શીઙ્, સ્થા તેમજ આસ્ ધાતુના આધારને કર્મ સમજવું એ ન્યાયે સિદ્ધ થયા છે.

॥ ९ ॥ उपान्वध्याङ्वसः २।२।२१

एभ्यो वसतेराधारोऽप्येवम् । ग्राममुपवसति ।

उप સાથે, अनु સાથે, अधि સાથે તથા आङ् (आ) સાથે સંબંધ ધરાવનાર वस् ધાતુના આધારને કર્મ સમજવું એટલે આધાર સૂચક નામને પણ દ્વિતીયા વિભક્તિ જ લાગે સપ્તમી ન લાગે.

ग्रामम् उपवसति=ગામમાં રહે છે. ग्रामम् अधिवसति= ગામમાં રહે છે. ग्रामम् अनुवसति=ગામમાં રહે છે. ग्रामम् आवसति=ગામમાં રહે છે.

अनुवस् તથા आवस् ના સાહચર્યથી અહીં उपवस् ધાતુ

'રહેવા' અર્થનો જ સમજવો પણ ઉપવાસ અર્થવાળો ન સમજવો. એ જ રીતે 'આચ્છાદન' અર્થના સૂચક વસ્ ધાતુને પણ અહીં ન લેવો.

॥ १० ॥ वाऽभिनिविशः २।२।२२

अभि–नि-पूर्वस्य विश आधारः कर्म वा स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम्, तेन क्वचित्कर्मसंज्ञा क्वचिदाधारासंज्ञाऽपि । ग्राममभिनिविशते । कल्याणे अभिनिविशते । "कालाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम्" । माससमास्ते । मास आस्यते । "क्रियाविशेषणात्" । द्वितीया । क्रियाव्ययविशेषणे इत्यस्य क्लीबत्वम् । स्तोकं पचति । सुखं स्थाता ।

अभि–नि એવા સંયુક્ત ઉપસર્ગ સાથેના विश् ધાતુના આધારને કર્મ વિકલ્પે સમજવું.

ग्रामम् अभिनिविशते= ગામમાં પ્રવેશ કરે છે.

कल्याणे अभिनिविशते– કલ્યાણમાં આગ્રહ રાખે છે.

સૂત્રમાં બતાવેલો वा વિકલ્પ– સામન્ય વિકલ્પ નથી પણ વ્યવસ્થિત વિકલ્પ છે. એટલે અમુક પ્રકારના પ્રયોગોની વ્યવસ્થા બતાવનારો વિકલ્પ છે તેથી અમુક પ્રયોગોમાં જ આ નિયમ લાગે અને અમુક પ્રયોગમાં જ આ નિયમ ન લાગે– એવો અહીં વિકલ્પનો અર્થ સમજવાનો છે. આમ છે માટે જ ग्रामम्

अभिनिविशते अने ग्रामे अभिनिविशते तथा कल्याणम् अभिनिविशते अने कल्याणे अभिनिविशते –એવા પ્રયોગો ન થાય.

(A) कालाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम् २/२/२३

અકર્મક ધાતુઓના કાળરૂપ, માર્ગરૂપ, ભાવરૂપ એટલે ક્રિયારૂપ અને દેશરૂપ આધારને એકીસાથે કર્મરૂપ અને અકર્મરૂપ વિકલ્પે સમજવા અર્થાત્ કાળ વગેરે આ ચારે જ્યારે કર્મરૂપ હોય ત્યારે આધારરૂપ પણ હોય છે અને જ્યારે એ ચારે આધારરૂપ હોય ત્યારે કર્મરૂપ પણ હોય એમ સમજવું.

કાલરૂપ આધાર –मासे आस्ते, मासम् आस्ते= મહિના સુધી બેસે છે.

मासम् आस्यते= મહિના સુધી રહેવાય છે. આ પ્રયોગમાં मास પોતે કર્મરૂપ હોવાથી मासम् એવી બીજી વિભક્તિવાળો પ્રયોગ થયો અને मास અકર્મરૂપ પણ હોવાથી आस्यते એવો ભાવે પ્રયોગ પણ થયો.

અધ્વરૂપ આધાર, ભાવરૂપ આધાર, દેશરૂપ આધાર વિગેરે રૂપો સાધી લેવા.

(B) क्रियाविशेषणात् २/२/४१

ક્રિયાવિશેષણ સૂચક ગૌણ નામને બીજી વિભક્તિ લાગે છે.

स्तोकं पचति = થોડું રાંધે છે. सुखं स्थाता = સુખે રહે છે. આ પ્રયોગમાં स्तोक અને सुख એ બે પદો ક્રિયાવિશેષણો છે તેથી બીજી વિભક્તિ થઈ.

॥ ११ ॥ उत्कृष्टेऽनूपेन २।२।३९

उत्कृष्टार्थादनूपाभ्यां युक्ताद्गौणा नाम्नो द्वितीया भवति। अनुसिद्धसेनं कवयः। उपहेमचन्द्रं वैयाकरणाः। तेषु तौ उत्कृष्टौ इत्यर्थः।

उत्कृष्ट– બીજાની અપેક્ષાએ ચડિયાતું. ઉત્કૃષ્ટ અર્થવાળું અનુ અને उपથી યુકત ગૌણનામ દ્વિતીયા વિભકિતમાં આવે છે.

अनुसिद्धसेनं कवयः=બધા કવિઓ સિદ્ધસેનથી ઉતરતા/પાછળ છે અથવા તમામ કવિઓની અપેક્ષાએ સિદ્ધસેન ચડિયાતા/ઉત્કૃષ્ટ છે.

उपहेमचन्द्रं वैयाकरणाः = બધા વ્યાકરણ કરનારાઓ હેમચંદ્રથી ઉતરતાં/પાછળ છે – તમામ વ્યાકરણકારોની અપેક્ષાએ હેમચંદ્ર ચડિયાતાં/ઉત્કૃષ્ટ છે.

॥ १२ ॥ गौणात्समया-निकषा-हा-धिगन्तरा-ऽन्तरेणा ऽति-येन-तेनै-र्द्वितीया २।२।३३

क्रियान्वयि मुख्यम्, परं गौणम्। समयादिभिर्नव-भिर्युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया स्यात्। समया ग्रामम्। निकषा गिरिं नदी। हा मैत्रं व्याधिः। धिग् जाल्मम्। अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः। अन्तरेण धर्मं क्व सुखम्। अति वृद्धं कुरून् बलम्। येन पश्चिमां गतस्तेन पश्चिमां नीतः।

समया, निकषा, हा, धिक्, अन्तरा, अन्तरेण, अति, येन तथा तेन आ બધા શબ્દો સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને બીજી વિભક્તિ લાગે છે. દ્વિતીયા વિભક્તિ એટલે अम्, औ, शस्.

समया ग्रामम्= ગામની પાસે

निकषा गिरिं नदीं= ગિરિની પાસે નદી.

हा! मैत्रं व्याधिः=અરે! મૈત્રને વ્યાધિ! धिग् जाल्मम्= જાલિમને/દુષ્ટને ધિક્કાર. अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः=નિષધ અને નીલ પર્વતની વચ્ચે વિદેહ પ્રદેશ છે. अन्तरेण धर्मं क्व सुखम्= ધર્મ વિના ક્યાં સુખ છે? अति वृद्धं कुरुन् बलम्= કૌરવોની સેના ઘણી મોટી છે. येन पश्चिमां गतः, तेन पश्चिमां नीतः=જે બાજુથી પશ્ચિમમાં ગયો, તે બાજુથી પશ્ચિમમાં પાછો આવ્યો/નીકળ્યો.

॥ १३ ॥ द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः २।२।३४

द्विरुक्तैरेभिर्युक्ताद्द्वितीया स्यात्। अधोऽधो ग्रामम्, अध्यधि ग्रामम्, उपर्युपरि ग्रामं–ग्रामाः। द्वित्व इति किम्? अधो गृहस्य।

અધઃ અધઃ, અધિ અધિ અને ઉપરી ઉપરી એ રીતે બેવડા –ડબલ થયેલાં આ શબ્દો સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને બીજી વિભક્તિ લાગે છે.

अधोऽधो ग्रामम्=નીચે નીચે ગામડું-ગામ છે. अध्यधि

ग्रामम्=ઉપર ઉપર ગામડું–ગામ છે. उपरि उपरि ग्रामम्=ઉપર ઉપર ગામડું–ગામ છે. उपरि उपरि ग्रामाः=ઉપર ઉપર ગામડાઓ છે. अधो गृहस्य=ઘરની નીચે–આ પ્રયોગમાં अधः પદ ડખલ થયું નથી માટે गृहम् ન થાય.

॥ १४ ॥ सर्वोभयाभिपरिणा तसा २।२।३५

तसन्तैः सर्वादिभिश्चतुर्भिर्युक्ताद् द्वितीया स्यात्। सर्वतो ग्रामं वनानि।

सर्वतः, उभयतः, अभितः, परितः એ શબ્દો સાથે જોડાયેલાં गौण નામને બીજી વિભક્તિ લાગે છે. सर्वतः ग्रामं वनानि=ગામની ચારે બાજુ વનો છે. उभयतः ग्रामं वनानि=ગામની બન્ને બાજુ વનો છે. अभितः ग्रामं वनानि=ગામની સામી બાજુ વનો છે परितः ग्रामं वनानि=ગામની ચારે કોર વનો છે.

॥ १५ ॥ कालाध्वनो व्याप्तौ २।२।४२

द्वितीया। व्याप्तिर्नैरन्तर्यम्। मासमधीते। क्रोशं गिरिः। इति द्वितीया।

व्याप्ति–નિરંતરતા અથવા લાગલગાટપણું. એ અર્થને સૂચવતા કાલવાચી गौण નામને તથા માર્ગવાચી गौण નામને બીજી વિભક્તિ લાગે છે.

નિરંતરતા સૂચક કાલવાચી–मासं गुडधानाः–મહિના સુધી લાગલાગટ ગોળધાણા વહેંચાય છે.

मासम् अधीते–મહિના સુધી લાગલાગટ અધ્યયન કરે છે. નિરંતરતા સૂચક અધ્વવાચી क्रोशं गिरिः–એક ગાઉ સુધી પહાડ આવે છે

વધારે વિસ્તારવાળો કાળ અને માર્ગ હોય ત્યાં જ નિરંતરતાનો સંભવ છે એટલે એક પળ કે એક સૂક્ષ્મ કે નાનો ભાગ જેવા શબ્દો નિરંતરતા બતાવી શકતા નથી.

॥ १६ ॥ सिद्धौ तृतीया २।२।४३

मासेनावश्यकमधीतम्। सिद्धाविति किम्? मासमधीतो नत्वाचारोऽनेन गृहीतः।

વાક્યમાં ક્રિયાની સિદ્ધિ એટલે ક્રિયા કરવાથી પ્રાપ્ત થતા ખરા ફળની નિષ્પત્તિ જણાતી હોય તો કાળવાચી ગૌણ નામને ત્યા માર્ગવાચી ગૌણ નામને ત્રીજી વિભક્તિ થાય છે. ત્રીજી વિભક્તિ એટલે टा, भ्याम्, भिस्–

કાળવાચી–मासेन मासाभ्यां मासैः वा आवश्यकम्, अधीतम्–એક મહીના સુધી, બે મહીના સુધી, અને ઘણા મહિનાઓ સુધી આવશ્યકનું અધ્યયન કર્યું અને તે પ્રમાણે આચરણ પણ કર્યું.

मासम् अधीतः आचारः न अनेन गृहीतः–મહિના સુધી

આચાર શાસ્ત્ર તો ભણ્યો પણ એ ભણનારે આચાર ગ્રહણ ન કર્યો.–આ પ્રયોગમાં ભણનાર આચારશાસ્ત્ર ભણી તો ગયો પણ તે ભણતરને લીધે આચરણની અપેક્ષાએ કશું ફળ મેળવ્યું નથી અર્થાત્ ભણી પોપટ પંડિત તો જરૂર થયો પણ કોઈ સિદ્ધિ ન થઈ, તેથી માસ શબ્દને ત્રીજી વિભક્તિ ન થઇ.

॥ १७ ॥ स्वतन्त्रः कर्ता २।२।२

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो यः स कर्ता स्यात् । तथाहुः—

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः ॥ १ ॥

फलार्थी यः स्वतन्त्रः सन्फलायारभते क्रियाम् ।
नियोक्ता परतन्त्राणां स कर्ता नाम कारकम् ॥ २ ॥

चैत्रेण कृतम् । यत्तु चैत्रः कटं करोतीत्यादौ प्रथमा, सा उक्तत्वात्, आख्यातकृत्प्रत्ययेनोक्ते हि सर्वत्र कारके प्रथमा । यथा घटः क्रियते । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो मुनिः । भयानको व्याघ्रः । गुडाधानी स्थाली ।

કર્તાનું લક્ષણ–

ક્રિયાની સિદ્ધિમાં પોતે પ્રધાન હોય તેનું નામ કર્તા છે. ક્રિયાની સિદ્ધિ એટલે શરૂ કરેલી ગમે તે પ્રવૃત્તિના આદિ ભાગથી અંત ભાગ સુધી ક્રિયાની નિષ્પતિ. આવી નિષ્પતિમાં જે સાધન

રૂપ હોય અને ક્રિયા કરનાર તરીકે પોતે પ્રધાન હોય તેને 'કર્તા' કારક કહેવું.

चैत्रेण कृतम्=ચૈત્ર વડે કરાયું. चैत्रः कटं करोती=ચૈત્ર સાદડીને કરે છે. यथा घटः क्रियते=જેમ ઘડો બનાવાય છે. स्नानीयं चूर्णम्=સ્નાન કરવા યોગ્ય ચુર્ણ दानीयो मुनिः=દાન આપનાર મુનિ भयानको व्याघ्रः–વાઘનું ભયાનકપણું છે. गुडाधानी स्थाली–ગોળ અને ધાણાની થાળી છે.

॥ १८ ॥ साधकतमं करणम् २।२।२४

क्रियात्वेनाव्यवधानेन विवक्षितं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणं स्यात्। दानेन लभते भोगम्।

ક્રિયા કરવામાં જે વધારેમાં વધારે સહાયક હોય તેને 'કરણ' સમજવું. दानेन लभते भोगम्–દાનથી ભોગોને પમાય છે. ભોગોને પામવાની ક્રિયામાં દાન મોટામાં મોટું ઉપકારક છે માટે તે 'કરણ' કહેવાય છે. કરણમાં ત્રીજી વિભક્તિ આવે છે.

॥ १९ ॥ हेतु-कर्तृ-करणेत्थम्भूतलक्षणे २।२।४४

एषु चातुर्षु तृतीया स्यात्। तत्र फलसाधनयोग्यो हेतुः। दानेन लभते भोगान्। धनेन कुलम्। चौत्रेण कृतम्। दात्रेण लुनाति। कश्चित्प्रकारमापन्नस्य चिह्नं इत्थम्भूतलक्षणं। कमण्डलुना छात्रं लक्षयेः, कमण्डलुना छात्रं अद्राक्षीत्।

હેતુસૂચક ગૌણ નામ, કર્તૃસૂચક ગૌણ નામ, કરણ સૂચક ગૌણ નામ અને કોઇપણ પ્રકારની વિશેષતાના નિશાનનું સૂચક ગૌણ નામ–આ બધાં નામોને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે.

હેતુ એટલે ક્રિયા નહીં કરનાર પણ ક્રિયામાં માત્ર નિમિત્ત.

હેતુ–धनेन कुलम्–ધન વડે કુળ છે. કર્તા–चैत्रेण कृतम्–ચૈત્રે કર્યું. કરણ એટલે ક્રિયા કરનાર. કરણ–दात्रेण लुनाति–દાતરડા વડે લણે છે. ઇત્થંભૂત લક્ષણ–अपि त्वम् कमण्डलुना छात्रम् अद्राक्षीः–? શું વિદ્યાર્થીને કમંડલું–કમંડળ–સાથે તે જોયો? –અહીં 'કમંડલું' શબ્દ વિદ્યાર્થીના નિશાનની ખાસ વિશેષતા સૂચવે છે.

॥ २० ॥ सहार्थ २।२।४५

सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च। तस्मिन्गम्यमाने नाम्नस्तृतीया स्यात्। पुत्रेण–सह आगतः, स्थूलो, गोमान्।

एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भरम्।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥ १ ॥

સહ–ક્રિયા વગેરે દ્વારા સમાનતા હોવી અથવા માત્ર હયાતી હોવી–આ બે અર્થમાંથી કોઇપણ અર્થ જણાતો હોય તો સહ તથા સહના અર્થસૂચક સાથેના ગૌણ નામને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે.

ક્રિયાની સમાનતા-

પુત્રેણ સહ આગતઃ–તે પુત્ર સાથે આવ્યેા એટલે આવનાર તે આવ્યેા. અને પુત્ર પણ આવ્યેા.

ગુણની સમાનતા–

પુત્રેણ સહ સ્થૂલઃ આગતઃ–પુત્રની સાથે જાડેા આવ્યેા એટલે આવનાર જાડેા છે અને તેની સાથે પુત્ર પણ જાડેા છે.

દ્રવ્યની સમાનતા–

પુત્રેણ સહ ગોમાન્ આગતઃ–પુત્રની સાથે ગાયરૂપ દ્રવ્ય–પદાર્થ –વાળેા આવ્યેા એટલે આવનાર ગાયવાળેા છે અને તેની સાથેનેા પુત્ર પણ ગાયવાળેા છે.

જાતિની સમાનતા–

પુત્રેણ સહ બ્રાહ્મણઃ આગતઃ–પુત્રની સાથે બ્રાહ્મણ આવ્યેા એટલે આવનાર બ્રાહ્મણ છે અને તેની સાથેનેા પુત્ર પણ બ્રાહ્મણ છે.

વિદ્યમાનતા–એકનાપિ સુપુત્રેણ સિંહી સ્વપિતિ નિર્ભરમ્ ।
સહૈવ દશભિઃ પુત્રૈર્ભારં વહતિ ગર્દભી ॥

એક પણ (નાનુ બચ્ચુ) સારેા પુત્ર વિદ્યમાન હેાય તેા સિંહણ સુખેથી/નિશ્ચિતપણે–સૂઈ શકે છે. અને દશ બચ્ચાં– –ખેાલકાઓ–વિદ્યમાન હેાય તેા પણ ગધેડી એ દશેય પુત્રેાની સાથે ભારને વહન કરે છે પણ નિરાંતે આરામ કરી શકતી નથી.

॥ २१ ॥ यदभेदैस्तद्वदाख्या २।२।४६

यस्प भेदिनो भेदैः प्रकारैस्तद्वतोऽर्थस्य आख्या स्यात् ततस्तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। प्रकृत्या दर्शनीयः। आख्येति प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम्। तेनाक्ष्णा दीर्घ इति न स्यात्।

भेद–विशेषता. જે વિશેષતાઓ વડે વિશેષતાવાળાના આધારની એટલે વિશેષતાવાળા પદાર્થના આધારની પ્રસિદ્ધિ થતી હોય તો માત્ર એ વિશેષતાવાળા પદાર્થને સુચવનાર ગૌણ નામને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે.

अक्ष्णा काणः=આંખ વડે કાણો–અહીં કાણાપણું વિશેષતાં છે એટલે કાણી આંખવાળાની પ્રસિદ્ધિ થાય છે તેથી વિશેષતાવાળા પદાર્થને સુચવનાર 'આંખ' નામને ત્રીજી વિભક્તિ લાગી.

प्रकृत्या दर्शनीयः=પ્રકૃતિ વડે દેખાવડો–અહીં દેખાવડાપણું પ્રકૃતિની વિશેષતા છે. अक्ष्णा दीर्घः=આંખ વડે લાંબો–કોઈ મનુષ્યની લંબાઈ આંખ વડે જ જણાતી નથી એટલે આ જાતના આશયવાળા વાકયનો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ નથી पादेन खञ्जः=પગ વડે લંગડો–અહીં 'લંગડાપણું' એ પગની વિશેષતા છે.

જે જાતની પ્રસિદ્ધિ લોકમાં ચાલુ હોય તે જાતની પ્રસિદ્ધિ અહીં સમજવાની છે.

॥ २२ ॥ कृताद्यैः २।२।४७

एभिर्निषेधार्थैर्युक्तात्तृतीया स्यात्। कृतं तेन। किं गतेन इति तृतीया।

નિષેધ અર્થને સૂચવનારા કૃત આદિ શબ્દો સાથે જોડાએલા ગૌણ નામને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે છે.

कृतं तेन=તેણે કર્યું. અર્થાત્ તે કશું કરવાનો નથી અથવા તેના કરવાથી કશું વળવાનું નથી. किं गतेन=જવાથી શું ? અર્થાત્ જવાથી કશું સધાવાનું નથી.

॥ २३ ॥ कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम् २।२।२५

कर्मणा व्याप्येन क्रियया वा वा योऽभिसम्बध्यते स सम्प्रदानं स्यात् । "चतुर्थी" सम्प्रदाने । देवाय बलिं दत्ते । राज्ञे कार्यमाचष्टे । पत्ये शेते । "स्पृहेर्ण्याप्यं वा" सम्प्रदानम् । साधुभ्यः साधून स्पृहयति । (क्रद्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्योगे यं प्रति कोपः स सम्प्रदानम्) मैत्राय क्रुध्यति । दुह्यति ।

કર્તા કર્મ દ્વારા અથવા ક્રિયા દ્વારા જેને વિશેષ રૂપે ઇચ્છે તેનું નામ 'સંપ્રદાન.'

देवाय बलिं दत्ते=દેવને બલિ આપે છે—આ પ્રયોગમાં કર્તા બલિરૂપ કર્મ વડે દેવને ઇચ્છે છે. राज्ञे कार्यम् आचष्टे=રાજાને કાર્ય કહે છે—આ પ્રયોગમાં કાર્યને કહેનાર કર્તા કાર્યરૂપ કર્મ વડે રાજાને વિશેષરૂપે ઇચ્છે છે. पत्ये शेते=પતિ માટે સૂએ છે—આ પ્રયોગમાં સૂવાની ક્રિયાદ્વારા પતિને વિશેષ ઇચ્છે છે.

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં દેવ, રાજા અને પતિ સંપ્રદાનરૂપ

હોવાથી ચોથી વિભક્તિમાં આવેલ છે

(A) स्पृहेर्व्याप्यं वा २/२/२९

સ્પૃહ્ ધાતુના કર્મને વિકલ્પે સંપ્રદાન સમજવું.

साधुभ्यः साधून् वा स्पृहयति= સાધુઓ સાધુઓની સ્પૃહા કરે છે–ચોથી વિભક્તિ છે.

(B) क्रुद्द्रहेर्ष्यासूयार्थैर्योगे यं प्रति कोपः स संप्रदानम् २/२/२७

પ્રયોગમાં ક્રોધાર્થક, દ્રોહાર્થક, ઇર્ષ્યાર્થક અને અસૂયાર્થક ધાતુ વપરાયેલા હોય અને એ પ્રયોગોમાં જેના પ્રત્યે ક્રોધ થતો હોય, દ્રોહ થતો હોય, ઇર્ષા થતી હોય કે અસૂયા થતી હોય તેને સંપ્રદાન સમજવું.

ક્રોધ–અસહનશીલતા. દ્રોહ–કોઈનું ખરાબ કરવું. ઇર્ષા–બીજાની ઉન્નતિ જોઈને ચિત્તમાં બળતરા થવી. અસૂયા–ગુણો હોવા છતાં દોષો કાઢવા.

मैत्राय कृध्यति=મૈત્ર ઉપર ક્રોધ કરે છે मैत्राय द्रुह्यति=મૈત્ર ઉપર દ્રોહ કરે છે मैत्राय ईर्ष्यति=મૈત્ર ઉપર ઇર્ષા કરે છે मैत्राय असूयति=મૈત્ર ઉપર અસૂયા કરે છે.

આ બધાં પ્રયોગોમાં મૈત્ર પ્રત્યે ક્રોધ છે, દ્રોહ છે, ઇર્ષ્યા છે અને અસૂયા છે માટે તે સંપ્રદાન થવાથી તેને ચોથી વિભક્તિ લાગી છે.

॥ २४ ॥ नोपसर्गात्क्रुद्द्रुहा २।२।२८

सोपसर्गाभ्यां क्रुद्द्रुहिभ्यां योगे तु न । मैत्रमभिक्रुध्यति ।

ઉપસર્ગ સાથે ક્રુધ્ અને દ્રુહ્ ધાતુના પ્રયોગમાં જેના પ્રત્યે કોપ કે દ્રોહ હોય તેને સંપ્રદાન ન સમજવું, પણ તેને કર્મ સમજવું.

मैत्रम् अभिक्रुध्यति=મૈત્ર પ્રત્યે ક્રોધ કરે છે मैत्रम् अभिद्रुह्यति= મૈત્ર પ્રત્યે દ્રોહ કરે છે.

॥ २५ ॥ तादर्थ्ये २।२।५४

तस्मै इदमिति गम्यमाने चतुर्थी स्यात् । यूपाय दारु । रन्धनाय स्थाली ।

'તેને માટે આ' તે તદર્થ. વાક્યમાં 'તદર્થ' નો અર્થ જણાતો હોય ત્યારે નામને ચતુર્થી વિભક્તિ લગાડવી,

यूपाय दारु=પશુને બાંધવાના થાંભલા માટે લાકડું रन्धनाय स्थाली=રાંધવા માટે થાળી.

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં 'થાભલા માટે' તથા 'રાંધવા માટે' એવો તદર્થ નો સંબંધ સ્પષ્ટ છે એથી यूप નામને અને रन्धन નામને ચોથી વિભક્તિ થઈ.

॥ २६ ॥ रुचिक्रुप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु २।२।५५

रुच्यर्थैः कृप्यर्थैर्धारिणा च योगे यथासङ्ख्यं प्रेय-विकारोत्तमर्णेभ्यश्चतुर्थी स्यात् । मैत्राय रोचते धर्मः । मूत्राय कल्पते यवागूः । चैत्राय शतं धारयति ।

જેને રૂચતું હોય-જેને રૂચિ થતી હોય-જેને અભિલાષ થતો હોય તે પ્રેય કહેવાય. રુચિ અર્થવાળા ધાતુ સાથે સંબંધ હોય તો પ્રેય અર્થના સૂચક ગૌણ નામને ચોથી વિભક્તિ લગાડવી. વિકાર એટલે પરિણામ. જે વિકારસૂચક હોય-જે રૂપે વિકાર થતો હોય તે રૂપનું જે સૂચક હોય એવા ગૌણ નામને કૃપિ-'ખપવા' અર્થવાળા-ધાતુ સાથે સંબંધ હોય તો ચોથી વિભક્તિ લગાડવી અને ઉત્તમર્ણ અર્થના સૂચક ગૌણ નામને ધાર્ ધાતુનો સંબંધ હોય તો ચોથી વિભકિત લગાડવી.

જેનું ધન હોય તે ધનિક ઉત્તમર્ણ કહેવાય.

પ્રેય-રુચ-મૈત્રાય રોચતે ધર્મઃ=મૈત્રને ધર્મ તરફ અભિલાષ થાય છે-અહીં મૈત્ર પ્રેય છે.

વિકાર-કૃપ્-મૂત્રાય કલ્પતે યવાગૂઃ-મૂત્રરૂપ વિકાર માટે રાબ [રાબ મૂત્રરૂપે પરિણામ પામે છે તેથી મૂત્ર પદ વિકાર સૂચક છે.] ખપે છે એટલે સમર્થ છે.

ઉત્તમર્ણ-ધાર્-ચૈત્રાય શતં ધારયતિ=કરજદાર માણસ પોતાના લેણદાર એવા ધનિક ચૈત્ર માટે સો રૂપિયાની રકમ ધારી રાખે છે-રાખી મુકે છે, અહીં ધનિક ચૈત્ર લેણદાર છે અને એને માટે સો રૂપિયાની રકમ કરજદાર રાખી મુકે છે. રાખી મુકેલ

સો રૂપિયા રૂપ ધન ચૈત્રનું છે એમ આ પ્રયોગ સૂચવે છે. એટલે ચૈત્ર ઉત્તમર્ણ છે. ઉત્તમઋણ–ઉત્તમર્ણ–જેનું ઋણ ઉત્તમ છે. તે

॥ २७ ॥ उत्पातेन ज्ञाप्ये २।२।५९

उत्पात आकस्मिकं निमित्तम्, तेन ज्ञाप्याच्चतुर्थी स्यात् । वाताय कपिला विद्युत् ।

જે બનાવ આકસ્મિક બને તે ઉત્પાત કહેવાય. એ ઉત્પાત ભવિષ્યમાં થનારા જે બનાવને સૂચવતો હોય તે બનાવ જ્ઞાપ્ય કહેવાય, તેવા જ્ઞાપ્ય સૂચક ગૌણ નામને ચોથી વિભક્તિ લગાડવી.

वाताय कपिला विद्युत्=ઉત્પાતરૂપ કાબરચિતરી વીજળી વાવાઝોડાના બનાવને સૂચવે છે. आतपाय अतिलोहिनी=અતિશય લાલરંગની વીજળી ભવિષ્યમાં પડનારા વિશેષ પ્રકારના આકરા તાપના બનાવને સૂચવે છે. पीता वर्षाय विज्ञेया=પીળારંગની વીજળી વરસાદની આગાહી બતાવે છે दुर्भिक्षाय सीता भवेत्= ધોળા રંગની વીજળી ભવિષ્યના બનાવરૂપ દુકાળની આગાહી કરે છે.

ઉપરના ચારે વાક્યમાં વીજળી ઉત્પાત રૂપ છે, તે દ્વારા જેની આગાહી થાય છે તે જ્ઞાપ્ય છે તેથી તેને ચોથી વિભક્તિ થઈ.

॥ २८ ॥ गम्यस्याप्ये २।२।६२

यस्यार्थो गम्यते न च शब्दः प्रयुज्यते तस्य तुमो व्याप्याच्चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो व्रजति। गम्यस्येति किम्? फलान्याहर्तुं याति।

ગમ્ય એટલે અધ્યાહારરૂપે રહેનાર. વાકયમાં તુમ્ નો અર્થ તો જણાતો હોય પણ તે માટે તુમ્ નો સાક્ષાત્ પ્રયોગ વાકયમાં ન થયો હોય તે ગમ્ય તુમ્ કહેવાય. આવા ગમ્ય તુમ્ ના કર્મરૂપ ગૌણ નામને ચોથી વિભકિત કરવી.

फलेभ्यः व्रजति=ફળો લેવા માટે જાય છે. एधेभ्यः व्रजति= લાકડા લેવા માટે જાય છે.

આ બન્ને વાકયોમાં 'લેવા માટેનો' અર્થ એટલે તુમર્થ અધ્યાહત છે. અને તેનું વ્યાપ્ય-કર્મ-લાકડાં તથા ફળો છે તેથી તેમને ચતુર્થી લાગી છે.

फलान् आहर्तुं याति=ફળો લેવા માટે જાય છે-આ પ્રયોગમાં 'તે માટે' એવો તુમર્થ તો છે પણ તે વાકયમાં સાક્ષાત્ દર્શાવેલ છે, ગમ્ય નથી તેથી फलान् ને બદલે फलेभ्यः न थयुं.

॥ २९ ॥ गतेर्नवाऽप्ते २।२।६३

गतिः पादविहरणम्, तस्या आप्यादप्राप्ताच्चतुर्थी वा स्यात्। ग्रामं ग्रामाय वा याति।

गति-પગે ચાલવું. अनाप्त-પમાયેલ નહીં-જ્યાં પહોંચી

શકાયું ન હોય તે. પગે ચાલવાની ક્રિયાના અનાપ્ત કર્મરૂપ ગૌણ નામનો વિકલ્પે ચોથી વિભક્તિ લગાડવી.

ग्रामं ग्रामाय वा याति=ગામ જાય છે. પણ ગામ પહોંચી શકાયું નથી એવો આ વાકયનો અર્થ છે.

॥ ३० ॥ मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिकुत्सने २।२।६४

अत्यन्तं कुत्सायां गम्यायांमन्यतेर्व्याप्याच्चतुर्थी वा स्यात् । न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये । नावादिगणान्नैवम् । न त्वां नावमन्नं काकं शुकं शृगालं वा मन्ये । 'हितसुखाभ्यां' योगे वा चतुर्थी । चौत्राय चौत्रस्य वा हितं सुखम् । आशिषि गम्यायां हितसुखभद्रायुष्यक्षेमार्थार्थैर्योगे वा चतुर्थी । हित पथ्यं, सुख शर्म, भद्रं मद्रं, आयुष्यं दीर्घायुः, क्षेमं कल्जाणं, अर्थः कार्यं, जीवेभ्यो जीवानां वा भूयात् ।

જે નામ વડે ઘણી નિંદા સૂચવાય તે નામઅતિકુત્સન. मन् ધાતુના અતિકૃત્સનરૂપ કર્મ–વ્યાપ્ય સૂચક ગૌણ નામને ચોથી વિભક્તિ વિકલ્પે લગાડવી. આ સૂત્રમાં અતિકૃત્સન સૂચક નૌ (હોડી) વગેરે શબ્દો ન લેવા.

સૂત્રમાં मन्य એમ યયુકત मन् ધાતુ બતાવેલો હોવાથી અહીં मन् ધાતુ ચોથા ગણનો લેવો પણ આઠમા તનાદિ ગણનો मन् ધાતુ ન લેવો.

न त्वा तृणाय वा मन्ये=તને હું તણખલા તુલ્ય પણ માનતો નથી. એટલે તણખલાં કરતાં પણ ઘણો હલકો/નીચ માનું છું.

न त्वा तृणं मन्ये=તને હું ઘાસ તુલ્ય નથી માનતો–અહીં मन् ધાતુ ચોથા ગણનો નથી પણ આઠમા ગણનો છે તેથી तृण ને ચોથી વિભક્તિ ન થઇ.

न त्वा नावं मन्ये= તને હું હોડી તોલે નથી માનતો. न त्वा अन्नं मन्ये=તને હું અન્ન તોલે નથી માનતો. न त्वा शुकं मन्ये= તને હું પોપટ તોલે નથી માનતો. न त्वा शृगालं मन्ये=તને હું શિયાળ તોલે નથી માનતો न त्वा काकं मन्ये=તને હું કાગડા તોલે નથી માનતો.

આ બધા પ્રયોગમાં–સૂત્રમાં વર્જેલાં નૌ વગેરે નામો છે તેથી નૌ અન્ન વગેરે નામોને ચોથી વિભક્તિ ન થઇ.

(A) हितसुखाभ्यां २/२/६५

हित અને सुख શબ્દ સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને ચોથી વિભક્તિ વિકલ્પે લગાડવી. चैत्राय चैत्रस्य वा हितं सुखम्= ચૈત્રને માટે કે ચૈત્રનું સુખ છે.

(B) आशिषि गम्यायां हितसुखभद्रायुष्यक्षेमार्थैर्योगे २/२/६६

तत् એટલે હિત નામ અને હિતના અર્થવાળુ નામ, સુખ નામ અને સુખના અર્થવાળું નામ

તથા ભદ્રનામ અને ભદ્રના અર્થવાળુ નામ, આયુષ્ય નામ

અને આયુષ્યના અર્થવાળું નામ ક્ષેમ નામ અને ક્ષેમના અર્થવાળુ નામ, અર્થનામ અને અર્થના અર્થવાળું નામ, એ બધાં નામો સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને આશીર્વાદનો અર્થ જણાતો હોય તો ચોથી વિભક્તિ વિકલ્પે લગાડવી.

(અર્થ એટલે પ્રયોજન અથવા કાર્ય)

हित–हितं जीवेभ्यो जीवानां वा भूयात्=જીવોનું ભલું થાઓ. હિતનો અર્થ–पथ्य–पथ्यं जीवानां वा भूयात्=જીવોનું પથ્ય થાઓ. सुख-सुखं प्रजाभ्यः प्रजानां वा भूयात्= પ્રજાઓને સુખ થાઓ. સુખનો અર્થ–शम्–शर्म प्रजानां वा भूयात्=પ્રજાઓને સુખ થાઓ भद्र-भद्रम् अस्तु श्रीजिनशासनाय श्रीजिनशासनस्य वा= શ્રી જિનશાસનનું ભલું થાઓ. भद्र નો અર્થ–कल्याण–कल्याणम् अस्तु श्रीजिनशासनाय श्रीजिनशासनस्य वा=શ્રી જિનશાસનનું કલ્યાણ થાઓ. आयुष्य–आयुस्यम् अस्तु चैत्राय चैत्रस्य वा=ચૈત્ર ઘણું જીવો आयुष्य નો અર્થ–जीवित–जीवितं भवतु चैत्राय चैत्रस्य वा=ચૈત્ર લાંબુ જીવો. क्षेम–क्षेमं भूयात् श्री संघाय श्रीसंघस्य वा=श्री संघनुं ક્ષેમ થાઓ. क्षेम નો અર્થ–कुशल–कुशलं श्री संघाय श्रीसंघस्य वा= શ્રી સંઘનું ક્ષેમ કુશળ થાઓ. अर्थ-=अर्थो भूयाद् मैत्राय मैत्रस्य वा= મૈત્રનું કામ થઇ જાઓ. अर्थ નો અર્થ–कार्य=कार्यं भूयाद् मैत्रायमैत्रस्य वा=મૈત્રનું કામ થઇ જાઓ.

॥ ३१ ॥ शक्तार्थ-षड्-नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाभिः २।२।६८

एभिर्योगे नित्यं चतुर्थी। शक्तः मल्लो मल्लाय। वषडग्नये। नमोऽर्हद्भ्यः। स्वस्ति प्रजाभ्यः। स्वाहेन्द्राय। स्वधा पितृभ्यः। इति चतुर्थी।

शक्त शब्द अने शक्त अर्थवाळा शब्द तथा वषड्, नमस्, स्वस्ति, स्वाहा अने स्वधा એ બધા શબ્દોની સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને થી વિભક્તિ લગાડવી.

शक्त--शक्तः मल्लो मल्लाय=મલ્લ માટે મલ્લ સમર્થ છે એટલે મલ્લ બીજા મલ્લને બરાબર પહોંચી વળે તેમ છે. શક્ત નો અર્થ પ્રભુ-પ્રભુઃ मल्लो मल्लाय=એક મલ્લ બીજા મલ્લને માટે સમર્થ છે. वषड्अग्नये=અગ્નિને આહુતિ. વષડ્ નામનો યજ્ઞ છે તેમાં અગ્નિને આહુતિ આપે છે-અપાય છે. नमोऽर्हद्भ्यः= અરિહંતોને નમસ્કાર. स्वस्ति प्रजाभ्यः=પ્રજાને સ્વસ્તિ. स्वाहा इन्द्राय=ઇંદ્રને આહુતિ. स्वधा पितृभ्यः=પિતરોને તર્પણ-શ્રાદ્ધ.

॥ ३२ ॥ अपायेऽवधिरपादानम् २।२।२९

अपायो विश्लेषः। "पञ्चम्यपादाने"। वृक्षात्पत्रं पतति। व्याघ्राद्बिभेति। पापाज्जुगुप्सते। धर्मात्प्रमाद्यति। चौरादरक्षति शृङ्गाच्छरो जायते। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे। यवेभ्यो गां रक्षति। उपाध्यायादन्तर्धत्ते। वलभ्याः शत्रुञ्जयः षड् योजनानि। माथुराः स्रौघ्नेभ्य आढ्याः।

અપાય–વિભાગ–જુદા પડવું, વિભાગ થવો, ડરવું, ધૃણા કરવી, અટકવું, આળસ કરવી, રક્ષણ કરવું–બચાવવું કે અટકાવવું –દૂર રાખવું, કંટાળવું–થાકી જવું કે સંતાઈ જવું. કારણથી જુદા પડવું, એકમાંથી બીજી વસ્તુ નીકળવી, દૂરપણું, ચડિયાતાપણું વગેરે–આ બધા અર્થો વિભાગમાં આવી જાય છે.

અપાયની જે અવધિ હોય તે અપાદાન ગણાય છે.

वृक्षात् पत्रं पतति !=વૃક્ષની પાંદડું પડે છે.–અહીં પડવાને લીધે પાંદડાનો ઝાડથી વિભાગ થાય છે, તેમાં અવધિરૂપ વૃક્ષ છે તેથી તે અપાદાન થયું व्याघ्राद् बिभेति=વાઘથી બીએ/ડરે છે.–અહીં ડરને કારણે વાઘથી વિભાગ થાય છે. पापाद् जुगुप्सते પાપથી ધૃણા કરે છે. धर्मात्प्रमाधति=ધર્મથી પ્રમાદ કરે છે. शृङ्गात् शरो जायते=શૃંગ (શીંગડા) માંથી શર થાય છે. અહીં કારણથી કાર્ય જુદું થાય છે. हिमवतो गङ्गा प्रभवति=હિમાલયથી ગંગા નીકળે છે. कार्तिक्याः आग्रहायणी मासे=કાર્તિક પૂર્ણિમા પછી માગશરની પૂર્ણિમાં એક મહિના પછી આવે છે. यवेभ्यो गां रक्षति=જવથી ગાયની રક્ષા કરે છે. उपाध्यायाद्अन्तर्धते= ઉપાધ્યાયથી સંતાઈ જાય છે. वलभ्याः शत्रुञ्जयः षड् योजनानि– વલભીપુર (વળા) થી શત્રુંજય છ યોજન દૂર છે माथुराः स्रोघ्नेभ्य आढ्याः–મથુરા કરતાં સુઘ્ન દેશના લોકો ધનાઢય છે.

॥ ३३ ॥ आङाऽवधौ २।२।७०

अवधिर्मर्यादाऽभिविधिश्च । तद्वृत्तेराङा युक्तात्पञ्चमी स्यात् । आ सुघ्नाद्वृष्टो मेघः ।

અવધિ-મર્યાદા-સીમા-હદ અથવા અભિવિધિ. અભિવિધિ-સીમા-હદ. જે નામ હદસૂચક હોય તેના અર્થને। પણ અભિવિધિમાં સમાવેશ છે. આડ્ સાથે જોડાયેલા આ બન્ને અર્થના સૂચક ગૌણ નામને પંચમી વિભક્તિ લાગે છે.

મર્યાદા-આ સ્તુઘ્નાદ્ વૃષ્ટો મેઘઃ-સુઘ્ન દેશ સુધી મેઘ વરસ્યો. આ પ્રયોગમાં સુઘ્ન દેશમાં મેઘ વરસ્યાની હકીકત સૂચવાતી નથી. પંચમી વિભક્તિ છે.

॥ ૩૪ ॥ पर्यपाभ्यां वर्ज्ये २।२।७१

आभ्यां युक्ताद्वर्जनीयात्पञ्चमी स्यात् । परि साकेतात् अप साकेताद्वृष्टो मेघः ।

વર્જ્ય અર્થવાળા પરિ અને અપ શબ્દથી યુકત એવા ગૌણ નામને પંચમી વિભકિત લગાડવી.

પરિ સાકેતાત્ વૃષ્ટો મેઘઃ-સાકેત નગરી સુધી વરસાદ વરસ્યો છે. અપ સાકેતાત્ વૃષ્ટો મેઘઃ-સાકેત નગરી છોડીને બીજે ઠેકાણે વરસાદ વરસ્યો છે.

॥ ૩૫ ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना २।२।७२

प्रतिनिधिर्मुख्यसदृशोऽर्थः, प्रतिदानं गृहीतस्य विशोधनम्, ते यतः स्यातां ततः प्रतिना योगे पञ्चमी स्यात् ।

प्रद्युम्नो वासुदेवात्प्रति । तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति । "गम्ययपः कर्माधारे" । पञ्चमी । गृहादासनात्प्रेक्षते । गम्येति किम् ? प्रासादमारुह्यासने उपविश्य भुङ्क्ते । "स्तोकाल्प-कृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे करणे" । पञ्चमी वा । स्तोकेन स्तो-कान्मुक्तः ।

प्रतिनिधि–मुख्य જેવો–મુખ્યના બદલામાં ચાલે એવો. પ્રતિદાન–એક વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુ લેવી કે આપવી–અદલા બદલી કરવી, પ્રતિનિધિ–ને સ્થાને વપરાવનારનું સૂચક ગૌણ નામ તથા પ્રતિદાન–અપાતા પદાર્થને બદલે કામમાં આવનાર પદાર્થનું સૂચક ગૌણ નામ એ બન્ને ગૌણ નામને પ્રતિ શબ્દનો સંબંધ હોય તો પંચમી વિભક્તિ લગાડવી.

પ્રતિનિધિ–પ્રદ્યુમ્નો વાસુદેવાત્ પ્રતિ=વાસુદેવને બદલે પ્રદ્યુમ્ન, પ્રતિનિધિ છે. પ્રતિદાન–તિલેભ્યઃ પ્રતિ માષાન્ પ્રયચ્છતિ=તલને બદલે અડદ આપે છે–તલ લઈને બદલામાં અડદ આપે છે.

(A) गम्ययपः कर्माधारे સૂત્ર ૨/૨/૭૪

એક ક્રિયા કર્યા પછી બીજી ક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ હોય ત્યાં પૂર્વની ક્રિયાના સૂચક ધાતુને यप् પ્રત્યય લગાડવો. આવો यप् પ્રત્યયવાળો પ્રયોગ વાક્યમાં અધ્યાહારરૂપે હોય તો તે અધ્યાહૃતક્રિયા સૂચક यप् પ્રત્યયવાળા પદના કર્મરૂપ ગૌણ નામને તથા આધાર સૂચક ગૌણ નામને પંચમી વિભક્તિ લગાડવી.

गृहात् आसनात् प्रेक्षते=ઘરમાં આસન ઉપર ચડીને જુએ છે. (પંચમી વિભક્તિ) प्रासादम् आरुह्य आसने उपविश्य भुङ्क्ते= તે પ્રાસાદ (મહેલ) ઉપર ચડીને આસન ઉપર બેસીને ખાય છે.

(B) स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे करणे सूत्र २/२/७९

असत्त्व–ન દેખાય તેવો ગુણ. असत्त्ववाचक અને કરણ-सूचक स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय એવા ગૌણ નામોને પંચમી વિભક્તિ વિકલ્પે લગાડવી.

असत्त्ववाचक કરણ–स्तोकात् स्तोकेन वा मुक्तः=થોડાથી મૂકાયો. એટલે થોડા દોષ કરવાથી બંધનમાં ન પડયો.

॥ ३६ ॥ प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरागादितरैः २।२।७५

एभिर्योगेऽपि पञ्चमी । ततः प्रभृति । ग्रीष्मादारभ्य । अन्यो भिन्नो मैत्रात् । ग्रामात्प्राग् वसति । पश्चिमो रामात्कृष्णः बहिर्ग्रामात् । आराद्ग्रामात् । इतरश्चैत्रात् । इति पञ्चमी ।

प्रभृति શબ્દ તથા प्रभुति અર્થવાળા શબ્દો, अन्य શબ્દ તથા अन्य અર્થવાળા શબ્દો, दिक्–દિશા નામ તથા દિકશબ્દ એટલે દિશા સૂચક શબ્દ જે દિશાસૂચક શબ્દ દેશ અથવા કાળ વગેરેનો સૂચક હોય તેને અહીં (दिक्शब्द समजवो.) અને

बहिर्, आरात् तथा इतर–એ બધા શબ્દો સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને પંચમી વિભક્તિ લગાડવી.

प्रभृति=ततः प्रभृति=ત્યારથી માંડીને. प्रभृति અર્થ–ग्रीष्माद् आरभ्य=ઉનાળાથી માંડીને. अन्य–અન્યો मैत्रात् અને अन्य અર્થ–भिन्नः मैत्रात्=મૈત્રથી જુદો. पश्चिमो रामाद् कृष्णः=રામથી કૃષ્ણ પાછળના–છે बहिर्–बहिर्ग्रामात्=ગામથી બહાર છે. आरात्–आराद् ग्रामात्=ગામની પાસે છે. इतरः चैत्रात्=ઇતર ચૈત્રથી જુદો છે.

॥ ३७ ॥ क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् २।२।३०

क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वाऽऽधारोऽधिकरणं स्यात्। तच्च वैषयिकौपश्लेषिकाभिव्यापकसामीप्यकनैमित्तिकौपचारिकभेदात् षोढा। "सप्तम्यधिकरणे"। दिवि देवाः। कटे आस्ते। तिलेषु तैलम्। वटे गावः। युद्धे सन्नह्यते। अङ्गुल्यग्रे करी।

ક્રિયાના આશ્રયરૂપ કર્તાનો કે કર્મનો જે આધાર હોય તેને 'અધિકરણ' સમજવું. कटे आस्ते=સાદડી ઉપર બેસે છે. અહીં કર્તાના બેસવાનો આધાર કટ છે માટે તે અધિકરણ થયું.

અધિકરણના છ ભેદ છે–(૧) વૈષયિક, (૨) ઔપશ્લેષિક, (૩) અભિવ્યાપક, (૪) સામીપ્યક, (૫) નૈમિત્તિક અને, (૬) ઔપચારિક.

૧—દેવો સ્વર્ગમાં રહે છે મનુષ્યો પૃથ્વી/જમીન-ઉપર રહે છે, અહીં સ્વર્ગ અને જમીન વૈષયિક અધિકરણ છે, સ્વર્ગ વિના દેવો અને જમીન સિવાય માણસો બીજે કયાંય રહેતા નથી.

૨—જે આધારના અમુક ભાગની સાથે જ કર્તાનો સંબંધ હોય તે આધાર ઔપશ્લેષિક-પલંગ ઉપર સુએ છે. સુનાર પલંગના અમુક ભાગ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે.

૩—આધારના આખાય ભાગમાં સંબંધ હોય તે આધાર અભિવ્યાપક-તલમાં તેલ છે, માખણમાં ઘી છે. તેલ અને ઘી પોતાના આધારના તમામ ભાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૪—જેની સાથે સમીપતાનો સંબંધ હોય તે અધિકરણ સામીપ્યક-ગંગા નદીમાં ભરવાડની ઝોક-ઘેટાં બકરાંનો વાડો-છે. ગંગા નદીમાં તો ઝોક હોવાનો સંભવ જ નથી તેથી અહીં ગંગા નદીમાં એટલે ગંગાની પાસે.

૫—જે આધાર નિમિત્તરૂપ હોય તે નૈમિત્તિક-યુદ્ધમાં તૈયાર થાય છે અહીં યુદ્ધમાં એટલે યુદ્ધ માટે.

૬—જે આધાર માત્ર કાલ્પનિક હોય તે ઔપચારિક-મારી આંગળીના ટેરવા ઉપર ચંદ્ર છે એટલે આંગળીના ટેરવા તરફ નજર કરો તો ચંદ્ર દેખાશે.

(A) सप्तम्यधिकरणे २/२/९५

આધાર વાચક ગૌણ નામને ઙિ, ઓસ્, સુપ્ ૩૫ સપ્તમી વિભક્તિ લગાડવી. दिवि देवाः=સ્વર્ગમાં દેવો છે. कटे आस्ते=

સાદડી ઉપર બેસે છે. तिलेषु तैलम्=તલોમાં તેલ છે વટે गावः=વડ નીચે ગાય છે. युद्धे सन्नह्यते=યુદ્ધને માટે લડવા તૈયાર થાય છે. अङ्गुल्यग्रेकरी=આંગળીના અગ્ર ભાગે હાથી દેખાડે છે.

॥ ३८ ॥ स्वामीस्वराधिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतैः २।२।९८

एभिर्योगे वा सप्तमी । गवां गोषु वा स्वामी ।

સ્વામી, ઈશ્વર, અધિપતિ, દાયાદ, સાક્ષી, પ્રતિભૂ અને પ્રસૂત–આ બધા સાથે જોડાયેલા ગોષુ નામને સપ્તમી વિભક્તિ વિકલ્પે થાય.

સ્વામી–गोषु गवां वा स्वामी=ગાયોના સ્વામી–માલિક. દાયાદ–गोषु गवां वा दायादः=ગાયોનો ભાગીદાર. સાક્ષી–गोषु गवां वा साक्षी=ગાયોનો સાક્ષી. પ્રસૂતઃ-गोषु गवां वा प्रसूतः=ગાયોમાં જન્મેલો. આ જ પ્રમાણે ઈશ્વર, અધિપતિ અને પ્રતિભૂઃ વગેરેના ઉદાહરણો અન્યથી સાધી લેવા.

॥ ३९ ॥ व्याप्ये क्तेनः २।२।९९

क्तात् य इन् तदन्तस्य व्याप्ये सप्तमी नित्यं स्यात् । व्याकरणेऽधीती ।

ત (क्त) પછી इन् પ્રત્યય આવેલો હોય એટલે तिन् (क्तिन्)

પ્રત્યય જેના અંતે છે એવા ક્રિયાસૂચક શબ્દના ગૌણ વ્યાપ્યને –કર્મને–સપ્તમી વિભક્તિ નિત્ય થાય.

अधितमनेन–अधीत+इन्=अधीतिन्=अधीती. व्याकरणेऽधीती–વ્યાકરણને ભણનારો અથવા વ્યાકરણમાં આવ્યો.

॥ ४० ॥ तद्युक्ते हेतौ २।२।१००

कर्मसम्बन्धाद्धेतौ सप्तमी स्यात् ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्पलको हतः ॥५॥

असाधु-साधु-निपुण-योगेऽपि सप्तमी । असाधुर्मैत्रो मातरि । प्रत्यादियोगे तु न—साधुर्मैत्रो मातरं प्रति ।

જે વાક્યમાં વ્યાપ્ય–કર્મની સાથે હેતુ જોડાયેલો હોય એટલે વ્યાપ્ય અને હેતુ જુદા ન હોય એવા હેતુવાચક ગૌણ નામને સપ્તમી વિભક્તિ લગાડવી

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति=વાઘના ચામડા માટે વાઘને મારે છે–અહીં ચામડું હેતુ છે અને વાઘ કર્મ છે તેથી બન્ને જોડાયેલા છે–જુદા જુદા નથી दन्तयोः हन्ति कुञ्जरम्–બે દાંત માટે હાથીને મારે છે. તેથી ઉપર મુજબ કર્મરૂપ હાથી અને હેતુરૂપ હાથી સાથે જોડાયેલા છે.

केशेषु चमरीं हन्ति=વાળ માટે ચમરી ગાયને હણે છે.

सीम्नि पुष्कलको हतः–સીમાડા માટે ફૂલવાળું ઝાડ કાપી નાખ્યું. वेतनेन धान्यं लुनाति–પગાર વડે અનાજ લણે છે.–અહીં હેતુ-રૂપ વેતન અને કર્મરૂપ અનાજ બન્ને જુદા જુદા છે

(A) अप्रत्यादात्रसाधुना २/२/१०१ દ્વારા असाधु શબ્દ સાથે યુકત ગૌણ નામને સપ્તમી વિભકિત લાગે છે. જો વાકયમાં प्रति, परि, अनु અને अभि નો પ્રયોગ ન હોય તો.

असाधुः मैत्रो मातरि–માતા તરફ મૈત્ર असाधु છે–સારો નથી. અહીં માતા શબ્દને સપ્તમી વિભકિત થઈ. प्रति–असाधुः मैत्रो मातरं प्रति–માંતા તરફ મૈત્ર સારો નથી. એ જ પ્રમાણે परि, अनु અને अभि ના રૂપો સાધી લેવા. આ ચારે ચાર પ્રયોગોમાં એટલે प्रति, परि, अनु અને अभि શબ્દો હોવાથી સપ્તમી વિભકિત ન થઈ.

(B) साधुना २/२/१०२ સૂત્ર દ્વારા साधु શબ્દ સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને સપ્તમી વિભકિત થાય, જો प्रति, परि, अनु અને अभि નો વાકયમાં પ્રયોગ ન હોય તો.

साधुः मैत्रो मातरि–મૈત્ર માતા તરફ સારો છે. प्रति साधुः मैत्रो मातरं प्रति–મૈત્ર માતા તરફ સારો છે. આ જ રીતે અન્ય ઉદાહરણો સાધી લેવા. આ પ્રયોગમાં प्रति, परि, अनु અને अभि નો પ્રયોગ થવાથી માતા શબ્દને २/२/३६ ના નિયમથી દ્વિતીયા વિભકિત થઈ.

॥ ४१ ॥ यद्भावो भावलक्षणम् २।२।१०६

भावः क्रिया । यस्य भवेनान्यो भावो लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ।

જે વાકયમાં એક ક્રિયા બીજી ક્રિયાની સૂચક હોય તે વાકયમાં ક્રિયાના સૂચક ગૌણ નામને સપ્તમી વિભકિત લાગે છે.

गोषु दुह्यमानासु गतः=ગાયો દોહવાતી હતી ત્યારે તે ગયો. અહીં 'જવાની' ક્રિયા મુખ્ય છે અને તેને दुह्यमान શબ્દ સૂચવે છે. કયારે ગયો ? ગાયો દોહવાતી હતી ત્યારે ગયો. તેથી તે ક્રિયાસૂચક दुह्यमान નામને સપ્તમી વિભકિત લાગી.

॥ ४२ ॥ षष्ठी वाऽनादरे २।२।१०८

अनादरे गम्ये भावलक्षणा षष्ठी वा, पक्षे सप्तमी । रुदतो लोकस्य रुदति लोके वा प्रव्रजितः ।

જે વાકયમાં એક ક્રિયા દ્વારા બીજી ક્રિયાનું સૂચન હોય અને અનાદર જણાતો હોય ત્યાં ક્રિયાસૂચક ગૌણ નામને ષષ્ઠી વિભકત વિકલ્પે લાગે છે.

रुदतो लोकस्य, रुदति लोके वा प्रव्रजितः-લોક રોતા હતા ને દીક્ષા લઈ લીધી.-અહીં 'રોવાની' ક્રિયા 'દીક્ષાની ક્રિયા'ને સૂચવે છે તથા લોકોનો અનાદર પણ સ્પષ્ટ છે તેથી તે ક્રિયા-સૂચક શબ્દને ષષ્ઠી વિકલ્પે થઈ.

॥ ४३ ॥ सप्तमी चाविभागे निर्धारणे २।२।१०९

समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियादिभिः पृथक्करणेऽपि षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । अविभागे–(निर्द्धार्यमाणकेदशस्य समुदायेन सह शब्दादैक्ये गम्यमाने) क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः । कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीरा । इति सप्तमी ।

કોઇ એક જીવંત કે અજીવંત સમુદાયમાંથી તેના એક ભાગને જાતિની, ગુણની, ક્રિયાની કે વ્યક્તિત્વ વગેરેની વિશેષતાને લીધે મનથી જુદો કલ્પવો એનું નામ નિર્ધારણ. જેને મનથી સમુદાયમાંથી જુદો કલ્પવામાં આવેલ હોય તેની અને સમુદાયની વચ્ચે કોઈ પણ રીતે અભેદ જણાતો હોય તો જે સમુદાયમાંથી જુદો પાડવામાં આવેલ હોય તે સમુદાયવાચક ગૌણ નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ તથા સપ્તમી વિભક્તિ પણ લાગે.

૧. જાતિ-ક્ષત્રિયો નૃણાં નૃષુ વા શૂરઃ–પુરુષોમાં ક્ષત્રિય શૂરવીર છે. ૨. ગુણ–કૃષ્ણા ગવાં ગોષુ વા બહુક્ષીરા–ગાયોમાં કાળી ગાય બહુ દૂધ આપનારી છે.

અહીં ૧ લા પ્રયોગમાં જાતિ વડે ક્ષત્રિયને જુદા પાડેલ છે. બીજા પ્રયોગમાં કાળા ગુણ વડે ગાયને જુદી પાડી છે.

આ વાક્યોમાં નૃ અને ગો સમુદાયસૂચક નામો છે. તથા જેમને જુદા પાડેલ છે એમનો સમુદાય અભેદ પણ છે. તેથી તે પ્રયોગમાં સમુદાયસૂચક નામને ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ થઈ. આ જ રીતે યાત્ અને કુરુ ના રૂપો સાધી લેવા. .

॥ ४४ ॥ शेषे २।२।८१

कर्मादिभ्योऽन्यस्तदविवक्षारूपः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः शेषः, स्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । उपगोरपत्यम् । माषाणामश्नीयात् ।

પોતે અને પોતાનું, નોકર અને શેઠ, બાપ અને દીકરો વગેરે પ્રકારના જે વિવિધ સંબંધો છે તેનું નામ શેષ. અથવા કર્મ વગેરે કારકોની અવિવક્ષાને પણ 'શેષ' કહેવાય. અવિવક્ષા એટલે કર્મ વગેરે કારકો હોય છતાં તેમને તે રીતે નહીં સમજવાની ઇચ્છા તે અવિવક્ષા. આવા શેષ રૂપ ગૌણ નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ લગાડવી.

राज्ञः पुरुष.–રાજાનો પુરુષ–અહીં સ્વામી સેવકનો સંબંધ છે. उपगोः उपत्यम्–ઉપગુનો પુત્ર–અહીં બાપ–દીકરાનો સંબંધ છે. माषाणाम् अश्नीयात्–અડદને ખાઓ–આ વાક્યમાં अश्नीयात् ક્રિયાનું કર્મ અડદ છે. છતાં તે કર્મરૂપે બોલવાની–જણાવવાની ઇચ્છા નથી માટે माष શબ્દ શેષરૂપ કહેવાય.

॥ ४५ ॥ कर्मणि कृतः कर्तरि च २।२।८३

कृदन्तस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् । अपां स्रष्टा । भवतं आसिका । क्वचिद्वा । विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्याचार्येण वा ।

જે ગૌણ નામ કૃદંતનું કર્મ હોય તેને ષષ્ઠી વિભક્તિ લગાડવી.

अपां स्रष्टा–પાણીનો બનાવનાર. भवत आसिका–તમારી બેસવાની જગ્યા.

આ બન્ને પ્રયોગોમાં स्रष्टा અને आसिका એ બન્ને કૃદંત છે અને अप् તથા भवत શબ્દો કૃદંતના કર્મ છે, તેથી બન્નેની ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ.

॥ ४६ ॥ कृत्यस्य वा २।२।८८

ध्यण् तव्या-ऽनीय-य-क्यपः कृत्याः । एषां कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् । त्वया तव कार्यं कर्तव्यं करणीयं देयं कृत्यम् ।

જેને કૃત્ય પ્રત્યયો લાગેલા હોય એવા કૃદંતના ગૌણ કર્તાને ષષ્ઠી વિભક્તિ વિકલ્પે લગાડવી.

त्वया तव कार्यं कर्तव्यं–તારે આ કાર્ય કરવા લાયક છે. करणीय देयं कृत्यम्–કરવા લાયક છે. અહીં કૃત્ય શબ્દ क्वप् પ્રત્યયવાળો છે અને એનો કર્તા त्वया છે.

॥ ४७ ॥ रिरिष्टात्स्तादस्तादसतसाता २।२।८२

एभिः सप्तभिर्योगे षष्ठी स्यात् । गृहस्योपरि, उपरिष्टात् परस्तात्, पुरस्तात्, पुरः, दक्षिणत्, उत्तराद्वा ।

रि, रिष्टात्, स्ताद्, अस्ताद्, अस्, अतस् अने आत्, आ બધા પ્રત્યયો જેમને લાગેલા હોય તેમની સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ લગાડવી.

रि गृहस्य उपरि-ઘરની ઉપર. रिष्टात् गृहस्य उपरिष्टात्-ઘરની ઉપરનું ઉપર. स्तात्-गृहस्य परस्तात्-ઘરની પર-બીજી તરફ. अस्तात्-गृहस्य पुरस्तात्-ઘરની આગળ. अस्-गृहस्य पुरः-ઘરની આગળ. अतस्-गृहस्य दक्षिणतः-ઘરની દક્ષિણ તરફ. आत्-गृहस्य उत्तरात ઘરની ઉત્તર તરફ.

॥ ४८ ॥ तृन्नुदन्ताव्ययकस्वानातृश्शतृडिण-कच्खलर्थस्य २।२।९०

एषां दशानां कृतां कर्मकर्त्रोः षष्ठी न स्यात् । तृन्-वदिता धर्मम् । उदन्तः-विश्वं जिष्णुः । अव्ययम्-कटं कृत्वा, ओदनं भोक्तुं याति । क्वसुः-अन्नं पेचिवान् । आनः-कटं चक्राणः अतृश्-अधीयंस्तत्त्वार्थम् । शतृ कटं कुर्वन् । डि-कष्टं सासहिः । णकच्-कटं कारको याति । खलर्थः-सुकरो धर्मः, सुज्ञानं तत्त्वं भवता ।

तृ (तृन्) પ્રત્યય, અંતે ઉકાર હોય એવા પ્રત્યયો, કોઈ પણ અવ્યયરૂપ કૃદંત, वस् (क्वसु), आन ['आन' અક્ષરોવાળા અનેક પ્રત્યયો છે તે બધા જ અહીં લેવાના છે. જેમકે-कान, आनश्, इयानश्, शान] अत् (शतृ तथा स्यतृ), इ (डि), अक

(णकच्), अ (खल्), अने अन प्रत्ययो–એ બધા પ્રત્યયો જેને લાગેલા–હોય એવા કૃદંતના ગૌણ કર્મને અને ગૌણ કર્તાને ષષ્ઠી વિભક્તિ ન થાય.

तृन–वदिता धर्मम्=धर्मने કહેનારો. उदन्तः–विश्वं जिष्णुः= વિશ્વને જીતનારો અથવા જીતવાના સ્વભાવવાળો. अव्ययम्–कटं कृत्वा=સાદડી બનાવીને જાય છે. અહીં कृत्वा અવ્યય છે. ओदनं भोक्तुंयाति=ભાત ખાવાને માટે જાય છે. અહીં भोक्तुम् અવ્યય છે. क्वसुः–अन्नं पेचिवान=અન્નને પકાવનારો. पेचिवान માં क्वसु प्रत्यय છે. आनः–कटं चक्राणः–સાદડી કરનારો. चक्राणः માં कान प्रत्यय છે. अतृशू–अधीयन् तत्त्वार्थम्=ઉમાસ્વાતિ મહારાજે રચેલા તત્વાર્થ સૂત્રને ભણતો. अधीयन् માં अतृशू પ્રત્યય છે शतृ–कटं कुर्वन्=સાદડીને કરતો. कुर्वन् માં शतृ પ્રત્યય છે. ङि (इ) कष्टं सासहिः–કષ્ટને બહુ સહન કરે છે. णकचू–कटं कारको याति= સાદડીને કરનારો જાય છે. खलर्थः–સુકરો ધર્મઃ–એને ધર્મ સહેલો છે. सुज्ञानं तत्त्वं भवता=તમને સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે.

આ બધા પ્રયોગોમાં કર્મની ષષ્ઠીનો નિષેધ થયો છે.

॥ ४९ ॥ पृथग्-नाना पञ्चमी च २।२।११३

आभ्यां योगे तृतीयापञ्चम्यौ स्याताम् । पृथग् मैत्रान्मैत्रेण । अनुमानहेतोरप्येवम्–शब्दोऽनित्यः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा ।

पृथक् અને નાના શબ્દોની સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને પંચમી અને તૃતીયા વિભક્તિઓ થાય છે.

पृथग् मैत्राद् मैत्रेण वा=મૈત્રથી જુદો છે. कृतकत्वेन=સફળપણું. ત્રીજી વિભક્તિ થઈ. कृतकृत्वाद् वा=સફળપણું. પંચમી વિભક્તિ થઇ. (એક વચન).

॥ ५० ॥ ऋते द्वितीया च २।२।११४

ऋतेयोगे द्वितीयापञ्चम्यौ स्याताम् । ऋते धर्मं धर्माद्वा कुतः सुखम् ।

ऋते શબ્દ સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને દ્વિતીયા અને પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

ऋते धर्मं धर्माद् वा कुतः सुखम्=ધર્મ વિના સુખ ક્યાંથી થાય ?

॥ ५१ ॥ विना ते तृतीया च २।२।११५

विनायोगे द्वितीयापञ्चमीतृतीयाः स्युः । विना पापं पापात् पापेन सुखं स्यात् ।

विना શબ્દ સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને દ્વિતીયા, પંચમી અને ત્રીજી વિભક્તિઓ થાય છે.

विना पापं, विना पापात्, विना पापेन=પાપ વગર.

॥ ५२ ॥ तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ २।२।११६

मात्रा तुल्यः मातुस्तुल्यः ।

તુલ્ય શબ્દની સાથે અને તુલ્ય અર્થવાળા શબ્દોની સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને તૃતીયા અને ષષ્ઠી વિભક્તિઓ લગાડવી.

તુલ્ય-માત્રા તુલ્યઃ, માતુઃ તુલ્ય=માતાની સમાન. તુલ્યાર્થ-માત્રા સમઃ, માતુઃ સમઃ=માતાની સમાન.

॥ ५३ ॥ द्वितीयाषष्ठ्यावेनेनाऽनञ्चेः २।२।११७

पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य । अनञ्चेरिति किम् । प्राग् ग्रामात् ।

एन પ્રત્યયવાળા નામની સાથે જોડાયેલા ગૌણ નામને દ્વિતીયા અને ષષ્ઠી વિભક્તિઓ લગાડવી. પણ એન પ્રત્યયવાળા નામના अञ्च ધાતુ ન હોવો જોઇએ.

पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य वा=ગામની પૂર્વે. प्राग् ग्रामात्= ગામથી પૂર્વે. આ પ્રયોગમાં अञ्च ધાતુવાળા प्राग् શબ્દનો પ્રયોગ છે. प्राग् શબ્દને લાગેલો એન પ્રત્યય લોપ પામેલ છે. એથી प्राग्+एन ને, બદલે પ્રયોગમાં માત્ર प्राग् એવો નિર્દેશ છે. તાત્પર્ય કે प्राग् એવો નિર્દેશ છતાં તેને એન પ્રત્યયવાળો જ પ્રયોગ સમજવાનો છે તેથી प्राग् શબ્દના સંબંધવાળા ગ્રામ નામને દ્વિતીયા કે ષષ્ઠી વિભક્તિ ન થઈ પણ માત્ર પંચમી થઇ.

॥ ૫૪ ॥ हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः २।२।११८

हेत्वर्थैर्योगे तृतीयाद्याः सर्वा विभक्तयः स्युः । धनेन हेतुना । धनाय हेतवे । धनाद्धेतोः । धनस्य हेतोः । धने हेतौ वसति । एव निमित्तादिभिरपि ।

હેતુ એટલે નિમિત્ત - કોઇ જાતની ક્રિયાને નહીં કરનાર નિમિત્ત.

હેતુ નામની સાથે તથા હેતુવાચક નામની સાથે જોડાયેલા અને હેતુ શબ્દ કે હેતુવાચક શબ્દની સાથે સમાન-એક સરખી-વિભક્તિવાળા ગૌણ નામને તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ લગાડવી.

धनेन हेतुना वसति=ધન૩૫ હેતુ વડે રહે છે धनाय हेतवे वसति=ધન૩૫ હેતુ માટે રહે છે. धनाद् हेतोः वसति=ધન૩૫ હેતુથી રહે છે. धनस्य हेतोः वसति=ધન૩૫ હેતુના સંબંધને લીધે રહે છે. धने हेतौ वसति=ધન૩૫ હેતુમાં-હેતુ નિમિત્તે રહે છે.

એ જ રીતે धनेन निमित्तेन-(ધન૩૫ નિમિત્ત વડે રહે છે)-વગેરે સમજવું.

આ બધા પ્રયોગમાં ધન, નિમિત્ત અથવા હેતુ છે અને તે ક્રિયા વિનાનું છે.

॥ ૫૫ ॥ सर्वादेः सर्वाः २।२।११९

हेत्वर्थैर्युक्तात्सर्वादेः सर्वा विभक्तयः स्युः । को हेतुः । कं हेतुम् । केन हेतुना । कस्मै हेतवे । कस्माद्धेतोः । कस्य हेतोः । कस्मिन् हेतौ याति ।

હેતુ નામ તથા હેતુ અર્થવાળા નામની સાથે જોડાયેલા અને હેતુ કે હેતુવાચક નામની સાથે સમાન વિભક્તિવાળા સ્યાદિ ગૌણ નામને બધી વિભક્તિઓ લગાડવી.

को हेतुः याति=શો હેતુ છે, તે જાય છે. कं हेतुं याति= કયા હેતુને ધારીને જાય છે. केन हेतुना याति=કયા હેતુ વડે જાય છે. कस्मै हेतवे याति=કયા હેતુ માટે જાય છે. कस्माद् हेतोः याति=કયા હેતુથી જાય છે. कस्य हेतोः याति=કયા હેતુના સંબંધથી જાય છે. कस्मिन् हेतौ याति=કયા હેતુ નિમિત્તે જાય છે.

॥ ५६ ॥ अविशेषणे द्वौ चास्मदः २।२।१२२

विशेषणरहितस्यास्मदो द्वावेकश्चार्थौ बहुवद्वा स्यात् । वयं ब्रूमः, आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः, अहं ब्रवीमि । विशेषणे तु आवां गार्ग्यौ ब्रूवः । अहं चत्रो ब्रवीमीति यथाप्राप्तम् ।

અસ્મદ્ શબ્દ બે સંખ્યાના અર્થનો સૂચક હોય કે એક સંખ્યાના અર્થનો સૂચક હોય અને અસ્મદ્ ને કોઇ પણ વિશેષણ ન લગાડેલું હોય તો તે દ્વિત્વસૂચક અસ્મદ્ શબ્દ અથવા એક-સૂચક અસ્મદ્ શબ્દ બહુવચનમાં વિકલ્પે આવે છે.

वयं ब्रूमः=અમે બોલીએ છીએ–આ પ્રયોગને સ્થાને આવાં बूवः=અમે બે બોલીએ છીએ–એમ પણ બોલી શકાય. वयं ब्रूमः=અમે બોલીએ છીએ–આ પ્રયોગને સ્થાને अहं ब्रवीमि= હું બોલું છું એમ પણ બોલી શકાય. આવાં गार्ग्यौ ब्रूवः= ગાર્ગ્ય ગોત્રના એવા અમે બે બોલીએ છીએ. अहं चैत्रो ब्रवीमि= હું ચૈત્ર બોલું છું.

આ બન્ને પ્રયોગોમાં આવાં નું गार्ग्य વિશેષણ છે અને अहम् નું चैत्र વિશેષણ છે તેથી આવાં કે अहम् નું वयम् न थाय.

॥ ५७ ॥ जात्याख्यायां नवैकोऽसङ्ख्यो बहुवत् २।२।१२१

सङ्ख्याविशेषणरहितो जातिशब्द एकवच्च बहुवच्च वा स्यात्। सम्पन्नो यवः। सम्पन्ना यवाः। सङ्ख्याविशेषणे तु एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोतीत्येकत्वमेव।

સંખ્યાસૂચક વિશેષણ વિનાના એટલે 'પાંચ છે' કે 'દસ છે' એવા વિવિધ સંખ્યાવાચક વિશેષણ વિનાના કોઈ પણ એક સંખ્યાવાળા પદાર્થના સૂચક નામને વિકલ્પે બહુવચન પણ લગાડી શકાય છે, જો તે શબ્દ દ્વારા જાતિ જણાતી હોય તો.

संपन्नो यवः=આ વખતે જવ ખૂબ પાકયો. सम्पन्ना यवाः= આ વખતે જવો ખૂબ પાકયા.

અહીં પ્રથમ વાક્યમાં યવ શબ્દ એકવચનમાં છે તો પણ જાતિનો સૂચક હોવાથી બહુવચનમાં પણ આવી શકયો છે.

एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति=એક ચોખો પાકે તો સુભિક્ષ-સુકાળ-કરે છે અહીં व्रीहि શબ્દને સંખ્યાસૂચક एक શબ્દનું વિશેષણ લગાડેલું છે તેથી व्रीह्यः એમ બહુવચન ન થાય.

॥ ५८ ॥ गुरावेकश्च २।२।१२४

गुरौ—गौरवार्हे द्वावेकश्चार्थौ बहुवद्वा स्यात्। युवां गुरू। यूयं गुरवः। एष मे पिता। एते मे पितरः।

જે નામ ગૌરવને યોગ્ય હોય તે નામ પોતાની બે સંખ્યાને સૂચવતું હોય અથવા એક સંખ્યાને સૂચવતું હોય તો પણ બહુવચનમાં વિકલ્પે વપરાય છે.

युवां गुरू=તમે બે ગુરૂ છો. આને બદલે यूयं गुरवः-તમે ગુરૂઓ છો, એમ પણ બોલી શકાય. एष मे पिता—આ મારા પિતા છે—આને બદલે एते मे पितरः-આ મારા પિતાઓ છે એમ પણ બોલી શકાય.

इति महोपाध्याय श्री कीर्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय श्री विनयविजयगणि विरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां कारकम्।

समास प्रकरणम्

॥ अथसमासोनिरूप्यते ॥

॥ १ ॥ नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ३।१।१८

नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये सामर्थ्यविशेषे सति समासो बहुलं स्यात् । लक्षणं चेदमधिकारश्च, तेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाऽभावे यत्रैकार्थता तत्रानेनैव समासः—विस्पष्टपटुः । स च षोढाबहुव्रीहिः १ अव्ययीभावः २ तत्पुरुषः ३ कर्मधारयो ४ द्विगुः ५ द्वन्द्वश्च ६ । तत्र बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानः । अव्ययीभावः पूर्वपदार्थप्रधानः । द्विगु—तत्पुरुषौ परपदार्थप्रधानौ द्वन्द्व—कर्मधारयौ चोभयपदार्थप्रधानौ । तस्य क्रियाभिसम्बन्धात् ऐकपद्यादिकं च समासप्रयोजनम् । समर्थः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति च । आरूढाः पुरुषाः यम् इति वाक्ये—

નામોના પરસ્પરના સંબંધને કારણે તેમાંથી એકાર્થતા —અર્થની અપેક્ષાએ પરસ્પર સંબદ્ધતા અર્થાત્ શબ્દોમાં વિશેષ પ્રકારનું સામર્થ્ય પેદા થાય છે. એવી એકાર્થતા જ્યાં હોય ત્યાં એક નામ, બીજા નામ સાથે બહુલં સમાસ પામે.

આ સૂત્ર સમાસનું લક્ષણ બતાવે છે એટલે 'સમાસ કયાં થાય છે' એ વાતને સમજાવે છે તથા આ સૂત્ર સમાસનું વિધાન પણ કરે છે તેનો અર્થ એ થાય કે જ્યાં જ્યાં બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસો ન થઈ શકતા હોય અને એકાર્થતા હોય ત્યાં આ સૂત્ર વડે સમાસ કરી લેવો.

આ સૂત્ર સમાસના લક્ષણનું સૂચક હોવા ઉપરાંત અધિકાર સૂત્ર પણ છે. એટલે આ પ્રકરણમાં હવે પછી આવનારાં તમામ સૂત્રોમાં 'એકાર્થતા હોય ત્યારે એક નામ, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે' એવો આશય સમજી લેવાનો છે.

विस्पष्टं पटुः=विस्पष्टपटुः– વિશેષ સ્પષ્ટપણે ચતુર. सर्वेण चर्मणा कृतः रथः=सर्वचर्मणो रथः–બધા ચામડા વડે આખો મઢેલો રથ.

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસ થવાનો સંભવ નથી. એટલે આ નિયમ વડે સમાસ થયો છે. આ બન્ને પ્રયોગો સામાન્ય સમાસના કહેવાય. કોઈ વિશેષ સમાસનાં નહીં.

॥ २ ॥ एकार्थं चानेकं च ३।१।२२

एकमनेकं चैकार्थं समानाधिकरणं नाम, अव्ययं च, नाम्ना, द्वितीयाद्यन्तान्यपदस्यार्थे, समस्यते स च बहुव्रीहिः ।

એકાર્થ એટલે પરસ્પર વિશેષ્ય વિશેષણ સંબંધ ધરાવનારાં

નામ. જેમનો પરસ્પર વિશેષ્ય વિશેષણ રૂપ સંબંધ છે એવું એકાર્થરૂપ એક નામ કે અનેક નામો, બીજા નામ સાથે જે સમાસ પામે તેને બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. તથા અવ્યય, બીજા નામ સાથે જે સમાસ પામે તેને પણ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. અવ્યયવાળા સમાસમાં પરસ્પર વિશેષણ–વિશેષ–ભાવની જરૂર નથી

પ્રધાનપણે અન્યાર્થ નું સૂચન થતું હોય તો એટલે સમાસ પામનારા છૂટાં છૂટાં નામો કરતાં સમસ્ત તે આખા વાકય દ્વારા નિષ્પન્ન થતો દ્વિતીયાદિ વિભક્તિવાળો અન્યાર્થ–વિશિષ્ટાર્થ –પ્રધાનરૂપે જણાતો હોય તો.

એક નામ–આરુઢો વાનરો યં વૃક્ષમ્ સ આરુઢવાનરો વૃક્ષઃ– જેની ઉપર વાંદરો ચડેલ છે તે વૃક્ષ.

અહીં આરુઢ નામ વાનર નામ સાથે સમાસ પામેલ છે. આ બન્ને નામો પરસ્પર વિશેષણ વિશેષ્યભાવ સંબંધવાળા છે. માટે એકાર્થરૂપ છે. તથા યમ્ નામ દ્વિતીયાંત છે એને એ સમાસ બહારનું છે તે બહારના નામ દ્વારા જે અર્થ સૂચવાય છે અન્યાર્થ છે અને તે જ અહીં પ્રધાનરૂપ છે. માટે આ બન્ને નામોનો બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે.

અનેક નામ–સુ (શોભનાઃ) સૂક્ષ્મજટાઃ કેશાઃ યસ્ય સસુસૂક્ષ્મ જટકેશઃ–તપસ્વીઃ જેના કેશો/વાળ સુશોભિત છે અને સૂક્ષ્મ જટાવાળા છે એવા તપસ્વી અહીં સુ અને સૂક્ષ્મજટ એ બે નામો છે, તેમનો કેશ નામ સાથે સમાસ થયેલ છે. અહીં પણ

सु सूक्ष्मजट तथा केश नामो परस्पर विशेषण विशेष्यभाव संबंधवाळा छे तेथी एकार्थरूप छे ज तथा यस्य नाम षष्ठी विभक्तिवाळुं छे. जे समास बहारनुं छे अने ते यस्य पद द्वारा जे अन्यार्थरूप अर्थ सूचवायेल ते ज तपस्वी रूप अर्थ अहीं प्रधान छे.

॥ ३ ॥ ऐकार्थ्ये ३।२।८

ऐकार्थ्यमैकपद्यं तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् स्यात् । अत एव लुब्विधानात् नाम नाम्नेत्युक्तावपि स्याद्यन्तानां समासः (अव्ययेभ्यः स्यादयोऽनुमीयन्ते इति बृहद्वृत्तौ) । 'उक्तार्थानाम प्रयोगः' इति यच्छब्दाप्रयोगे—आरूढपुरुषो गिरिः । अयं चान्यपदर्थप्राधान्यात्तत्सम्बन्धिनीर्लिङ्गसङ्ख्याविभक्तीरनुसरति । कृतानि पुण्यानि येन सः—कृतपुण्यः । एवं दत्तदानो, वीतदुखो, बहुधनोऽनन्तज्ञानः । अनेक च—आरूढबहुपुरुषो गिरिः । अव्ययं खल्वपि-उच्चैर्मुखः ।

ऐकार्थ्य—ऐकपद्य—એક પદપણું અર્થાત્ પદો જુદાં જુદાં હોવા છતાં પરસ્પર અર્થની એવી સંગતિ હોય છે તેથી તેને અર્થની અપેક્ષાએ એકપદપણામાં જ લેખવામાં આવે છે, તેમ થવાથી સમાસ, નામ ધાતુ અને તદ્ધિતનાં રૂપોમાં એક નામ હોય કે વધારે જુદાં જુદાં નામો હોય તો પણ તેમનું ઉપર જણાવેલું એકપદપણું સચવાઈ રહેવાને કારણે સમાસ, નામ ધાતુ

અને તદ્ધિતનાં એક નામે કે જુદાં જુદાં નામોને લાગેલી વચલી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થઈ જાય છે.

આરુઢો પુરુષો યં ગિરિમ્ સ આરુઢપુરુષો ગિરિઃ–જેની ઉપર પુરૂષ ચડેલ છે તે પર્વત/ગિરિ.

અહીં આરુઢ નામ પુરુષ નામ સાથે સમાસ થયેલ છે. આ બન્ને નામો પરસ્પર વિશેષણ વિશેષ્યભાવ સંબંધવાળા છે માટે એકાર્થ રૂપ છે અને યમ્ નામ દ્વિતીયાંત છે અને સમાસ બહારનું છે. તે બહારના નામ દ્વારા જે અર્થ સૂચવાય છે તે અન્યાર્થ છે અને તે જ અર્થ અહીં પ્રધાન રૂપે છે માટે આરુઢ તથા પુરુષ એ બે નામોને બહુવ્રીહિ સમાસ થયેલ છે.

સમાસ–चित्रा गावः यस्य सः=चित्रगुः-જેની પાસે કાબર ચીતરી ગાયો છે તે. આ પ્રયોગમાં चित्रा અને गावः એ પદોને લાગેલી પ્રથમા વિભક્તિનો લોપ થઈ ગયો અને પછી चित्रगु એવા નવા બનેલા એકપદરૂપ નામથી નવી વિભક્તિઓ લાગવી શરૂ થઇ.

નામ ધાતુ પુત્રમ્, इच्छति इति=पुत्रीयति–પુત્રની ઇચ્છા કરે છે.

આ પ્રયોગમાં પુત્રમ્ રૂપમાં પુત્ર શબ્દને લાગેલી બીજી વિભક્તિનો લોપ થયો અને પછી પુત્ર શબ્દ નામધાતુ રૂપ થવાથી તેને ય પ્રત્યય લાગવા સાથે ક્રિયાપદની વિભક્તિ લાગવી શરૂ થઈ.

तद्धित–उपगोः अपत्यम्=औपगवः–ઉપગુનો પુત્ર.

આ પ્રયોગમાં –उपगोः ૩પની ષષ્ઠી વિભક્તિ લોપાઈ ગઈ અને પછી औपगव–એવું નવું નામ બનવાથી તેને નવી વિભક્તિઓ લાગવી શરૂ થઈ. चित्राः, गावः, यस्य, पुत्रम्, इच्छति, उपगोः, अपत्यम्–આવા વાક્યોમાં પરસ્પર સંબંધની વિવક્ષા ન રાખવાથી જુદાં જુદાં પરસ્પર નિરપેક્ષ પદો હોવાને લીધે એકપદ્ય નથી. તેથી વિભક્તિનો લોપ ન થાય

॥ ४ ॥ उष्ट्रमुखादयः ३।१।२३

एते बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः । वृषस्कन्धः ।

उष्ट्रमुख વગેરે શબ્દોમાં બહુવ્રીહિ સમાસ સમજવો. उष्ट्रस्य मुखमिव मुखम् यस्य स=उष्ट्रमुखः–ઊંટના મોં જેવું જેનું મોં છે.

આ પ્રયોગમાં उष्ट्रमुख ના मुख શબ્દનો લોપ થયો છે. જો લોપ ન કરવામાં આવે તો उष्ट्रमुखमुख શબ્દ થઈ જાય, ખરી રીતે શુદ્ધ શબ્દ તો उष्ट्रमुख છે. 'સમાસમાં આવેલા (उष्ट्रमुख નો मुख શબ્દ ઉપમાન છે.) ઉપમાન પદનો લોપ થાય છે' એ સૂચવવા આ સૂત્ર છે.

वृषस्कन्ध इव स्कन्धः यस्य=वृषस्कन्धः–જેની ખાંધ બળદની ખાંધ જેવી છે.

આ પ્રયોગમાં પણ વૃષસ્કન્ધ ના સ્કન્ધ શબ્દનો લોપ થયેલો છે નહીં તો વૃષસ્કન્ધસ્કન્ધ એવું પદ બની જાય.

॥ ५ ॥ सहस्तेन ३।१।२४

तृतीयान्तेन सहशब्दोऽन्यपदार्थे समस्यते ।

તૃતીયાંત નામ સાથે સહ નો જે સમાસ થાય તેનું નામ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. સમાસ થતાં બે નામો કરતાં સમાસ પામેલ નામનો વિશિષ્ટરૂપ અન્ય–મુદ્દો અર્થ મુખ્ય હોવો જોઇએ.

सह અવ્યય છે. તેના બે અર્થ છે. ૧. तुल्ययोग અને ૨. विद्यमानता. सह સાથે સમાસ પામનાર નામ દ્વારા જે અર્થ સૂચિત થતો હોય તેની અને सह એટલે સાથે કોણ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે જે અર્થ અધ્યાહૃત જણાતો હોય તેની એટલે તે બન્નેની સરખી પ્રવૃત્તિ તથા સરખા ગુણ વગેરે હોય તેનું નામ तुल्ययोग.

सह विद्यमानता એટલે હયાતી.

तुल्ययोग–पुत्रेण सहः आगतः (पिता)–सपुत्रः आगतः (अस्ति पिता)–પુત્ર પણ આવ્યો અને સાથે પિતા પણ આવ્યો. આ પ્રયોગમાં પુત્રની અને પિતાની બન્નેની આવવાની ક્રિયા એક સરખી છે તેથી तुल्ययोग થયો.

विद्यमानता–कर्मणा सह=सकर्मकः (आत्माऽस्ति)–કર્મ પણ છે (અને આત્મા પણ છે) એટલે આત્મા અને કર્મ બન્ને સાથે विद्यमान

છે તેથી બન્ને એક સરખાં વિદ્યમાન હોવાથી વિદ્યમાનતા છે.

॥ ६ ॥ सहस्य सोऽन्यार्थे ३।२।१४३

बहुव्रीहौ सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः सहपुत्रो वा गतः क्वचिन्नित्यम्–सरसा दूर्वा । साग्निः कपोतः । सद्रोणा खारी । क्वचिन्न–स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय ।

ઉત્તરપદવાળો સહ, શબ્દ બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલો હોય તો સહ ને બદલે 'સ' રૂપ વિકલ્પે વાપરવું.

सह+रस=स+रस=सरसा दुर्वा–રસવાળું ઘાસ. ઉપરનો પ્રયોગ क्वचिन्नित्यम्– સૂત્ર દ્વારા સાધી શકાયો છે अग्निना सहितःकपोतः =सह+अग्निः=स+अग्नि=साग्निः कपोतः–અગ્નિવાળો કપોત/કબૂતર. કબૂતરના જઠરમાં અગ્નિ છે પણ દેખાતો નથી. द्रोणेन सहिता खारी=सह+द्रोणा=स+द्रोणा=सद्रोणा खारी–જેમાં ખારીના પૂરા માપ ઉપર દ્રોણ જેટલું માપ વધારે છે એવી ખારી.

ઉપરના બન્ને પ્રયોગો અદૃશ્ય–નજરે ન દેખી શકાય એવા પદાર્થનું સૂચક ઉત્તરપદ હોય તથા 'અમુક માપથી વધારે' એ રીતે અધિક અર્થનું સૂચક ઉત્તરપદ હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલા સહ ને બદલે સ રૂપ વાપરવું. જુઓ ૩/૨/૧૪૫

स्वस्ति गुरवे सह शिष्याय–શિષ્ય સાથે ગુરુનું કલ્યાણ થાઓ.

ઉપરના પ્રયોગમાં ગો, વત્સ અને હૂલ આ ત્રણ સિવાયનું

ઉત્તર પદ હોય અને 'આશિષ' નો અર્થ જણાતો હોય તો સહ ને બદલે સ ૩૫ ન વપરાય.

॥ ७ ॥ दिशोरूढ्यान्तराले ३।१।२५

दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक्। सर्वादयोऽस्यादौ ३।२।६१ इति पुंवद्भवः। इत्यादयोऽपि बहुव्रीहिसमासा ज्ञेयाः। यत्र प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानः। लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः।

રૂઢિથી દિશાવાચક નામનો રૂઢિથી જ દિશાવાચક નામ સાથે જે સમાસ થાય તે બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય. સમાસ થયા પછી સમાસ પામેલા નામોવાળા પ્રયોગનો 'અંતરાલ' એવો અર્થ હોય તો

दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोः यदन्तरालं तद् दक्षिणपूर्वा दिक्- દક્ષિણ દિશા અને પૂર્વ દિશાનો અંતરાલ ભાગ એટલે ઈશાન ખૂણો.

આ સમાસમાં પણ બહારનું પદ પ્રથમા વિભક્તિવાળું છે તેથી આ સૂત્રની રચના જુદી કરવી પડી છે.

(A) सर्वादयोऽस्यादौ ३/२/६१

વિશેષને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયેલા સર્વ વિગેરે શબ્દો પુંવત્ થઈ જાય છે, જ્યારે સર્વાદિ શબ્દોને સ્યાદિ વિભક્તિઓ ન લાગી હોય ત્યારે આ નિયમ ન લાગે.

लम्बौ कर्णौ यस्य स=लम्बकर्णः–લાંબા કાન વાળો। પુ૩૫.

॥ ८ ॥ विशेषण-सर्वादि-सङ्ख्यं बहुव्रीहौ ३।१।१५०

विशेषणं, सर्वादिकं, सङ्ख्यावाचि च बहुव्रीहौ प्राक् स्यात्। गौणस्य गोशब्दस्य ङ्याद्यन्तस्यचान्तस्थस्य ह्रस्वो वक्तव्यः। चित्रगुः। सर्वशुक्लः। द्विकृष्णः।

બહુવ્રીહિ સમાસમાં જે શબ્દ વિશેષણ વાચક હોય, સર્વાદિ હોય. તથા સંખ્યાવાચી હોય તે પહેલો આવે.

વિશેષણવાચી– चित्रा गौर्यस्य=चित्रगुः–કાબર ચીતરી ગાયવાળો. सर्वादि–सर्वं शुक्लं यस्य=सर्वशुक्लः=જેનું બધું ધોળું છે. સંખ્યાવાચી–द्वौ कृष्णौ यस्य=द्विकृष्णः–જેના બે બળદ વગેરે કાળા છે.

॥ ९ ॥ क्ताः ३।१।१५१

क्तान्तं नाम बहुव्रीहौ प्राक् स्यात्। कृतकटः। क्वचिद्वा। शाङ्गजरग्धी जग्धशाङ्गरा। मासयाता यातमासा। जातसुखा सुखजाता। आहिताग्निः अग्न्याहितः। उद्यतासिः अस्युद्यतः 'प्रियः' (३।२।१५७)। प्राग्वा। गुडप्रियः, प्रियगुडः।

જે નામ क्त પ્રત્યયવાળું હોય તે નામ બહુવ્રીહિ સમાસમાં પહેલું આવે.

कटः कृतः येन=कृतकटः-જેણે સાદડી બનાવેલ છે તે.

(A) जातिवाची=शाङ्गरं जग्धम् अनया=शाङ्गरजग्धो; जग्धशाङ्गरा જેણીએ સાંગરીની શિંગ ખાધી છે તે સ્ત્રી.

कालवाची–मासः यातः यस्याः सा=मासयाता, यातमासा-જેણીને જન્મ્યાને માહનો થયો છે તે બાલિકા.

सुखादिवाची–सुखं जातं यस्याः सा=सुखजाता, जातसुखा જેણીને સુખ થયેલ છે તે સ્ત્રી.

ઉપરના ત્રણે પ્રયોગો ૩/૧/૧૫૨ સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ થયા છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલ જે क्त પ્રત્યયવાળું નામ હોય તે, જાતિવાચક નામથી, કાળવાચી નામથી અને સુખાદિ નામથી પહેલું વિકલ્પે આવે છે.

(B) आहितः अग्निः येन सः=आहिताग्निः, अग्न्याहितः–જેણે અગ્નિનું સ્થાપન કરેલ છે.

ઉપરનો પ્રયોગ ૩/૧/૧૫૩ સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ થયો છે. આહિતાગ્નિ વગેરે બહુવ્રીહિ સમાસવાળા શબ્દોમાં क्त પ્રત્યયવાળા શબ્દો વિકલ્પે પહેલા આવે છે.

(C) उद्यतः असिः येन सः=उद्यतासिः,अस्युद्यतः–જેણે તરવાર ઉગામી છે તે–અહીં असि શબ્દ પ્રહરણવાચી છે.

ઉપરનો પ્રયોગ ૧/૩/૧૫૪ સૂત્ર દ્વારા સાધિ શકાયો છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલું ક્ત પ્રત્યયવાળું નામ, પ્રહરણ વાચી નામથી પહેલાં વિકલ્પે આવે.

(D) प्रियः गुडः यस्य सः=प्रियगुडः, गुड प्रियः–જેને ગોળ પ્રિય છે તે.

ઉપરનો પ્રયોગ ૩/૧/૧૫૭ સૂત્ર દ્વારા સાધી શકાયો છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં પ્રિય શબ્દ વિકલ્પે પહેલો આવે.

॥ १० ॥ न सप्तमीन्द्रादिभ्यश्च ३।१।१५५

इन्द्रादिभ्यः प्रहरणार्थाच्च सप्तम्यन्तं बहुव्रीहौ प्राग् न स्यात्। इन्दुमौलिः, चक्रपाणिः। "गड्वादिभ्यः" ३।१।१५६ वा। कण्ठेगडुः। गडुकण्ठः।

બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઇન્દુ વગેરે શબ્દોથી અને પ્રહરણવાચી શબ્દોથી સપ્તમ્યંત નામ પહેલું ન આવે. આ નિયમ બાહુલિક છે એટલે નિશ્ચિત નથી.

ઇંદુ વગેરે-इन्दुः मौलौ यस्य सः=इन्दुमौलिः–મસ્તકમાં જેને ચંદ્ર છે. પ્રહરણ–चक्रः पाणौ यस्य सः=चक्रपाणिः-જેના હાથમાં ચક્ર છે.

(B) कण्ठे गडुः यस्य सः=कण्ठेगडुः, गडुकण्ठः–જેના ગળામાં ગાંઠ છે તે.

ઉપરનો પ્રયોગ ૩/૧/૧૫૬ સૂત્ર દ્વારા સાધિ શકાયો છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં સપ્તમ્યંત નામ, गडु વગેરે શબ્દોથી પહેલાં વિકલ્પે આવે.

॥ ११ ॥ परतः स्त्री पुंवत्स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ३।२।४९

परतो विशेष्यवशात्स्त्रीलिङ्गः स्त्रीवृत्तावेकार्थे उत्तरपदे परे पुंवत्स्यात् न तूङन्तः । दर्शनीया भार्या यस्य सः दर्शनीय-भार्यः । परत इति किम् ? द्रुणीभार्यः । स्त्र्येकार्थ इति किम् ? गृहिणीनेत्राः । अनूङिति किम् ? करभोरूभार्यः ।

જે નામ વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયેલું હોય, સમાસમાં આવેલું હોય, અને તેનું ઉત્તરપદ સ્ત્રીત્વસૂચક आप्, ङी વગેરે પ્રત્યયોવાળું હોઈ સ્ત્રીત્વનો અર્થ સૂચવતું હોય તથા પૂર્વપદની અને ઉત્તરપદની વિભક્તિ સરખી હોય તો તે નામ પુમ્વત થઈ જાય છે. पुंवत् એટલે સ્ત્રીત્વસૂચક પ્રત્યયો ચાલ્યા જાય અને સ્ત્રીસૂચક પ્રત્યયોને લીધે મૂળ શબ્દમાં કાંઇ ફેરફાર થયો હોય તો પણ ચાલ્યો જાય, મૂળ નામ કાયમ રહે–આવાં નામોમાં સ્ત્રીત્વના સૂચક अङ् પ્રત્યયવાળું નામ ન લેવું.

જે જે સૂત્રની વૃત્તિના વિવેચનમાં 'परतः स्त्री' શબ્દ આવે ત્યાં સર્વત્ર ' વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગ થયેલું નામ ' એમ સમજવું

दर्शनीया भार्या यस्य सः=દર્શનીયભાર્યઃ–જેની પત્ની દર્શનીય છે. આ પ્રયોગમાં दर्शनीया નું दर्शनीय થઇ ગયું.

द्रूणीभार्यः-જેની ભાર્યા દ્રુણી છે.-અહીં 'દ્રુણી-દ્રોણી' શબ્દ વિશેષને લીધે નારીજાતિ થયેા નથી પણ એ શબ્દ પેાતે જ નારીજાતિનેા છે, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

गृहिणी नेत्रां यस्य असौ=गृहिणीनेत्रा-જેના નેત્રેા ગૃહિણી છે-અહીં ઉત્તરપદ સ્ત્રીલિંગી નથી પણ નેત્ર શબ્દ નપુંસકલિંગી છે, તેથી આ નિયમ ન થાય.

करभ इव (करभेारु इव) अरुः यस्याःसा करभेारुः, करभेारुः भार्या यस्य असौ=करभेारुभार्यः-જેના બન્ને અરુ=માથળ-ઉંટના બચ્ચાના ઉરુ જેવા છે. એવી ભાર્યાવાળેા-અહીં करभेारु શબ્દ अङ् પ્રત્યયવાળેા છે અને સૂત્રમાં તેનેા નિષેધ કરેલ છે તેથી करभेारु પદ પુંવત્ ન થયું. પુંવત થયું હેાત તેા करभेारुभार्यः પદ થાત.

॥ १२ ॥ स्वाङ्गान्ङीर्जातिश्चामानिनि ३।२।५६

स्वाङ्गाद्योऽङीस्तदन्तो जातिवाची चपरतः स्त्रीपुंवन्न स्यात् । दीर्घकेशीभार्यः । शूद्राभार्यः । कठीभार्यः । अमानिनीति किम् ? दीर्घकेशमानिनी । +क्वचिदन्यत्राप्येवम् -कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीप्रियः । मद्रिकाभार्यः । कारिकाभार्यः । द्वितीयाभार्यः । दत्ताभार्यः ।

बहुव्रीहिसमासे समासान्तप्रत्ययप्रकरणं सङ्क्षेपेणाह—

સ્વાંગવાચી ङी પ્રત્યયવાળું નામ અને જાતિવાચી નામ,

બે બન્ને નામો વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયાં હોય તો પુંવદ્ભ ન થાય, જો તે નામોને માની શબ્દ ઉત્તરપદમાં ન હોય તો.

स्वांगः–दीर्घाः केशाः यस्याः सा दीर्घकेशी, दीर्घकेशी भार्या यस्य असौ दीर्घकेशीभार्यः–જેની ભાર્યા દીર્ઘ/લાંબા વાળ/કેશ વાળી છે. जातिवाची शूद्रा भार्या यस्य असौ=शूद्राभार्यः–જેની ભાર્યા શુદ્ર જાતિની છે.

कठी भार्या यस्य असौ=कठीभार्यः–જેની ભાર્યા કઠ જાતિની છે.

આ ત્રણે પ્રયોગોમાં પુંવદ્ભાવ ન થવાથી दीर्घकेशीनुं दीर्घकेश, शुद्रा नुं शुद्र અને कठी नुं कठ न थयुं.

आत्मानं दीर्घकेशीं मन्यते सा=दीर्घकेशमानिनी- પોતાને લાંબાવાળવાળી માનનારી સ્ત્રી–આ પ્રયોગમાં નિષેધ કરેલો માની શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે; તેથી આ નિયમ ન લાગે એથી दीर्घकेशीनो પુંવદ્ભાવ થવાથી दीर्घकेश मानिनी थई गयुं.

(A) अप्–कल्याणी पञ्चमी यासां ताः–कल्याणीपञ्चम+अ (अप्)= कल्याणीपञ्चमा रात्रयः–જે રાતોમાં પાંચમી રાત્રિ કલ્યાણી છે એવી રાત્રિઓ.

આ પ્રયોગ ૩/૨/૫૩ સૂત્ર દ્વારા पञ्चमी શબ્દ પૂરણ પ્રત્યય વાળો છે અને તે પઞ્ચમી શબ્દને अप् પ્રત્યય લાગેલ છે. તેથી कल्याणी ના कल्याण એવો પુવદ્ભાવ ન થયો પણ જ્યાં પૂરણ પ્રત્યય પછી अप् પ્રત્યય ન લાગેલ હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

प्रिय वगेरे शब्दो.–कल्याणी प्रिया यस्य सः=कल्याणी+प्रियः= कल्याणीप्रियः-જેની પ્રિયા કલ્યાણી છે.

આ પ્રયોગમાં પણ કલ્યાણીનું કલ્યાણ ન થયું.

(B) तद्धित अक प्रत्यय–मद्रिका भार्या यस्य इति=मद्रिकाभार्यः– જેની ભાર્યા મદ્રિકા દેશની છે.

ઉપાંત્યમાં क વાળો પ્રત્યય-कारिका भार्या यस्य इति= कारिकाभार्य જેની ભાર્યા કામ કરનારી છે.

પૂરણ પ્રત્યય–द्वितीया भार्या यस्य इति=द्वितीयाभार्यः-જેની ભાર્યા બીજી છે.

સંજ્ઞા–दत्ता भार्या यस्य इति=दत्ताभार्यः-જેને દત્તા નામની ભાર્યા છે. આ ઉદાહરણોમાં पुवंत् ન થવાથી मद्रिका નું मद्रक, कारिका નું कारक, द्वितीया નું द्वितीय તથા दत्ता નું दत्त ન થયું.

ઉપરના ચારે પ્રયોગો ૩/૨/૫૪ સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ થયા છે. જે નામ વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયું હોય તે, તેના ઉત્તરપદવાળા નામને તદ્ધિતનો અક પ્રત્યય લાગેલો હોય તો પુંવદ્ ન થાય. તથા જે નામોને ઉપાંત્યમાં क વાળો પ્રત્યય લાગેલો હોય તેવાં નામો તથા પૂરણ પ્રત્યયવાળાં નામો તથા સંજ્ઞાવાચક નામો જો ઉત્તરપદવાળાં હોય તો પુંવત્ ન થાય.

॥ १३ ॥ टडापसन्कचितः

सप्तैते समासान्तास्तद्धिता बहुव्रीहेः स्युः । ते च क्रमेण यथा—

सप्तैते समासान्तास्तद्धिता बहुव्रीहेः स्युः। ते च क्रमेण यथा–

ट, ड, अप्, अस्, अन् कच इत् आ सातेअक्षरो। समासना अंते तद्धित् बहुव्रीहि समास थाय छे ते अनुक्रमे कहीश.

१३ A सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ७।३।१२६

स्वाङ्गवाची यः सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेष्टः समासान्तो भवति ।

बहुव्रीहि समासने छेडे आवेला एवा स्वांग वाचक सक्थि अने अक्षि शब्दने ट (अ) समासांत लागे छे.

दीर्घं सक्थि यस्याः सा=दीर्घसक्थि+ट=दीर्घसक्थि–जेनो साथळ लांबो छे तेवी स्त्री. शोभनं अक्षि यस्याः सा=स्वक्षि+ट= स्वक्ष–स्वक्षी–जेनी आंख सुंदर छे तेवी स्त्री.

॥ १४ ॥ अवर्णेवर्णस्य ७।४।६८

अपदस्यानयोस्तद्धिते परे लुक् स्यात् । टित्प्रत्ययान्तानां स्त्रियां ङीः–पङ्कजाक्षी स्त्री ।

तद्धितनो प्रत्यय लाग्यो होय तो पद संज्ञा विनाना अ

વર્ણાંત નામના અને इ વર્ણાંત નામના અંતનો લોપ થાય છે.

પંકજે इન અક્ષિણી યસ્યાઃ સા=પઙ્કજાક્ષી સ્ત્રી–કમલની જેવી બે આંખો છે જેની એવી સ્ત્રી.

॥ १५ ॥ सुज्वार्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया बहुव्रीहिः ३।१।१९

वारविकल्पार्थयोः सङ्ख्या सङ्ख्यया बहुव्रीहिः स्यात्, सङ्ख्येयार्थे ।

જે સંખ્યાવાચી નામ सुच એટલે 'વાર' અર્થ સાથે તથા वा એટલે 'વિકલ્પ' અર્થ સાથે અથવા 'સંશય' અર્થ સાથે સંબંધ રાખતું હોય તે નામ, સંખ્યેય અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતા સંખ્યાવાચી નામ સાથે સમાસ પામે, એ સમાસનું નામ બહુવ્રીહિ છે. જેમનો સમાસ કરવામાં આવે છે તે નામોમાં પરસ્પર એકાર્થતા હોવી જોઇએ–અર્થની અપેક્ષાએ પરસ્પર સુસંબદ્ધતા હોવી જોઇએ.

सुच्–द्विः दश-द्विदशाः घटाः–બે વાર દશ–વીસ ઘડા.

અહીં 'सुच्' પ્રત્યયવાળું द्वि એ સંખ્યાવાચી નામ 'વાર' અર્થ સાથે સંબંધ રાખે છે અને दश નામ સંખ્યેય એવા घटाः/ઘડા વગેરે સાથે સંબંધ રાખે છે.

(A) "प्रमाणीसङ्ख्यायांङ्डः" ७।३।१२८ द्विर्दश द्विदशा घटाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। पञ्चषाः।

द्वौ वा त्रयो वा=द्वित्रि+ड=द्वित्राः–બે કે ત્રણ.

આ પ્રયોગ ૭/૩/૧૨૮ સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ થયો છે. બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા પ્રમાણી શબ્દને અને બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા સંખ્યાવાચક શબ્દને ડ (અ) સમાસાંત થાય છે.

पञ्च वा षड्वा=पञ्चषाः–પાંચ અથવા છ

॥ १६ ॥ नञ्सुव्युपत्रेश्चतुरः ७।३।१३१

अचतुराः। सुचतुराः। विचतुराः। उपचतुराः। त्रिचतुराः।

नञ्, सु, वि, उप અને त्रि શબ્દો પછી બહુવ્રીહિ સમાસને અંતે આવેલા चतुर् શબ્દોને अप् સમાસાંત થાય છે.

अविद्यमानानि चत्वारि यस्य=अचतुर्+आ=अचतुराः=–જેને ચાર નથી એવો. शोभनानि चत्वारि यस्य=सुचतुर्+आ=सुचतुराः= જેને ચાર સારાં છે એવો. विसदृशानि चत्वारि यस्य=विचतुर्+आ= विचतुराः=જેને ચાર અસમાન છે એવો. चत्वारः समीपे यस्य सः=उपचतुर्+आ=उपचतुराः=જેની સમીપ ચાર છે. એટલે કે ત્રણ કે પાંચ. त्रयो वा चत्वारः=त्रिचतुरः+आ=त्रिचतुराः=ત્રણ કે પાંચ.

(A) "नाभेर्नाभ्नि" ७।३।१३४ पद्मनाभः।

पद्मं नाभौ यस्य सः=पद्मनाभि+अप्=पद्मनाभः=જેની નાભિમાં પદ્મ છે આ શબ્દ બ્રહ્માના નામરૂપ છે. અથવા આવતી ચોવીશીના જૈન ધર્મના/શાસનના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ છે.

ઉપરનો પ્રયોગ ૭/૩/૧૩૪ સૂત્ર દ્વારા સાધી શકાયો છે. બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા નામિ શબ્દને અપ્-અ- સમાસાંત થાય છે, જો સંજ્ઞા હોય તો.

(B) "नञ्-सु-दुर्भ्यः सक्तिसक्तित्थहलेर्वा" ७।३।१३६। सञ्जनं सक्तिः। असक्तः असक्तिः।

सञ्जनं सक्ति+अप्=सञ्जनं सक्तः, અથવા સઞ્જનં સક્તિઃ= સારી રીતે લાગેલો-સારાં સંગવાળો.

असक्ति+अप्=असक्तः અથવા असक्तिः=નહિ લાગેલો-સંગ વગરનો

ઉપરના બન્ને પ્રયોગો ૭/૩/૧૩૬ સૂત્ર દ્વારા-બહુવ્રીહિ સમાસવાળા અને નઞ્, સુ, દુર્ પછી આવેલા સક્તિ શબ્દને, બહુવ્રીહિ સમાસવાળા અને નઞ્, સુ, દુર્ પછી આવેલા સક્તિત્થ શબ્દને તથા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા અને નઞ્, સુ દુર્ પછી આવેલા હલિ શબ્દને અપ્-અ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

॥ १७ ॥ प्रजाया अस् ७।३।१३७

नञादिभ्यः परो यः प्रजाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्

समासान्तो भवति ।

બહુવ્રીહિ સમાસવાળા અને નઞ્, સુ અને દુર્ શબ્દો પછી આવેલા પ્રજા શબ્દને અસ્ સમાસાંત પ્રત્યય થાય છે.

नास्ति प्रजा यस्य सः=अप्रजाः પ્રથમા એકવચન=જેને પ્રજા નથી/પ્રજા વગરનો છે.

शोभना प्रजा यस्य सः=सुप्रजाः=પ્રથમા એકવચન-જેની સારી પ્રજા છે/સારી પ્રજાવાળો.

दुष्टा प्रजा यस्य सः=दुष्टप्रजाः=પ્રથમા એકવચન-જેને દુષ્ટ પ્રજા છે/ખરાબ પ્રજાવાળો.

॥ १८ ॥ नञत् ३।२।१२५

उत्तरपदे परे नञः अः स्यात् । अप्रजाः, सुप्रजाः ।

ઉત્તરપદ હોય તો નઞ્ નો અ થાય છે.

नास्ति चोरः यस्मिन् इति=न+चौरः=अ+चौरः=अचौरः=पन्थाः=જ્યાં ચોર નથી એવો રસ્તો. न भुङ्क्ते=ખાતો નથી-અહીં भुङ्क्ते ક્રિયાપદ છે પણ ઉત્તર પદ નથી. न भुङ्क्ते માં न સાથે भुङ्क्ते નો સમાસ જ નથી તેથી જો કે भुङ्क्ते પદ न પછી આવેલ છે તો પણ તે ઉત્તરપદ ન કહેવાય. સમાસ પામેલા નામોમાં જે પૂર્વમાં હોય તે પૂર્વપદ અને જે પદ-પાછળ હોય તેને જ ઉત્તરપદ કહેવાય છે.

॥ १९ ॥ मन्दाल्पाच्च मेधायाः ७।३।१३८

नञादिभ्यस्त्रिभ्यो मन्दाल्पाभ्यांच मेधाया अस् । अमेधाः । मन्दमेधाः । अल्पमेधाः ।

બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલા અને મન્દ, અલ્પ તથા નઞ્, સુ, દુર થી પછી આવેલા મેધા શબ્દને અસ્ સમાસાંત થાય છે.

નાસ્તિ મેધા યસ્ય સઃ=અમેધા+અસ્=અમેધાઃ=પ્રથમા એકવચન બુદ્ધિ વિનાનો. મન્દા મેધા યસ્ય સઃ=મન્દમેધાઃ=પ્રથમા એકવચન–મંદ બુદ્ધિવાળો. અલ્પા મેધા યસ્ય સઃ=અલ્પમેધાઃ=પ્રથમા એકવચન અલ્પ વૃદ્ધિ વાળો.

॥ २० ॥ द्विपदाद्धर्मादन् ७।३।१४१

"समानस्य धर्मादिषु" ३।२।१४९ धर्मादावुत्तरपदे समानस्य सः । सधर्मा ।

બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા ધર્મ શબ્દને અન્ સમાસાંત થાય છે જો બહુવ્રીહિ સમાસ બે જ પદવાળો હોય તો.

सनाम् इव धर्मः यस्य स=सधर्म+अन्= सधर्मन्=सधर्मा–સમાન ધર્મવાળો.

॥ २१ ॥ इनः कत्र ७।३।१७०

बहुदण्डिका सेना ।

બહુવ્રીહિ સમાસવાળા इन् પ્રત્યયાંત શબ્દને નારીજાતિમાં कच् સમસાંત થાય છે.

बहुदण्डिन्+कच्–बहुदण्डिका सेना–જે સેનામાં ઘણા દંડીઓ છે તે. દંડીઓ એટલે દંડવાળા.

(A) "ऋन्नित्यदितिः" ७।३।१७१ । बहुकर्तको बहुनदीको बबुवधूको देशः ।

बहु+कर्ता=बहुकर्ता+क=बहुकर्तको देशः–જે દેશમાં અનેક કર્તા છે તે દેશ. बहु+नदी=बहुनदी+क=बहुनदीको देशः–જે દેશમાં અનેક નદીઓ છે તે દેશ. बहु+वधू=बहुवधू+क–बहुवधूको देशः–જે દેશમાં ઘણી સ્ત્રીઓ છે તે દેશ.

ઉપરના ત્રણે પ્રયોગો ૭/૩/૧૭૧ સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ કર્યા છે. બહુવ્રીહિ સમાસવાળા ऋ કારાંત શબ્દને અને જેને 'द्' નિશાનવાળા પ્રત્યયો નિત્ય થાય છે એવા શબ્દને कच् સમાસાંત થાય છે. ૧/૪/૨૯ મું સૂત્ર 'द्' નિશાનવાળા પ્રત્યયોનાં નિત્ય વિધાન કરે છે.

(B) दध्युरःसर्पिर्मधूपानच्छालेः" ७।३।१७२ । प्रियद-धिकः । व्यूढोरस्कः ।

प्रियदधि+क-प्रियदधिकः-જેને દહીં પ્રિય છે તે.

ઉપરનો પ્રયોગ ૭/૩/૧૭૨ સૂત્ર દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા दधि, उरस्, सर्पिष्, मधु, उपानत् અને शालि શબ્દોને कच् પ્રત્યય સમાસાંત થાય છે તેથી સિદ્ધ થયેલ છે. અન્ય ઉદાહરણો સાધી લેવા.

(C) "पुमनड्दुनौपयोलक्ष्म्या एकत्वे" ७।३।१७३ । प्रियपुंस्कः ।

नास्ति पुमान् यस्मिन्=प्रियपुंस्+क=प्रियपुंस्कः-જેમાં એક પણ પ્રિય પુરુષ નથી તે.

આ પ્રયોગ ૭/૩/૧૭૩ સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ થયો છે. એક-વચનવાળા અને બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા पुम्, अनड्वत्, नौ, पयस् અને लक्ष्मी શબ્દને कच સમાસાંત થાય છે. અન્ય ઉદાહરણો સાધી લેવા.

(D) "नञोऽर्थात्" ७।३।१७४ । अनर्थकं वचः ।

नास्ति अर्थः यस्य=अनर्थ+क=अनर्थकं वचः-અર્થ વિનાનું વચન. આ પ્રયોગ ૭/૩/૧૭૪ સૂત્ર દ્વારા સાધી શકાયો છે. બહુવ્રીહિ સમાસવાળા નञ્ પછીના અર્થ શબ્દને कच् સમાસાંત થાય છે.

(E) "शेषाद्वा" ७।३।१७५ । बहुखट्वकः बहुखट्वः । क्वचिन्न-बहुश्रेयान् बहुश्रेयसी ।

बहुखट्वा+क=बहुखट्वकः, बहुखट्वः–જેની પાસે ઘણી ખાટો છે તે. ખાટ એટલે ખાટલો–પલંગ. આ પ્રયોગ ૭/૩/૧૭૫ સૂત્ર દ્વારા સાધી શકાયેા છે.

૭/૩/૬૯. ૭૦/૭૧/૭૨/૭૩/૭૪ આટલા સૂત્રેા દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસ અંગે જે જે શબ્દોને સમાસાંતનું વિધાન કરેલ છે કે શબ્દોના આદેશ વગેરેનું વિધાન કરેલ છે તે તમામ શબ્દો સિવાયના બીજા બધા શબ્દોને 'શેષ' સમજવા. એવા જે શેષ શબ્દો બહુવ્રીહિ સમાસવાળા હેાય તેમને કચ્ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

बहुश्रेयान् અને बहुश्रेयसी–બહુ કલ્યાણ ૩૫. આ પ્રયોગમાં છેડે इयस् પ્રત્યયવાળેા શબ્દ સમાસમાં છે, તેથી कच् ન થયેા.

॥ २२ ॥ सु-पूत्युत्-सुरभेर्गन्धादिद् गुणे ७।३।१४४

स्वादिपूर्वाद्गन्धादित्स्यात् । सुगन्धि द्रव्यम् ।

ગુણ અર્થ હેાય તેા सुगन्ध, पूतिगन्ध, उद्गन्ध અને सुरभिगन्ध શબ્દોને બહુવ્રીહિ સમાસમાં इत् સમાસાંત થાય છે.

सुष्ठु गन्धः यस्य–सुगन्ध+इत्=सुगन्धि द्रव्यम्–સુગંધવાળું દ્રવ્ય. આવી રીતે પૂતિગન્ધ, ઉદ્ગન્ધ અને સુરભિગન્ધ ના પ્રયેાગેા સાધી લેવા.

(A) 'बाऽऽगन्तौ' ७।३।१४५ । सुगन्धिः सुगन्धो वा कायः ।

सुगन्ध+इत्=सुगन्धिः अथवा सुगन्धो कायः–सुगंधी वाळी काया/शरीर.

आ प्रयोग ७/३/१४५ द्वारा साधी शकायेो छे. आगंतुक गंध अर्थवाळेा गन्ध शब्द सु, पूति, उत् अने सुरभि शब्दो पछी आवेलेा होय अने बहुव्रीहि समासवाळेा होय तेा इत् समासांत विकल्पे थाय छे. बीजा प्रयोगेा अन्यथी साधी लेवा.

(B) "वाल्पे" ७।३।१४६ । सूपगन्धि सूपगन्धं वा भेाजनम् ।

सूपस्य गन्धः मात्रा यस्मिन् तत्–सूपगन्ध+इत्=सूपगन्धि अथवा सूपगन्धं भेाजनम्–सूपनी/दाळनी आछी गंधवाळुं अथवा ओछी गंधवाळुं भेाजन. आ प्रयोग ७/३/१४६ सूत्र द्वारा साधी शकायेा छे. गन्ध शब्द अल्प गंधने सूचवतेा होय अने बहुव्रीहि समासने अंते आवेलेा होय तेा इत् विकल्पे थाय छे.

(C) 'वेापमानात्" ७।३।१४७ । पद्मगन्धि पद्मगन्धं वा मुखम् । बहुव्रीहौ पादादीनां पात्प्रभृतयः आदेशाः समासान्ताः स्युः—

पद्ममिव गन्धेा यस्य तत्=पद्मगन्ध+इत्=पद्मगन्धि अथवा

पद्मगन्धं मुखम्–પદ્મના ગંધવાળું મુખ. આ પ્રયોગ ૭/૩/૧૪૭ સૂત્ર દ્વારા સાધી શકાયો છે. ઉપમાનવાચક નામ પછી આવેલા, બહુવ્રીહિ સમાસવાળા ગન્ધ શબ્દને इत् સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

॥ २३ ॥ पात् पादस्याऽहस्त्यादेः ७।३।१४८

हस्त्यादिवर्जादुपमानात्पादस्य पात् स्यात्, अघुट्-स्वरादौ पदादेशश्चास्य। व्याघ्रपात्। व्याघ्रपदः षष्ठ्य। हस्त्यादिनिषेधात् हस्तिपादः।

हस्ति વગેરે શબ્દોને છોડીને બીજા ઉપમાન સૂચક શબ્દો પછી આવેલા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા पाद શબ્દનો पात् આદેશ થાય છે

व्याघ्रस्य पादा इव पादाः यस्य सः=व्याघ्रपात्–જેના પગ વાઘના પગ જેવા છે તે हस्तिपादः જેના પગ હાથીના પગ જેવા છે તે अश्वपादः–જેના પગ ઘોડાના જેવા છે તે. આ બન્ને શબ્દો વર્જેલા છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

(A) "सु–सङ्ख्यात्" ७।३।१५०। सुपात् द्विपात्।

सुष्ठु पादौ यस्य सः=सुपात्–જેના સારા પગ છે તે द्वौ पादौ यस्य सः=द्विपात्–જેના બે પગ છે તે.

આ બન્ને પ્રયોગો ૭/૩/૧૫૦ સૂત્ર દ્વારા સાધી શકાયા

છે. સુ શબ્દ પછી અને સંખ્યાંવાચી શબ્દ પછી આવેલા બહુ-વ્રીહિ સમાસવાળા પાદ શબ્દનો પાત્ થાય છે.

(B) "वयसि दन्तस्य दतृः ७।३।१५१ । ऋकारो नाऽन्तार्थः । सुदन् द्विदन् बालः ।

સુષ્ઠુ દન્તાઃ યસ્ય સઃ=સુદન્ત=સુદતૃ=સુદત્=સુદન્ બાલઃ-જેના સારા દાંત છે તે બાળક. દ્વૌ દાન્તૌ યસ્ય સઃ=દ્વિદન્ત=દ્વિદતૃ=દ્વિદત્=દ્વિદન્ બાલઃ-જેને બે દાંત છે તે બાળક.

સુદન્તઃ-સારા દાંતવાળો. અહીં વય અર્થનું સૂચન નથી થતું તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ઉપરના બન્ને પ્રયોગો ૭/૩/૧૫૧ સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ થયા છે. સુ શબ્દ પછી અને સંખ્યાવાચી શબ્દ પછી આવેલા બહુ-વ્રીહિ સમાસવાળા દન્ત શબ્દનું વય/ઉંમર-અર્થ જણાતો હોય તો દતૃ ૩૫ થાય છે.

(C) "वाऽग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-वृषवराहाहि-मूषिक-शिखरात्, ७।३।१५४ । कुन्दाग्रदन् कुन्दाग्रदन्तः । शुद्धदन् शुद्धदन्तः ।

કુન્દાગ્રદન્ત-કુન્દાગ્રદન્ અથવા કુન્દાગ્રદન્તઃ-મોગળાની કળી જેવા આગળના દાંત છે જેને. શુદ્ધદન્ત-શુદ્ધદન્ અથવા શુદ્ધદન્તઃ-ચોખ્ખા દાંતવાળો.

ઉપરના બન્ને પ્રયોગો ૭/૩/૧૫૪ સૂત્ર દ્વારા સાધી શકાયો છે. જેને છેડે અગ્ર શબ્દ છે એવા શબ્દ પછી બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવેલા દન્ત શબ્દનો દત્–પ્રયોગ વિકલ્પે થાય છે તથા शुद्धदन्त, शुभ्रदन्त, वृषदन्त, वराहदन्त, अहिदन्त, मूषिकदन्त, અને शिखरदन्त શબ્દોના દન્ત શબ્દનો दत् પ્રયોગ વિકલ્પે થાય છે.

(D) "धनुषो धन्वन्" ७।३।१५८। शार्ङ्गधन्वा।

शार्ङ्गं धनुः यस्य सः=शार्ङ्गधन्वा–शींગડાનાં–શિંગડામાંથી બનેલા–ધનુષ્યવાળો.

ઉપરનો પ્રયોગ ૭/૩/૧૫૮ સૂત્ર દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસમાં धनुष् શબ્દનો धन्वन् થાય છે તેથી સાધી શકાયો છે.

(E) "वा नाम्नि" ७।३।१५९। पुष्पधन्वा। पुष्पधनुः।

पुष्पधन्वा અથવા पुष्पधनुः–કામદેવ–જેનું ધનુષ પુષ્પ છે.

ઉપરનો પ્રયોગ ૭/૩/૧૫૯ સૂત્ર દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા धनुष्य શબ્દનો धन्वन् વિકલ્પે થાય છે. જો સંજ્ઞા હોય તો. તેથી સાધી શકાયો છે.

(F) "जायाया जानिः" ७।३।१६४। भूजानिः।

भूः जाया यस्या सा=भुजानोः–પૃથ્વીરૂપી જેને સ્ત્રી છે.

ઉપરનો પ્રયોગ ૭/૩/૧૬૪ સૂત્ર દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા जाया શબ્દનો जानि થાય છે તેથી સાધી શકાયો છે.

(G) "स्त्रियामूधसो न्" ७।३।१६९। कुण्डोध्नी गौः इति बहुव्रीहिः।

कुण्डे इव अधसी यस्याः सा=कुण्ड+अधस्=कुण्डोधन्=कुण्डोध्नी गौः–જેનાં આઉ કુંડાં જેવાં છે તેવી ગાય.

ઉપરનો પ્રયોગ ૭/૩/૧૬૯ સૂત્ર દ્વારા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા ઊધસ્ શબ્દને નારીજાતિમાં સ્ નો ન્ થાય છે તેથી સાધી શકાયો છે.

॥ २४ ॥ विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्था-भावा-ऽत्यया-ऽसम्प्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत्-सदृक्-सम्पत्-साकल्यान्तेऽव्ययम् ३।१।३९

एष्वर्थेषु वर्त्तमानमव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे वाच्ये नित्यं समासोऽव्ययीभावः स्यात्। विभक्तिः–विभक्त्यर्थः कारकम्। 'स्त्रीषु' इति विग्रहे समासे—

વિભક્તિનો–કારકનો અર્થ, સમીપતા, સમૃદ્ધિ–ઋદ્ધિની જ્યાતી, વિઋદ્ધિ–ઋદ્ધિનો અભાવ, અર્થાભાવ–જડ કે ચેતન વસ્તુનો સર્વથા અભાવ, અત્યય–અતીતતા/વીતિ જવું, અસંપ્રતિ–વર્તમાનકાળમાં જેના ઉપભોગની જરૂરિયાત ન હોય એટલે કાલાતીતપણું સૂચિત થતું હોય, પશ્ચાત્–પાછળ, ક્રમ–અનુક્રમ, ખ્યાતિ–પ્રખ્યાતિ, યુગપત્–એક સાથે, સદૃક્–સરખું, સંપત્–

સંપત્તિ–સિદ્ધિ. સાકલ્ય–સનગ્રતા–સહિતતા અને અંત–છેડો–આ બધા અર્થનું સૂચક અવ્યય રૂપ નામ, કોઇ પણ નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે, તેને અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય, જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો

વિભક્ત્યર્થ–કારક–સ્ત્રીષુ અધિ=અધિસ્ત્રિ – સ્ત્રીઓમાં – અહીં અધિકરણ કારકનો અર્થ છે. સામીપ્ય–કુમ્ભસ્ય સમીપમ્ - उपकुम्भम्– ઘડાની પાસે અત્યય-વર્ષસ્ય અત્યયઃ=अतिवर्षम्–વર્ષાઋતુ વીતી ગઈ. બાકીના ઉદાહરણો અન્યથી સાધી લેવા.

॥ २५ ॥ प्रथमोक्तं प्राक् ३।१।१४८

अत्र समासप्रकरणे सूत्रे प्रथमान्तेन यन्निर्दिष्टं तत्प्राक् प्रयोक्तव्यम्। अनेनाऽव्ययस्य पूर्वं प्रयोगः ।

આ સમાસ પ્રકરણમાં એમ કહેલું છે કે, 'નામ બીજા નામ સાથે સમાસ પામે' એ કથનમાં 'નામ' શબ્દ પ્રથમા વિભક્તિથી બતાવેલો છે, તો જ્યાં જ્યાં આવો વિભક્તિવાળો શબ્દ બતાવેલો હોય તે દરેક શબ્દ સમાસમાં પહેલો આવે. અર્થાત્ વ્યાકરણની ભાષામાં તે શબ્દનો પૂર્વનિયાત થાય. (પૂર્વ નિયાત–પહેલું આવવું.)

आसन्ना दश येषां ते=आसन्नदशाः–જે સંખ્યાની નજીક દસ સંખ્યા છે તે–નવ કે અગિયાર.

આ પ્રયોગમાં ૩/૧/૨૦ સૂત્રમાં અહીં જણાવેલી રીત

પ્રમાણે आसन्न શબ્દ પ્રથમા વિભક્તિથી જણાવેલો છે એથી आसन्न અને दश એ બન્નેના સમાસમાં આ નિયમ દ્વારા आसन्न શબ્દ પહેલો આવ્યો, પણ दश શબ્દ પહેલો ન આવ્યો.

सप्तानां गङ्गानां समाहारः इति=सप्तगङ्गम्-સાત ગંગાઓ.

આ પ્રયોગમાં ૩/૧/૨૮ સૂત્રથી સંખ્યાવાચી શબ્દ પ્રથમોક્ત છે માટે सप्त અને गङ्गा એ બંનેના સમાસના પ્રયોગમાં सप्त શબ્દ પહેલો આવ્યો, गङ्गा શબ્દ પહેલો ન આવ્યો.

(A) "ऐकार्थ्ये" ३।२।८ इति विभक्तिलोपः। अधिस्त्रि इति भवति—

"द्व्येकत्वाव्ययीभावौ" इत्यव्ययीभावस्य क्लीबत्वाद्-ह्रस्वत्वम्। नामसंज्ञायां स्यादिः—

ઐકાર્થ્ય–ઐકપદ્ય–એક પદપણું અર્થાત્ પદો જુદાં જુદાં હોવા છતાં પરસ્પર અર્થની એવી સંગતિ હોય છે તેથી તેને અર્થની અપેક્ષાએ એક પદપણામાં જ લેખવામાં આવે છે, તેમ થવાથી સમાસ, નામધાતુ અને તદ્ધિતનાં રૂપોમાં એક નામ હોય કે વધારે જુદાં જુદાં નામો હોય તો પણ તેમનું ઉપર જણાવેલું એકપદપણું સચવાઇ રહેવાને લીધે સમાસ, નામધાતુ અને તદ્ધિતનાં એક નામ કે જુદાં જુદાં નામોને લાગેલી વચલી स्यादि વિભક્તિનો લોપ થઈ જાય છે.

સમાસ–चित्रा गावः यस्य सः=चित्रगुः–જેની પાસે કાબર-

ચીતરી ગાયેા છે તે. નામધાતુ-पुत्रम् इच्छति इति=पुत्रीयति-પુત્રની ઇચ્છા કરે છે. तद्धित-उपगोः अपत्यम्=ओपगवः-ઉપગુનેા પુત્ર

॥ २६ ॥ अनतो लुप् ३।२।६

अदन्तवर्जस्याव्ययीभावस्य स्यादेर्लुप् स्यात् अधिस्त्रि गृहकार्यम् ।

અવ્યયીભાવ સમાસવાળું જે નામ અકારાંત નથી તેને લાગેલી સ્યાદિ વિભક્તિઓનેા લેાપ થઈ જાય છે. લેાપ થયા છતાં વિભક્તિઓનેા અર્થ તેા કાયમ રહે છે.

ઉકારાંત નામ-वध्वाः समीपम्=उपवधु-વહુની પાસે, વહુની પાસેથી અને વહુની સમીપમાં વગેરે.

॥ २७ ॥ अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ३।२।२

अदन्तस्याव्ययीभावस्य स्यादेरम् स्यात्, न तु पञ्चम्याः । उपकुम्भमस्ति, पश्य, देहि, देशः । उपकुम्भादानय ।

અવ્યયીભાવ સમાસવાળા અકારાંત પદને લાગેલી તમામ સ્યાદિ વિભક્તિઓને બદલે अम् બેાલવેા. આમાં ફક્ત પંચમી વિભક્તિ ન લેવી

उपकुम्भम् अस्ति–ઘડાની પાસે છે. उपकुम्भम् पश्य–ઘડાની બેડે જો. उपकुम्भम् देहि–ઘડાની પાસે આપ. उपकुम्भम् देशः–ઉપકુંભ નામનો દેશ છે. उपकुम्भादानय–ઘડાની પાસેથી લાવ–અહીં પંચમી વિભક્તિ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

(A) "वा तृतीयायाः" ३।२।३ उपकुम्भं उपकुम्भेन कृतम् ।

અવ્યયીભાવ સમાસવાળા અકારાંત પદને લાગેલી ત્રીજી વિભક્તિનાં બધા વચનોને બદલે વિકલ્પે अम् થાય.

उपकुम्भ+आ=उपकुम्भ+अम्=उपकुम्भम्-ત્રીજી વિભક્તિના દ્વિવચન અને બહુવચનનો અર્થ પણ સમજી લેવો.

किं नः उपकुम्भम्, किं नः उपकुम्भेन–અમારે કુંભના સામીપ્ય વડે શું ?

(B) 'सप्तम्या वा" ३।२।४ । उपकुम्भं उपकुम्भे निधेहि । मद्राणां समृद्धिः समद्रम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् ॥ अर्थाभावो–धर्मिणोऽसत्त्वम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् ॥ अत्ययोऽतीतत्वम् । वर्षाणामत्ययोऽतिवर्षम् । असम्प्रति इति वर्त्तमानकाले उपभोगाद्यभावः । कम्बलस्यासम्प्रति अतिकम्बलम् । रथस्य पश्चाद्अनुरथं याति । ज्येष्ठस्य

क्रमेणानुज्येष्ठं प्रविशन्तु । भद्रबाहोः ख्यातिः–इति-भद्रबाहु । अहो भद्रबाहु । चक्रेण युगपत् सचक्रं धेहि ।

અવ્યયીભાવ સમાસવાળા અકારાંત પદને લાગેલી સપ્તમી વિભક્તિનાં બધાં વચનોને બદલે અમ્ વિકલ્પે થાય છે.

उपकुम्भम्, उपकुम्भे वा निधेहि–કુંભની પાસે સ્થાપ–મૂક. मद्राणां समृद्धिः समद्रम्–ભદ્રદેશની સમૃદ્ધિ તે સમદ્રમ કહેવાય છે.

(C) अत्र 'अकालेऽव्ययीभावे" ३।२।१४६ इति सहस्य सः । व्रतेन सदृक् सव्रतम् । ब्रह्मणः सम्पत् सब्रह्म साधूनाम् । तृणैः सह सकलं सतृणं भुङ्क्ते । पिण्डेषणापर्यन्तमिति सपिण्डेषणमधीते । अत्र सर्वत्राऽव्ययार्थप्राधान्यमित्यादि प्राग्वत् ।

કાલવાચી ઉત્તરપદ ન હોય અને અવ્યયીભાવ સમાસ હોય તો સહ ને બદલે स વપરાય છે.

ब्रह्मणः संपत्-सह+ब्रह्म=सब्रह्म साधूनाम्–સાધુની સંપત્તિ–ધન–બ્રહ્મચર્ય છે.

॥ २८ ॥ योग्यता-वीप्सा-ऽर्थाऽनतिवृत्ति-सादृश्ये ३।१।४०

एतदर्थानामव्ययामानाव्ययीभावः स्यात् । रूपस्य योग्य-

मनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं समीक्ष्यते । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति दत्ते । शीलस्य सादृश्यमिति सशीलमनयोः ।

યોગ્યતા, વીપ્સા–વારંવાર ક્રિયા કરવી, અર્થાનતિવૃત્તિ એટલે અર્થનું–વર્તમાન પરિસ્થિતિનું–ઉલ્લંઘન ન કરવું અને સાદૃશ્ય–સરખાઈ–એ અર્થનું સૂચક અવ્યય, બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે, તે અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય, પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો.

अनु=योग्यता-रुपस्य योग्यता=अनुरुपम्–રૂપ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરે છે. प्र=वीप्सा-अर्थम् अर्थं प्रति=प्रत्यर्थम्–દરેક પ્રદાર્થ પ્રતિ. यथा-अर्थानतिवृत्ति=शक्तिमनतिक्रम्य=यथाशक्ति – શક્તિ મુજબ. स–सादृश्य-सदृशं शीलम्=सशीलम् अनयोः–આ બન્નેનું શીલ સરખું છે.

॥ २९ ॥ यथाऽथा ३।१।४१

थाप्रत्ययरहितमव्युत्पन्नं यथेत्यव्ययं नाम्ना समस्यते । यथारूपं चेष्टते । अथेति किम् ? यथा चैत्रस्तथा मैत्रः ।

થા પ્રત્યય વગરનું યથા અવ્યય, પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે, તે અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય.

यथा–रुपेण अनुकूलम् इति–यथारुपम् चेष्टते–રૂપને અનુકૂળ

પ્રવૃત્તિ કરે છે–પોતાને ફાવે તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે. યથા चैत्रः तथा मैत्रः–જેવો ચૈત્ર તેવો મૈત્ર–અહીં યથા પદમાં થા પ્રત્યય છે તેથી સમાસ ન થયો.

॥ ३० ॥ यावदियत्त्वे ३।१।३१

इयत्त्वे गम्ये यावदिति समस्यते । यावन्त्यमत्राणि तावतः इति यावदमत्रं श्राद्धान् भोजय ।

यावत् એવું નામ, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે, પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાનરૂપે હોય તો. આ સમાસ અવ્યયીભાવ કહેવાય. સમાસ પામેલા વાકય દ્વારા ઇયતા– 'અમુક પ્રમાણનું –અમુક માપવાળું' –એવો અર્થ જણાતો હોય તો.

यावन्ति अमत्राणि तावतः इति-यावदमत्रं श्राद्धान् भोजय– જેટલાં વાસણો છે તેટલાં શ્રાવકોને જમાડ અર્થાત્ અહીં જમનારા શ્રાવકોનું વાસણોની સંખ્યા જેટલું પ્રમાણ છે તેથી ઇયત્તા છે.

॥ ३१ ॥ पर्यपाङ्बहिरञ्च् पञ्चम्या ३।१।३२

पर्यादीनि पञ्च पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । परि त्रिगर्तेभ्यः परित्रिगर्तम् । एवमपत्रिगर्तम् । बहिर्ग्रामम् । आग्रामम् । प्राग्रामं वृष्टो मेघः ।

परि अप आङ् बहिर् અને જેને છેડે અચ્ છે એવાં નામો

पंचम्यंत नाम साथे समास पामे. जे पूर्वपदनो अर्थ प्रधान होय तो. आ अव्ययीभाव समास कहेवाय.

परि त्रिगर्तेभ्यः=परित्रिगर्तम्–त्रिगर्त नामना देशनी आजुबाजु. अपत्रिगर्तेभ्यः=अपत्रिगर्तम्–त्रिगर्त देशथी नीचे. बहिः ग्रामात्=बहिर्ग्रामम्–गामथी बहार अमुक मर्यादा सुधी आ ग्रामात्=आ ग्रामम्–गाम सुधी प्राग् ग्रामात्=प्राग्ग्रामम् वृष्टो मेघः–गामथी पूर्वमां अमुक मर्यादा सुधी वरसादनी वृष्टि थई.

॥ ३२ ॥ लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ३।१।३३

आभिमुख्ये वर्त्तमानौ अभि–प्रती चिह्नवाचिना समस्येते । अभ्यग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति ।

आभिमुख्य– 'सामे' अर्थवाळा अभि अने प्रति शब्दो, लक्षण–चिह्न–सूचक नाम साथे समास पामे, जे पूर्वपदनो अर्थ प्रधान होय तो, आ समास अव्ययीभाव समास कहेवाय.

अभि अग्निम्–अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति–अग्निनी सामे पतंगियां पडे छे. प्रति अग्निम्=प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति–अग्निनी सामे पतंगियां पडे छे.

अहीं आ बन्ने प्रयोगोमां अग्नि शब्द पतंगियां क्यां पडे छे ? तेना लक्षणनो–निशाननो सूचक छे.

(A) "दैर्घ्येऽनुः" ३।१।३४ । अनुगङ्गं काशी

જે દ્વારા 'લંબાઇ' અર્થની સૂચના જણાતી હોય તેવા નામ સાથે લંબાઈ અર્થના સૂચક અનુ નામનો સમાસ થાય, જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો. તે અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય.

गङ्गायाः अनु इति=अनुगङ्गं काशी=ગંગાની લંબાઈ પ્રમાણે કાશીનગરીની લંબાઈ છે એટલે કાશીનગરીમાં ગંગા જેટલી લાંબી છે તેટલી કાશીનગરી લાંબી છે.

(B) "समीपे" ३।१।३५ । अनुवनमशनिर्गता

જે નામ દ્વારા 'સમીપનું–પાસેનું' એવા અર્થનું સૂચન મળતું હોય તે નામની સાથે 'સમીપ' અર્થવાળું અનુ નામ સમાસ પામે, જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો. તે સમાસ અવ્યયીભાવ કહેવાય.

वनस्य अनु–अनुवनम् अशनिः गता–વનની પાસે ઉલ્કા (વિજળી) ખરી.

(C) "तिष्ठद्गुप्रभृतयः" ३।१।३६ । तिष्ठद्गु कालः ।

તિષ્ઠદ્ગુ વગરે શબ્દોનો અવ્યયીભાવ સમાસ સમજવો. એમાં કોઈ ઠેકાણે પૂર્વપદનો અર્થ મુખ્ય હોય છે અને કયાંય અન્ય અર્થ મુખ્ય હોય છે.

तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले इति=तिष्ठद्गु कालः–જે સમયે ગાયો બેસી રહેતી હોય તે કાળ. અહીં काल રૂપ અન્ય અર્થ મુખ્ય છે.

॥ ३३ ॥ नित्यं प्रतिनाऽल्पे ३।१।३७

अल्पेऽर्थे वर्त्तमानेन प्रतिना नित्यं समस्यते, सोऽव्ययीभावः स्यात् । शाकस्याल्पत्वं शाकप्रति ।

કોઇપણ નામ 'અલ્પ' અર્થના સૂચક प्रति નામ સાથે સમાસ પામે, તે નિત્ય અવ્યયીભાવ કહેવાય.

शाकस्य अल्पत्वम्–शाकप्रति–થોડું શાક.

॥ ३४ ॥ पारेमध्येऽग्रेन्तः षष्ठ्या वा ३।१।३०

एषां चतुर्णां षष्ठ्यन्तेन सहाव्ययीभावो वा स्यात् । गङ्गायाः पारे–पारेगङ्गम् । मध्येगङ्गम् । अग्रेवणम् । अन्तर्गिरि । निपातनादेत्वम् । पक्षे गङ्गापारम् ।

पारे, मध्ये, अग्रे, अन्तः એ નામો, ષષ્ઠ્યંત નામ સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે, અવ્યયીભાવ કહેવાય; જો પૂર્વપદનો અર્થ મુખ્ય હોય તો.

गङ्गायां पारम्=पारेगङ्गम्, गङ्गापारम्–ગંગાને સામે પાર. गङ्गायां मध्यम्=मध्येगङ्गम्, गङ्गामध्यम्–ગંગાની મધ્યમાં वनस्य

अग्रम्=अग्रवणम् वनाग्रम् –વનના અગ્રભાગમાં गिरेः अन्तः= अन्तर्गिरम्, गिर्यन्तः–ગિરિના–ગિરના–પ્રદેશની વચ્ચે.

॥ ३५ ॥ तत्रादायमिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ३।१।२६

सप्तम्यन्तं 'मिथ आदायकृतम्' इत्यर्थे तृतीयान्तं च 'मिथः प्रहृत्यकृतम्' इत्यर्थे युद्धे वाच्ये सरूपेण नाम्नाऽव्ययीभावः स्यात्।

સપ્તમી વિભક્તિવાળું નામ, સપ્તમી વિભક્તિ વાળા તેવા જ બીજા સરખે સરખા નામ સાથે સમાસ પામે. એ બે નામોની વચ્ચે 'પરસ્પર ગ્રહણ કરીને' એવી ક્રિયાનો સંબંધ હોય તો. તથા તૃતીયા વિભક્તિવાળું નામ, તૃતીયા વિભક્તિવાળા તેવા જ બીજા સરખે સરખા નામ સાથે સમાસ પામે. તે બે નામો વચ્ચે 'પરસ્પર પ્રહાર કરીને' એવી ક્રિયાનો સંબંધ હોય તો. આ સ્થળે સમાસ પામનારાં બન્ને નામો અક્ષરની અપેક્ષાએ સર્વથા એકસરખાં હોવાં જોઈએ એમ સમજવાનું છે અને સમાસ થવાની શરત એ છે કે સમાસ પામતાં બન્ને નામોનો, સમાસ થયા પછી યુદ્ધરૂપ અર્થ જણાતો હોવો જોઈએ. આ સમાસોનું નામ અવ્યયીભાવ છે.

आदाय–केशेषु च केशेषु च मिथः आदाय परस्परं कृतं युद्धम्=केशाकेशि–એક બીજાના વાળોને ખેંચીને કરેલું યુદ્ધ. प्रहृत्य–

ण्डैश्च दण्डैश्च मिथः प्रहृत्य परस्परं कृतं युद्धम्=दण्डादण्डि= ડાએા અને દંડાએા વડે મારીને એક બીજા સાથે કરેલું યુદ્ધ

॥ ३६ ॥ इच् युद्धे ७।३।७४

युध्धे यः समासस्तस्मादिच् समासान्तः स्यात् ।

'युद्ध' અર્થમાં જે સમાસ કહે છે તેને इच् સમાસાંત ાાય છે. केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा कृतं युद्धम्=केशाकेशि (केशाकेश+ इच्)– પરસ્પર એક બીજાના વાળાને ગ્રહણ કરીને–ખેંચીને– -કરેલું યુદ્ધ

॥ ३७ ॥ इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ३।२।७२

इजन्तेऽस्वरादावुत्तरपदे पूर्वपरस्य दीर्घत्वमाच्च स्यात्ताम् । केशेषु केशेषु मिथो गृहीत्वा कृतं युद्धं केशाकेशि । मुष्टिभिर्मुष्टिभिर्मिथः प्रहृत्य कृतं युद्धं मुष्टीमुष्टि । मुष्टामुष्टि । अस्वर इतिकिम् । अस्यसि ।

અવ્યયીભાવ સમાસમાં આદિમાં સ્વરવાળું નહીં પણ આદિમાં વ્યંજનવાળું અને इच् પ્રત્યય લાગેલ હોય એવું ઉત્તરપદ હોય તો પૂર્વપદના इ નો દીર્ઘ ई બોલાય છે અને આ પણ બોલાય છે.

मुष्टिमिः मुष्टिमिः मिथः प्रहृत्य परस्परं कृतं युद्धम्–मुष्टि+

मुष्टि=मुष्टी+मुष्टि=मुष्टीमुष्टि तथा मुष्टि+मुष्टि=मुष्टा+ मुष्टि= मुष्टामुष्टि=मुठ्ठीओ मुठ्ठीओ કરેલું યુદ્ધ મુષ્ટાબાજી. અસ્યસિ=તરવારો તરવારો લઈ કરેલું યુદ્ધ. અહીં ઉત્તરપદનો અસિ શબ્દ સ્વરાદિ છે, વ્યંજનાદિ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ३८ ॥ प्रतिपरेऽनोरव्ययीभावात् ७।३।८७

प्रति परस् अनु इत्येतत्पूर्वादक्ष्यन्तादव्ययीभावादत् स्यात् । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । अन्वक्षम् ।

प्रति, परस् અને अनु નામ સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા अक्षि શબ્દને अत् સમાસાંત થાય છે. अक्षिणीप्रति=प्रति+अक्ष+अ=प्रत्यक्षम्=પ્રત્યક્ષ/નજરોનજર. अक्ष्णोः परः=परस्+अक्षि+अ परोक्षम्=પરોક્ષ/નજરોનજર નહીં. अक्ष्णोः अनु=अनु+अक्षि+अ= अन्वक्षम्=આંખની પાછળ.

॥ ३९ ॥ अनः ७।३।८८

अन्नतादव्ययीभावादत् स्यात् ।

અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા अन् છેડાવાળા નામને अत् સમાસાંત થાય છે. तक्ष्णः समीपम्=उपतक्षन्+अ=उपतक्षम्=સુથારની પાસે.

॥ ४० ॥ नोऽपदस्य तद्धिते ७।४।६१

नकारान्तस्याऽपदस्य तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् । उपराजम् ।

પદ સજ્ઞા વગરના નકારાંત નામને તદ્ધિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેના પૂર્વ ભાગ સહિતના અંત ભાગનો લોપ થઈ જાય છે.

उप+राजन्–राज्ञासमीपन्+अ=राज्ञासमीपम्=उपराजम्–રાજાની સમીપમાં રહેનાર.

मेघाविनः अपत्यम्=मेघाविन्+अण्=मेघावः=મેધાવીનો પુત્ર.

॥ ४१ ॥ 'नपुंसकाद्वा' ७।३।८९

इति वा अत् । उपचर्मम् उपचर्म ।

અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નપુંસકલિંગી અનૂ છેડાવાળા નામને અત્ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

चर्मणा समीपम्=उपचर्मन्+अ=उपचर्मम् અથવા उपचर्म=ચામડાની પાસે.

॥ ४२ ॥ 'गिरि–नदी–पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चम-वर्ग्याद्वा' ७।३।९०

गिरिनदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येतदन्तात्, पञ्चम-

वर्ग्यवर्जवर्ग्यान्ताच्च अद्वा ।

अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपसमिधम् उपसमित् ।

गिरि, नदी, पौर्णमासी, आग्रहायणी शब्दो જે નામને છેડે છે એવાં અવ્યયીભાવ સમાસવાળા નામને તથા ङ्, ञ, ण्, न, म्, ને છોડીને વર્ગનો કોઇપણ વર્ણ જે નામને છેડે છે એવા અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નામને अत् સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

गिरेः अन्तः=अन्तःर्गिरि+अ=अन्तर्गिरिम् અથવા અન્તર્ગિરિ= પર્વતની અંદર समिधः+समीपम्=उपसमिध्+अ=उपसमिधम् અને उपसमित्=વિશેષ પ્રકારના યજ્ઞપાત્રની પાસે બાજીના ઉદાહરણો અન્યથી સાધો લેવા.

॥ ४३ ॥ सङ्ख्या समाहारे ३।१।२८

संख्यावाचकं नदीवाचकैः समस्यते, समाहारे गम्ये।

આ સૂત્રમાં અને પછીના સૂત્રોમાં 'બહારનું' પદ પ્રધાન હોય' એવો અર્થ સમજવાનો નથી.

સંખ્યાવાચી નામ, નદીવાચી નામ સાથે સમાહારનો અર્થ જણાતો હોય તો સમાસ પામે, એ સમાસને અવ્યયીભાવ સમાસ કહે છે. સમાહાર એટલે મેલાપ.

द्वयोः यमुनयोः समाहारः=द्वियमुनम्=જ્યાં બે યમુનાઓ ભેગી થતી હોય તે સ્થળ. पञ्चानां नदीनां समाहारः=पञ्चानदम्જ્યાં પાંચ

નદીઓ લેગી થાય તે સ્થળ પંજાબ.

(A) "सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्यायाम्" ७।३।९१ अत् स्यात्। पञ्चनदम्। द्विगोदावरम्।

સંખ્યાવાચક નામ પછી આવેલા અને અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નદી અને ગોદાવરી શબ્દને अत् સમાસાંત થાય છે.

पञ्च नदःपञ्चनदी+अ==पञ्चनदम्-પાંચ નદીઓ. द्वे गोदावर्यौ =द्विगोदावरी+अ= द्विगोदावरम्-બે ગોદાવરીઓ.

(B) "शरदादेः" ७।३।९२। प्रतिशरदम्।

અવ્યયીભાવ સમાસને છેડે આવેલા शरद् વગેરે શબ્દોને अत् સમાસાંત થાય છે.

शरदं+नू+प्रति=प्रतिशरदम्-દરેક શરદ ઋતુમાં.

(C) "जराया जरस् च" ७।३।९३। उपजरसम्।

અવ્યયીભાવ સમાસને છેડે આવેલા जरा શબ્દને अत् સમાસાંત થાય છે. અને जरा નો जरस् થાય છે.

जरायाः समीपम्=उपजरा+अ=उपजरस्+अ=उपजरसम्-વૃદ્ધાવસ્થાની પાસે.

(D) "सरजसोपशुनाऽनुगवम्" ७।३।९४। एतेऽदन्ता अव्ययीभावा निपात्याः। सरजसम्, उपशुनम्, अनुगवम्। इत्यव्ययीभावः।

અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા સરજસ, ઉપશુન અને અનુગવ શબ્દોને અત્ સમાસાંત થયેલ છે.

રજસા સહિત-સરજસ્+અ-સરજસં ભુક્તે-રજ-ધૂળ વાળું ખાય છે. શુનઃ સમીપમ્-ઉપશુન્+અ-ઉપશુનમ્ આસ્તે-કુતરાની સમીપે બેસે છે. ગોઃ પશ્ચાત્-અનુગવ્+અ-અનુગવમ્ અનઃ-બળદની પાછળ ગાડું અથવા ગાડાનું પૈડું.

अथ तत्पुरुष निरुपयति—

॥ ४४ ॥ प्रा-ऽत्यव-परि-निरादयो गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान-क्लान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ३।१।४७

प्रादयो गताद्यर्थाः प्रथमान्तैः, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्था द्वितीयान्तैः, अवादयः क्रुष्टाद्यर्थास्तृतीयान्तैः, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थाश्चतुर्थ्यन्तैः, निरादयः, क्लान्ताद्यर्थाः पञ्चम्यन्तैः, नित्यं समस्यन्ते, स तत्पुरुषः । प्रगतः प्रकृष्टो वा आचार्यः प्राचार्यः । गौणस्य ङ्यावन्तस्यान्तस्थस्य ह्रस्वः—अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः । अवक्रुष्टः कोकिलयाऽवकोकिलः । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः ।

'गत' વગેરે અર્થવાળા પ્ર વગેરે નામો, પ્રથમાંત નામ સાથે 'ક્રાંત' વગેરે અર્થવાળા અતિ વગેરે નામો, દ્વિતીયાંત નામ સાથે, 'ક્રુષ્ટ' વગેરે અર્થવાળા અવ વગેરે નામો, તૃતીયાંત નામ સાથે 'ગ્લાન'

વગેરે અર્થવાળા પરિ વગેરે નામો, ચતુર્થ્યંત નામ સાથે અને ક્રાન્ત વગેરે અર્થવાળા નિર્ વગેરે નામો, પંચમ્યન્ત નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે, તે તત્પુરુષ કહેવાય

प्रादि–प्रगतः आचार्यः–प्राचार्यः–ઉત્તમ આચાર્ય. प्रादि–संगतः अर्थः–समर्थः–સંગત અર્થ. अत्यादि–खट्वाम् अतिक्रान्तः=अतिखट्वः–ખાટ કરતાં વધારે જાડ. अत्यादि–वेलाम् उद्धतः–उद्वेलः–જેમાં પાણીની ખૂબ વેળ આવે છે તે સમુદ્ર. अवादि–क्रुष्टः कोकिलेन–अवकोकिलः–કોકિલ વડે શબ્દવાળો થયેલો. अवादि–परिगतः वीरुता–परिवीरुत्–વેલ વડે ચારે બાજુએ વીંટાએલો. पर्यादि–ग्लानः अध्ययनाय–पर्यध्ययनः–અધ્યયન માટે થાકેલો–અધ્યયન માટે હોંશ વગરનો. पर्यादि–उत्सुकः संग्रामाय–उत्सङ्ग्रामः–સંગ્રામ માટે ઉત્સુક. निरादि–निर्गतः कौशाम्ब्या–निष्कौशाम्बिः–કૌંશાંબીથી નીકળેલો. निरादि–उपगतः शाखायाः–उपशाखः શાખાથી–ડાળથી–પડી ગયેલો.

(A) "अव्ययं प्रवृद्धादिभिः" ३।१।४८। समस्यते। पुनः-प्रवृद्धं बर्हिः, पुनरुक्तं वचः इत्यादि।

કોઇ પણ અવ્યય, પ્રવૃદ્ધ વગેરે નામો સાથે નિત્ય સમાસ પામે અને તે તત્પુરુષ કહેવાય.

अतिशयेन प्रवृद्धम्–पुनः प्रवृद्धम्–ફરીથી વધારે વધેલો યજ્ઞ. पुनः प्रवृद्धं बर्हिः–ફરીથી વધારે વધેલો યજ્ઞ. पुनरुक्तं वचः–ફરીથી બોલાયેલ વચન.

॥ ४५ ॥ ङस्युक्तं कृता ३।१।४९

कृत्प्रत्ययविधायकसूत्रे ङस्यन्तनाम्नोक्तं कृदन्तेन नाम्ना नित्यं समस्यते । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ।

કૃદંતના પ્રત્યયોના વિધાનના પ્રકરણમાં જે નામ પંચમી વડે નિર્દેશાયેલું હોય એટલે 'પંચમ્યંત નામથી પછી આવેલ ધાતુને અમુક પ્રત્યય થાય' એ રીતે જે નામને પંચમ્યંત પદથી સૂચવેલ હોય તે નામ, જેને કૃત્ પ્રત્યય લાગેલો છે. તેવા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે, અને તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય.

कुम्भं करोति इति-कुम्भकारः-કુંભકાર.

(A) "कर्मणोऽण्" ५।१।७२ इत्यण् । "गति कारक-ङस्युक्तानां कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासः" ।

'કર્મકારક' સૂચક શબ્દ પછી આવેલા ધાતુને અ (अण्) પ્રત્યય લાગે છે.

कुम्भं करोति इति-कुम्भ+कृ+अण्-कुम्भकारः-કુંભકાર.

इत्यण्

(B) "तृतीयोक्तं नवा" ३।१।५० मूलकेनोपदंशंमूलकोदंशं भुङ्क्ते । पार्श्वयोः पार्श्वाभ्यां वोपपीडं-पार्श्वोपपीडं शेते । यथायोगं द्वितीयाद्यन्तं नाम प्रथमान्तेन समस्यते, स द्वितीयादितत्पुरुष इति वक्तव्यम् । धर्म-

प्राप्तः । आत्मकृतम् । यूपदारु, गोहितम् । वृकभयम् । राजपुरुषः । पानशौण्डः ।

કૃદંતના પ્રત્યયોના વિધાનના પ્રકરણમાં જે નામ તૃતીયા વડે નિર્દેશાયેલું હોય એટલે 'तृतीयांत नामनो योग होय तो धातुने अमुक प्रत्यय थाय' એ રીતે જે નામનો તૃતીયા વિભક્તિ દ્વારા નિર્દેશ થયેલ હોય તે નામ, તેના સંયોગથી તૈયાર થયેલા કૃદંતનામની સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે અને તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય

मूलकेन उपदंशं भुङक्ते-मूलकोपदंशं भुङक्ते-મૂળા વડે કરડીને ખાય છે. पार्श्वाभ्याम् उपपीडम् पार्श्वयोः वा उपपीडम् पार्श्वोपपीडम् शेते-પડખાંઓ વડે દાબીને વા પડખાંઓમાં દાબીને સૂએ છે.

(C) "सिंहाद्यैः पूजायाम्" ३।१।८९ । सप्तम्यन्त समस्यते । समरसिंहः, भूमिवासवः ।

પૂજા–આદર–અર્થ જણાતો હોય તો સપ્તમ્યંત નામ, सिंह આદિ શબ્દો સાથે સમાસ પામે, તે સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય.

समरे सिंह-समरसिंह-યુદ્ધમાં સિંહ જેવો. भूमौ वासवः–भूमिवासवः-પૃથ્વીમાં ઇન્દ્ર જેવો.

(D) "काकाद्यैः क्षेपे" ३।१।९० । तीर्थकाकः, तीर्थश्वा इत्यादि ।

નિંદા અર્થ જણાતો હોય તો સપ્તમ્યંત નામ કાક આદિ શબ્દો સાથે સમાસ પામે, તે સપ્તમીતત્પુરુષ સમાસ કહેવાય.

તીર્થે કાકઃ-તીર્થકાકઃ-તીર્થમાં કાગડા જેવો-લાલચુ તીર્થે શ્વા-તીર્થશ્વા-તીર્થમાં કૂતરા જેવો.

॥ ४६ ॥ तदर्थार्थेन ३।१।७२

चतुर्थ्यर्थेनार्थशब्देन चतुर्थ्यन्तं समस्यते। पुजार्था स्रग्।

ચતુર્થી વિભક્તિવાળું કોઇ પણ નામ, અર્થ શબ્દ સાથે સમાસ પામે, જો અર્થ શબ્દનો અર્થ 'માટે' હોય તો. તે ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય.

પૂજાયૈ+અર્થા-પૂજાર્થા સ્રગ્-પૂજાને માટે માળા છે.

(A) "परः शतादिः" ३।१।७५। **पञ्चमीतत्पुरुषाः।**

परः શત વગેરે શબ્દોમાં પંચમી તત્પુરુષ સમાસ થયેલ છે.

शतात् परे-परः शताः-સોથી વધારે. सहस्रात् परे-परः सहस्राः-હજારથી વધારે.

(B) "सर्वपश्चादादयः।" ३।१।८०।

सर्व+पश्चात्-सर्वपश्चात्, सर्वपश्चात् વગેરે શબ્દોને ષષ્ઠી-તત્પુરુષ સમાસવાળા સમજવા.

(C) षष्ठीतत्पुरुषाः (पात्रे समितेत्यादयश्च) ३।१।९१ सप्तमीतत्पुरुषाः निपात्याः । (यत्नजषष्ठ्यन्तं न समस्यते) सर्पिषो नायितम् ।

નિંદા અર્થ જણાતો હોય તો પાત્રેસમિત આદિ શબ્દોને સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસવાળા સમજવા.

પાત્રેસમિતાઃ=બીજા કોઈ વખતે નહિ પણ ખાવાના સમયે ભોજન માટે પાત્ર લઇને ભેગા થનારા પેટભરૂ લોકો.

(D) षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ३।१।७६

શેષે ૨/૨/૮૧ સૂત્રથી જે નામને ષષ્ઠી લાગેલી છે તે નામ, બીજા નામ સાથે-બન્ને નામો વચ્ચે પરસ્પર અર્થની સંગતતા હોય તો-સમાસ પામે, તે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય.

અહીં જે નામ ષષ્ઠીવાળું છે તેથી ષષ્ઠી. 'નાથઃ' ૨/૨/૧૦ સૂત્રથી લઇને ૨/૨/૧૭ સૂત્ર સુધીનાં સૂત્રો દ્વારા થયેલી ન હોય એટલે શેષની ષષ્ઠી કરવા માટે કોઇ જાતનો જુદો ખાસ પ્રયત્ન થયેલો ન હોય એવી ષષ્ઠી હોવી જોઇએ.

सर्पिषो नायितम् – ઘીનું માંગવું. આ પ્રયોગમાં नाथः ૨/૨/૧૦ થી સૂત્રથી કર્મસંજ્ઞા વિકલ્પે કરી છે તેથી શેષ ષષ્ઠી માટે યત્ન કરવામાં આવ્યો છે. માટે સમાસ ન થાય.

॥ ४७ ॥ न कर्त्तरि ३।१।८२

कर्तृजषष्ठ्यन्तमकान्तेन न समस्यते । तव शायिका ।

જે નામને કર્તાના અર્થમાં ષષ્ઠી લાગેલી હોય એવું ષષ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ, अक प्रत्ययवाળા નામ સાથે સમાસ ન પામે.

तव शायिका–તારો સુવાનો વારો.

॥ ४८ ॥ कर्मजा तृचा च ३।१।८३

कर्मजषष्ठ्यन्तमकान्तेन तृजन्तेन च न समस्यते । भक्तस्य भोजकः । अपां स्रष्टा ।

જે નામને છેડે કર્મ અર્થમાં ષષ્ઠી થયેલી હોય એવું ષષ્ઠ્યંત નામ કર્તા–અર્થમાં આવેલા अक प्रत्ययवाળા નામ અને અને तृ (तृच) પ્રત્યયવાળા નામ સાથે સમાસ ન પામે.

भक्तस्य भोजकः–ભાતને ખાનારો. अपां स्रष्टा–પાણીને બનાવનારો.

(A) "तृतीयायाम्" ३।१।८४ कर्तरि । आश्चर्यो गवां दोहः अगोपेन ।

જ્યારે કર્તા તૃતીયામાં હોય ત્યારે કર્મ અર્થમાં લાગેલી ષષ્ઠી વિભક્તિવાળું નામ સમાસ ન પામે.

आश्चर्यो गवां दोहः अगोपेन–ગોવાળ વિના–ગોવાળ સિવાય–ગાયો દોહવાઈ, એ આશ્ચર્ય છે.

॥ ४९ ॥ तृप्तार्थपूर्णाव्ययातृशशत्रानशा ३।१।८५

तृप्तार्थैः पूरणप्रत्ययान्तैरव्ययैरतृशन्तैः शत्रन्तैरानशन्तैश्च–सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते । फलानां तृप्तः । तीर्थकृतां षोडशः शान्तिनाथः । राज्ञः साक्षात् । रामस्य द्विषन् । चैत्रस्य पचन् । मैत्रस्य पचमानः ।

ષષ્ઠ્યંત નામ, તૃપ્ત અર્થવાળા શબ્દો સાથે સમાસ ન પામે, ષષ્ઠ્યંત નામ, પૂરણ પ્રત્યયવાળા (પંચમ, ષષ્ઠ, સપ્તમ, ષોડશ વગેરે) શબ્દો સાથે સમાસ ન પામે. ષષ્ઠ્યંત નામ અવ્યય સાથે સમાસ ન પામે. ષષ્ઠ્યંત નામ અત્ (અતૃશ્ તથા શતૃ) અને આન (આનશ્) પ્રત્યયવાળા શબ્દો સાથે સમાસ ન પામે.

તૃપ્તાર્થ૪-તૃપ્ત ફલાનાં તૃપ્તઃ–ફળોથી ધરાઈ ગયેલો. પૂર્ણ–સક્તૂનાં પૂર્ણઃ–સક્તુથી ભરેલો. પૂરણ પ્રત્યય–તીર્થકૃતાં ષોડશઃ શાન્તિનાથઃ–તીર્થ૪રોમાં સોળમાં શ્રી શાંતિનાથ નામના તીર્થ૪૨. અવ્યય–રાજ્ઞઃ સાક્ષાત્–રાજાની સામે. અતૃશ્–રામસ્ય દ્વિષન્–રામનો શત્રુ. શતૃ–ચૈત્રસ્ય પચન્–ચૈત્રનો રાંધનારો–રસોઇયો આનશ્–મૈત્રસ્ય પચમાનઃ–મૈત્રનો રસોઇયો.

(A) "ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तेन" (३।१।८६) । राज्ञां ज्ञातः इष्टः पूजितः । इदमेषां यातम् ।

'જ્ઞાન' અર્થમાં આવેલા ક્ત પ્રત્યયવાળાં નામ 'ઇચ્છા'

અર્થમાં આવેલાં क्त પ્રત્યયવાળાં નામ, અર્ચા-પૂજા-અર્થમાં આવેલાં क्त પ્રત્યયવાળાં નામ અને આધાર અર્થમાં આવેલાં क्त પ્રત્યયવાળાં નામ-આ બધાં નામોની સાથે ષષ્ઠ્યંત નામનો સમાસ ન થાય.

જ્ઞાનાર્થક-राज्ञां ज्ञातः-રાજાએ જાણેલો. ઈચ્છાર્થક-राज्ञाम् इष्टः-રાજાને ઈષ્ટ. અર્ચાર્થક-राज्ञां पूजितः-રાજાનો પૂજેલો. આધારાર્થક-इदमेषां यातम्-અહીં-આ સ્થળે-એમનું ગમન.

(B) "अस्वस्थगुणैः" ३।१।८७। पटस्य शुक्लः। काकस्य काष्ण्यम्।

જે શબ્દો માત્ર ગુણવાચક જ હોય પણ ગુણિના વાચક ન હોય તે 'સ્વસ્થ ગુણવાચક' શબ્દો કહેવાય પણ જે શબ્દો ગુણ અને ગુણી બંનેના સૂચક હોય તે 'અસ્વસ્થ ગુણ વાચક' કહેવાય આ જાતના ગુણવાચી નામ સાથે ષષ્ઠ્યંત નામનો સમાસ ન થાય.

पटस्य शुक्लः-પટની શુકલતાનો ગુણ. પટનું ધોળાપણું. काकस्य काष्ण्यम्-કાગડાનું અત્યંત કાળા પણું છે.

॥ ૫૦ ॥ नञ् ३।१।५१

नञ् नाम्ना सह समस्यते, स तत्पुरुषः।

द्वौ नञौ प्रकृतौ लोके पर्युदासप्रसज्यकौ।
पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥ १ ॥

तधन्यतद्विरुद्धादयो नञोऽर्थाः ।

નિષેધવાચક ન (नञ्) નામ, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે, તે સમાસનું નામ તત્પુરુષ–નञ્ તત્પુરુષ છે પર્યુદાસ नञ्–न गौः अगौः–ગાય નથી અર્થાત્ ગાય સિવાય બીજું કોઈ પશુ છે. પર્યુદાસ નञ્ ચાર પ્રકારના નિષેધનો સૂચક છે. (૧) જેનો નિષેધ હોય તેની સરખા બીજા પદાર્થની હયાતીનું સૂચન–अब्राह्मणः-બ્રાહ્મણ નથી પણ તેની સરખો મનુષ્ય ક્ષત્રિય વગેરે છે. (૨) જેનો નિષેધ હોય તેના વિરોધીનું સૂચન–असितः-ધોળો નથી પણ કાળો છે. (૩) જેનો નિષેધ હોય તેથી જૂદાનું સૂચન–अनग्निः–અગ્નિ નથી પણ અગ્નિથી ભિન્ન પદાર્થ. (૪) જેનો નિષેધ હોય તેના તદ્દન અભાવનું સૂચન–अवचनम्–વચનનો અભાવ–મૌન. પ્રસજ્ય નञ્ માત્ર અભાવને સૂચવે છે. નञ્ સમાસમાં ઉત્તર પદનો અર્થ પ્રધાન હોય છે.

(A) "नञत्" ३।२।१२५ । असाधुः ।

ઉત્તર પદ હોય તો નञ્ નો અ થાય છે. नास्ति साधुः यस्मिन इति–न+साधुः-अ+साधुः–असाधुः–જ્યાં સાધુ નથી.

(B) "त्यादौ क्षेपे" ३।२।१२६ । नञः अः स्यात् । अपचसि त्वं जाल्म ।

નञ્ પછી કોઈ પણ ક્રિયાપદ આવે અને નિંદા જણાતી હોય તો નञ્ નો અ કરવો. न+पचसि-अ+पचसि-अपचसि त्वं जाल्म !–હે જાલિમ ! તું રાંધતો નથી ?

॥ ५१ ॥ अन् स्वरे ३।२।१२९

स्वरादौ परे नञोऽन् स्यात्। अनार्यः। नख-नास-त्यादयो निपात्याः।

જો આદિમાં સ્વરવાળું ઉત્તરપદ હોય તો નञ્ નો अन् થાય છે. न आर्यः इति=अनार्यः–જે આર્ય નથી અર્થાત્ અનાર્ય છે.

(A) अत्र 'नखादयः' ३।२।१२८ इसि सूत्रं ज्ञेयम्।

નख વગેરે શબ્દોમાં નञ્ નો अ થતો નથી.

न असत्यः इति=नासत्यः–જે असत्य નથી અર્થાત્ સત્ય છે–સાચો માણસ. नास्ति खम् अस्य=न+ख=नखः–જેને જરા પણ ખ–પોલાણ નથી–નખ.

॥ ५२ ॥ दुर्निन्दाकृच्छ्रे ३।१।४३

निंदाकृच्छ्रवृत्ति दुर् इत्यव्ययम् नाम्ना समस्यते। दुर्जनः, दुष्कृतम्।

નિંદા અર્થવાળું અને કૃચ્છ્ર–કષ્ટ–અર્થવાળું दुर् અવ્યય, બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે, તે તત્પુરુષ કહેવાય. निन्दितः जनः=दुर्जनः–ખરાબ પુરુષ અથવા નિંદનીય પુરુષ. कृच्छ्रेण कृतम्=दुष्कृतम्–કષ્ટ વડે કરેલું.

(A) "सुः पुजायाम्" ३।१।४४ । सुजनः ।

પૂજા–સારા–અર્થવાળું સુ અવ્યય, બીજા નામ સાથે નિત્ય સમાસ પામે, તે તત્પુરુષ કહેવાય.

પ્રશસ્તો જનઃ=સુજનઃ–સારો માણસ.

॥ ૫૩ ॥ अतिरतिक्रमे च ३।१।४५

अतिरतिक्रमे पूजायां च समस्यते । अतिस्तुत्य । अतिराजा ।

અતિક્રમ–હદથી વધારે–અર્થવાળું અને પૂજા અર્થવાળું અતિ અવ્યય. બીજા નામ સાથે નિત્યસમાસ પામે–તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય.

अतिक्रमेण स्तुतिं कृत्वा=अतिस्तुत्य–ઘણી–હદબહાર–સ્તુતિ કરીને. पूजितो राजा=अतिराजा–સારો રાજા.

(A) "आङल्पे" ३।१।४६ । आकडारः ।

અલ્પ અર્થવાળું આ (આઙ્) અવ્યય, બીજા નામ સાથે નિત્યસમાસ પામે, તે તત્પુરુષ કહેવાય.

ईषत् कडारः=आकडारः–થોડો પીળો.

(B) "पुर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना" ३।१।५२ । समस्यते । पुर्वकायः ।

અંશ–અવયવ સૂચક પૂર્વ, અપર અધર અનેઉત્તર શબ્દો, તેનાથી અભિન્ન અંશીસૂચક–અવયવીસૂચક–નામ સાથે સમાસ પાસે અને તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય. આ વિધાનમાં અંશ–અવયવ –અને અંશી–અવયવી–અભિન્ન જુદા જુદા પડી ન શકે –એવા હોવા જોઇએ તો જ સમાસ થાય.

सम्यक्प्रकारेण समस्यन्ते–સારી રીતે જેના ટુકડા કરી શકાય તે. कायस्य पूर्वः= पूर्वकायः=શરીરનો પૂર્વભાગ. अपरकायः–શરીરનો પાછલો ભાગ, अधरकायः–શરીરનો નીચેનો ભાગ. उत्तरकायः-શરીરનો ઉપલો ભાગ, અથવા ઉત્તમ ભાગ.

(C) **'समेंऽशेऽर्धं न वा"** ३।१।५४ । **अर्धपिप्पली पिप्पल्यर्धम्** ।

બરાબર સરખું અડધું–જરાયે વધુ કે ઓછું નહિ–એવા સરખા અંશનો–ભાગનો–સૂચક अर्द्ध શબ્દ. અંથી સૂચક નામ સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે અને તે તત્પુરુષ સમાસ કહેવાય.

पिप्पल्याः अर्द्धम्= अर्धपिप्पली, पिप्पल्यर्द्धम्–એક પિપરી–મૂળના ગંઠોડાનો બરાબર અર્ધો ભાગ.

(D) **"जरत्यादिभिः"** ३।१।५५ । **अर्धो वा समस्यते। अर्धजरती जरत्यर्द्धः** ।

અર્ધ શબ્દ, તેનાથી અભિન્ન અંશીવાચક જરતી વગેરે શબ્દો સાથે વિકલ્પે સમાસ પામે અને તેને અંશી તત્પુરુષ

સમાસ કહેવાય. અર્ધોવા સમસ્યતે इति અર્ધજરતી અથવા અર્ધમ્ જરત્યા અર્ધજરતી જરત્યર્દ્ધમ્–જરતીનો અર્ધ ભાગ. વૃદ્ધાવસ્થાનો અર્ધ ભાગ.

(E) 'सायाह्नादयः ।' ३।१।५३ । साधवः ।

सायाह्न વગેરે શબ્દો અંશઅંશિના સમાસથી સાધિત થાય છે. તે સમાસનું નામ અંશી તત્પુરૂષ છે.

सायह्न અને अहन् આ પ્રયોગો સિદ્ધ છે.

॥ ५४ ॥ गतिकन्यस्तपुरुषः ३।१।४२

गतिसंज्ञाः कु इत्यव्ययं च नाम्ना समस्यते, स च समासो न्यो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुषः स्यात् । उरीकृत्य । प्रणम्य । कुत्सितो ब्राह्मणः–कुब्राह्मणः । नित्यसमासोऽयम् । अविग्रहोऽस्वपदविग्रहश्च नित्यसमासः स्यात् ।

ગતિ સંજ્ઞાવાળાં નામ અને કુ એવું નામ, બીજાં નામ સાથે સમાસ પામે, તે ઉપર કહેલા સમાસથી અન્ય સમાસ કહેવાય એટલે તત્પુરૂષ કહેવાય પણ બહુવ્રીહિ કે અવ્યયીભાવ ન કહેવાય.

ગતિસંજ્ઞક–ઊરી કૃત્વા इति=ઉરીકૃત્ય–સ્વીકાર કરીને=અહીં ઊરી અને કૃત્વા નો સમાસ છે. પ્રણામં કૃત્વા इति=પ્રણમ્ય–નમસ્કાર

કરીને. કુ-કુ એટલે પાપ અથવા ઓછું– कुत्सितो ब्राह्मणः=कु ब्राह्मणः–ખરાબ બ્રાહ્મણ.

(A) **'केाः कत्तत्पुरुषे' ३।२।१३०। स्वरादौ परे। कदन्नम्।**

જો આદિમાં સ્વરવાળું ઉત્તરપદ હેત તો કુ શબ્દને બદલે તત્પુરૂષ સમાસમાં कद् રૂપ વપરાય છે.

कुत्सितं अन्नम्=कदन्नम्–બગડી ગયેલું અનાજ.

(B) **'रथवदे' ३।२।१३१। केाः कत्। कद्रथः कद्वदः।**

બહુવ્રીહિ કે તત્પુરૂષ સમાસ હોય તથા રથ અને વદ નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો કુ ને બદલે कत् રૂપ વપરાય છે.

कुत्सितोरथः=कु+रथः= कत्+रथः= कद्रथः–ખરાબ રથ. कुत्सितोवदः=कु+वदः=कत्+वदः=कद्वदः–ખરાબ બોલનારો–કોદ્વિયો.

॥ ५५ ॥ काऽक्षपथोः ३।२।१३४

अनयोः परयोः केाः का स्यात्। काऽक्षः। कापथम्।

અક્ષ (અકારાંત અક્ષિ અને અક્ષ માંથી બનેલો અક્ષ એ બન્ને સમજવા) અને પથ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હેત તો કુને બદલે તથા અક પ્રત્યયવાળા કુ ને એટલે ककु ન બદલે का રૂપ વપરાય છે.

कुत्सितः अक्षः=कु+अक्ष =का+अक्षः=काक्षः–ખરાબ પાસો.

कुत्सितः पन्थाः=कु+पथम्=का+प्रथम्=कापथम् ખરાબ રસ્તો.

(A) 'पुरुषे वा' ३।२।१३५ । कापुरुषः कुपुरुषः ।

પુરૂષ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો કુ ને બદલે का રૂપ વિકલ્પે વપરાય છે.

कुत्सितःपुरुषः–कु+पुरुषः=का+पुरुषः= कापुरुषः, कुपुरुषः– કાયર–ખરાબ પુરૂષ.

॥ ५६ ॥ अल्पे ३।२।१३६

ईषदर्थस्य कोः का स्यात् । काऽच्छम् ।

જો ઉત્તરપદ હોય તો 'અલ્પ' અર્થવાળા પૂર્વપદ રૂપ કુ શબ્દનો का થાય છે. अल्पम् अच्छम्=कु+अच्छम्=का+ अच्छम्=काऽच्छम्–થોડું અચ્છું-સારું.

॥ ५७ ॥ का–कवौ वोष्णे ३।२।१३७

ईषदर्थस्य कोरुष्णे परे का–कवौ वा स्याताम् । कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णम् ।

उष्ण શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો 'અલ્પ' અર્થવાળા કે 'કુત્સિત' અર્થવાળા કુ ને બદલે का અને कव એવા બે રૂપો વિકલ્પે વપરાય છે.

अल्पम् उष्णम्–कु+उष्णम्–का+ उष्णम्–कोष्णम्, कव+उष्णम्–कवोष्णम्–थोडुं गरम अथवा खराब गरम कद्+उष्णम्–कदुष्णम्–अल्प उष्णु अथवा खराब गरम. अहीं त्रीजा कदुष्णम्–प्रयोगमां तत्पुरुष समास छे. जुओ–३/२/१३०.

॥ ५८ ॥ मयूरव्यंसकेत्यादयः ३।१।११६

एते तत्पुरुषाः समासा निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकः । एहीडं वर्त्तते । अश्नीतपिबता क्रिया । एहिरेयाहिरा । कुरुकटो वक्ता । गतप्रत्यागतम् । शाकपार्थिवः । त्रिभागः ।

समासे यथायोगं लुग्दीर्घह्रस्वादिकं वाच्यम् । मांस्पाकः मांसपाकः ।

उदकादेरुदादिर्यथायोगम् । उदधिः । उदकुम्भः । उदक-कुम्भः उदबिन्दुः उदकबिन्दुः । लवणोदः । द्वीपम् । अनूपः ।

५२स्५२ संगतार्थक मयूरव्यंसक वगेरे शब्दोने तत्पुरुष समासवाळा समजवाना छे.

व्यंसकः मयूरः– मयूरव्यंसकः–शिक्षा पामेलो अने बीजा भोराने ठगनारो भोरलुच्चो माणस.

एहि इडे । एहीडंकर्म– 'हे इडे । अहीं आव' एवुं जे काममां बोलाय ते एहीड कर्म कहेवाय.

अश्नीत, पिबत, पिबत इति यस्यां क्रियायां सा इति–अश्नीत पिबता–निरंतर खाओ, पीओ એવું જે ક્રિયામાં બોલાય તે ક્રિયા अश्नीतपिबता ક્રિયા કહેવાય. एहिरेवाहिरा–રે ! આવ અને રે જા कटं कुरु इति यो वक्ति सः–कुरुकटो वक्ता–સાદડી બનાવો એમ જે બોલે તે માણસ कुरुकट કહેવાય. गतं प्रत्यागतं यस्मिन् कर्मणि तत्–गतप्रत्यागतम्–જેમાં જવું–આવવું થાય તે ક્રિયા. शाकप्रियः पार्थिव–शाकपार्थिवः–જેને શાક પ્રિય છે એવો રાજા. तृतीयो भागः–त्रिभागः–ત્રીજો ભાગ. चञ्च–मांस+पाकः–मांस्पाकः, मांसपाकः–માંસને રાંધવું આ પ્રયોગ જુઓ ૩/૨/૧૧૦. उदक+धिः–उद्+धिः–उदधिः घटः–પાણી ભરેલો ઘડો. જુઓ ૩/૨/૧૦૪ उदकस्य कुम्भः–उदक+कुम्भः–उदकुम्भः, उदककुम्भः–પાણીનો ઘડો જુઓ ૩/૨/૧૦૫. उदकस्य बिन्दुः–उदक+बिन्दुः–उद्+बिन्दु-उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः=પાણીનું બિંદુ–ટીપું. જુઓ ૩/૨/૧૦૬. उदक-ઉત્તરપદ–लवणं उदकं यस्य-लवण+उदकः-लवण+उदः–लवणोदः–लवण समुद्र ખારું પાણી જુઓ ૩/૨/૧૦૭ द्वि-द्विधा आपः यस्मिन्-द्वि+अप्-द्वि+ईप्-द्वीपम्–જેમાં બન્ને બાજુએ પાણી છે દ્વીપ–બેટ જુઓ ૩/૨/૧૦૯. अनुगताः आपः यस्मिन्-अनु+अप्-अनु+उप्-अनूपो देशः, अनुपः देश–અનૂપ એટલે જ્યાં પાણી ખૂબ છે એવો છે–પ્રદેશ જુઓ ૩/૨/૧૧૦.

(A) "राजदन्तादिषु" ३।१।१४९। प्राङ्निपातार्हपदस्य परनिपातः। दन्तानां राजा–राजदन्तः।

राजदन्त વગેરે સમાસવાળાં શબ્દોમાં જે શબ્દ પહેલો

આવવાને યોગ નથી તે પણ પડેલો આવે.

दन्तानां राजा-राजादन्तः દાંતોનો રાજા

(B) तत्पुरुषाद् अत्अट् समासान्तौ यथायोगं वक्तव्यौ । "ऋक्पूःपथ्यपोऽत्" ७।३।७६ । राज्ञः पूः-राजपुरम् । मोक्षस्य पन्थाः-मोक्षपथः ।

ऋक्, पूर्, पथि અને अप् શબ્દો જે સમાસને છેડે આવે તે સમાસને अत्-अ સમાંસાંત થાય છે. राज्ञः पूः- (राजपुर्(+अ)-राजपुरम्-રાજાનું નગર અથવા રાજનગર.

मोक्षस्य पन्थाः-(मोक्षपथिन्+अ)-मोक्षपथः- મોક્ષનો માર્ગ.

(C) ब्रह्महस्तिराजपत्न्याद्वर्चसः ७।३।८३ । अत् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् ।

ब्रह्मन्, हस्तिन्, राजन् અને पत्न्य શબ્દો સાથે સમાસ પામેલા वर्चस् શબ્દને अत्-अ-સમાસાંત થાય છે. ब्रह्मणःवर्चः= ब्रह्मवर्चस्+अ=ब्रह्मवर्चसम्- બ્રહ્મતેજ. તા ક. જે જાતનાં તત્પુરૂષ સમાસને સાધવા માટે કોઈ ખાસ વિધાન નથી કર્યું તે જાતનો તત્પુરુષ સમાસ સાધવા સારુ આ ૩/૧/૧૧૬ સૂત્ર છે.

॥ ૫૯ ॥ गोस्तत्पुरुषात् ७।३।१०५

गवान्तात्तत्पुरुषादट् स्यात् । सुरगवी ।

જો તદ્ધિતનો લોપ ન થયો હોય તો તત્પુરુષ સમાસને છેડે આવેલા ગો શબ્દને અટ્ સમાસાંત થાય છે.

सुराणां गौः=सुरगो+अ=सुरगव+ई-सुरगवी-કામધેનુ-ઇચ્છિત દૂધ આપનારી ગાય.

(A) "राजन्सखेः" ७।३।१०६ देवराजः । राजसखः ।

તત્પુરુષ સમાસને છેડે આવેલા राजन् અને सखि શબ્દોને અટ્ સમાસાંત થાય છે.

देवानां राजा=देवराजः-દેવોનો રાજા ઇન્દ્ર. राज्ञः सखी=राजसखि+अ=राजसखः-રાજાનો મિત્ર

॥ ६० ॥ अह्नः ७।३।११६

अस्मादट् । देवाहः । पुण्याहम् ।

તત્પુરુષ સમાસને છેડે આવેલા अहन् શબ્દને अट् સમાસાંત થાય છે.

देवानां+अहः=देवाहः-દેવનો દિવસ. पुण्यं च तदहः=पुण्याहम्=પુણ્યનો દિવસ. પર્વ દિવસ.

(A) "सङ्ख्यातादह्नश्च वा" ७।३।११७ । सङ्ख्यातमहः-सङ्ख्याताह्नः, सङ्ख्याताहः ।

તત્પુરુષ સમાસને પામેલા संख्याताहन् શબ્દને अट् સમાસાંત

थाय छे अने अहन् शब्दने स्थाने विकल्पे अह्न शब्द बोलाय छे.

संख्यातम् अहः = संख्याताहन् + अट् = संख्याताह्नः अथवा संख्याताह-संख्या करेलो दिवस-गणेलो दिवस.

(B) "सर्वा शसङ्ख्याव्ययात्" ७।३।११८ । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । द्वयेरह्नोर्भवो व्यह्नः पटः । अत्यह्नी कथा ।

तत्पुरुष समासवाळा सर्वाहन् शब्दने तथा अंशवाचक नाम पछी आवेला तत्पुरुष समासवाळा अहन् शब्दने, संख्यावाचक नाम पछी आवेला तत्पुरुष समासवाळा अहन् शब्दने, तथा अव्यय पछी आवेलां तत्पुरुष समासवाळा अहन् शब्दने अट् समासांत थाय छे अने अहन् शब्दने बदले अह्न शब्द बोलाय छे.

सर्व-सर्वम् अहः=सर्वाहन्+अ=सर्वाह्णः (सर्वाह्णः)-बधो दिवस. अंश-पूर्वम् अह्नः अथवा अहः पूर्वम्=पूर्वाहन्+अ=पूर्वाह्णः (पूर्वाह्णः)-दिवसनो पूर्व भाग संख्या-द्वयोः अह्नोःभवःद्वयहन् +अ=द्वयह्नः पटः-बे दिवसमां वणायेलु कापड अथवा कपडुं. अव्यय-अहः अतिक्रान्ता=अत्यहनी कथा-दिवसने वटावीने गयेली कथा-दिवस करतां लांबी कथा.

(C) "सङ्ख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्च रात्रेरत्" ७।३।११९ । सङ्ख्यातरात्रः । सर्वरात्रः । अर्धरात्र :

तत्पुरुष समासवाळां संख्यातरात्रि, एकरात्रि, पुण्यरात्रि, वर्षारात्रि अने दीर्घरात्रि, शब्दोने अत् समासांत थाय छे. तथा

तत्पुरुष समासवाळा सर्वरात्रि शब्दने, तत्पुरुष समासवाळा એવા अंशवाची नाम પછી આવેલા रात्रि शब्दने, संख्यावाचीं नाम પછી આવેલા रात्रि शब्दने अने अव्यय પછી આવેલા तत्पुरुष समासवाळा रात्रि शब्दने अत् समासांत थाय छे.

संख्याता रात्रिः = संख्यातरात्रि + अ = संख्यातरात्रः – ગણેલી રાત્રીઓ. सर्वा रात्रिः=सर्वरात्रि+अ=सर्वरात्रः–બધી રાત. अर्धा रात्रिः=अर्धरात्रि+अ–अर्धरात्रः–અડધી રાત અથવા રાત્રી.

॥ ६१ ॥ पुरुषायुष-द्विस्ताव-त्रिस्तावम् ७।३।१२०

एतेऽत्प्रत्यान्तास्तत्पुरुषाः साधवः ।

अथ डसमासान्तं सङ्क्षेपत आह—

क्वचित्तत्पुरुषांत् डः । न दश–अदशाः । क्वचिन्न–किंराजा सुसखा । इति तत्पुरुषः ।

पुरुषायुष, द्विस्ताव अने त्रिस्तावએ ત્રણ શબ્દોને तत्पुरुष समांसमां अत् समासांत थयेल छे.

पुरुषस्य आयुः=पुरुषायुष्+अ=पुरुषायुषम्=पुरुषनुं आयुष्य. द्विः तावती=द्वितान+अ=द्विस्तावीवेदिः=એક પ્રકારની વેદિકા. द्विस्तावती–બે વાર તેટલી त्रिस्तावती–ત્રણ વાર તેટલી. જેટલા વેદી હોય તેના કરતાં બમણી અથવા ત્રમણી વેદિ. न दश=अदशन्+ड=अदशाः –દશ નહીં અર્થાત્ નવ વગેરે. જુઓ ૭/૩/૧૨૩. केषां राजा= किंराजा= કોનો રાજા. અહીં किम् શબ્દ નિંદાઅર્થક નથી તેથી

સમાસાંત થયેા છે. જુએા ૭/૪/૭૦ સુ સખા-સારેા મિત્ર. જુએા ૭/૩/૭૩.

॥ ६२ ॥ विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ३।१।९६

एकार्थं विशेषणवाचि विशेष्यवाचिना समस्यते स तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात्। नील च तदुत्पलं च-नीलोत्पलम्। श्वेतगवी। एकार्थमिति किम्? वृद्धस्येोक्षा वृद्धोक्षा।

વિશેષણવાચી નામ, વિશેષ્યવાચી નામ સાથે સમાસ પામે, એ નામેા, જો એક સરખી વિભક્તિવાળાં હેાય તેા તથા અર્થની અપેક્ષાએ પરસ્પર સંબંધવાળાં પણ હેાય તેા આ સમાસ તત્પુરુષ કર્મધારય કહેવાય

नीलं च तत् उत्पलं च=नीलोत्पलम्-नીલું કમળ. वृद्धस्येोक्षा-वृद्धोक्षा-ઘરડાનેા બળદ-અહીં સરખી વિભક્તિએા ન હેાવાથી વિશેષણ વિશેષ્યભાવ જ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ६३ ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुरानवकेवलम् ३।१।९७

पूर्वः कालेा यस्य तद्वाचि, एकादीनि चैकार्थानि नाम्ना समस्यन्ते। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः—स्नातानुलिप्तः। एकशाटीत्यादि।

પૂર્વકાળમાં થનારી ક્રિયાનું સૂચક નામ અને એક, સર્વ, જરત્, પુરાણ, નવ અને કેવલ-એ બધાં નામો, બીજા નામ સાથે સમાસ પામે અને તે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ કહેવાય.

શરત એટલી કે જે બે નામોનો સમાસ કરવાનો છે તેમની વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ હોવો જોઇએ તથા એ બન્ને નામો એક સરખી વિભક્તિ વાળાંપણ હોવા જોઇએ.

પૂર્વકાલ-પૂર્વં સ્નાતઃ પશ્ચાદનુલિપ્તઃ-સ્નાતાનુલિપ્ત-પહેલાં સ્નાન કર્યું પછી લેપ કર્યો. અહીં સ્નાત શબ્દ પૂર્વકાળની ક્રિયાને સૂચવે છે. એક-એકા ચાસૌ શાટી ચ-એકશાટી-એક સાડી.

॥ ૬૪ ॥ निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ३।१।१००

निन्द्यं निन्दाहेतुभिः समस्यते, स समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च स्यात् । तार्किकखसूची । अपापाद्यैरिति किम् पापमुनिः । हतविधिः ।

પાપ વગેરે શબ્દોને છોડીને કોઈપણ નિંદનીય નામ, નિંદાના હેતુરૂપ એવા બીજાં નામો સાથે પરસ્પર અર્થની સંગતતા હોય તો સમાસ પામે, શરત એ છે કે સમાસ પામનારાં નામો સરખી વિભક્તિવાળાં હોવા જોઇએ; તે સમાસ તત્પુરુષ કર્મધારાય કહેવાય.

तार्किकःखसूची-તાર્કિકખસૂચી-તાર્કિક શાસ્ત્ર જાણનારો ખસૂચી

છે. पापः मुनिः–पापमुनिः–પાપી મુનિ हतः विधिः–हतविधिः–ભાગ્ય વગરનો.

આ બન્ને પ્રયોગમાં નિષેધ કરેલાં પાપ વગેરે શબ્દો છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ६५ ॥ उपमानं सामान्यैः ३।१।१०१

उपमानवाचि उपमानोपमेयसाधारणधर्मवाचिभिः समस्यते, स तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । शस्त्रीव श्यामा–शस्त्रीश्यामा ।

ઉપમાનવાચી નામ, ઉપમાન અને ઉપમેયમાં જે ગુણ સાધારણ હોય એટલે જે ગુણ બન્નેમાં રહેલો હોય એવા ગુણ-વાચક નામ સાથે પરસ્પર અર્થની સંગતતા હોય તો સમાસ પામે, સમાસ પામનારાં નામો સરખી વિભક્તિવાળાં હોવા જોઈએ. એ સમાસ तत्पुरुष કર્મધારય કહેવાય

शस्त्री इव श्यामा–शस्त्रीश्यामा-છરી જેવી કાળી.

॥ ६६ ॥ उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ३।१।१०२

उपमेयवाचि उपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यैः साधारणधर्मानुक्तौ सत्यां समस्यते. स तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । पुरुषो

व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । साम्योक्तौ तु–पुरुषो व्याघ्र इव शूर इत्यत्र न भवति ।

ઉપમેયવાચી નામ, ઉપમાનવાચી વ્યાઘ્ર આદિ નામો સાથે પરસ્પર અર્થની સંગતતા હોય તો સમાસ પામે, તે તત્પુરુષ–કર્મધારાય કહેવાય. જો અહીં ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેના સાધારણ ધર્મનું સૂચન શબ્દ દ્વારા ન થયું હોય તો તથા સમાસ પામનારાં નામો સરખી વિભક્તિવાળાં હોય તો.

व्याघ्र इव व्याघ्र,, पुरुषः स चासौ व्याघ्रश्च–पुरुषव्याघ्र –વાઘ જેવો પુરુષ પુરુષવ્યાઘ્રઃ શૂરઃ–વાઘ જેવો પુરુષ શૂરવીર–આવો પ્રયોગ ન થાય કેમકે, અહીં ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેનો શૂરતા રૂપ સાધારણ ધર્મ શૂર શબ્દ દ્વારા બતાવ્યો છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ६७ ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ३।१।१०७

पूजायां गम्यायाम् सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इति पञ्च पूज्यवाचिभिः समस्यन्ते, स तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ।

सत, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट આ બધાં નામો, પૂજ્ય વાચી નામ સાથે પરસ્પર અર્થની સંગતતા હોય તો અને પૂજાનો અર્થ જણાતો હોય તો તથા સમાસ પામનારાં નામો સરખી

વિભક્તિવાળાં હોય તો સમાસ પામે અને તે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ કહેવાય.

सन् च असौ पुरुषश्च-सत्पुरुषः-सत् પુરુષ. महान् च असौ पुरुषश्च-महापुरुषः-મોટો પુરુષ. परमः च असौ पुरुषश्च-परमपुरुषः-ઉત્તમ પુરુષ उत्तमः च असौ पुरुषश्च-उत्तमपुरुषः-ઉત્તમ પુરુષ उत्कृष्टः च असौ पुरुषश्च-उत्कृष्टपुरुषः-ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ.

॥ ६८ ॥ जातीयैकार्थेऽच्वेः ३।२।७०

महतोऽच्व्यन्तस्य जातीयरि प्रत्यये, एकार्थे च पदे परे डाः स्यात् । महाजातीयः । महाराजः ।

જેને च्वि પ્રત્યય લાગ્યો નથી એવા महत् શબ્દને जातीयर् પ્રત્યય લાગેલો હોય અથવા એકાર્થ-સમાન વિભક્તિવાળું ઉત્તરપદ હોય તો महत् નું મહા રૂપ થાય છે-महत् ના अत् ના आ થઈ જાય છે.

जातीय પ્રત્યય महान् पकारः-महत्+जातीय-महत्+आ+जातीयः-महाजातीयः-મોટો પ્રકાર. એકાર્થ महांश्चासौ राजेति-महत्+आ+राजः-महाराजः રાજાનો રાજા-મહારાજા.

॥ ६९ ॥ वृन्दारक-नाग-कुञ्जरैः ३।१।१०८

एभिः सहपूज्यवाचि समस्यते । मुनिवृन्दारकः ।

પૂજ્યવાચી નામ, વૃન્દારક, નાગ અને કુઞ્જર નામો સાથે જો પરસ્પર અર્થની સંગતિ જણાતી હોય તો અને પૂજા–આદર અર્થ જણાતો હોય તો તથા સમાસ પામનારાં નામો સરખી વિભક્તિવાળાં હોય તો સમાસ પામે, તે તત્પુરુષ કર્મધારાય કહેવાય.

મુનિઃ ચ અસૌ વૃન્દારકશ્ચ-મુનિવૃન્દારકઃ–ઉત્તમ મુનિ–વંદન કરવા અંગે મુનિ.

(A) "किम् क्षेपे" ३।१।११०। समस्यते। क्षेपार्थात्किमः पूजार्थाभ्यां स्वतिभ्यां नञ्तत्पुरुषाच्च यथायोगं समासान्तनिषेधो वक्तव्यः। किंराजा। किंगौः।

किम् એવું નામ, નિંદાવાચી નામ સાથે અને અર્થની સંગતિ તથા સમાન વિભક્તિ હોય તો સમાસ પામે, તે તત્પુરુષ કર્મધારય કહેવાય.

કો રાજા–કિંરાજા–જે પ્રજાની રક્ષા ન કરે એવો કોણ રાજા? કો ગૌઃ-કિંગૌઃ–જે ભારવહન ન કરે એવો કોણ બળદ?

॥ ७० ॥ जात-महद्-वृद्धादुक्षणः कर्मधारयात् ७।३।९५

कर्मधारये एभ्य उक्षणोऽत्स्यात्। जातोक्षः।

કર્મધારય સમાસ પામેલા जातोक्षन्, महोक्षन्, वृद्धोक्षन् નામોને अत् समासांत थाय छे.

जातश्वासौ उक्षा च=जातोक्षन्+अ=जातोक्षः–જન્મેલો બળદ. महोक्षः–મોટો બળદ, वृद्धोक्षः–વૃદ્ધ બળદ.

॥ ७१ ॥ पुंवत्कर्मधारये ३।२।५७

परतः स्त्री अनूङ् स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे पुंवत्स्यात्। कल्याणी चासौ प्रिया च–कल्याणप्रिया। इति कर्मधारयः।

વિશેષ્યને લીધે જે નામ સ્ત્રીલિંગી થયેલું હોય એવા ઊङ્ પ્રત્યય વગરના નામનો કર્મધારય સમાસ થયેલો હોય તો અને ઉત્તરપદમાં સમાન વિભક્તિવાળો સ્ત્રીલિંગી શબ્દ હોય તો પૂર્વપદનું સ્ત્રીલિંગી નામ પુંવત્ થઈ જાય છે.

कल्याणी च असौ प्रिया च=कल्याणप्रिया–કલ્યાણી પ્રિયા.

अथ द्विगुः।

॥ ७२ ॥ सङ्ख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् ३।१।९९

सङ्ख्यावाचि परेण नाम्ना समस्यते. संज्ञातद्धितयोर्विषये उत्तरपदे च परे समाहार्थे च, स समासस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च स्यात्। अयमेव चासंज्ञायां द्विगुसंज्ञश्च भवति। सप्तर्षयः। द्वैमातुरः। पञ्चगवधनः। संज्ञादिषु नित्यसमासः। समाहारे तु वाक्यमपि भवति—

સંખ્યા વાચી નામ, બીજા નામ સાથે જો અર્થની સંગતતા હોય તો અને બન્ને નામોની સરખી વિભક્તિ હોય તો સમાસ પામે, તે તત્પુરૂષ કર્મધારય કહેવાય. સમાસ થયા પછી સંજ્ઞાનું સૂચન થતું હોય તો તથા સમાસ કરતી વખતે તદ્ધિત પ્રત્યય લાગવાનો પ્રસંગ હોય તો.

આ જ સમાસ જો સમાહારરૂપ અનેક પદાર્થોના કોઈ અપેક્ષાએ એકત્વરૂપ–અર્થનું સૂચન કરતો હોય તો અને અસંજ્ઞાનું સૂચક કરતો હોય એટલે કોઇનાં વિશેષ નામનું સૂચન ન કરતો હોય તો દ્વિગુસમાસ કહેવાય.

સંખ્યા–सप्त ऋषयः= सप्तर्षयः–સપ્તર્ષિ નક્ષત્ર–વિશેષ નામ છે. તદ્ધિત द्वयोः द्वयोः मात्रोः अपत्यम्=द्वैमातुरः=બે માતાનો છોકરો ઉત્તરપદ–पञ्चगावः धनं यस्य=पञ्चगवधनः–પાંચ ગાયો જેનુ ધન છે.

॥ ७३ ॥ द्विगोः समाहारात् २।४।२२

समाहाराद्द्विगोरदन्तात्स्त्रियां ङीः स्यात्। पञ्च ग्रामाः समाहृताः पञ्चग्रामी। "पात्रादिगणान्त इकाराद्यन्तश्च समाहारद्विगुर्नपुंसकम्" द्विपात्रम्। चतुर्मासम्। त्रिभुवनम्। चतुष्पथम्। त्रिगुप्ति। "अन्नन्ताबन्तान्तो वा नपुंसकम्"—

સમાહાર દ્વિગુવાળું નામ અ કારાંત હોય અને તે મુખ્ય નામને સ્ત્રીલિંગી બનાવવું હોય ત્યારે ઈ લાગે છે.

પઞ્ચ ગ્રામાઃ સમાહૃતાઃ= પઞ્ચગ્રામી-જેમાં પાંચ ગ્રામ ભેગા થયેલાં છે. દ્વયો પાત્રયો સમુચ્ચયે=દ્વિપાત્રમ્-બે પાત્ર ચતૃણાં માંસાનાં સમાહારઃ= ચતુર્માંસમ્-ચાર માસ ત્રયોમાસાના ત્રયાણાં ભુવનાનાં સમાહારઃ= ત્રિભુવનમ્-ત્રણ ભુવન (મનુષ્યલોક, દેવલોક અને પાતાળલોક.)

ચતુર્ણાસ્ પંથાનામ સમાહારઃ= ચતુષ્પથમ્-ચાર રસ્તા. ત્રયાણામ્ ગુપ્તિનામ સમાહારઃ= ત્રિગુપ્તિ-જેમાં ત્રણ ગુપ્તિ છે.

॥ ૭૪ ॥ દ્વિગોરન્નહ્નોઽટ્ ૭।૩।૯૯

અન્નન્તાદહન્નન્તાચ્ચ સમાહાર દ્વિગોરટ્ સ્યાત્। 'નોઽપદસ્ય०" ઇતિ। પઞ્ચરાજમ્ પઞ્ચરાજી। દ્વ્યહઃ ઇત્યાદિ। પઞ્ચમાલી પઞ્ચમાલમ્। ત્રિસન્ધ્યમિતિ તુ ક્લીવમ્। ત્રિફલેતિ ચ રૂઢિતઃ। ઇતિ દ્વિગુઃ !

સમાહાર દ્વિગુ સમાસ પામેલાં અન્ છેડાવાળા શબ્દને અને અહન્ શબ્દને અટ્ સમાંસાંત થાય છે.

પઞ્ચ રાજ્ઞાઃ સમાહૃતાઃ=પઞ્ચરાજન્+અટ્-પઞ્ચરાજમ્, પઞ્ચરાજી-ભેગા થયેયાં પાંચ રાજા. દ્વયો અહ્નોઃ સમાહારઃ=દ્વયહન્+અ=દ્વયહઃ-બે દિવસ. પઞ્ચ માલાઃ સમાહૃતાઃ-પઞ્ચમાલાન્+અટ્-પઞ્ચમાલામ્, પઞ્ચમાલી-ભેગી થયેલી પાંચ માળા. અન્ય પ્રયોગો સાધી લેવા.

અથ દ્વન્દ્વઃ।

॥ ७५ ॥ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ३।१।११७

नाम नाम्ना सह चार्थे समस्यते, सहोक्तिविषये सति, स समासो द्वन्द्वः स्यात् । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रैकस्मिन् द्रव्यादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानां तुल्यकक्षतया ढौकनं समुच्चयः—चैत्रः पचति पठति चेति । गुणमुख्यभावेनैकस्मिन् द्रव्यादीनां क्रियादीनां ढौकनमन्वाचयः—बटो भिक्षामट गां चानय, इत्येतयोः सहोक्त्यभावान्न समासः । परस्परसापेक्षाणां द्रव्याणां क्रियां प्रति ढौकनमितरेतरयोगसमाहारौ । तत्रोद्भूतावयवभेद इतरेतरयोगोऽत एवात्रावयद्वित्वबहुत्वापेक्षया द्विवचन-बहुवचने। चैत्रश्च मैत्रश्च-चैत्रमैत्रौ पश्यतः । चैत्रमैत्रदत्ताः पश्यन्ति । न्यग्भूतावयवभेदस्तु समाहारोऽतस्तत्रैकवचनमेव । धवखदिरपलाशम् ।

च શબ્દના પ્રયોગ સાથે બે પદાર્થોને [સામાન્યરૂપ કે વિશેષરૂપ એવાં મનુષ્ય-પુરૂષ સ્ત્રી બાળક કે પશુ, પક્ષી. ઝાડ, પાન વગેરે અને બીજા પણ જડ ચેતન પદાર્થોને] ક્રમ વડે નહીં પણ સાથે સાથે બતાવવા હોય તો એક નામ, બીજા નામની સાથે કે નામોની સાથે જે સમાસ પામે તે દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય.

चैत्रः पचति, पठति च—ચૈત્ર પકાવે છે, ચૈત્ર ભણે છે. हे बटो भिक्षामट, गां चानय—હે બટો ભિક્ષા માટે ફર અને ગાયને

ભાવ. चैत्रश्चमैत्रश्च-चैत्रमैत्रौ पश्यतः-હે ચૈત્ર મૈત્ર તમે જુઓ. चैत्रमैत्र दत्ताः पश्यन्ति-चैत्र मैत्र અને દત્ત એ ત્રણે જુએ છે. धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः-ધવનું વૃક્ષ, ખેરનું વૃક્ષ અને ખાખરો.

॥ ७६ ॥ समानामर्थेनैकः शेषः ३।१।११८

तुल्यार्थानां द्वन्द्व एकः शिष्यतेऽन्ये निवर्त्तन्ते । वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ, कुटिलौ वा ।

એક શેષ સમાસ-

જે શબ્દો સમાન અર્થવાળા હોય એવા શબ્દોની સહોક્તિ હોય ત્યારે સમાસ થયા પછી એ શબ્દોમાંનો એક બાકી રહે, બીજા જતા રહે, આ સમાસનું નામ 'એક શેષ સમાસ' કહેવાય.

वक्रश्च कुटिलश्च=वक्रौ, कुटिलौ वा-બે વાંકા. वक्रश्च कुटिलश्च दृश्य=વાંકાને જુઓ, પછી કુટિલને જુઓ આ વાકયમાં એક સાથે જોવાનું નથી પણ એક પછી એક જોવાનો આશય છે તેથી સહોક્તિ નથી.

॥ ७७ ॥ स्यादावसङ्ख्येयः ३।१।११९

सर्वस्यादिषु तुल्यरूपाणां भिन्नार्थानामप्येकशेषः स्यात्, सङ्ख्येयवाचिशब्दं वर्जयित्वा । अक्षश्च अक्षश्च अक्षश्च-अक्षाः । शकटाङ्गपाशकबिभीतकाः ।

અક્ષરોની અપેક્ષાએ જે શબ્દો તદ્દન સરખા હોય અને સ્યાદિની તમામ વિભક્તિમાં જેનાં રૂપો એકસરખાં થતાં હોય એવાં ઘણાં નામોની સહોક્તિ હોય ત્યારે એક બાકી રહે; બીજાં જતાં રહે. આ નામોમાં કોઈ નામ સંખ્યેયવાચી ન હોવું જોઇએ. આ સમાસનું નામ પણ એકશેષ સમાસ છે.

અક્ષશ્ચ (શકટસ્ય-ગાડાની ધરી), અક્ષશ્ચ (દેવનઃ-રમવાનો પાસો), અક્ષશ્ચ (બિભીતકઃ-બહેડાનું ઝાડ)=અક્ષાઃ-અહીં શબ્દો દરેક એકસરખા જ છે અને અક્ષ શબ્દ તમામ સ્યાદિ વિભક્તિમાં એક સરખા રૂપવાળો છે તેથી તે બધામાંથી એક અક્ષ શબ્દ બાકી રહે છે, જો કે અક્ષના અર્થો જુદા જુદા છે. એ અન્યથી જાણી લેવા. અક્ષ-જેનો ક્ષય/નાશ ન થાય તે.

॥ ૭૮ ॥ त्यदादिः ३।१।१२०

अन्येन सहोक्तौ त्यदादिः शिष्यते । मिथः सहोक्तौ तु यथापरम् । स च चैत्रश्च-तौ । स च यश्च-यौ ।

ત્યદ્ આદિ શબ્દોની અને બીજાં નામોની સહોક્તિ હોય ત્યારે એકલો ત્યદ્, આદિ જ બાકી રહે છે, બીજો બાકી રહેતો નથી. (ત્યદાદિ માટે જુઓ ૧/૪/૭) આ સમાસનું નામ પણ એક શેષ સમાસ છે.

स च चैत्रश्च इति-तौ-તે અને ચૈત્ર અહીં 'ચૈત્ર' પદ જતું રહ્યું. स च यश्च इति-यौ-તે અને જે અહીં 'તે' પદ થતું રહ્યું

अहं च स च त्वं च इति-वयम्-હું, તે અને તું-અહીં 'તે' અને 'તું, પદ જતા રહ્યા.

॥ ७९ ॥ भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः ३।१।१२१

स्वस्रादिभिः सहोक्तौ भ्रात्रादिः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

'બહેન' અર્થવાળા શબ્દ સાથે 'ભાઇ' અર્થવાળા શબ્દની સહોક્તિ હોય તો એકલો 'ભાઇ' અર્થવાળો શબ્દ બાકી રહે છે, બીજો બાકી રહેતો નથી. અને 'દીકરી' અર્થવાળા શબ્દ સાથે 'દીકરા' અર્થવાળા શબ્દની સહોકિત હોય તો એકલો 'દીકરા' અર્થવાળા શબ્દ બાકી રહે છે, બીજો બાકી રહેતો નથી.

भातृ શબ્દ भ्राता च स्वसा च=भ्रातरौ=ભાઈ અને બહેન. पुत्र શબ્દ पुत्रश्च दुहिता च-पुत्रौ-પુત્ર અને પુત્રી.

(A) "श्वशूरः श्वश्रूभ्यां वा" ३।१।१२३ । शिष्यते । श्वशुरौ, श्वश्रूश्वशुरौ ।

श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ, श्वश्रुश्वशुरौ-સાસુ અને સસરા-श्वश्रू શબ્દની સાથે श्वशुर શબ્દની સહોક્તિ હોય તો એકલો श्वशुर શબ્દ જ વિકલ્પે બાકી રહે છે, બીજો બાકી રહેતો નથી.

(B) "पिता मात्रा वा" ३।१।१२२ । शिष्यते । पितरौ । पक्षे—

'माता' शब्द साथे 'पिता' शब्दनी सहोक्ति होय तो એકલો पितृ शब्द જ વિકલ્પે બાકી રહે છે, બીજા બાકી રહેતા નથી.

पिता च माता च-पितरौ, मातापितरौ-पिता અને माता.

॥ ८० ॥ मातरपितरं वा ३।२।४७

मातृपित्रोर्द्वन्द्वे ऋतोऽरो वा निपात्यः । मातरपितरौ । पक्षे—

माता અને पिता એ બે નામોના द्वन्द्व સમાસમાં પૂર્વપદના અને ઉત્તરપદના ऋ નો अर् વિકલ્પે થાય છે.

माता च पिता च मातरपितरौ, मातापितरौ-माता અને पिता અથવા માતાને અને પિતાને, मातरपितराभ्याम्, मातापितृभ्याम्-माता વડે અને पिता વડે, माता માટે અને पिता માટે, माताथी અને पिताथी.

॥ ८१ ॥ आ द्वन्द्वे ३।२।३९

ऋतां द्वन्द्वे विद्यायोनिसम्बन्धे पूर्वपदस्य आः स्यात् । होतापोतारौ । मातापितरौ ।

द्वन्द्व સમાસમાં આવેલાં ऋકારાંત પૂર્વપદના છેડાના ऋનો आ થાય છે, જો ऋકારાંત નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો, અને

બન્ને નામોની વચ્ચે વિધાનો અથવા યોનિનો સંબંધ હોય તો.

होता च पोता च-होतापोतारौ-હોતા અને પોતા-એ બે જોતનો યજ્ઞ કરનારા. माता च पिता च-मातापितरौ-માતા અને પિતા

(A) "पुत्रे" ३।२।४० आः स्यात्। पितापुत्रौ, मातापुत्रौ, होतापुत्रौ।

ऋકારાંત નામના દ્વન્દ્વ સમાસમાં જો પુત્ર ઉત્તરપદમાં હોય તો ऋકારાંત નામના અંત્ય ऋકારનો आ થાય છે, વિધાનો કે યોનિનો સંબંધ હોય તો.

पिता च पुत्रश्च-पिता-पुत्रौ-પિતા અને પુત્ર. माता च पुत्रश्च-माता-पुत्रौ-માતા અને પુત્ર. होता च पुत्रश्च-होता-पुत्रौ-હોતા અને પુત્ર. चन्द्र-सूर्या-ચંદ્ર અને સૂર્ય-વેદમાં ચંદ્ર સૂર્ય એવાં નામો સહશ્રુત નથી પણ ચંદ્ર સૂર્યના અર્થસૂચક બીજા શબ્દે વડે તેમનો નિર્દેશ છે એટલે चन्द्र सूर्य એ જ નામો સહુશ્રુત નથી

(B) ईः षोमवरुणेऽग्नेः ३।२।४२

देवताद्वद्वे पूर्वपदस्यात्वादिकं वक्तव्यम्। सूर्याचन्द्रमसौ। अग्नीषोमौ।

વેદમાં એક સાથે સંભળાયેલા અને વાયુદેવ સિવાયના અગ્નિદેવના નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં જો षोम (સોમ નહીં) અને वरुण નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો अग्नि શબ્દના હ્રસ્વ इ

નો દીર્ઘ ઈ થઈ જાય છે. તથા સૂત્રમાં સોમને બદલે षोम એવા રૂપનો નિર્દેષ છે તેથી अग्निषु અગ્ની થયા પછી ઉત્તરપદરૂપ સોમને બદલે षोम જ સમજવું.

अग्निश्च षोमश्च=अग्नीषोमौ–અગ્નિ અને સોમ દેવતાઓ. अग्निश्च वरुणश्च=अग्नीवरुणौ–અગ્નિ અને વરુણ દેવતા

अथ समाहारद्वन्द्वप्रकरणम् ।

॥ ८२ ॥ पशु-व्यञ्जनानाम् ३।१।१३२

पशूनां पशुभिः सह व्यञ्जनानां व्यञ्जनैः सह द्वन्द्व एकवत् (एकार्थो) वा स्यात् । गोमहिषम्, गोमहिषौ । दधिघृतम्, दधिघृते ।

સજાતીય એવા પશુવાચક અને ખાવાની ચીજરૂપ એવા સજાતીય व्यंजनवाचक નામોનો થયેલો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે એકવચનમાં આવે.

पशु–गौश्च महिषश्च=गोमहिषम्, गोमहिषौ–બળદ અને પાડો, व्यंजन–दधि च घृतं च=दधिघृतम्, दधिघृते–દહીં અને ઘી.

(A) **"तरु तृण-धान्य-मृग पक्षिणां बहुत्वे" ३।१।१३३ । वैकार्थता । धवन्यग्रोधम्, धवन्जग्रोधाः । कुशकाशम्, कुशकाशाः । तिलमाषम्, तिलमाषाः । शशैणम्, शशैणाः । हंसशुकम्, हंसशुकाः ।**

બહુવચનવાળા, અને પરસ્પર સજાતીય એવા તરુ વાચક, તૃણ વાચક, ધાન્ય વાચક, મૃગ વાચક, અને પક્ષિ વાચક શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે એકવચનમાં આવે.

તરું-ધવશ્ચ ન્યગ્રોધશ્ચ અનયો સમાહારઃ=ધવન્યગ્રોધમ્, ધવન્યગ્રોધાઃ-ધવનું ઝાડ અને ન્યગ્રોધનું ઝાડ. તૃણ-કુશાશ્ચ કાશાશ્ચ અનયો સમાહારઃ=કુશકાશમ્, કુશકાશાઃ-ડાભનાં અને કાંસનાં તરણા ધાન્ય-તિલાશ્ચ માષાશ્ચ અનયો સમાહારઃ=તિલમાષમ્, તિલમાષાઃ-તલનાં અને અડદનાં ધાન્ય શશશ્ચ એણશ્ચ અનયો સમાહારઃ=શશૈણમ્-શશૈણાઃ-સસલા અને મૃગલા. હંસશ્ચ શુકશ્ચ અનયો સમાહારઃ=હંસશુકમ્, હંસશુકાઃ-હંસ અને પોપટ.

(B) "सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम्" ३।१।१३४। बहुत्वे स्वैर्द्वन्द्वे नित्यमेकार्थता। अश्वरथम्। यूकालिक्षम्।

સેનાનાં અવયવવાચી બહુવચનવાળા સજાતીય શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ એકવચનવાળો થાય છે તથા સજાતીય ક્ષુદ્ર જંતુ વાચક શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ એકવચનવાળો થાય છે.

સેનાનાં અંગ-અશ્વાશ્ચ રથાશ્ચ=અશ્વરથમ્-અશ્વો અને રથો ક્ષુદ્રજંતુ-યૂકાશ્ચ લિક્ષાશ્ચ=યૂકાલિક્ષમ્-જુઓ અને લીખો.

(C) "प्राणितूर्याङ्गाणाम्" ३।१।१३७।

પરસ્પર સજાતીય એવા પ્રાણીના અંગવાચક શબ્દો અને વાજાના અંગવાચક શબ્દો દ્વન્દ્વ સમાસમાં એકવચનવાળા થાય છે

અંગ એટલે અવયવ. प्राण्यंग–कर्णौ च नासिका च=कर्णनासिकम्–કાન અને નાક–આ બન્ને પ્રાણીનાં અંગવાચક શબ્દો છે. तूर्यांग मार्दङ्गिकाश्चपाणविकाश्चेति=मार्दङ्गिक–पाणविकम्=મૃદંગ વગાડનારા અને ઢોલ વગાડનારા. આ બન્ને શબ્દો વાદ્યનાં અંગવાચક છે. प्राणि–गृध्रो–હાથ અને ગીધ–આ બન્ને શબ્દો सजातीय નથી.

(D) "नित्यवैरस्य" ३।१।१४१ । हस्तपादम् । मार्दङ्गिक-पाणविकम् । अहिनकुलम् ।

જેમનું વેર સ્વાભાવિક છે એટલે જન્મથી જ છે. એમના અર્થના સૂચક પરસ્પર सजातीय નામો દ્વન્દ્વ સમાસમાં એકવચનમાં આવે.

अहिश्च नकुलश्चेति=अहिनकुलम्–સાપ અને નોળિયો. આ બેનું વેર કોઇપણ કારણથી નહીં પણ સ્વાભાવિક છે. देवाश्च असुराश्चेति=देवासुराः, देवासुरम्–દેવ અને અસુર–આ બેનું સ્વાભાવિક વેર નથી પણ સકારણે વેર છે.

(E) "गवाश्वादिः" ३।१।१४४ । गवाश्वमित्यादि ।

गवाश्व વગેરે શબ્દોનો દ્વન્દ્વ એકવચનમાં વપરાય છે.

गौश्च अश्वश्च=गवाश्वम्–બળદ અને અશ્વ–ઘોડો. गौश्च अविकश्च=गवाविकम्–બળદ અને ઘેટો.

(F) "न दधिपय आदिः" ३।१।१४५ । दधिपयसी ।

दधिपयः વગેરે द्वन्द्व સમાસ એકવચનવાળો થતો નથી.

दधि च पयश्चेति दधि-पयसी-દહીં અને દૂધ.

(G) "सङ्ख्याने" ३।१।१४६ । दश गोमहिषाः ।

પૂર્વપદમાં કે ઉત્તરપદમાં વર્તમાન નામોના અર્થોની જો સંખ્યા-ગણના જણાતી હોય તો द्वन्द्व સમાસમાં તે નામોનું એકવચન ન થાય.

दश च गावश्च महिषाश्च-दश गोमहिषाः-દશ બળદ અને દશ પાડા.

अथ द्वन्द्वसमासे समान्तविधिः ।

॥ ८३ ॥ चवर्ग-द-ष-हः समाहारे ७।३।९८

एतदन्तात्समाहारद्वन्द्वादत्स्यात् । वाक्त्वचम् । सम्पद्विपदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानाहम् ।

સમાહાર द्वन्द्व સમાસ પામેલા च વર્ગાંત નામને, द् અંતવાળા નામને, ष् અંતવાળા નામને, અને ह् અંતવાળા નામને अत् સમાસાંત થાય છે.

चवर्ग-वाक् च त्वक् च=वाक्त्वच्+अ=वाक्त्वचम्-વાણી અને ત્વચા-ચામડી. द्-संपच्च विपच्च=संपद्विपद्+अ=सम्पद्विपद्म्-સંપત્તિ અને વિપત્તિ. ष्-वाक् च त्विट् च=वाक्त्विष+अ=वाक्त्विषम्-વાણી

અને ३ચિ. ह्-छत्रं च उपानत् च=छत्रोपानह्+आ=छत्रोपानाहम्-છત્ર અને જોડા.

(A) स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ७।३।९६ ।

स्त्रीपुंसौ ।

દ્વન્દ્વ સમાસવાળા તથા કર્મધારય સમાસવાળા સ્ત્રી પછી આવેલા પુંસ્ શબ્દને-સ્ત્રીપુંસ્ શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે.

स्त्री च पुमांश्च इति=स्त्रीपुंस+अ=स्त्रीपुंसम्, स्त्रीपुंसौ, स्त्रीपुंसाः-સ્ત્રી અને પુરુષ.

(B) ऋक्सामृग्यजुष ७।३।९७ ।

वाङ्मनसे । अहोरात्रः । रात्रिन्दिवम् । नक्तन्दिवम् । अक्षिभ्रुवम् । दारगवमित्यादयोऽदन्ता द्वन्द्वाः साधवः ।

ऋक्सामृग्यजुष, धेन्वनड्वह, वाङ्मनस, अहोरात्र, रात्रिंदिव, नक्तदिव, अहर्दिव, ऊर्वष्ठीव, पदष्ठीव, अक्षिभ्रुव, दारगव-આ બધા નામો દ્વન્દ્વ સમાસવાળા છે અને તેમાં અંતે અત્ સમાસાંત થયેલ છે.

वाक् च मनश्च=वाङ्मनस्+अ=वाङ्मनसे-વાણી અને મન. अहश्च रात्रिश्च=अहोरात्रि+अ=अहोरात्रः-દિવસ અને રાત રात्रिश्च दिवा च रात्रिंदिव्+अ=रात्रिंदिवम्-રાત અને દિવસ. नक्तं च दिवा च=नक्तंदिव्+अ=नक्तंदिवम्-રાત અને દિવસ. अक्षिणी च भ्रुवौ-

च=अक्षिभ्रू+अ=अक्षिभ्रुवम्-આંખ અને ભવા. द्वाराश्च गावश्च=दारगव् अ=दारगवम्-દારાઓ-સ્ત્રીઓ અને ગાયો. અત્ સમાસાંત થવા ઉપરાંત શબ્દોમાં બીજા ફેરફારો પણ થઈ ગયેલા છે એ સ્વયમેવ જાણી લેવું.

अथ द्वन्द्वे पूर्वपदनियमः ।

॥ ८४ ॥ लघ्वक्षरा-ऽसखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरार्च्य-मेकम् ३।१।१६०

लघ्वक्षरं. सखिवर्जेकारोकारान्तं, स्वराद्यकारान्तम्. अल्पस्वरं, पूज्यवाचि चैकं द्वन्द्वे प्राक् स्यात्। करशीर्षम्। पतिसुतौ, वायुतोयम्। अस्त्रशस्त्रम्। प्लक्षन्यग्रोधम्। श्रद्धामेधे।

જે નામ-૧. લઘુ અક્ષરવાળું હોય, ૨ સખિ શબ્દ સિવાય જે નામ હ્રસ્વ ઇકારાંત અને હ્રસ્વ ઉકારાંત હોય, ૩. જે નામ સ્વરાદિ હોવા સાથે અકારાંત હોય ૪. જે નામ અલ્પ સ્વરવાળું હોય અને ૫. જે નામ પૂજ્ય અર્થવાચી હોય તે નામ દ્વન્દ્વ સમાસ પામનારાં નામોમાં પહેલું આવે.

ધારો કે ઉપર જણાવેલાં પાંચે પ્રકારનાં નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થવાનો પ્રસંગ હોય ત્યાં ગમે તે કોઈ એક નામ પહેલું ન આવે પણ સૂત્રમાં બતાવેલ ક્રમને અનુસારે જે નામ પછી

બતાવેલ હોય તે જ પહેલું આવે–એક નામ લઘુ અક્ષરવાળું હોય અને બીજું કોઇ નામ અલ્પ સ્વરવાળું અકારાંત હોય તો સૂત્રમાં લઘુ અક્ષરવાળા નામના નિર્દેશ પછી અલ્પ સ્વરવાળા અકારાંત નામનો નિર્દેશ કરેલ છે તેથી તે નામ પહેલું આવે.

करश्च शीर्षमश्च अनयो समाहारः=करशीर्षम्–હાથ અને માથુ. पतिश्च सुताश्च=पतिसुतौ–પતિ અને પુત્ર ઉકારાંત–वायुश्च तोयं च=वायुतोयम्–પવન અને પાણી. स्वरादि–अ કારાંત–अस्त्रं च शस्त्रं च=अस्त्रशस्त्रम्–અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર. अल्पस्वर–प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च=प्लक्षन्यग्रोधम्–પીપળો અને વડ. अर्च्य–श्रद्ध च मेधा च–श्रद्धामेधे–શ્રદ્ધા અને મેધા–મેધા કરતાં શ્રદ્ધા વિશેષ અર્ચ્ય–પૂજનીય–છે તેથી શ્રદ્ધા શબ્દ પૂર્વમાં આવે.

॥ ૮૫ ॥ मास-वर्ण-भ्रात्रऽनुपूर्वम् ३।१।१६१

मासादिवाचकं द्वन्द्वे यथाक्रमं प्राक् स्यात् ।

માસ વાચક નામોનો, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણ વાચક નામોનો અને ભ્રાતૃ નામોનો દ્વન્દ્વસમાસ થયો હોય ત્યાં લૌકિક ગણના પ્રમાણે અનુક્રમમાં જે પહેલું હોય તે જ પહેલું આવે.

માસવાચી–फाल्गुनश्चचैत्रश्चेति=फाल्गुनचैत्रौ–ફાગણ અને ચૈત્ર મહિનો. લૌકિક ગણનામાં પહેલો ફાગણ માસ છે અને ચૈત્ર પછી છે તેથી ફાગણ પહેલો આવે. વર્ણવાચી–ब्राह्मण श्च क्षत्रियश्चेति=ब्राह्मणक्षत्रियौ–બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય. લૌકિક ગણનામાં પહેલો બ્રાહ્મણ છે પછી ક્ષત્રિય છે તેથી પહેલો ક્ષત્રિય ન આવે.

भ्रातृवाची-बलदेवश्च वासुदेवश्चेति-बलदेव-वासुदेवौ-બલદેવ અને વાસુદેવ. (મોટાભાઈ અને વાસુદેવ (નાનાભાઈ) લૌકિક ગણનામાં બલદેવ મોટા છે. તેથી તે જ પહેલાં આવેલ છે.

रामश्च कृष्णश्च अनयो समाहारः-रामकृष्णौ-રામ અને કૃષ્ણ. બન્નેમાં કૃષ્ણ કરતાં રામ મોટા છે.

(A) **"भर्तुं तुल्यस्वरम्" ३।१।१६२। इत्यनेन तुल्यस्वराणां भर्तृनामप्येवम्-फाल्गुनचैत्रौ। ब्राह्मणक्षत्रियौ। रामकृष्णौ। ज्येष्ठामूले। ग्रीष्मवर्षाः।**

જે નામોમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સરખા સ્વર છે એવા નક્ષત્રવાચક નામોના અને ઋતુવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં જે નામ ક્રમમાં પહેલું હોય તે જ નામ પહેલું આવે.

नक्षत्र :- जयेष्ठा श्च मूलंच अनयो समाहार-जयेष्ठामूले-જયેષ્ઠા અને મૂલ નક્ષત્રમાં મૂલ નક્ષત્રની પહેલાં જયેષ્ઠા નક્ષત્ર આવે છે. ऋतु=ग्रीष्मश्च वर्षाश्च अनयो समाहार=ग्रीष्मवर्षाः-પહેલી ગ્રીષ્મ એટલે ઉનાળો અને પછી વર્ષાઋતુ આવે.

(B) **"सङ्ख्या समासे" ३।१।१६३। द्वित्राः।**

સમાસ માત્રમાં સંખ્યાવાચી નામ અનુક્રમ પ્રમાણે પહેલું આવે એટલે જે પહેલું હોય તે જ પહેલું આવે.

द्वौ वा त्रयो वा इति= द्वित्राः-બે કે ત્રણ

(C) "धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे" ३।१।१५९। इत्यनेन धर्मार्थादिष्वनियमः—धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ। शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ।

धमार्थ वगेरे द्वन्द्व समासवाळां नामोमां जे नाम पहेलुं आववाने योग्य होय ते विकल्पे पहेलुं आवे.

धर्मश्च अर्थश्च=धर्मार्थौ, अर्थधर्मौ-धर्म अने अर्थ. शब्दश्च अर्थश्च=शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ-शब्द अने अर्थ.

॥ ८६ ॥ एकादश-षोडश-षोडत्-षोढा-षड्ढा ३।२।९१

एते साधवः। षड् दन्ता यस्य षोडन्। षड्भिः प्रकारैः इति षोढा, षड्ढा।

एकादश, षोडश, षोडन्, षोढा अने षड्ढा वगेरे शब्दोमां कयांय पूर्वपदना अंतनो दीर्घ थयेल छे, कयांय आदिना व्यंजन मां ओकार उमेरायेल छे, कयांय दन्त नो दत् थयेल छे अने कयांय शब्दमां अंते द्विर्भाव पण थयेल छे.

षड् दन्ताः यस्य सः=षड्+दन्त=षोडत्-षोडन्-छ दांतवाळो. षोडन् षोडस्तौ षोडन्तः आ रीते ३पो समजी लेवां. स्त्रीलिंगमां षोडती ३५ थाय. अहीं दन्त नुं दत् एवुं ऋकारांत पद थयेल छे अने द नो ड थयेल छे तथा ष नुं षो थयेल छे अर्थात्

षड्दन्त नुं षोडतृ थयेल समज्वुं. षट् प्रकाशः=षष्+धा=षो+धा= षोढा अथवा षड्ढा-छ प्रकारे.

आ बन्ने प्रयोगोमां षष् नो षो थयो तथा धा नो ढा थयो એथी षोढा थयुं अने षण्नुं षड्ढ थवा साथे षो नुं दा थवाथी षड्ढा રૂપ थाय छे.

॥ ८७ ॥ द्वित्र्यष्टानां द्वा-त्रयो-ऽष्टाः प्राक् शतादनशीतिबहुव्रीहौ ३।२।९२

शतात्प्राक्सङ्ख्यायामुत्तरपदे परे द्वित्र्यादीनां द्वादय आदेशाः स्युः, न त्वशीतौ, बहुव्रीहिविषये च । द्वादश । त्रयोविंशतिः । अष्टात्रिंशत् ।

अशीति शब्द उत्तरपदमां न होय, बहुव्रीहि समास न होय अने शत-सो-पहेलांनी संख्यामां सूचक એटले दसथी मांडीने नवाणुं सुधीनी संख्याना वाचक शब्दो उत्तरपदमां होय तो द्वि नुं द्वा, त्रि नुं त्रयस् अने अष्टनुं अष्टा રૂપ थाय छे.

द्वाभ्याम् अधिका दश=अथवा द्वौ च दश च द्वि+दश=द्वादश= બાર. त्रिभिः अधिका विंशतिः=त्रि+विंशतिः-त्रयस्-त्रयोविंशतिः= ત્રેવીશ. अष्टाभिः अधिका त्रिंशत् अष्ट+त्रिंशत्=अष्टात्रिंशत्=અડત્રીસ. दिशतम्=બસો. त्रिशतम्-त्रणसो. अष्टसहस्रम्=આઠ હજાર. આ ત્રણે પ્રયોગોમાં સો સંખ્યાના તથા સૌથી અધિક સંખ્યાના વાચક શબ્દો ઉત્તરપદમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

(A) "चत्वारिंशदादौ वा" ३।२।९३। द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वातरिंशत् अनशीतिबहुव्रीहाविति किम्? द्व्यशीतिः। द्वित्राः। अन्याद्योन्तोऽर्थे बा। अन्यदर्थः, अन्यार्थः।

चत्वारिंशत् वगेरे शब्दो उत्तरपदमां होय तो पूर्वपदमां आवेला द्वि नुं द्वा अने त्रिनुं त्रयस् अने अष्टनुं अष्टा रूप विकल्पे थाय, अहीं पण अशीति शब्द उत्तर पदमां न होय, बहुव्रीहि समास न होय अने शत-सो-पहेलांनी संख्याना वाचक शब्दो उत्तरपदमां होय तो.

द्वाभ्याम् अधिका चत्वारिंशत-द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत्-बेंताळीश. द्वाभ्यामधिका अशीतिः द्वदशीतिः-व्यासी-अहीं उत्तरपदमां अशीतिः शब्द छे एथी द्वाशिति=प्रयोग न थाय. द्वौ वा त्रयो वा इति=द्वित्राः=बे के त्रण-आ प्रयोगमां बहुव्रीहि समास छे तेथी द्वात्र रूप न थाय.

॥ ८८ ॥ परस्परा-ऽन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वाऽपुंसि ३।२।१

एषामपुंसि स्यादेराम् वा स्यात्। स्त्रियौ कुले वा परस्परां परस्परं भोजयतः। स्त्रीभिः कुलैर्वा परस्परां परस्परेण भोज्यते। पुंसि तु नराः परस्परं पश्यन्ति। त्रयोऽप्यमी क्रियाव्यतीहारविषया एकत्वपुंस्त्ववृत्तय इत एव सूत्रनिर्देशात्साधवः।

समासे क्वचित्स्यादीनामलुप् स्यात् ।

પરસ્પર, અન્યોઽન્ય, इतरेतर–આ ત્રણે શબ્દોને લાગેલી તમામ સ્યાદિ વિભક્તિઓને બદલે આમ્ વિકલ્પે બોલવો. જો આ ત્રણે શબ્દો નરજાતિવાળા નામ સાથે સંબંધ ન રાખતા હોય તો એટલે નારીજાતિવાળા અને નાન્યતર જાતિવાળા નામ સાથે સંબંધ રાખતા હોય તો.

इमे स्त्रियौ कुले वा परस्पराम्, परस्परम् भोजयतः–આ બે સ્ત્રિઓ અથવા આ બે કુળો એકબીજાને પરસ્પર ખવરાવે છે. आभिः स्त्रीभिः कुलैर्वा परस्पराम् परस्परेण वा भोज्यते–આ સ્ત્રીઓ અથવા કુળો પરસ્પર જમાડે છે. इमे पुंसि तु नराः परस्परं पश्यन्ति–આ પુરૂષો એકબીજાને જુએ છે.

(A) "न नाम्येकस्वरात्खित्युत्तरपदेऽमः" ३।२।९ । स्त्रीं स्त्रियं वात्मानं मन्यते स्त्रीम्मन्यः स्त्रियम्मन्यः ।

એક જ સ્વરવાળા અને નામ્યંત-છેડે નામી સ્વરવાળા પૂર્વપદ પછી खित् પ્રત્યયવાળું ઉત્તરપદ આવેલું હોય તો તે પૂર્વપદને લાગેલી સ્યાદિ વિભક્તિના अम् નો સમાસમાં લોપ ન થાય એટલે આ સમાસ अलुप् સમાસ કહેવાય.

જે સમાસમાં વિભક્તિઓનો લોપ થાય છે તેનું નામ लुप् સમાસ છે અને જે સમાસમાં વિભક્તિનો લોપ થતો નથી તે अलुप् સમાસ છે. आत्मानं स्त्रियं मन्यतेइति=स्त्रियं+मन्यः=स्त्रियंमन्यः પોતાને સ્ત્રી માનનારો.

(B) "ओजोऽञ्जःसहोऽम्भस्तमस्तपसष्टः" ३।२।१२। ओजसाकृतम्। ५

ओजस्, अञ्जस्, सहस्, अम्भस्, तमस्, तपस् એ નામોને લાગેલા ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનનો લોપ ન થાય, જો એ નામો પછી ઉત્તરપદ આવેલું હોય તો.

ओजसा+कृतम्=ओजसाकृतम्–બળ વડે કરેલું. એવી જ રીતે નીચે મુજબ. अञ्जसाकृतम्–સરળતા વડે કરેલું. सहसाकृतम्–સહસા ઉતાવળ વડે કરેલું. अम्भसाकृतम्–પાણી વડે કરેલું. तमसाकृतम्–અંધારા વડે કરેલું. तपसाकृतम्–તપ વડે કરેલું.

(C) "आत्मनः पूरणे" ३।२।१४। आत्मनाचतुर्थः।

आत्मन् નામને લાગેલા ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનનો લોપ થતો નથી, જો आत्मन् નામ પછી પૂરણ પ્રત્યયવાળું નામ ઉત્તરપદમાં આવેલું હોય તો.

आत्मना द्वितीयः=आत्मनाद्वितीयः–પોતા સહિત બીજો. आत्मना चतुर्थः=आत्मनाचतुर्थः–પોતા સહિત ચોથો.

(D) "पराऽऽत्मभ्यां डेः" ३।२।१७। परस्मैपदम्। आत्मनेपदम्।

पर શબ્દ અને आत्मन् શબ્દને લાગેલા ચોથી વિભક્તિના એકવચનનો લોપ થતો નથી, જો ઉત્તરપદ હોય તો અને તૈયાર

થયેલ નામ વિશેષ પ્રકારની સંજ્ઞાને સૂચવતું હોય તો.

परस्मै पदम्=परस्मैपदम्-'પરસ્મૈપદ' એવી વ્યાકરણમાં વપરાતી એક સંજ્ઞા. आत्मने पदम्=आत्मनेपदम्-'आत्मने પદ' એવી વ્યાકરણમાં વપરાતી એક સંજ્ઞા.

(E) '**असत्त्वे ङसेः**" ३।२।१० । **स्तोकान्मुक्तः** ।

२/२/७९ સૂત્ર દ્વારા શબ્દને જો પાંચમી વિભક્તિનો अस् (ङसि) પ્રત્યય લાગેલો હોય તો તે ङसि વિભક્તિનો લોપ ન થાય; જો એ ङसि વાળા રૂપ પછી ઉત્તરપદ આવેલું હોય તો.

स्तोकाद्+मुक्तः=स्तोकान्मुक्तः-થોડાથી મુકત થયો. આ પ્રયોગ ૩/૧/૭૪ દ્વારા પંચમી તત્પુરુષ સમાસ થયેલ છે, આ अलुप् સમાસ છે.

(F) "**षष्ठ्याः क्षेपे**" ३।२।३० । **चौरस्य कुलम्** ।

સમાસમાં આવેલા ષષ્ઠી વિભક્તિવાળા નામની પછી ઉત્તરપદ આવેલું હોય અને નિંદા જણાતી હોય તો ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી.

चौरस्य कुलम्-चौरस्यकुलम्=ચોરનું કુળ-अलुप् સમાસ છે અને આ વાકય નિંદા સૂચક છે 'એ તે, ચોરનું કુળ છે.'

(G) "**पुत्रे वा**" ३।२।३१ । **दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः** ।

ષષ્ઠી વિભક્તિવાળા નામ પછી ઉત્તરપદમાં પુત્ર શબ્દ

આવેલ હોય અને નિંદા જણાતી હોય તો ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

दास्याः+पुत्रः=दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः–દાસીનો છોકરો. 'દાસીનો પુત્ર' એ નિંદા સૂચક વાક્ય છે અને અલુપૂ સમાસ છે.

(H) "पश्यद्–वाग्–दिशो हर-युक्ति-दण्डे" ३।२।३२। पश्यतो हरः।

ષષ્ઠી વિભક્તિવાળા पश्यत् પદની પછી हर શબ્દ આવેલો હોય, ષષ્ઠી વિભક્તિવાળા वाच् પદની પછી युक्ति શબ્દ આવેલો હોય અને ષષ્ઠી વિભક્તિવાળા दिश् શબ્દ પછી दण्ड શબ્દ આવેલો હોય તો તે વિભક્તિનો લોપ થતો નથી.

पश्यतः+हरः=पश्यतोहरः–દેખતાં હરી–ચોરી–જનારો સોની. (દેખતાં છતાં ચોરી કરે તે સોની.)

(I) "अदसोऽकञायनणोः" ३।२।३३। अमुष्यपुत्रस्य भावः–आमुष्यपुत्रिका। अमुष्यापत्यम्–आमुष्यायणः।

अदस् નામ પછી આવેલા ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી, જો अक च् પ્રત્યયવાળું ઉત્તરપદ હોય તો તથા अदस्ને आयन (आयनण्) પ્રત્યય લાગેલો હોય તો.

अमुष्य पुत्रस्य भावः=अमुष्य पुत्र+अक=आमुष्यपुत्र+इ+अक+आ=आमुष्यपुत्रिका–આના પુત્રનો સ્વભાવ.

अमुष्य अपत्यम्=अमुष्य+आयन=आमुष्यायणः આનો છોકરો.

(J) 'देवानां प्रियः" ३।२।३४ । इत्यादि ।

देवानां प्रिय એ નામમાં ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ ન થાય.

देवानाम्+प्रियः-देवानां प्रियः-દેવોને વલ્લભ

(K) "अद्-व्यञ्जनात्सप्तम्या बहुलम्" ३।२।१८ । अरण्ये-तिलकाः । युधिष्ठिरः ।

અ કારાંત નામ અને વ્યંજનાંત નામને લાગેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ બહુલં થતો નથી જો, ઉત્તરપદ હોય તો અને તૈયાર થયેલ નામ સંજ્ઞારૂપ હોય તો.

अरण्ये तिलकाः-अरण्येतिलकाः-જંગલી તલનાં ઝાડનું નામ. युधि स्थिरः-युधिष्ठिरः-એક પાંડવનુ નામ 'युधिष्ठिर છે.

(L) "अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे" ३।२।२२ । कण्ठेकालः । उरसिलोमा ।

मूर्धन् અને मस्तक શબ્દો સિવાય સ્વાંગવાચી-અકારાંત અને વ્યંજનાંત નામ પછી આવેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી, જો काम પદ સિવાય બીજુ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો.

कण्ठे कालः यस्य-कण्ठेकालः-જેના કંઠમાં કાળકૂટ વિષ છે એવા મહાદેવ.

(M) वर्ष-र-वरा-ऽप्-सरः-शरोरो-मनसो जे ३।२।२६ ।

"क्वचिद्वा" मनसिजः मनोजः । सरसिजं सरोजम् । वाचस्पत्यादयो निपात्याः ।

वर्ष, अर, वर, अप्, सरस्, शर, उरस् अने मनस् એ शબ્દો પછી આવેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ વિકલ્પે થાય. જો ઉત્તરપદમાં જ હોય તો.

मनसि+जः-मनसिजः, मनोजः-મનમાં-થનાર-સંકલ્પ કે કામદેવ. सरसि+जम्-सरसिजम्, सरोजम्-સરોવરમાં થયેલ કમળ.

(N) **मातृ-पितुः स्वसुः** २।३।१८ ।
समासे क्वचित्सकारनकारयोः षत्वणत्वे वक्तव्ये-मातृष्वसा, पितृष्वसा ।

मातृ કે पितृ એ બે શબ્દોમાંથી કોઇપણ શબ્દ સાથે स्वसृ શબ્દનો સમાસ થયો હોય તો स्वसृ ના स् નો ष થાય છે.

मातृ+स्वसा-मातृष्वसा-માની બેન માસી. पितृ+स्वसा-पितृष्वसा-પિતાની બેન ફોઇ.

(O) **"नि-नद्याः स्नातेः कौशले"** २।३।२० ।
"निष्णः । निष्णातः नदीष्णः ।"

नि સાથે અને નદી સાથે स्न તેમ જ स्नात શબ્દનો સમાસ થયો હોય તો તે स्न અને स्नात શબ્દનો स् નો ष થાય છે, જો કુશલ અર્થ જણાતો હોય તો.

निः+स्नः-निष्णः पाके-રાંધવામાં હોંશિયાર. नि+स्नातः-निष्णातः पाके-રાંધવામાં હોંશિયાર. नदी+स्नः-नदीष्णः प्रतरणे-તરવામાં હોંશિયાર.

(P) **"प्रष्ठोऽग्रगे"** २।३।३२ । **प्रस्थोऽन्यः ।**

અગ્રગામી વાચક પ્રસ્થ શબ્દના સ્ નો ષ્ કરવો.

પ્ર+સ્થઃ-પ્રષ્ઠઃ-અગ્રણી, ભાષામાં પહોંચેલો.

(Q) "निर्दुः सुवेः समसूतेः" २।३।५६। षः। निःषमः। दुःषमा। सुषमा। विषमः। निःषूतिः, दुःषूतिः, सुषूतिः, विषूतिः।

નિર્, દુર્, સુ અને વિ પછી આવેલા સમ અને સૂતિ શબ્દોના સ્ નો ષ્ થાય છે.

સમ-નિર્+સમઃ=નિઃષમઃ-નિરંતર સમતા અથવા સમતા વગરનું. દુર્+સમઃ=દુઃષમઃ-કઠણ. સુ+સમઃ=સુષમઃ-સરખું-સારું. વિ+સમઃ=વિષમઃ-વસમું. નિર્+સૂતિઃ=નિઃષૂતિઃ-નિરંતર પ્રસવ. દુર્+સૂતિઃ=દુઃષૂતિઃ-ખરાબ પ્રસવ. સુ+સૂતિઃ=સુષૂતિઃ-સારો પ્રસવ. વિ+સૂતિઃ=વિષૂતિઃ-વિશેષ પ્રસવ અથવા પ્રસવનો અભાવ.

(R) "भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः" २।३।१४। एते साधवः।

ર્ પછી તરત જ ક, ખ, પ કે ફ આવતાં જે શબ્દોમાં મૂર્ધન્ય ષ થયેલો છે એવા ભ્રાતૃષ્પુત્ર વગેરે શબ્દોને નિપાતરૂપે સમજવાં તથા ર્ પછી ક, ખ, પ કે ફ આવતાં જે શબ્દોમાં દન્ત્ય સ્ થયેલો હોય એવા કસ્ક આદિ શબ્દોને પણ નિપાતરૂપે સમજવા.

भ्रातुर्+पुत्रः=भ्रातुष्पुत्रः-ભાઈનો દીકરો. कर्+कः=कस्कः-કોણ. કોણ.

(S) "निष्प्रागेऽन्तः खदिरकाश्र्याम्रशरेक्षुप्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्य। २।३।६६। नो ण्। निर्वणम्। प्रवणम्। अग्रेवणम्। अन्तर्वणम्। खदिरवणम्। काश्र्यवणम्। आम्रवणम्। शरवणम्। इक्षुवणम्। प्लक्षवणम्। पीयूक्षावणम्।

निर्, प्र, अग्रे, अन्तर्, खदिर, काश्र्य, आम्र, शर, इक्षु, प्लक्ष, पीयुशा शब्दो पछी आवेलो वन शब्दना न नो ण थाय छे.

निर्+वनम्=निर्वणम्–निकृष्ट वन. प्र+वनम्=प्रवणम्–प्रकृष्ट वन. अग्रे+बनम्=अग्रेवणम्–वननो अग्रभाग. अन्तर्+वनम्=अन्तर्वणम्–वननी अंदर. खदिर्+वनम्=खदिरवणम्–खैरनुं वन. काश्र्य+वनम्=काश्र्यवणम्–सागनुं वन. आम्र+वनम्=आम्रवणम्–आंबानुं वन. शर+वनम्=शरवणम्–शर नामना झाडनुं वन इक्षु+वनम्=इक्षुवणम्–शेरडीनुं वन. प्लक्ष+ वनम्=प्लक्षवणम्–पीपळानुं वन पीयुक्षा=वनम्=पीयुक्षावणम्–द्राक्षानुं वन.

॥ ८९ ॥ द्वित्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो न वाऽनिरिकादिभ्यः २।३।६७

द्विस्वरेभ्यः त्रिस्वरेभ्यश्च इरिकादिवर्जेभ्य औषधिवृक्षवाचिभ्यः परस्य वनस्य नस्य णो वा स्यात्। दूर्वावणं दूर्वावनम्। नीवारवणं नीवारवनम्। शिग्रुवणम् शिग्रुवनम्।

બે સ્વરવાળાં તથા ત્રણ સ્વરવાળાં એવાં વિશેષ ઔષધિવાચી અને વિશેષ વૃક્ષવાચી નામોમાં રહેલાં र, ष કે ऋ વર્ણ પછી આવેલાં वन શબ્દના न નો ण વિકલ્પે થાય છે. અહીં ઔષધિવાચી કે વૃક્ષવાચી ઇરિકા આદિ શબ્દો ન લેવા.

દ્વિસ્વર ઔષધિ–दुर्वा+वनम्=दुर्वावणम्, दुर्वावनम्–ધરોનું વન. ત્રિસ્વર ઔષધિ–नीवार+वनम्=नीवारवणम्, नीवारवनम्–જંગલી ચોખાનું વન દ્વિ સ્વર વૃક્ષ–शिग्रु+वनम्=शिग्रुवणम्, शिग्रुवनम्–સરગવાનું વન.

(A) "गिरिनद्यादीनाम्" २।३।६८। णत्वं वा। गिरिणदी गिरिनदी।

गिरिनदी આદિ શબ્દોમાં રહેલા न નો ण વિકલ્પે થાય છે. गिरि+नदी=गिरिणदी, गिरिनदी–પહાડી નદી.

(B) पानस्य भावकरणे २।३।६९। एवं–क्षीरपाणं क्षीरपानम्।

પૂર્વપદમાં રહેલ र, ष અને ऋ વર્ણ પછી આવેલો ભાવ વાચક કે કરણવાચક पान શબ્દના न નો ण વિકલ્પે થાય છે.

ભાવવાચક: क्षीर+पानम्=क्षीरपाणम् क्षोरपानम् स्यात्–દૂધ પીવું.

(C) वोत्तरपदान्त २।३।७५। व्रीहिवापिणौ व्रीहिवापिनौ।

પૂર્વપદમાં રહેલા र, ष् કે ऋ વર્ણ પછી ઉત્તરપદને છેડે આવેલા न નો, આગમના न નો અને स्यादि વિભક્તિના न નો

ण विकल्पे थाय छे. आ न युवन् पक्व अने अहन् शब्दनो न होवो जोइએ.

उत्तरपदांत न व्रीहि+वापिनौ=व्रीहिवापिणौ, व्रीहिवापिनौ–ચોખાને વાવનારા બે જણા.

(D) ग्रामाग्रान्नियः २।३।७१ । ग्रामणीः, अग्रणीः ।

ग्राम अने अग्र शब्दो પછી આવેલા नी धातुना न नो ण थाय छे.

ग्राम+नीः=ग्रामणीः–ગામનો નેતા. अग्र+नीः=अग्रणीः–અગ્રણી મુખિયો.

॥ ९० ॥ पृषोदरादयः ३।२।१५५

साधवः ।

पृषोदर વગેરે શબ્દોની સાધના નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સમજવી.

पृषत् उदर यस्य=पृषत्+उदर=पृष+उदरः=पृषोदरः–જેનું બિંદુ રૂપ પેટ અથવા पृषत् उदरेवा यस्य पृषत्+उदर=पृषोदरः–જેના પેટ ઉપર બિંદુનું/ટપકાનું નિશાન છે. पृषतः उदरम्–पृषत्+उदरम्=पृष+उदरम्+पृषोदरम्–બિંદુની જેવું ઉદર–પેટ–ઘણું નાનું પેટ. पृषत्+उद्धान=पृष+उद्धान=पृषोद्धान–બિંદુની જેવું સૂકાઈ ગયેલું पृषत्+उद्धारम्=पृष+उद्धारम्=पृषोद्धारम्–બિંદુરૂપ ઉદ્ધાર અથવા બિંદુનો

ઉદ્ધાર. આ ચારે પ્રયોગેમાં પૃષત્ ના ત કારનો લોપ થયો છે. પુષોદરા આદિથી અન્ય પ્રયોગો સાધી લેવા.

अथ तद्धिता निरूप्यन्ते ।

॥ १ ॥ तद्धितेाऽणादिः ६।१।१

वक्ष्यमाणा : प्रत्ययास्तद्धितसंज्ञाः स्युः ।

આ પ્રકરણમાં જે અણ્ વગેરે પ્રત્યયો બતાવવાનાં છે તે તમામની તદ્ધિત સંજ્ઞા સમજવી.

अण्=उपगोः अपत्यं पुमान्=उपगु+अण्=औपगवः-ઉપગુ નામના માણસનો પુત્ર ઉપગુ એ સાધારણ નામ છે અને औपगव એ તદ્ધિત નામ છે. उप+गो=उपगु–એટલે ગાયોની પાસે રહેનારો

(A) "**बाद्यात्**" ६।१।११ ।

આ સૂત્રમાં આવેલ वा પદને आद्यात् પદ એ બન્ને અધિકારરૂપ છે. વા હવે પછી જે જે પ્રત્યયો કહેવાના છે તે બધા વિકલ્પે સમજવા જ્યારે પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સમાસ થાય,

અને વાકય પણ રહે आद्यात्–જે શબ્દનો નિર્દેશ સૂત્રમાં આદિમાં હોય તેને પ્રત્યય લગાડવો આ આખાય પ્રકરણમાં જે જે નામને પ્રત્યય લાગે છે તે તમામ નામ વિશેષ કરીને વિશેષ નામ રૂપ હોય છે અને કયાંય જાતિવાચક, ગુણવાચક, અથવા ક્રિયાવાચક વગેરે નામ પણ હોઈ શકે છે.

(B) **'प्राग्जितादण्'' ६।१।१३ इत्याद्यधिकृतम्। उषगोरपत्यम् अनन्तर वृद्धं चेति वाकये–**

આ પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદથી લઇને ત્રીજા પાદ સુધી એટલે ૬/૪/૨ સૂત્રની પહેલાં જે જે અર્થોમાં પ્રત્યયોનું વિધાન કર્યું છે તે અર્થોમાં અણ્ વિકલ્પે કરવો.

(અહીંથી લઇને ત્રીજા પાદની સમાપ્તિ સુધીના સૂત્રોમાં જે અર્થો બતાવેલા છે જે જે અર્થોમાં પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલ છે. તે અર્થોને પ્રાગ્જિતીય કહેવાય, તે બધા અર્થો ૬/૪/૨ સૂત્રોમાં બતાવેલા 'જિત' અર્થની પૂર્વના છે તેથી તેને 'જિત'ની પહેલાંના 'પ્રાગ્જિતીય' કહેલા છે હવે જયાં જયાં પ્રાગ્જિતીય શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યાં ત્યાં આ જણાવેલા અર્થો સમજવાના છે.)
પ્રાગ્જિતીય એટલે 'જિત' અર્થની પહેલાનાં અર્થો

अण्–उपगोः अपत्यम्=उपगु+अण्=औपगवः ઉપગુનો છોકરો मञ्जिष्ठयारक्तम्=माञ्जिष्ठम्–મજીઠથી રંગેલું मञ्जौ मनोज्ञे वर्णे तिष्ठति इति मञ्जिष्ठा–જે સુંદર રંગમાં રહે તે મજીઠ.

॥ २ ॥ ङसोऽपत्ये ६।१।२८

षष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे यथाविहितमणादयः स्युः ।

ષષ્ઠ્યંત નામ પછી અપત્ય અર્થમા જેમાં કહ્યા છે તેમ અણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય.

अण्-उपगोः अपत्यम्=उपगु+अण्=औपगवः-ઉપગુનો પુત્ર. यञ्-दितेः अपत्यम्=दिति+यञ्=दैत्यः-દિતિનો પુત્ર.

॥ ३ ॥ आद्यात् ६।१।२९

आद्यात्-परमप्रकृतेरेव अपत्यार्थप्रत्ययाः स्युः ।

अपत्य अर्थमां जे तद्धितनो प्रत्यय कहेल छे ते मूळ प्रकृति ने ज थाय छे, मूळ प्रकृति એટલે मूळ पुरुष ते वृद्धा पत्यनी के युवापत्यनी अपेक्षाએ બહુ છેટો પડી જાય છે तो पण अपत्यार्थक प्रत्य मूळ प्रकृति-मूळ पुरुष ने ज थाय બીજાને नहि એવો આ સૂત્રનો આશય છે.

अण्+उपगोः अपत्यम्=औपगवः, इञ्+तस्यापि औपगविः, औपगवेरप्यौपगवः-ઉપગુનો પુત્ર ઔપગવ-તેનો પુત્ર ઔપગવી, તેનો પુત્ર ઔપગવ.

(A) "ऐकार्थ्ये" ३।२।८ इति विभक्तिलुपि-उपगु अण् इति स्थितिः, णकारो वृद्यर्थः-

ઐકાર્થ્ય એક પદ્ય એક પદપણું અર્થાત્ પદો જુદા જુદા હોવા છતાં પરસ્પર અર્થની એવી સંગતિ હોય છે તેથી તેને અર્થની એક પદપણામાં જ લેખવામાં આવે છે, તેમ થવાથી સમાસ નામ ધાતુ અને તદ્ધિતના રૂપોમાં એક નામ હોય કે વધારે જુદા જુદા નામો હોય તો પણ તેમનું ઉપર જણાવેલું એકપદ પણું સચવાઈ રહેવાને લીધે સમાસ, નામધાતુ અને તદ્ધિતના એક નામ કે જુદા જુદા નામોને લાગેલી વચલી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થઈ જાય છે.

સમાસ चित्रा गावः यस्य सह=चित्रगुः–જેની પાસે કાબર ચીતરી ગાયો છે તે. નામ–ધાતુ–पुत्रम् इच्छतिइति=पुत्रीयति–પુત્રની ઇચ્છા કરે છે. તદ્ધિત उपगोः अपत्यम्=औपगः–ઉપગુનો પુત્ર.

પ્રથમ પ્રયોગમાં चित्रा અને गावः એ પદોને લાગેલી પ્રથમા વિભક્તિનો લોપ થઈ ગયો અને પછી चित्रगु એવા નવા બનેલા એક પદરૂપ નામથી નવી વિભક્તિઓ લાગવી શરૂ થઈ. બીજા પ્રયોગમાં पुत्रम् રૂપમાં पुत्र શબ્દને લાગેલી બીજી વિભક્તિનો લોપ થયો અને પછી पुत्र શબ્દ નામધાતુ રૂપ થવાને લીધે તેને य પ્રત્યય, લાગવા સાથે ક્રિયાપદની વિભક્તિ લાગવી શરૂ થઈ ત્રીજા પ્રયોગમાં ઉપગો રૂપની ષષ્ઠી વિભક્તિ લોપાઈ ગઈ અને પછી औपगव એવું નામ બનવાથી તેને નવી વિભક્તિઓ લાગવી શરૂ થઈ चित्राः, गावः, यस्य, पुत्रम्, इच्छति, उपगोः, आपत्याम् આવા વાક્યોમાં પરસ્પર શંબંધની વિવક્ષા ન રાખવાથી જુદા જુદા પરસ્પર નિરપેક્ષ પદો હોવાને લીધે ઐકપદ્ય નથી તેથી વિભક્તિનો લોપ ન થાય.

॥ ४ ॥ वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ७।४।१

ञितिणिति चतद्धिते परे प्रकृतेराद्यस्वरस्य वृद्धिः स्यात्। औपगवः।

ञ् निशान वाळा अने ण् निशानवाळा तद्धितना प्रत्ययो जे नामने लाग्या होय ते नामना स्वरोमांना आदि स्वरनी वृद्धि थाय छे. ञ्-निशान=दक्ष+ञि=दाक्षिः-दक्षनो पुत्र. ण्-निशान-भृगु+अण्=भार्गवः-भृगुनो पुत्र. चिकीर्ष+णकः=चिकीर्षकः-करवानी इच्छावाळा आ प्रयोगमां ण् निशानवाळो कृदंतनो प्रत्यय छे. तद्धितनो नथी तेथी वृद्धि न थई.

॥ ५ ॥ अस्वयम्भुवोऽव् ७।४।७०

स्वयम्भूवर्जो वर्णस्यापदस्य तद्धिते परेऽव स्यात् औपगवः। अस्वयम्भूव इति किम्? स्वायम्भुवः।

तद्धितनो प्रत्यय लाग्यो होय तो स्वयंभू शब्दने छोडीने बीजा पद संज्ञा विनाना उ वर्णांत नामना उ वर्णनो अव थाय छे.

उपगो :अपत्यम्=उपगु+अ=औपगवः-उपगुनो पुत्र स्वम्भुवः

अपत्यम्=स्वायम्भूवः–स्वयंभूनो पुत्र. આ પ્રયોગમાં, સૂત્રમાં વર્જેલો સ્વયંભૂ શબ્દ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે

॥ ६ ॥ अणञेयकण्नञ्स्नञ्टिताम् २।४।२०

ऐतदन्तानां स्त्रियां ङीः स्यात् । औपगवी ।

જે શબ્દને અંતે ણ્, અञ્, एव, एकण्, नञ्, स्नञ्, અને टित् એટલે ट નિશાનવાળા પ્રત્યયો લાગેલો હોય એવા મુખ્ય अ કારાંત નામને સ્ત્રીલિંગ કરવું હોય ત્યારે નારીજાતિ સૂચક, પ્રત્યય લાગે છે. अण्-औपगवः=इ+औपगवी–જેની પાસે ગયો છે તેનું નામ ઉપગુ તેની છોકરી.

(A) "नोऽपदस्य तद्धिते" ७।४।६१ इत्यन्त्यस्वरादिलुकि– मैघावः ।

પદ સંજ્ઞા વગરના न કારાંત નામને તદ્ધિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેના પૂર્વ ભાગ સહિતના અંત ભાગનો લોપ થઈ જાય છે.

मेघावीन=अपत्यम्:=मेघावीनः+अण्- मेघावः–મેધાવીનો પુત્ર. (જુઓ वृत्यन्तोऽसपे ॥ १,१,२१) मैघा मेघाविरुप्यम्–प्रशस्तमेघावी– અહીં મેધાવીન શબ્દની પદ સંજ્ઞા છે, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ७ ॥ अणि ७।४।५२

अन्नन्तस्याण्यन्त्य स्वरादेर्लुग् न स्यात् । सौत्वनः ।

अण् प्रत्यय લાગ્યો હોય ત્યારે अन् છેડાવાળા નામના अन् ભાગનો લોપ ન થાય सुत्वनः अपत्यम्=सुत्वन+ण्=सौत्वनः= सुत्વનનો-यज्ञ કરનારો પુત્ર.

॥ ८ ॥ अत इञ् ६।१।३१

अदन्तात्षष्ठयन्तादपत्ये इञ् स्यात् । ञकारो वृद्धयर्थः ।

ષષ્ઠયંત अકારાંત નામને અપત્ય અર્થમાં इ (इञ्) પ્રત્યય થાય. इञ्-दक्षस्य अपत्यम्=दक्ष+इञ्=दाक्षिः-દક્ષનો પુત્ર : दक्ष-ચતુર-અહીં વિશેષ નામને.

(A) **"अवर्णेवर्णस्य"** ७।४।६८ इत्यल्लुकि दाक्षिः ।

તદ્ધિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો પદ સંજ્ઞા વિનાના अ વર્ણાંત નામના અને इ વર્ણાંત નામના અંતનો લોપ થાય છે.

अवर्ण-अ-दक्षस्य अपत्यम्=दाक्षि :-દક્ષનો પુત્ર.

॥ ९ ॥ बाह्वादिभ्यो गोत्रे ६।१।३२

स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशहेतुर्य ऋषिरनृषिर्वा आद्यपुरुषस्तदपत्यं गोत्रम् । बाह्वादिभ्यो गोत्रे इञ् स्यात् । बाहविः ।

પોતાના અપત્યના સંતાન–પ્રવાહ-ની ઓળખ માટે જે હેતુરૂપ આદ્ય પુરૂષ હોય તે અપત્યરૂપ ગોત્ર કહેવાય. બાહ્વાદિ–બાહુ વગેરે–શબ્દોને ગોત્ર અર્થમાં इञ् પ્રત્યય લાગે છે. इञ्–बाह्वोःगोत्रपत्यम्=बाहु+इञ्=बाहविः–બાહુનો ગોત્રપત્ય તે બાહવિ. बाहु–હાથ–અહીં વિશેષ નામ છે. બાહવિ એટલે બાહુ ગોત્રવાળો છોકરો.

(A) **भूयस्-सभ्भुयस्-अभ्भस् अमितौ जसः स्लुक् च ६।१।३६ । क्वचिदिञि स्लुक्—भूयसामपत्यं–भौयिः, आम्भि ।**

भूयस्–सम्भुयस्, अम्भस्, अमितोंजस् એ વિશેષ નામરૂપ ચાર શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં इञ् પ્રત્યય લાગે છે અને इञ् થતાં જ स् ના લોપ થાય છે.

જો કે આ શબ્દો અને આવા બીજા બધા શબ્દો વિશેષ નામરૂપ છે તો પણ જાણવા સારું તે તમામ શબ્દોના અર્થ જણાવેલા છે. भूयस्–ઘણું. संभूयस्–સારી રીતે ઘણું. अम्भस्=પાણી अमितौजस्–માપી ન શકાય તેવા ઓજસવાળો–ओजस्–

બળ. भूयसः अपत्यम्-भूयस्+इञ्=भौयिः-ભૂયસનો પુત્ર. अम्भसः अपत्यम्-अम्भस्+इ=आम्भिः-અમ્ભસનો પુત્ર.

॥ १० ॥ व्यास-वरुट-सुधातृ-निषाद-बिम्ब-चण्डाला-दन्तस्य चाक् ६।१।३८

एभ्योऽपत्ये इञ् स्यात्, व्यासादेरन्त्यस्य अक् च।

व्यास, वरुट, सुधातृ निषाद, बिम्ब, चण्डाल शબ્દોને અપત્ય અર્થમાં इञ् થાય અને इञ् થતાં તે શબ્દોના છેડાના સ્વરનો अक् થાય છે.

व्यासस्य अपत्यम्-व्यास्+अक्+इ=वैयासकिः-व्यास-વિસ્તાર કરનાર, વ્યાસનો પુત્ર. આ રીતે વરુટ, સુધાતૃ, નિષાદ બિમ્બ અને चण्डाल બિગેરેના રૂપો સાધી લેવા.

॥ ११ ॥ यञः पदान्तात्प्रागैदौत् ७।४।५

ञ्णिति तद्धिते परे यौ यञौ पदान्तौ ताभ्यां प्रागैदौतौ स्याताम्। यकाराद्विश्लेषितस्य वकारस्यैकारागमः-वैयासकिः।

ञ् નિશાનવાળા અને ण् નિશાનવાળા તદ્ધિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે જે શબ્દોમા इ વર્ણ અને उ વર્ણની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે એ ઇ વર્ણ અને ઉ વર્ણના સ્થાનમાં થયેલા તથા

પદાંતે રહેલા यू અને वू ની પહેલાં અનુક્રમે ऐ તથા औ ઉમેરાય છે અર્થાત્ य ની પહેલાં ऐ અને व् ની પહેલાં औ ઉમેરાય છે.

न्यायं वेति अधीते वा=न्याय+इक=न्य=आय+इक=नैय+आय+इक=नैयायिक=नैयायिकः--ન્યાયને જાણનારો કે ન્યાયને ભણનારો.

॥ १२ ॥ पुनर्भू-पुत्र-दुहितृ-ननान्दुरनन्तरेऽञ् ६।१।३९

एभ्योऽनन्तरेऽपत्येऽञ् स्यात्। पौनर्भवः। पौत्रः। दौहित्रः। नानान्द्रः। पौत्री।

पुनर्भू-पुत्र, दुहितृ-ननान्द એ શબ્દોને અનન્તર અપત્ય-પહેલો પુત્ર-એ અર્થમાં अञ् થાય છે.

अञ्-पुनर्भुवःअनन्तरा पत्यम्-पुनर्भू+अञ्=पौनर्भवः-पुनर्भू-ફરીવાર પરણેલી સ્ત્રી पुनर्भू નો પહેલો પુત્ર. पुत्रस्य अनन्तरापत्यम्-पुत्र+अञ्=पौत्रः-પુત્રનો પહેલો પુત્ર. दुहितुः अनन्तरापत्यम्-दुहितृ+अञ्=दौहित्रः-દીકરીનો પહેલો પુત્ર. ननान्दुः अन्नतरापत्यम्-ननान्द+अञ्=नानान्द्रः--નણંદનો પહેલો પુત્ર.

॥ १३ ॥ विदादेर्वृद्धे ६।१।४१

वृद्धेऽपत्ये बिदादेरञ् । बहुत्वे चास्त्रिपामस्य लुप् ।

विदादि-विद वगेरे-शब्दोथी वृद्ध संज्ञावाळा अपत्य अर्थमां अञ् प्रत्यय थाय छे. अञ्-विदस्य वृद्धम् अपत्यम्-विद+अञ् वैदः-विदनो पुत्र. उर्वस्य वृद्धम् अपत्यम्=उर्व+अञ्-और्वः-उर्वनो पुत्र. विदादि गणुमां आवेल गोपवन नामथी मांडीने इयापर्ण नाम सुधीनां नामोने छोडी दईने बीजां बहु गोत्रार्थक यञ् प्रत्ययवाळां अने अञ् प्रत्ययवाळां नामोने जे प्रत्यय लागेलो होय तेनो स्त्रीलिंग सिवाय बीजा लिंगवाळा अपत्य अर्थमां लोप थाय छे. यञ्-गर्गस्य अपत्यम्-गार्ग्यः, गार्ग्यौ (गार्ग्यनुं गर्ग-) गार्गाः गर्गाः-गर्गनां नर अपत्यो.

॥ १४ ॥ पौत्रादि वृद्धम् ६।१।४२

परमप्रकृतेर्यत्पौत्राद्यपत्यंतद्वृद्धं स्यात् । बिदस्य वृद्धमपत्यं बैदः । और्वः ।

कुळनो के वंशनो जे आदि पुरुष छे तेना जे पौत्र वगेरे अपत्य होय तेनी आ प्रकरणमां वृद्ध संज्ञा समजवी.

गर्गस्य पौत्रादि अपत्यम्-गार्ग्यः-गर्ग नामना माणुसनो पौत्र वगेरे. पुत्र नहीं, पुत्र होय तो गार्गि थाय. उर्वस्य वृद्धमपत्यम् और्व उर्वनो पुत्र.

॥ १५ ॥ गर्गादेयञ् ६।१।४२

वृद्धे । गार्ग्यः ।

ષષ્ઠ્યંત એવા ગર્ગાદિ ગર્ગ વગેરે–શબ્દોને વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં યઞ્ પ્રત્યય થાય છે.

યઞ્-ગર્ગસ્ય વૃદ્ધમ્ અપત્યમ્–ગર્ગ+યઞ્=ગાર્ગ્યઃ–ગર્ગનો પુત્ર.

॥ १६ ॥ व्यञ्जनात्तद्धितस्य २।४।८८

व्यञ्जनात्परस्य तद्धितस्य यकारस्य ङ्यां लुक् स्यात् । गार्गी ।

ઈ (ङ) પ્રત્યય લાગ્યા પછી વ્યંજન પછી આવેલા તદ્ધિતના ય પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે. મનુષ્ય+ઈ=મનુષ્+ઈ=મનુષી–મનુષ્યની સ્ત્રી.

(A) "कुञ्जादेञायन्यः" ६।१।४७ **वृद्धे । कौञ्जायन्यः ।**

ષષ્ઠ્યંત એવા કુઞ્જાદિ કુંજ વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં ञायन्य (ञायन्य) પ્રત્યય થાય છે.

ञायन्य—

कुञ्जस्य वृद्धापत्यम् – कुञ्ज + ञायन्य – कौञ्जायन्यः – કુંજનો વૃદ્ધાપત્ય.

(B) "स्त्रीबहुष्वायनञ्" ६।१।४८। वृद्धे। कौञ्जायनी। कौञ्जायनाः।

ષષ્ઠ્યંત એવા કુઞ્જાદિ શબ્દોનો બહુ સંખ્યાવાળુ વૃદ્ધાપત્ય અર્થ હોય તો આયનઞ્ પ્રત્યય થાય તથા સ્ત્રી વૃદ્ધાપત્ય એક હોય અથવા બહુ હોય તો પણ આયનઞ્ પ્રત્યય લાગે છે.

आयनञ्—

कुञ्जस्य वृद्धापत्यानि कुञ्ज+आयनञ्–कौञ्जायनाः–કુંજના વૃદ્ધાપત્યો. कुञ्जस्य वृद्धापत्यम् स्त्री–कुञ्ज+आयनञ्–कौञ्जायनीः–કુંજનું એક વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી સંતાન.

(C) "अश्वादेः" ६।१।४९ वृद्ध आयनञ्। आश्वायनः।

अश्वादि–अश्व વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં आयनञ् પ્રત્યય થાય છે. आयनञ्-अश्वस्य वृद्धापत्यम्–अश्व+आयनञ्–आश्वायनः–અશ્વનું વૃદ્ધાપત્ય शङ्खस्य वृद्धापत्यम्–शङ्ख+आयनञ्–शाङ्खायनः–શંખનું વૃદ્ધાપત્ય.

(D) "नडादिभ्य आयनण्" ६।१।५३। वृद्ध। नाडायणः।

नडादि–નડ વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં आयनण् પ્રત્યય થાય છે.

आयनण्—

नडस्य वृद्धापत्यम्–नड+आयनण्-नाडायनः–નડનું વૃદ્ધાપત્ય नडस्य वृद्धापत्यम्–नड+आयनण्-नाडायणः-નડનું વૃદ્ધાપત્ય.

॥ १७ ॥ अदसोऽकञायनणोः ३।२।३३

अकञन्ते उत्तरपदे आयनणि चादसः षष्ठ्या अलुप् स्यात्। अमुष्यापत्यम्–आमुष्यायणः।

અદસ્ નામ પછી આવેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી જો અકઞ્ પ્રત્યયવાળુ ઉત્તરપદ હોય તો તથા અદસ્ ને આયન (आयनण्) પ્રત્યય લાગેલો હોય તો अमुष्य पुत्रस्य भावः–अमुष्यपुत्र+अक–आमुष्यपुत्र+इ+अक+आ–आमुष्य पुत्रिका–આના પુત્રનો સ્વભાવ. अमुष्य अपत्यम्–अमुष्य+आयन=आमुष्यायणः–આનો છોકરો.

॥ १८ ॥ यञिञः ६।१।५४

वृद्ध यौ यञिञौ तदन्ताद् यून्यपत्ये आयनण् स्यात्।

વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં યઞ્ ને ઇઞ્ પ્રત્યય લાગ્યા હોય તે શબ્દને યુવા સંજ્ઞાવાળા અપત્ય અર્થમાં आयनण् થાય છે.

यञ्–आयनण्–गर्गस्य वृद्धापत्यम्–गर्ग+यञ्–गार्ग्यः–गार्ग्यस्य युवापत्यम्–गार्ग्य+आयनण्–गार्ग्यायणः–ગાર્ગ્યાયણો ગાર્ગ્યનું યુવાપત્ય.

॥ १९ ॥ वंश्य-ज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ६।१।३

पित्रादिः स्वहेतुर्वंश्यः । वंश्ये ज्येष्ठभ्रातरि च जीवति स्त्रीवर्जं प्रपौत्राद्यपत्यं युवा स्यात् ।

વંશમાં થયેલો તે વંશ્ય–જે પોતાના જન્મનો હેતુભૂત હોય તે વંશ્ય તે અને મોટોભાઈ એ બન્ને જીવતા હોય તો સ્ત્રી સિવાયના પ્રપૌત્ર આદિ અપત્યની યુવા સંજ્ઞા સમજવી.

गर्गस्य प्रपौत्रादि युवा अपत्यम्–गार्ग्यायणः–ગર્ગ નામના માણસના પ્રપૌત્ર સંતાન વગેરેને યુવા અપત્ય સમજવા.

(A) **"सपिण्डेवयः स्थानाधिके जीवद् वा" ६।१।४**
समानसप्तमपुरुषे च वयः स्थानाधिके जीवति जीवद् वा ।

જે જે માણસનો સાતમો પુરુષ સરખો હોય એટલે જેની જેની પૂર્વની પેઢીનો સાતમો પુરુષ સરખો હોય તે તે માણસ પરસ્પર સપિણ્ડ કહેવાય. ઉંમર અને સ્થાન–હરજજા–પ્રમાણે અધિક મહત્ત્વ ધરાવનાર સપિંડ જીવતો હોય તો સ્ત્રી સિવાયના તેના જીવતા પ્રપૌત્રાદિને વિકલ્પે યુવા સંજ્ઞાવાળા સમજવા.

गार्ग्यायणः, गार्ग्यो–વા–કાકો જીવતો હોય કે પિતામહનો ભાઈ જીવતો હોય એવો ગર્ગ નામના માણસનો પૌત્ર યુવા સંજ્ઞાવાળો કહેવાય.

॥ २० ॥ वृद्धाद्युनि ६।१।३०

यून्यपत्येऽर्थे यः प्रत्ययः स आद्याद्वृद्धप्रत्ययान्तात् स्यात्। गर्गस्य वृद्धापत्यं गार्ग्यस्तस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः। दाक्षायणः।

युवा संज्ञावाळा अपत्यना अर्थमां जे प्रत्यय थाय छे ते प्रत्यय, आध वृद्धथी थनारो प्रत्यय जेने छेडे होय तेने थाय.

गार्ग्यस्य अपत्यम् युवा–गार्ग्यायणः–गार्ग्यनो युवा अपत्य ते गार्ग्यायण.

॥ २१ ॥ शिवादेरण् ६।१।६०

इञोऽपवादः। आऽधिकारादपत्ये इत्यनुवर्त्तनीयम्। शैवः। प्रौष्ठः।

शिवादि–शिव वगेरे शब्दोने अपत्य अर्थमां अण् प्रत्यय थाय छे.

अण्–शिवस्य अपत्यम् शिव+अण्–शैवः–शिवनो अपत्य. प्रोष्ठस्य अपत्यम्–प्रौष्ठ+अण्–प्रौष्ठः–प्रोष्ठ नो अपत्य.

(A) "ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः" ६।१।६१। अण्।
वासिष्ठः। वासुदेवः। श्वाफल्कः। नाकुलः।

ऋषि वाचक शब्दो, वृष्णि वंशना वाचक शब्दो अन्धक वंशना वाचक शब्दो तथा कुरु वंशना वाचक शब्दोने अपत्य अर्थमां अण् थाय छे.

अण् —

ऋषिवाचक वशिष्ठस्य अपत्यम्–वाशिष्ठः–वाशिष्ठनो अपत्य. वृष्णिवंशनो वाचक वसुदेवस्य अपत्यम् वासुदेवः–वसुदेवनो अपत्य. अंधक वंशनो वाचक श्वाफल्कस्य अपत्यम्–श्वाफल्कः–श्वाफल्कनो अपत्य कुरु वंशनो वाचक नकुलस्य अपत्यम्-नाकुलः–नकुलनो अपत्य.

॥ २२ ॥ भृग्वङ्गिरस्-कुत्स-वसिष्ठ-गोतमा-ऽत्रेः ६।१।१२८

एभ्यः षड्भ्यो बहुत्वेऽर्थे गोत्रार्थप्रत्ययस्याऽस्त्रियां लुप् स्यात्। भृगवः। वसिष्ठाः। स्त्रियस्तु—वासिष्ठ्यः।

भृगु, अङ्गिरस्, कुत्स, वशिष्ठ, गौतम अने अत्रि नामोने लाजेला बहु गोत्रार्थक प्रत्ययनो स्त्रीलिंगी अपत्य सिवाय बीजा लिंगवाळा अपत्य अर्थमां लोप थई जाय छे.

अण्-भृगोः अपत्यम्–भार्गवः, भार्गवौ. (भार्गव नुं भृगु-) भृगवः भृगवः–भृगुनां नर अपत्यो. वशिष्ठस्य अपत्यम्–वाशिष्ठः वाशिष्ठौ, (वाशिष्ठ नुं वशिष्ठ-) वशिष्ठाः वशिष्ठाः–वशिष्ठनां स्त्रीलिंगी

સિવાયનાં અપત્યો. વસિષ્ઠ શબ્દ પણ વપરાય છે. આ સિવાય અङ्गिरस्, कुत्स, गौतम અને अत्रिના પણ રૂપો સાધી લેવા.

॥ २३ ॥ सङ्ख्यासम्भद्रान्मातुर्मातुर्च ६।१।६६

सङ्ख्यार्थात् सम्-भद्राभ्यां च परस्य मातुरण्, मातृ-शब्दस्य मातुरादेशश्च । षाण्मातुरः । साम्मातुरः, भाद्रमातुरः ।

સંખ્યાવાચક શબ્દ પછી માતૃ શબ્દ આવ્યો હોય અને सम् તથા ભદ્ર શબ્દ પછી માતૃ શબ્દ આવ્યો હોત તો અપત્ય અર્થમાં અણ્ થાય અને માતૃ શબ્દનું मातुर् રૂપ થાય અહીંનો માતૃ શબ્દ માતા–જનની–અર્થનો લેવાનો છે.

अण्-द्वयोः मात्रोः अपत्यम्-द्वैमातुरः–બે માતાનો પુત્ર संमातुः अपत्यम्-सांमातुरः–છ માતાનો પુત્ર भद्रमातुः अपत्यम्-भाद्रमातुरः–ભદ્ર માતાનો પુત્ર.

॥ २४ ॥ वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ६।१।८

यस्य शब्दस्यादिस्वरो वृद्धिसंज्ञः स्यात्,

જે નામના સ્વરોમાં આદિ સ્વર વૃદ્ધિ સંજ્ઞાવાળો હોય તે નામની પણ દુ સંજ્ઞા થાય છે. (वृद्धि–आ, आर्, आल्, ऐ, औ, જુઓ ३/३/१) आम्र गुप्तस्य अपत्यम्-आम्रगुप्तायनिः–આમ્રગુપ્તનો પુત્ર–આમ્રગુપ્ત નામનો આદિ સ્વર 'આ' વૃદ્ધિ સંજ્ઞાવાળો

છે તેથી આ નામની દુ સંજ્ઞા થઈ જેણે આંબાઓને સાચવ્યા છે અથવા જે આંબાઓ વડે સચવાયેલ છે તે આમ્રગુપ્ત વિશેષ નામ છે.

(A) देाः ईयः ६।३।३२
स दुसंज्ञकः स्यात् ।

દુ સંજ્ઞાવાળાં નામોને શેષ અર્થમાં ઈય થાય છે. ईय-देवदत्तस्य अयम्-देवदत्त+ईय-देवदत्तीयः-દેવદત્તનેા-ईय-तस्य अयम् तद्+ईय-तदीयः-તેનેા.

(B) "त्यदादिः" ६।१।७ त्यदादयेा दु-संज्ञाः स्युः ।

त्यदादि શબ્દોની દુ સંજ્ઞા વિકલ્પે થાય છે. त्यस्य इदम्-त्यदीयम्-તેનું. तस्य इदम्-तदीयम्-તેનું. त्यदादि માટે જુઓ ૧/૪/૭.

(C) "संज्ञा दुर्वा" । ६।१।६ देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः ।

જે નામ પેાતાના અર્થ પ્રમાણે વ્યવહારમાં આવતું ન હેાય -નિરર્થક હેાય અર્થાત્ હઠથી-બલાત્કારથી-સંજ્ઞા કરવામાં આવી હેાય તેા-નિરર્થક નામ પાડવામાં આવ્યું હેાય તેા તેની દુ સંજ્ઞા વિકલ્પે થાય છે.

देवदत्तस्य इमे-देवदत्तीयाः, देवदत्ताः-દેવદત્તના સંબંધીઓ, દેવદત્ત જેનું નામ છે તે કાંઈ દેવનેા દીધેલ નથી તેથી બલાત્કારથી ચાલુ થયેલ કહેવાય.

॥ २५ ॥ अदोर्नदीमानुषीनाम्नः ६।१।६७

दुसंज्ञवर्जान्नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्चापत्ये अण् स्यात्। यामुनः। दैवदत्तः।

दु संज्ञावाळा सिवायना नदी वाचक नामने अने मानुषी वाचक नामने अपत्य अर्थमां अण् थाय.

अण्–नदी यमुनायाः अपत्यम्–यामुनः प्रणेता–यमुनानो प्रणेता के प्रणेत नामनो पुत्र मानुषी–देवदत्तायाः अपत्यम्–दैवदत्तः–देवदत्ता. नामनी स्त्रीनो पुत्र.

॥ २६ ॥ ङ्याप्त्यूङः ६।१।७०

एभ्यश्चतुर्भ्यः अपत्येऽर्थे एयण् स्यात्। सौपर्णेयः त्रैशलेयः। यौवतेयः।

नारीजाति सूचक એવા ङी प्रत्ययवाळा शब्दो, आप् प्रत्ययवाळा शब्दो, ति प्रत्ययवाळा शब्दो अने ऊङ् प्रत्ययवाळा शब्दोने अपत्य अर्थमां एयण् प्रत्यय लागे छे.

एयण्–ङी सुपर्ण्याः अपत्यम्–सौपर्णेयः–सुपर्णीनो पुत्र–गरुड. त्रैशलेयः आप्–वनितायाः अपत्यम्–वैनतेयः–वनिताने पुत्र. ति–युवतेः अपत्यम्–यौवतेयः–युवतिनो पुत्र. ऊङ–कमण्डल्वाः अपत्यम्–कामण्डलेयः–કમંડલુ नामनी स्त्रीनो पुत्र.

(A) **चर्म-शुनः कोश-सङ्कोचे ७।४।६४**
कद्रूपाण्डूवर्जोर्वर्णस्य एये लुग् वक्तव्या-कामण्डलेयः।

'કોશ' અર્થમાં આવેલો તદ્ધિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદસંજ્ઞા વગરના चर्मन શબ્દના अन् ભાગનો લોપ થાય છે તથા 'સંકોચ' અર્થમાં આવેલો તદ્ધિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદ સંજ્ઞા વગરના श्वन् શબ્દના अन् ભાગનો લોપ થાય છે.

चर्मणः विकारः-चर्मन्+अण्-चार्मः कोशः-ચામડાનો કોશ-કુવામાંથી પાણી કાઢવાનો કોશ. शुनः संकोचः-श्वन्+अण्-शौनः संकोचः-કુતરાનો સંકોચ-કુતરાનું સંકોચાવું.

(B) **द्विस्वराद अनधाः ६।१।७१**
द्विस्वरनद्यर्थात्तु नैयण्-सैप्रः।

ङी, आप्, ति અને ऊङ्-એ પ્રત્યયોમાંનો કોઈ પ્રત્યય જેને છેડે હોય એવાં નદીવાચક નામો સિવાયનાં બે સ્વરવાળાં નામોને અપત્ય અર્થમાં एयण् પ્રત્યય થાય છે.

सिप्रायाः अपत्यम्-सैप्रः-સિપ્રાનો પુત્ર-અહીં નદીવાચી નામ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ २७ ॥ इतोऽनिञः ६।१।७२

इञ्वर्जेदन्ताद्द्विस्वरादेयण् स्याद् अपत्ये। नाभेयः।

इञ् प्रत्यय न लाग्यो होय तेवा બે स्वरवाळा इ કારાંત शબ્દને અપત્ય અર્થમાં एयण् थाय.

एयण्-नाभेः अपत्यम्-नाभेयः-नाभिनो पुत्र-ऋषभदेव.

(A) "शुभ्रादिभ्यः" ६।१।७३। एयण्। शौभ्रेयः। गाङ्गेयः।

शुभ्रादि-शुभ्र वगेरे-शબ્દોને અપત્ય અર્થમાં एयण् प्रत्यय લાગે.

एयण्-शुभ्रस्य अपत्यम्-शौभ्रेयः-शुभ्रनो पुत्र.

॥ २८ ॥ कल्याणादेरिन् चान्तस्य ६।१।७७

एभ्योऽपत्ये एयण् स्यात्, अन्तस्य चेन्। काल्याणिनेयः। क्वचिदुभयपदवृद्धिः। सौभागिनेयः। पारस्त्रेणयः।

कल्याणी वगेरे શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં एयण् थाय छे अने अंत्य स्वरनो इन् थई जाय छे.

इयण्-कल्याण्याः अपत्यम् कल्याणिन्+एयण्-काल्याणिनेयः-કલ્યાણીનો પુત્र. सुभगायाः अपत्यम् सुभागिन्+एयण्-सौभागिनेयः-सुभगानो पुत्र.

(A) "कुलटाया वा" ६।१।७८ अन्तस्येन् वा। कौलटिनेयः कौलटेयः।

कुलटा शब्दने अपत्य अर्थमां एयण् विकल्पे थाय छे. अने अंत्य स्वरनो इन् थाय छे.

एयण्- कुलटायाः अपत्यम्-कौलटिनेयः अथवा कौलटेयः- કુલટાનો પુત્ર.

(B) "चटकाद् णैरः स्त्रियां तु लुप्" ६।१।७९। चाटकैरः। चटका।

चटक शब्दने अपत्य अर्थमां णैर प्रत्यय थाय अने स्त्री अपत्य होय तो णैर प्रत्यय तो थाय पण ते थईने लोपाई जाय छे.

णैर-चटकस्य चटकायाः वा अपत्यम्-चाटकैरः-ચટકનો પુત્ર કે ચટકાનો પુત્ર चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् स्त्री-चटका-ચટકનો કે ચટકાની સ્ત્રી અપત્ય. આ પ્રયોગમાં णैर प्रत्ययनो लोप थयेल छे.

॥ २९ ॥ क्षुद्राभ्य एरण् वा ६।१।८०

अङ्गहीना व्यभिचारिण्यो वा स्त्रियः क्षुद्रास्ताभ्य एरण् वा स्यात्। काणेरः काणेयः। दासेरः दासेयः। नाटेरः नाटेयः।

क्षुद्र स्त्रीना वाचक शब्दो अने क्षुद्र अर्थवाळा स्त्री वाचक शब्दोने अपत्य अर्थमां एरण् विकल्पे थाय जे स्त्रीओ अंगहिन होय अथवा जेनो पुरुष नियत न होय तेने क्षुद्र स्त्री कहेवाय.

एरण्-काणायाः अपत्यम्-काणेरः वा काणेयः-કાણાનો પુત્ર-

કાણી સ્ત્રીનો પુત્ર. दास्याः अपत्यम्–दासेरः वाः दासेयः–દાસીનો પુત્ર. આ પ્રયોગનો दासी શબ્દ क्षुद्रार्थक સ્ત્રીનો સૂચક છે.

(A) "गोधाया दुष्टे णारश्च" ६।१।८१ गौधारः गौधेरः। अदुष्टे तु गौधेयः।

ગોધા શબ્દને દુષ્ટ અપત્ય અર્થમાં णार् તથા एरण् પ્રત્યય વારાફરતી થાય છે.

णार, एरण्–गोधायाः दुष्टम् अपत्यम्–गौधारः तथा गौधेरः–गोधायाम् अहिजातः–સર્પદ્વારા ગોધામાં જણેલું બચ્ચું. ગોધા એટલે ઘો.

(B) "भ्रातुर्व्यः" ६।१।८८ भ्रातृव्यः।

ભ્રાતૃ શબ્દનો અપત્ય અર્થમાં व्य પ્રત્યય થાય છે.

व्य–भ्रातुः अपत्यम्–भ्रातृव्यः–ભત્રીજો, ભાઈનો પુત્ર.

॥ ३० ॥ ईयः स्वसुश्च ६।१।८९

भ्रातुः स्वसुश्च ईयः। भ्रात्रीयः स्वस्रीयः।

ભ્રાતૃ શબ્દ અને स्वसृ શબ્દનો અપત્ય અર્થમાં ईय થાય છે. ईय—

भ्रातृः अपत्यम्– भ्रात्रीयः–ભત્રીજો, ભાઈનો પુત્ર. स्वसु अपत्यम्–स्वस्रीयः–ભાણેજ–બહેનનો પુત્ર.

॥ ३१ ॥ मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ ६।१।९०

मातृपितृपूर्वात्स्वसुरेतौ स्याताम् । मातृष्वसेयः मातृष्वस्रीयः । पैतृष्वसेयः । पैतृष्वस्रीयः ।

मातृष्वसृ अने पितृष्वसृ शब्दोने अपत्य अर्थमां डेयण् अने ईयण् प्रत्ययो वारा३रती थाय छे.

डेयण्-ईयण्—

मातृष्वसुः अपत्यम्=मातृष्वसृ+एय=मातृष्वसेयः, मातृष्वसृ+ईय=मातृष्वस्रीयः-मासीनो पुत्र. पितृष्वसुःअपत्यम्-पितृष्वसृ+एय=पितृष्वसेयः, पितृष्वस्रीयः-ફोઈनो पुत्र.

(A) "श्वसुराद्यः" ६।१।९१ श्वशुर्यः ।

श्वशुर शब्दने अपत्य अर्थमां य प्रत्यय थाय छे.

य-श्वशुरस्य अपत्यम्=श्वशुर+य=श्वशुर्यः-सासरानो पुत्र.

॥ ३२ ॥ जातौ राज्ञः ६।१।९२

राज्ञोऽपत्ये यः स्यात्, जातौ गम्यमानायाम् ।

जातिसूचक अपत्य अर्थमां राजन् शब्दने य प्रत्यय थाय छे.

य-राज्ञः अपत्यम्=राजन्यः-'राजन्य' शब्द क्षत्रियनी એક जातिनो सूचक छे.

॥ ३३ ॥ अनोऽट्ये ये ७।४।५१

अन्नन्तस्य ट्यवर्जे यादौ तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । राजन्यः–क्षत्रियजातिश्चेत् ।

ટય સિવાયના ય કારાદિ પ્રત્યનો લાગ્યા હોય ત્યારે અન્ છેડાવાળા નામના અન્ ભાગનો લોપ ન થાય.

सामनि साधुः=सामन्+य=सामान्यः–સામગાનમાં કે સામનીતિ માં સાધુ–કુશળ.

(A) **"क्षत्रादियः"** ६।१।९३ । **क्षत्रियः ।**

જાતિ સૂચક અપત્ય અર્થમાં ક્ષત્ર શબ્દને इय થાય છે.

इय–क्षत्रस्य अपत्यम्=क्षत्रियः–'ક્ષત્રિય' શબ્દ ક્ષત્રિયની જાતિનો સૂચક છે.

(B) **"मनोर्याणौ षश्चान्तः"** ६।१।९४ । **मनुष्याः मानुषाः ।**

જાતિ અર્થ જણાતો હોય તો મનુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ય અને અણ પ્રત્યયો થાય છે અને એ પ્રત્યયો થતાં મનુ શબ્દને અંતે ષ ઉમેરાય છે.

य, अण्–मनोः अपत्यानि–मनुष्याः, मानुषाः–મનુષ્યો–મનુના પુત્રો–मनु+ष्+य=मनुष्य. मनु+ष्+अ मानुष्य. 'મનુષ્ય' અને 'માનુષ્ય' એ બન્ને શબ્દો મનુષ્ય જાતિના સૂચક છે.

(C) "माणवः कुत्सायाम्" ६।१।९५। मनोरपत्यं मूढं-माणवः।

જો નિંદા જણાતી હોય તો મનુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અણ્ થાય છે અને મનુ ના ન નો ણ થાય છે.

અણ્-મનોઃ અપત્યમ્ મૂઢં માણવઃ-મનુનો મૂઢ-પુત્ર.

॥ ३४ ॥ कुलादीनः ६।१।९६

कुलान्तात् केवलाच्च कुलादपत्ये ईनः। बहुकुलीनः, कुलीनः।

કુલ-કુલ શબ્દ જેને અંતે હોય એવા શબ્દને અથવા એકલા કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ઈન થાય છે

बहुकुलस्य अपत्यम् = बहुकुलीनः, कुलीनः - બહુ કુલીન -બહુકુલનો પુત્ર, કુલીન-કુલનો પુત્ર.

(A) "यैयकञावसमासे वा" ६।१।९७। कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः। समासे तु-आढ्यकुलीनः।

સમાસમાં ન હોય એવો કુલ શબ્દ જેને છેડે હોય એવા શબ્દને અથવા એકલા કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ય અને એયકઞ્ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

ય-એયકઞ્—

એકલો કુલ શબ્દ कुल्यः कौलेयकः, कुलीनः–કુલનો પુત્ર બહુ પ્રત્યયવાળો કુલ શબ્દ बहुकुल्यः, बाहुकुलेयकः, बहुकुलीनः–બહુકુલનો પુત્ર. आढ्यकुलीनः–આઢય કુળનો પુત્ર. આ પ્રયોગમાં કુલ શબ્દ સમાસમાં છે તેથી એને ય કે એયક્ પ્રત્યય ન થયો.

(B) "दुष्कुलादेयण् वा" ६।१।९८ दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः ।

દુષ્કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં એયણ્ વિકલ્પે થાય છે.

एयण्–दौष्कुलेयः, दुष्कुलीनः–ખરાબ કુળનો પુત્ર.

(C) "महाकुलाद्राऽञीनञौ" ६।१।९९ माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ।

મહાકુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં अञ् અને ईनञ् પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

अञ्–इनञ्–महाकुलस्य अपत्यम्–माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः–મહાકુલનો પુત્ર.

(D) "कुर्वादेर्ञ्यः" ६।१।१०० कौरव्याः । शाङ्कव्याः ।

કુરુ આદિ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ञ्य થાય છે.

ञ्य–कुरोः अपत्यानि=कौरव्याः–કુરુના પુત્રો. शङ्कोः अपत्यानि =शाङ्कव्याः–શંકુના પુત્રો.

॥ ३५ ॥ राष्ट्रक्षत्रियात्सरूपाद्राजापत्ये ष्ट्रिरञ् ६।१।११४

राष्ट्रक्षत्रियसरूपाच्छब्दाद्राष्ट्रार्थाद्राजार्थे क्षत्रियार्थाच्चापत्येऽञ् स्यात्, स च द्विसंज्ञः । विदेहानां (राष्ट्रस्य) राजा वैदेहः । विदेहस्य (राज्ञः) अपत्य वैदेहः ।

જે શબ્દ રાષ્ટ્રવાચક હોય તે જ શબ્દ ક્ષત્રિયવાચક હોય અને જે ક્ષત્રિય વાચક હોય તે જ શબ્દ રાષ્ટ્રવાચક હોય. એવા સમાન રૂપવાળા રાષ્ટ્રવાચી શબ્દને રાજા અર્થમાં દ્વિ સંજ્ઞાવાળો અઞ્ થાય અને એવા સમાન રૂપવાળા ક્ષત્રિયવાચી શબ્દને અપત્ય અર્થમાં દ્વિ સંજ્ઞાવાળો અઞ્ થાય.

अञ्–राजा–विदेहानां राष्ट्रस्य राजा=वैदेहः–विदेह દેશનો રાજા. वैदेहो, બહુવચનમાં विदेहाः થાય. अपत्य–विदेहस्य राज्ञः अपत्यम् वैदेहः, वैदेहौ, विदेहाः । બહુવચનરૂપ विदेहाः માં પ્રત્યય તો લાગેલ છે પણ બહુવચનમાં પ્રત્યયનો લોપ થાય છે તેથી वैदेहाः ને બદલે विदेहाः રૂપ થાય છે.

॥ ३६ ॥ बहूष्वस्त्रियाम् ६।१।१२४

बहुत्वे चद्रेः (प्रत्ययस्य) अस्त्रियां लुक् । विदेहानां राजानोऽपत्यानि वा विदेहाः, स्त्रियस्तु वैदेह्यः । सरूपादिति किम् ? । सौराष्ट्रको राजा । एवं दाशरथिः ।

જે નામને છેડે દ્વિ સંજ્ઞાવાળો પ્રત્યય છે એવા બહુ અર્થવાળા નામને લાગેલા દ્વિ સંજ્ઞાવાળા પ્રત્યયનો જો નારીજાતિનું અપત્ય ન હોય તો લોપ થઈ જાય છે.

पितृमातृभ्यां मातापित्रोर्डामहट् स्यात्। पितामहः पितामही। मातामहः मातामही।

पितृ शब्दने 'तेनो पिता' अने 'तेनी माता' अर्थमां आमह (डामहट्)प्रत्यय थाय छे. अने मातृ शब्दने 'तेनो पिता' अने 'तेनी माता' अर्थमा आमह (डामहट्) प्रत्यय थाय छे, आमह—

पितुः पिता-पितृ+आमह-पितामहः-पितानो पिता-दादा. माता-पितृ+आमह-पितामहीः-पितानी माता-दादी. मातुः पिता--मातृ+आमह-मातामहः-माताने पिता-दादा. मातुः माता-मातृ+आमह-मातामहीः-माताની माता-दादी.

रक्तार्थक प्रत्यय—

॥ ४१ ॥ रागाट्टो रक्ते ६।२।१

येन कुसुम्भादिना वस्त्रादि रज्यते स रागस्तस्माट्टान्ताद्रक्तमित्यर्थेऽण् स्यात्। कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वस्त्रम्।

राग-रंग-वाची तृतीयांत नामथी 'ते वडे रंगेलुं' એवा अर्थमां જે प्रत्ययो कह्या छे ते બधा यथाविहित थाय छे. કુसुंभ-કसुंબो-વगेरे पदार्थो वडे કપડां रंगाय छे तेथी तेना सूचक शब्दो रागवाचक કहेवाय छे જे शब्दोने उत्सर्ग રૂप કे अपवाद રૂप જે प्रत्ययो લगाडवाना कह्या छे ते બधा प्रत्ययो तेने शब्दोने લाગे એ 'यथाविहित'नो अर्थ छे.

अण्-कुसुम्भेन रक्तम् वासः=कुसुम्भ+अण्=कौसुम्भं वासः-કુસુંભ વડે-કસુંબા વડે રંગેલું વસ્ત્ર-કસુંબલ કપડું ચુંદડી વગેરે.

(A) "लाक्षारोचनादिकण्" ६।२।२ । लाक्षिकः, रौचनिकः पटः ।

તૃતીયા વિભક્તિવાળા લાક્ષા અને રોચના શબ્દોથી 'તે વડે રંગેલું' એવા અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે.

इकण्-लाक्षया रक्तम्=लाक्षा+इकण्=लाक्षिकम्, लाक्षिकः-લાખથી રંગેલું-લાખોટેલ. रोचनया रक्तम्=रोचना+इकण्=रोचनिकम्-રોચનાથી રંગેલું. રોચના-સિંદૂરિયો.

समूहार्थक प्रत्यय—

॥ ४२ ॥ षष्ठ्याः समूहे ६।१।९

षष्ठ्यन्तात्समूहे यथाविहितमणादयः स्युः । चाषम् ।

કોઇ પણ ષષ્ઠ્યંત નામને 'समूह' અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

अण्-चाषाणां समूहः=चाषम्-ચાષ પક્ષીઓનો સમૂહ. स्त्रज्-स्त्रीणां समूहः=स्त्रैणम्-(६/१/२५) સ્ત્રીઓનો સમૂહ.

(A) "भिक्षादेः" ६।२।१० । भैक्षं, गार्भिणम् ।

भिक्षा वगेरे षष्ठ्यंत नामोने 'समूह' अर्थमां यथाविहित प्रत्ययो थाय.

अण्-भिक्षाणां समूहः=भैक्षम्-भिक्षानो समूह गर्भिणीनां समूहः=गार्भिणम्-गर्भिणीओनो समूह.

(B) **गोत्रोक्ष–वत्सौष्ट्र–वृद्धाऽजोरभ्र–मनुष्य–राज–राजन्य –राजपुत्रा–दकञ् ६।२।१२ ।**

"गोत्रोक्षादिभ्योऽकञ्–औपगवकम् औक्षकम् ।

गोत्र प्रत्ययांत नामने 'समूह' अर्थमां अकञ् थाय छे तथा उक्षन्, वत्स, उष्ट्र, वृद्ध, अज, उरभ्र, मनुष्य, राज, राजन्य अने राजपुत्र ओ नामोने 'समूह' अर्थमां अकञ् थाय छे.

अकञ्—

गोत्र प्रत्ययांत – गार्ग्याणां समूहः = गर्ग+अकञ् = गार्गकम्–गार्ग्योनो समूह. उक्ष्णां समूहः=उक्ष+अकञ्=औक्षकम्=બળદોનું टोળुं.

(C) **"केदाराण्ण्याकञौ" ६।२।१३ कैदार्यं कैदारकम् ।**

केदार नामने 'समूह' अर्थमां ण्य अने अकञ् એવા બે प्रत्ययो थाय छे.

ण्य–केदाराणां समूहः = केदार + ण्य=केदार्यम् – કયારાઓનો समूह. अकञ्-केदाराणां समूहः=केदार+अकञ्=केदारकम्–કયારાઓનો समूह.

(D) **"कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण्" ६।२।१४ । कावचिकम् । हास्तिकम् । आपूपिकम् । कैदारिकम् ।**

क्वचि नामने, हस्ति नामने अने अचित अर्थवाळा नामोने-निर्जीव वस्तु-वाचक नामोने अने केदार नामने समूह अर्थमां इकण् थाय छे.

इकण्—

क्वचिनां समूहः=क्वचि + इकण्=कावचिकम् – કવચવાળાનો સમૂહ. हस्तिनां समूहः हस्तिनीनां समूहो वा हस्ति+इकण्= हास्तिकम्-હાથીઓનો કે હાથણીઓનો સમૂહ. अचित-अपूपानां समूहः=अपूप+इकण्=आपूपिकम् – પુડલાઓનો થોકડો. केदाराणां समूहः=केदार+इकण्=कैदारिकम्-કયારા-કયારીઓનો સમૂહ.

(E) "ब्राह्मण–माणव–वाडवाद्यः" ६।२।१६ । ब्राह्मण्यम् ।

ब्राह्मण, माणव अने वाडव नामोने 'समूह' अर्थमां य प्रत्यय थाय छे.

य-ब्राह्मणानां समूहः=ब्राह्मण+य=ब्राह्मण्यम्-બ્રાહ્મણોનો સમૂહ.

(F) "गणिकाया ण्यः" ६।२।१७ । गाणिक्यम् ।

गणिका शब्दने 'समूह' अर्थमां ण्य थाय छे.

ण्य–य-गणिकानां समूहः=गणिका+य=गाणिक्यम्–ગણિકાओनो समूह.

(G) "केशाद्वा" ६।२।१८ कैश्यं कैशिकम् ।

केश शब्दने 'समूह' अर्थमां ण्य य विकल्पे थाय छे.

ण्य-केशानां समूहः केश+य=कैश्यम् केश+इकण् कैशिकम्-

पञ्चालानां राष्ट्रस्य राजानः=पञ्चालाः–પંચાલ દેશના પુરુષ રાજાઓ. पञ्चालस्य क्षत्रियस्य अपत्यानि=पञ्चालाः–પંચાલ ક્ષત્રિયનાં પુરુષ અપત્યો.

पञ्चालानां राष्ट्रस्य राजानः स्त्रियः अथवा पञ्चालस्य क्षत्रियस्य अपत्यानि स्त्रियः पाञ्चाल्यः–આ પ્રયોગમાં સ્ત્રી હોવાથી છેડાના 'य' નો લોપ ન થયો. सुराष्ट्राणां राजा सौराष्ट्रको राजा–સુરાષ્ટ્રનો રાજા सुराष्ट्र શબ્દ કેવળ રાષ્ટ્રવાચક છે, પણ ક્ષત્રિય વાચક નથી.

॥ ३७ ॥ पुरु-मगध-कलिङ्ग-शूरमस-द्विस्वरादण् ६।१।११६

पुर्वादिभ्यो द्विस्वरेभ्यो राष्ट्र–क्षत्रियार्थेभ्यः सरूपेभ्यो यथासंख्यं राजाऽपत्ययोः अण् इद्रः स्यात्। पौरवः। आङ्गो राजाऽपत्यं वा

રાષ્ટ્રવાચક અને ક્ષત્રિયવાચક એવા પુરુ, મગધ, કલિઙ્ગ, શૂરમસ શબ્દોને અને બે સ્વરવાળાં નામોને જ્યારે તે રાષ્ટ્રવાચક હોય ત્યારે રાજા અર્થમાં દ્વિ સંજ્ઞાવાળો अण् થાય અને એ જ શબ્દ ક્ષત્રિયવાચક હોય ત્યારે અપત્ય અર્થમાં દ્વિ સંજ્ઞાવાળો अण् થાય.

अण्–રાજા–पूरूणां राष्ट्रस्य राजा= पौरवः, पौरवौ, पुरवः=

પુરુનો રાજા કે રાજાઓ. (અહીં બધે બહુવચનમાં પ્રત્યયનો લોપ સમજવો) અપત્યમ્–પુરોઃ ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=પૌરવઃ, પૌરવો–પુરવઃ–પુરુનો અપત્ય કે અપત્યો. બે સ્વરવાળું નામ–રાજા–અઙ્ગાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા–આઙ્ગ આઙ્ગૌ, અઙ્ગાઃ–અંગનો રાજા કે રાજાઓ–અંગ દેશનો રાજા. અપત્ય–અઙ્ગસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=આઙ્ગ, આઙ્ગૌ, અઙ્ગાઃ–અંગનો પુત્ર કે પુત્રો.

॥ ३८ ॥ दु-नादि-कुर्वित्-कोशला-ऽऽजादाञ् ञ्यः ६।१।११८

दुसंज्ञेभ्यो, नकारादेः, कुरोः, इदन्तेभ्यः, कोशलाऽऽजादाभ्यां च द्रिर्ञ्यः स्यात्। आम्बष्ठ्यो राजाऽपत्यं वा। एवं नैषध्यः कौरव्यः आवन्त्यः कौशल्यः आजाद्यः।

રાષ્ટ્રવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી દુ સંજ્ઞાવાળા નામો અને એવા જ ન કારાદિ નામો, કુરુ નામ, ઇ કારાંત નામ, કોશલ અને અજાદ–આ નામો જ્યારે રાષ્ટ્રવાચી હોય ત્યારે તેમને રાજા અર્થમાં અને એ જ નામો જ્યારે ક્ષત્રિયવાચી હોય ત્યારે તેમને અપત્ય અર્થમાં દ્રિ સંજ્ઞાવાળો. ञ्य પ્રત્યય થાય છે.

ञ्य–દુ સંજ્ઞા–આમ્બષ્ઠાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=આમ્બષ્ઠ્યઃ બહુવચન આમ્બષ્ઠાઃ–અંબષ્ઠ રાષ્ટ્રનો રાજા કે રાજાઓ.

દુ સંજ્ઞા–આમ્બષ્ઠસ્ય–ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=આમ્બષ્ઠ્યઃ–બહુવચન આમ્બષ્ઠાઃ–અંબષ્ઠ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો,

न ञ्यादि-निषधानां राष्ट्रस्य राजा-नैषध्यः-निषधाः-निषध राष्ट्रनो राजा के राजाओ. निषधस्य क्षत्रियस्य अपत्यम्-नैषध्यः-બહુવચન निषधाः-निषध क्षत्रियनो पुत्र के पुत्रो कुरु-कुरूणां राष्ट्रस्य राजा=कौरव्यः-બહુવચન कुरवः-કુરુ દેશનો રાજા કે રાજાઓ. कुरु-कुरोः क्षत्रियस्य अपत्यम्-कौरव्यः-બહુવચન कुरवः-કુરુ क्षत्रियनो पुत्र के पुत्रो.

इ-ञ्यांत अवन्तीनां राष्ट्रस्य राजा-आवन्त्यः-બહુવચન अवन्तयः-અવંતિ દેશનો રાજા કે રાજાઓ. अवन्त्याः क्षत्रियस्य अपत्यम् आवन्त्यः-બહુવચન अवन्तयः-અવંતિ क्षत्रियनो पुत्र के पुत्रो कोशल-कोशलानां राष्ट्रस्य राजा=कौशल्यः-બહુવચન कोशलाः-કોશલ દેશનો રાજા કે રાજાઓ. कोशलस्य क्षत्रियस्य अपत्यम् कौशल्यः-બહુવચન कोशलाः-કોશલ क्षत्रियनो पुत्र के पुत्रो. अजाद-अजादानां राष्ट्रस्य राजा=आजाद्यः-બહુવચન अजादाः-અજાદ દેશનો રાજા કે રાજાઓ. अजादस्य क्षत्रियस्य अपत्यम् आजाद्यः-બહુવચન अजादाः-અજાદ क्षत्रियनो पुत्र के पुत्रो.

(A) "पाण्डोर्ढ्यण्" ६।१।११९। पाण्ड्यः।

પાણ્ડુ શબ્દ રાષ્ટ્રવાચી હોય ત્યારે રાજા અર્થમાં અને ક્ષત્રિયવાચી હોય ત્યારે અપત્ય અર્થમાં ઢ્યિ સંજ્ઞાવાળો ઢ્યણ્ પ્રત્યય થાય.

ઢ્યણ્—

पाण्डुनां राष्ट्रस्य राजा=पाण्डयः-બહુવચન पाण्डवः-પાંડુ દેશનો

રાજા કે રાજાઓ. पाण्डोः क्षत्रियस्य अपत्यम्=पाण्डयः–બહુવચન पाण्डवः–પાંડુ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો.

(B) "शकादिभ्यो द्रेर्लुप् ६।१।१२० । शकः यवनः । इत्यपत्याधिकारः ।

शकादि–શક વગેરે–નામોને લાગેલા द्रि સંજ્ઞાવાળા પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

शकानां राष्ट्रस्य राजा=शकः–શક દેશનો રાજા. शकस्य क्षत्रियस्य अपत्यम्=शकः–શક ક્ષત્રિયનો પુત્ર. यवनानां राष्ट्रस्य राजा=यवनः–યવન દેશનો રાજા यवनस्य क्षत्रियस्य अपत्यम्=यवनः–યવન ક્ષત્રિયનો પુત્ર.

॥ ३९ ॥ पितृ-मातुर्व्यङुलं भ्रातरि ६।२।६२

आभ्यां यथासङ्ख्यं भ्रातरि व्यङुलौ स्याताम् । पितृव्यः । मातुलः ।

पितृ શબ્દને 'તેનો ભાઇ' અર્થમાં व्य પ્રત્યય લાગે અને मातृ શબ્દનો 'તેનો ભાઇ' અર્થમાં उल–डुल પ્રત્યય લાગે.

व्य–पितुः भ्राता–पितृ+व्य–पितृव्यः–પિતાનો ભાઈ એટલે કાકો. उल–मातुः भ्राता–मातृ+उल–मातुलः–માતાનો ભાઈ મામો.

॥ ४० ॥ पित्रोर्डामहट् ६।२।६३

પયસ્ અને દ્રુ નામોને વિકાર અર્થમાં ય થાય છે.

ય—

પયસઃ વિકારઃ=પયસ્+ય=પયસ્યમ્–દૂધનો વિકાર કે પાણીનો વિકાર. દ્રોઃ વિકારઃ=દ્રુ+ય+દ્રવ્યમ્–ઝાડનો કે લાકડાનો વિકાર–ઝાડમાથી કે લાકડામાંથી બનેલું.

(C) **"एकस्वरात्"** ६।२।४८ । **मयट्** । मृन्मयम् ।

લક્ષ્ય અને આચ્છાદન અર્થ સિવાયના એક સ્વરવાળા શબ્દોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં નિત્ય મયટ્ પ્રત્યય લાગે છે.

मयट्–वाचां विकारः, अवयवः=वाङ्मयम्–શાસ્ત્ર અથવા વર્ણ.

(D) **"गोः पुरीषे"** ६।२।५० । **गोमयम्** ।

ગો શબ્દથી પુરીષરૂપ–છાણરૂપ–વિકાર–અર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય લાગે છે.

मयट्–गोः विकारः=गोमयम्–છાણ. पयस् तु गव्यम्–દૂધ કહેવું હોય તો ગવ્ય રૂપ થાય गोयम् ન થાય.

(E) **"अपो यञ्वा"** ६।२।५६ । **आप्यं** । **अम्मयम्** ।

અપ્ શબ્દને વિકાર અર્થમાં યઞ્ વિકલ્પે લાગે છે.

यञ्–अपां विकारः=अप्+य=आप्यम्: अप्+मय=अम्मयम्–પાણીનો વિકાર–પરિણામ.

॥ ४८ ॥ ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य ६।२।५५

ह्योगोदोहशब्दाद्विकारे ईनञ् स्यात् नाम्नि, प्रकृतेर्हियङ्गुरादेशश्च स्यात् । हैयङ्गवीनम्-नवनीतं घृतं वा ।

ह्योगोदोह शબ્દને વિકાર અર્થમાં જો વિશેષ નામ હોય તો ઈનઞ્ થાય છે અને ह्योगोदोह નું हियङ्गु ३५ थई જાય છે.

ईनञ्-ह्योगोदोहस्य विकारः = ह्योगोदोह + ईनञ्=हियङ्गु+ ईनञ्=हैयङ्गवीनम्-नवनीतम् घृतं वा-माખણ અથવા ઘી-ગઈ કાલે દોહવાયેલું દૂધનું માખણ કે ઘી, બીજું કંઇ નહિ.

॥ ४९ ॥ प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ६।२।३१

एभ्यो विकारेऽवयवे चाणादयः स्युः । कापोतं सक्थि मांसं वा । दौर्व, बैल्वं—काण्डं, भस्म वा ।

ષષ્ઠી વિભક્તિવાળા પ્રાણીવાચક નામ, ઔષધિવાચક નામ અને વૃક્ષવાચક નામને અવયવ અર્થમાં અને વિકાર અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય.

अण्-प्राणी-कपोतस्य अवयवः कपोत+अ=कपोतं-सक्थि-કબુતરનો અવયવ સાથળ. कपोतस्य विकारः कपोत+अ=कापोतं मांसम्-કબુતરનું માંસ. औषधि=दुर्वायाः अवयवः दुर्वा+अ=दौर्व

काण्डम्–દુર્વાનો કાંડરૂપ અવયવ दुर्वायाः विकारः दुर्वा+अ=दौर्व भस्म–દુર્વાની રાખ. वृक्षस्य–बिल्वस्य अवयवः बिल्व+अ=बैल्वं काण्डम्–બીલાનો અવયવ–કાંડરૂપ. बिल्वस्य विकारः बिल्व+अ=बैल्वं भस्म–બીલાનો વિકાર–બીલાની ભસ્મ–રાખ

॥ ५० ॥ अभक्ष्याच्छादने वा मयट् ६।२।४६

भक्ष्याच्छादनवर्जं यथार्हं विकारावयवयोर्मयड्वा । भस्ममयं भास्मनम् । निषेधे–मौद्गः सूपः, कार्पासः पटः ।

ભક્ષ્ય–ખાવાનું–आच्छादन–ઓઢવાનું–એ બે અર્થ સિવાય બીજા અર્થવાળા ષષ્ઠ્યંત નામોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં मयट् પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

मयट्–भस्मनः विकारः अवयवः वा–भस्म+मय=भस्ममयम्, भास्मनम्–રાખનો વિકાર. मौद्गः सूपः–મગની દાળ–ભક્ષ્ય છે તેથી मयट् न थये. कार्पासः पटः–કપાસનું કપડું–આચ્છાદન છે તેથી मयट् न थये.

(A) **"लुञ्बहुलं पुष्पमूले" ६।२।५७ । मल्लिका पुष्पम् । विदारी मूलम् ।**

જો પુષ્પ રૂપ વિકાર હોય કે પુષ્પ રૂપ અવયવ હોય અથવા મૂલ રૂપ વિકાર હોય કે મૂલ રૂપ અવયવ હોય તો વિકાર અને અવયવ અર્થમાં પ્રત્યયનો બહુલં લોપ થાય છે.

मयट् નો લોપ—

मल्लिकायाः विकारः अवयवो वा=मल्लिका+मय=मल्लिका-पुष्पम्-મલ્લિકાનું ફૂલ. विदार्याः विकारः अवयवो वा=विदारी+मय=विदारी-मूलम्-વિદારીનું મૂળ.

(B) "फले" ६।२।५८। आमलकं फलमित्यादि। इति वैकारिकाः।

ફળ રૂપ વિકાર કે અવયવ હોય તો લોપ નિત્ય થાય..

मयट् નો લોપ—आमलकस्य विकारः अवयवो वा आमलक+मय=आमलकं फलम्-આંબળું.

(C) निवासाऽदूर भवे ६।२।६९

तदत्रास्ति १ तेषां निवासः २ तस्माददूरभवं ३ तेन निर्वृत्तं।

निवास અને अदूरभव-નજીક-અર્થમાં જો દેશનું કે નગરનું ३८ નામ હોય તો यथाविहित प्रत्यय લાગે.

अण्-शिबीनां निवासः शिबि+अण्-शैबम्-દેશનું નામ. विदिशाया अदूरभवम्=विदिशा+अण्=वैदिशं नगरम्-वैदिश નગર-વર્તમાન કાળમાં ભિલસા નગર.

(D) नद्यां मतुः ६।२।७२

चेत्यर्थचतुष्टये इयादयो मतुश्च यथार्हं देशे नाम्नि च वक्तव्याः। औदुम्बरं १ शैवं २ वैदिशं पुरं ३ कौशाम्बी पुरी ४। उदुम्बरावती मधुमान्।

કેશ-વાળનો ઢગલો. કૈશિક પદના ઇકણ્ માટે ૬/૨/૧૪ સૂત્ર જોવું.

(H) "वाऽश्वादीयः" ६।२।१९ अश्वीयम्, आश्वम् ।

અશ્વ શબ્દને 'સમૂહ' અર્થમાં ઈય વિકલ્પે થાય છે. ઈય-अश्वानां समूहः=अश्व+ईय=अश्वीयम् અથવા અશ્વ+અણ્=આશ્વમ્-ઘોડાઓનો સમૂહ

(I) "पर्शोर् ङ्वण्" ६।२।२० पर्शूनां समूहः–पार्श्वम् ।

પર્શુ શબ્દને 'સમૂહ' અર્થમાં ङ્વણ્ થાય છે. એટલે 'વ' પ્રત્યય થાય છે.

ङ्वण्-पशुनां समूहः-पर्शु+ङ्वण्=पार्श्+व=पार्श्वम्-ફરસીઓનો સમૂહ.

॥ ४३ ॥ गो-रथ-वातात् त्रल्-कट्यलूलम् ६।२।२४

एभ्यस्त्रिभ्य एते त्रयः समूहेऽर्थे स्युः । लित्प्रत्यया-न्तानां स्त्रीत्वम्–गोत्रा, रथकट्या । वातूलः ।

'સમૂહ' અર્થમાં गो શબ્દને त्रल् પ્રત્યય થાય છે. 'સમૂહ' અર્થમાં रथ શબ્દને कटयल् પ્રત્યય થાય છે. 'સમૂહ' અર્થમાં वात શબ્દને ऊल પ્રત્યય થાય છે.

આ પ્રત્યયો જે નામને લાગે છે તે નામ નારીજાતિમાં આવે છે. એ હકીકત સૂચવવા પ્રત્યયને છેડે 'ल्' નું નિશાન કરેલ છે.

त्रल्-गवां समूहः=गो+त्र=गोत्रा-गायेानुं टेाळुं कटयल्-रथानां समूहः=रथ+कटय=रथकटया-रथेाना समूह. ऊल-वातानां समूहः=वात+ऊल=वातूलः-वायुओना समूह-वावाझेाडुं.

॥ ४४ ॥ पाशादेश्च ल्यः ६।२।२५

पाशादेः गवादिभ्यश्च ल्यः स्यात् । पाश्या ।

पाश आदि शब्दोने अने गेा आदि शब्दोने 'समूह' अर्थमां ल्य एटले य प्रत्यय थाय छे आ प्रत्ययमां ल् नुं निशान छे. तेथी आ प्रत्ययवाळुं नाम नारीजातिमां वपराय छे. ल्य-य-

पाशानां समूहः=पाश+य=पाश्या-कांसाओना समूह.

॥ ४५ ॥ ण्यक्ये १।२।२५

ओदौतोः क्यवर्जे यादौ प्रत्ययेऽवावौ स्याताम् । गव्या रथ्या वात्या ।

ओ के औ नी बराबर सामे क्य (धातुने भावे प्रयेागमां के कर्मणी प्रयेागमां क्य प्रत्यय लागे छे.) सिवायनेा य प्रत्यय आवेलेा हेाय तेा ओ नेा अव् थेालाय छे अने औ नेा आव् थेालाय छे.

ओ-गेा+यति-गव्+यति-गव्यति-गायने इच्छे छे. ओ-नौ+

यति–नाव्+यति=नाव्यति–નૌ–હોડીને ઇચ્છે છે. गवां समूहः=गो+य=गव्या–ગાયોનો સમૂહ. रथानां समूहः=रथ+य=रथ्या–રથોનો સમૂહ. वातानां समूहः=वात+य=वात्या–વાયુઓનો સમૂહ–પવનોનો સમૂહ.

(A) "श्वादिभ्योऽञ्" ६।२।२६ । शौवम् ।

श्वन् વગેરે શબ્દોને 'સમૂહ' અર્થમાં अञ् પ્રત્યય થાય છે. अञ्–शुनां समूहः=श्वन्+अ=शौवम्–કૂતરાંઓનો સમૂહ.

(B) "खलादिभ्यो लिन्" ६।२।२७ । खलिनी ऊकिनी ।

खल વગેરે શબ્દોને 'સમૂહ' અર્થમાં लिन्–इन्–પ્રત્યય થાય. 'ल्' નું નિશાન स्त्रीलिंग सूचक छे.

लिन्–खलानां समूहः=खल+इन्=खलिनी–ખલોનો સમૂહ. ऊकानां समूहः=ऊक+इन्–ऊकिनी–ઉકેાનો સમૂહ.

(C) "ग्राम–जन–बन्धु–गज–सहायात्तल्" ६।२।२८ । ग्रामता । इति सामूहिकाः ।

ग्राम, जन, बन्धु, गज અને सहाय એ શબ્દોને समूह અર્થમાં तल्–त–થાય છે.

तल्–ग्रामाणां समूहः=ग्रामता–ગામડાંઓનો સમૂહ.

॥ ४६ ॥ विकारे ६।२।३०

षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणादयः स्युः ।

ષષ્ઠ્યંત નામને વિકાર અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે. अण्-अ.

अश्मनां विकारः अश्मन्+अण्-आश्मनः અથવા आश्मः-પત્થરોનો વિકાર જુઓ ૭/૪/૬૩.

॥ ४७ ॥ वाऽश्मनो विकारे ७।४।६३

विकारार्थे तद्धितेऽश्मनोऽन्त्यस्वरादेर्वा लुक्। आश्मनः, आश्मः।

વિકાર અર્થવાળો તદ્ધિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદ સંજ્ઞા વગરના अश्मन् શબ્દના अन् ભાગનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

अश्मनः विकारः अश्मन्+अण्=आश्मः અથવા आश्मनः-પત્થરમાંથી બનેલો પદાર્થ-રતંભ.

(A) **"त्रपु-जतोः षोऽन्तश्च"** ६।२।३३। **त्रापुषं, जातुषम्।**

त्रपु અને जतु શબ્દોને વિકાર અર્થમાં अण् થાય છે અને શબ્દને અંતે ष् ઉમેરાય છે.

अण्-त्रपुणः विकारः=त्रपु+ष्+अ=त्रापुषम्-ત્રપુનો વિકાર-તરવો-કલાઈ-ધાતુનો વિકાર. जतुनः विकारः=जतु+ष्+अ=जातुषम्-લાખનો વિકાર.

(B) **"पयो-द्रोर्यः"** ६।२।३५। **पयस्यं। द्रव्यम्।**

निवास, अदूरभव, तदत्रास्ति–ते अहीं छे, तेन निवृत्त–तेनाथी निपजेलुं–એવા ચાર અર્થમાં જો નદીનું રૂઢ નામ હોય તો નામને मतु પ્રત્યય થાય છે.

मतु—

उदुम्बराणां निवासः-उदम्बर+मतु=उदुम्बरावती-ઉમરાવતી નદી બાકીના રૂપો અન્યથી સાધી લેવા.

(E) "नडकुमुदवेतसमहिषाड्डित्" ६।२।७४ । मतुः । नड्वान् कुमुद्वान् ।

नड, कुमुद, वेतस, महिष એ શબ્દોને ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થમાં જો દેશનું નામ હોય તો मत्-मतुड् પ્રત્યય થાય છે.

मत्—नडाः सन्तियत्र=नड+मत्=नड्वान् देशः–દેશનું નામ છે. कुमुदाः सन्ति यत्र=कुमुद+मत्=कुमुदवान्–દેશનું નામ છે.

(F) "नडशादाद् ड्वलः" ६।२।७५ । नड्वलम्, शाद्वलम् । इति चातुरर्थिकाः ।

नड અને शाद શબ્દોને ઉપરના ચારે અર્થમાં જો દેશવાચી નામ હોય તો वल (वलड्) પ્રત્યય થાય છે.

वल—नडाः सन्ति यत्र-नडवलम्-દેશ કે નગરનું નામ. शादाः सन्ति यत्र-शाद्वलम्--દેશ કે નગરનું નામ.

॥ ५१ ॥ देवता ६।२।१०१

देवतार्थात्प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युः । जिनो देवता अस्येति जैनः ।

દેવ–દેવતા–વાચક પ્રથમાંત નામને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો લાગે છે.

અણ્–જિનઃ દેવતા અસ્ય ઇતિ=જૈનઃ–જૈન–જિન જેનો દેવ છે. એયણ્–અગ્નિઃ દેવતા અસ્ય ઇતિ=આગ્નેયઃ–આગ્નેય–અગ્નિ જેનો દેવ છે. યઞ્–આદિત્યઃ દેવતા અસ્ય ઇતિ=આદિત્યઃ–આદિત્ય જેનો દેવ છે.

॥ ५२ ॥ तद्वेत्त्यधीते ६।२।११७

द्वितीयान्ताद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थयोरणादयः स्युः । वैयाकरणः ।

દ્વિતીયાંત નામને 'વેત્તિ–જાણે છે' અથવા 'અધીતે–ભણે છે' અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય લાગે છે.

અણ્–મુહૂર્તં વેત્તિ અધીતે વા મુહૂર્ત્ત+અણ્=મૌહૂર્તઃ–મુહૂર્ત નામના ગ્રંથને જાણનારો અથવા ભણનારો–જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પંડિત કે વિદ્યાર્થી.

(A) "न्यायादेरिकण्" ६।२।११८ । नैयायिकः ।

દ્વિતીયાંત ન્યાય વગેરે શબ્દોને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકણ્ લાગે છે.

इकण्-न्यायं वेत्ति अधीते वा न्याय+इकण्=नैयायिकः-न्याय शास्त्रने जाणनारो अथवा भणनारो. न्यासं वेत्ति अधीते वा न्यास+ इकण्=नैयासिकः-न्यासने जाणनारो अथवा भणनारो.

॥ ५३ ॥ संस्कृते भक्ष्ये ६।२।१४०

सप्तम्यन्तादस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः । भ्राष्ट्राः अपूपाः ।

सप्तम्यंत नामथी संस्कारेलुं भक्ष्य-खावानुं એवा अर्थमां यथाविहित प्रत्यय लागे छे.

જે વસ્તુ હયાત હોય તેમાં ઉત્કર્ષ કરવો તેને 'સંસ્કાર' કહેવાય છે અને એવો સંસ્કાર જેને થયો હોય તેને 'સંસ્કૃત' કહે છે.

अण्-भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्राः अपूपाः-ભઠ્ઠીમાં સંસ્કારેલા પૂડલા.

(A) "शूलोखाद्यः" ६।२।१४१ । शूल्यम् उख्यम्-मांसम् ।

सप्तम्यंत એવા शूल અને उखा शब्दोने संस्कारेलुं 'भक्ष्य' એવા અર્થમાં य प्रत्यय लागे छे.

य-शूले संस्कृतं मांसम् शूल+य=शूल्यं मांसम्- शूल-लोढाना सूणा-ઉપર સંસ્કારેલું માંસ. उखायां संस्कृतं मांसम्=उखा+य= उख्यं मांसम्-थाળીમાં સંસ્કારેલું માંસ.

(B) क्षीरादेयण् ६।२।१४२ । क्षैरेयी पवागूः ।

सप्तम्यंत એવા क्षीर शब्दने 'संस्कृत भक्ष्य' એવા અર્થમાં एयण् प्रत्यय लागे छे.

एयण्—

क्षीरे संस्कृता यवागूः क्षीर+एयण्=क्षैरेयी यवागूः-दूधमां संस्कारेली राब.

॥ ५४ ॥ तत्र कृतलब्धक्रीतसम्भूते ६।३।९४

सप्तम्यन्तादेष्वर्थेष्वणादयः एयणादयश्च प्रत्ययाः स्युः। स्रौघ्नः । दिह्यः, मूर्धन्यः ।

सप्तम्यंत नामने कृत, लब्ध, क्रीत अने संभूत अर्थमां यथायोग अण् वगेरे अने एयण् वगेरे प्रत्ययो थाय छे.

अण्-स्रुघ्ने कृतः, लब्धः, क्रीतः, संभूतः=स्रुघ्न+अण्=स्रौघ्नः. एयण्-स्रौघ्नेयः-स्रुघ्न नामना प्रदेशमां कराचेलो, मेळवेलो, खरीदेलो, थयेलो.

(A) "मध्यादिनण्णेया मोऽन्तश्च" ६।३।१२६ । माध्यन्दिनः । माध्यमः । मध्यमीयः ।

सप्तम्यंत मध्य शब्दथी भव अर्थमां दिनण, ण अने ईय प्रत्यय थाय छे अने मध्य शब्दनी छेडे म उमेराय छे.

दिनण-मध्ये भवाः=मध्य+दिनण्=माध्यम्+दिन=माध्यंदिनाः-माध्यंदिनी शाखा वाळा. ण-मध्ये भवः=मध्य+ण=माध्यम्+ण=माध्यमः-मध्यनो-वचलो. ईय-मध्ये भवः=मध्य+ईय=मध्यम्+ईय=मध्यमीयः-मध्यनो-वचलो.

(B) "वर्गान्तात्" ६।३।१२८। ईयः। कवर्गीयः।

જે નામને છેડે વર્ગ શબ્દ છે એવા સપ્તમ્યંત નામને भव અર્થમાં ईय થાય છે.

ईय-कवर्गे भवः=कवर्ग+ईय=कवर्गीयः-वर्णः-ક વર્ગનો વર્ણ.

(C) "इन-यौ-चाशब्दे" ६।३।१२९
"अशब्दवर्गादीनयेयाः" भरतवर्गीणः। भरतवर्ग्यः। भरतवर्गीयः। शब्दे तु कवर्गीयः।

જે નામને છેડે વર્ગ શબ્દ છે એવા સપ્તમ્યંત નામને भव અર્થમાં ईन, य અને ईय પ્રત્યયો થાય છે, પ્રત્યયાંત નામનો 'શબ્દ' એવો અર્થ ન હોય તો.

इन भरतवर्गे भवः=भरतवर्ग+ईन=भरतवर्गीणः-ભરત ગોત્રના વર્ગમાં થયેલો. य-भरतवर्ग+य=भरतवर्ग्यः, ईय-भरतवर्ग+ईय=भरतवर्गीयः-ભરત ગોત્રના વર્ગમાં થયેલો. कवर्गीयः-ક વર્ગનો -અહીં શબ્દ 'શબ્દવાચી' છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ५५ ॥ कुशले ६।३।९५

अस्मिन्नर्थे सप्तम्यन्ताद्यथाविहितमणादय एयणादयश्च स्युः। मथुरायां कुशलो माथुरः।

સપ્તમ્યંત નામને કુશળ અર્થમાં યથાવિહિત अण्, एयण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

अण्-मथुरायां कुशलः=मथुरा+अण्=माथुरः-मथुरामां विद्या-भोजन वगेरे वडे कुशळ.

॥ ५६ ॥ जाते ६।३।९८

सप्तम्यन्ताज्जातेऽर्थे यथाविहितमणादय एयणादयश्च स्युः। मथुरायां जातो माथुरः-अण्।

सप्तम्यंत नामने जात अर्थमां यथाविहित अण्, एयण्, अण्, एयण् वगेरे प्रत्ययो थाय छे.

अण् मथुरायां जातः=मथुरा+अण्=माथुरः-मथुरामां थयेलो.

॥ ५७ ॥ भवे ६।३।१२३

सप्तम्यन्तादस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादय एयणादयश्च स्युः। भवत्यर्थ इह सत्ता गृह्यते, न तु जन्म, जात इत्यनेन गतार्थत्वात्। यथा-स्रुघ्ने भवः स्रौघ्न इति, स्रुघ्ने सन् वर्त्तमान इत्यर्थः।

सप्तम्यंत नामने भव=थनारुं-एवा अर्थमां यथा विहित अण्, एयण् वगेरे प्रत्ययो थाय छे.

अण् स्त्रुघ्ने भवः=स्त्रुघ्न+अण्=स्रौघ्नः-स्त्रुघ्न नामना गाममां थयेलो. अण्-उत्से भवः=उत्स+अण्=औत्सः-उत्सवमां थयेलो. एयण्-नद्यां भवः=नदी+एयण्=नादेयः-नदीमां थयेलो. एयण्-ग्रामे भवः=ग्राम+एयण्=ग्रामेयः-गामडामां थयेलो.

॥ ५८ ॥ दिगादिदेहांशाद्यः ६।३।१२४

भवे । दिश्यः । मूर्द्धन्यः ।

સપ્તમ્યંત એવા દિક્ વગેરે શબ્દોને અને દેહના અવયવવાચી શબ્દોને भव અર્થમાં य પ્રત્યય થાય.

य-दिशि भवः=दिश्+य=दिश्यः-દિશામાં થયેલો. य-अप्सु भवः=अप्सु=य=अपसद्यः-(३/२/२८) પાણીમાં થયેલો. य-मूर्धनि भवः=मूर्धन्+य=मूर्धन्य-માથામાં થયેલો અવાજ.

॥ ५९ ॥ तत आगते ततः प्रभवति ६।३।१४९ तथा ६।३।१५७

अनयोरर्थयोः पञ्चम्यन्तादणादयः स्युः । माथुरः पान्थः । हैमवती गङ्गा ।

પંચમ્યંત નામને 'તેમાંથી આવેલુ' એવા અર્થમાં યથા વિહિત अण् અને एयण् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે તથા 'तत्र प्रभव' અર્થક પ્રત્યય-પ્રભવતિ પંચમ્યંત નામથી 'તેમાંથી પહેલ વહેલુ નીકળતુ'-તેમાંથી 'પહેલ વહેલુ ઉપલબ્ધ થતુ' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

अण्-स्त्रुघ्नाद् आगतः=स्त्रुघ्न-સ્ત્રુઘ્ન દેશથી આવેલો. माथुरः-મથુરામાં થયેલો. अण् हिमवतः प्रभवति=हिमवत्+अण्=हैमवती गङ्गा-હિમાલયથી પહેલવહેલી નીકળતી ગંગા.

॥ ६० ॥ तस्येदम् ६।३।१६०

षष्ठ्यन्तादस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः । आर्षम् ।

ષષ્ઠ્યંત નામને 'તેનું આ' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

अण्-मथुरायाः इदम्=मथुरा+अण्=माथुरम्-મથુરાનું આ.

(A) तेन प्रोक्ते ६।३।१८१

તૃતીયાંત નામથી 'તેણે કહેલું' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

अण्-भद्रबाहुना प्रोक्तं शास्त्रम्=भाद्रबाहवं शास्त्रम्-ભદ્રબાહુ એ કહેલું શાસ્ત્ર.

(B) उपज्ञाते ६।३।१९१

પહેલાં જેનો ઉપદેશ ન થયો હોય છતાં એ જાણેલું હોય અર્થાત્ કર્તાએ પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી જાણેલું હોય તે 'ઉપજ્ઞાત' કહેવાય છે. તૃતીયાંત નામથી તેણે જાણેલું એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય.

ईय-पाणिनिना उपज्ञातं शास्त्रम्=पाणिनि+ईय=पाणिनीयं शास्त्रम्=પાણિનિએ પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ દ્વારા પહેલવહેલું રચેલું શાસ્ત્ર.

॥ ६१ ॥ कृते ६।३।१९२

तृतीयान्तादेष्वणादयः स्युः । भाद्रबाहवं शास्त्रम् । विनोपदेशमादौ ज्ञातम् उषज्ञातम् ।

तृतीयांत नामथी 'तेणे कहेलुं' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

भद्रबाहुना प्रोक्तं शास्त्रम्=भद्रबाहवं शास्त्रम्–भद्रબાહુએ કહેલું શાસ્ત્ર.

॥ ६२ ॥ "साधुपुष्यत्पच्यमाने" ६।३।११७ तथा "उप्ते" ६।३।११८

सप्तम्यन्तात्कालार्थादेष्वणादयः स्युः । शिशिरे साधु –शैशिरं तैलम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यो लताः । शरदि पच्यन्ते–शारदाः शालयः । शरदि उप्ताः–शारदाः यवाः । कृतादयः सप्तदशार्थाः शेषसंज्ञाः । दिङ्मात्रमेतत् ।

કાળવાચી સપ્તમ્યંત નામને साधु, पुष्यत् અને पच्यमान અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે. તથા ૬/૩/૧૧૮ ઉપ્તે પ્રમાણે–કાળવાચક સપ્તમ્યંત નામને उप्त–વાવેલું–અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

अण्–हैमन्ते साधु=हेमन्त+अण्=हैमनम् अनुलेपनम्, हैमन्तम्–હેમંત ઋતુમાં કરવામાં આવતું અનુલેપન. अण्–वसन्ते पुष्यन्ति=वसन्त+अण्=वासन्ती, वासन्त्यः कुन्दलता–વસંત ઋતુમાં

પુષ્ટ થનાર કુંદલતા. अण्-शरदि पञ्चमावा=शरद्+अण्=शारदाः शालयः-શરદ ऋतुमां પાકનાર ચોખા. अण्-शरदि उप्ताः=शरद अण्=शारदाः यवाः-શરદ ऋतुमां વાવેલા જવ. अण्-हेमन्ते उप्ताः=हेमन्त+अण्=हैमनाः यवाः-હેમન્ત ऋतुमां વાવેલા જવ.

(A) "नघादेरेयण्" ६।३।२ शेषेऽर्थे । नद्या कृतादिनां-देयः । वानेयः ।

પ્રાગ્ જિતીય શેષ અર્થમાં નદી વગેરે શબ્દોને एयण् પ્રત્યય લાગે છે

नद्यां भवः नदी+एय=नादेयः-નદીમાં થયેલો. नद्यां जातः नादेयः-નદીમાં જન્મેલો. वने भवः वन+एय=वानेयः-વનમાં થયેલો. वने जातः वन+एय=वानेयः-વનમાં જન્મેલ.

(B) "राष्ट्रादियः" ६।३।३ राष्ट्रियः । 'शेषे' इत्यधिकारादनुवर्त्तनीयम् ।

પ્રાગ્ જિતીય શેષ અર્થમાં રાષ્ટ્ર શબ્દને इय પ્રત્યય લાગે છે.

राष्ट्रे क्रीतः-राष्ट्र+इय=राष्ट्रियः-રાષ્ટ્રમાં ખરીદાયેલ. राष्ट्रे कुशलः राष्ट्र+इय=राष्ट्रियः-રાષ્ટ્રમાં કુશળ. राष्ट्रे जातः राष्ट्र+इय=राष्ट्रिय-રાષ્ટ્રમાં જન્મેલ. राष्ट्रे भवः-राष्ट्र+इय=राष्ट्रिय-રાષ્ટ્રમાં થયેલ.

(C) 'दूरादेत्यः" ६।३।४ । दूरेत्यः ।

દૂર શબ્દને શેષ અર્થમાં एत्य પ્રત્યય થાય છે. एत्य–दूरे जातः भवो वा=दूर+एत्य=दूरेत्यः–દૂરના સ્થળે થયેલો.

(D) "उत्तरादाहञ्" ६।३।५ औत्तराहः ।

उत्तर શબ્દ ને શેષ અર્થમાં आहञ् પ્રત્યય થાય છે. आहञ् –उत्तरे जातः भवो वा=उत्तर+आहञ्=औत्तराहः–ઉત્તરમાં થયેલો.

(E) "पारावारादीनः" ६।३।६ पारावारीणः ।

પારાવાર શબ્દને શેષ અર્થમાં ईन થાય છે. ईन–पारावारे जातः भवो वा=पारावार+ईन=पारावारीणः–સમુદ્રમાં થયેલો.

(F) "व्यस्तव्यत्यस्तात्" ६।३।७ । पारीणः । अवारीणः । अवारपारीणः । अलङ्गामीत्यर्थेऽप्येवम्–पारमलङ्गामी –पारीण इत्यादि ।

પારાવાર શબ્દના વ્યસ્ત એટલે જુદા જુદા કરેલા પાર શબ્દથી, અવાર શબ્દથી, કે પારાવાર શબ્દને ઉલ્ટો કરવાથી વ્યત્યસ્ત એવા અવારપાર શબ્દથી શેષ અર્થમાં ईन પ્રત્યય થાય છે.

ईन–पारे जातः भवो वा=पार+ईन=पारीणः=સમુદ્રમાં થયેલ. ईन–अवारे जातः भवो वा–अवार+ईन=अवारीणः–સમુદ્રમાં થયેલ. *ईन–अवारपारे जातः भवो वा=अवारपार+ईन=*अवारपारीणः–સમુદ્રમાં થયેલો.

(G) "द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यः" ६।३।८ । दिव्यं प्राच्यमपाच्यमुदीच्यं प्रतीच्यम् ।

અવ્યયરૂપ કે અનવ્યયરૂપ दिव् શબ્દ, प्राच, अपाच्; उदच् અને प्रत्यच् શબ્દોને શેષ અર્થમાં य પ્રત્યય લાગે છે.

य-दिवि भवम्=दिव्+य=दिव्यम्-આકાશમાં થયેલું. य-प्राच्यां भवम्=प्राच्+य=प्राच्यम्-પૂર્વમાં થયેલું. य-अपाच्यां भवम्-अपाच+य-अपाच्यम् દક્ષિણમાં થયેલું. य-उदीच्यां भवम्=उदीच्य+य-उदीच्यम्-ઉત્તરમાં થયેલું. य-प्रतीच्यां भवम्-प्रतीच+य-प्रतीच्यम्-પશ્ચિમમાં થયેલું.

(H) "ग्रामादीनञ् च" ६।३।९ । ग्रामीणः, ग्राम्यः ।

શેષ અર્થમાં ग्राम શબ્દને ईनञ् અને य પ્રત્યયો લાગે છે. ईनञ्-ग्रामे भवः-ग्राम+ईनञ्-ग्रामीणः=ગામમાં થયેલો. य-ग्रामे भवः ग्राम+य-ग्राम्यः-ગામમાં થયેલો.

॥ ६३ ॥ कत्र्यादेश्चैयकञ् ६।३।१०

कत्र्यादिभ्यो ग्रामाच्चशेषे एयकञ् । कात्रेयकः । ग्रामेयकः।

શેષ અર્થમાં कत्री વગેરે શબ્દોને અને ग्राम શબ્દને एयकञ् પ્રત્યય થાય છે.

एयकञ्-कत्र्यां भवः-कत्री+एयकञ्-कात्रेयकः-જે સ્થળે ધર્મ,

અર્થ અને કામ એ ત્રણેને કુત્સિત માનવામાં આવે છે, એવા સ્થળમાં થયેલો-ક+त्रि=कत्रिમાં कत्रि-एयकञ्-ग्रामे भवः-ग्राम+एयकञ्-ग्रामेयकः-ગામમાં થયેલો.

(A) "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्" ६।३।१३ दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

दक्षिणा, पश्चात् અને पुरस् શબ્દોને શેષ અર્થમાં त्यण् પ્રત્યય થાય છે.

त्यण्-दक्षिणस्यां जातः भवः वसति वा दक्षिणा+त्यण्-दक्षिणात्य -દક્ષિણમાં થયેલો કે વસનારો. पश्चाद् भवः वसति वा-पश्चात्+त्यण् पाश्चात्यः=પશ્ચિમમાં થયેલો કે વસનારો. पूर्वस्यां जातः वसति वा-पुरस्+त्यण्-पौरस्त्यः-પૂર્વમાં થયેલો કે વસનારો.

॥ ६४ ॥ क्वेहामात्रतसस्त्यच् ६।३।१६

क्व इह अमा इत्येतेभ्यः, त्र तस् इत्येतत्प्रत्ययान्तेभ्यश्च त्यच् स्यात् । क्वत्यः, इहत्यः, अमात्यः, कुत्रत्यः, यतस्त्यः ।

क्व, इह અને अमा એ નામો પછી શેષ અર્થમાં त्यच् પ્રત્યય થાય છે. તથા त्र પ્રત્યયવાળા અને तस् પ્રત્યયવાળાં નામો પછી શેષ અર્થમાં त्यच् પ્રત્યય થાય છે.

त्यच्-क्व भवः-क्व+त्यच्-क्वत्यः-કયાં થયેલો. त्यच्-इह

भवः-इह+त्यच् इहत्यः-અહીં થયેલો. यच्-अमा भवः-अमा+त्यच्-अमात्यः-સાથે થયેલો. त्यच्-तत्र भवः-तत्र+त्यच्-तत्रत्यः-ત્યાં થયેલો. त्यच्-कुतः भवः-कुतस्+त्यच्-कुतस्त्यः-કયાંથી થયેલો.

॥ ६५ ॥ सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगे-ऽव्ययात् ६।३।८८

सायन्तनम्, चिरन्तनम्।

કાલવાચી सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे શબ્દો અને કાલવાચી અવ્યયરૂપ નામોને શેષ અર્થમાં तनट् પ્રત્યય નિત્ય થાય છે.

तनट्-सायं भवम्-सायम्+तन-सायंतनम्-સાંજે થયેલું. तनट्-चिरं भवम्--चिरं+तन--चिरंतनम्--જૂનું થયેલ-લાંબા કાળનું. અન્ય પ્રયોગો સાધી લેવા.

(A) **"भवतोरिकणीयसौ" ६।३।३०। क्वचिदिकस्येतो लुक्-भावात्कम्। भवदीयम्।**

જેને છેડે ઉકાર નું નિશાન છે એવા भवतु--भवत् શબ્દને શેષ અર્થમાં इकण् અને ईयस् પ્રત્યયો થાય છે

इकण्-भवतः इदम्-भवत्+इक--भावत्कम्--આપનું. ईयस्--भवतः इदम्--भवद्+ईय--भवदीयः-આપનું. ईयस એ સકારાંત પ્રત્યય નથી પણ અકારાંત એવો ईय પ્રત્યય છે. स् તો માત્ર નિશાનરૂપ છે 'भा' ધાતુને 'ऽवतु' પ્રત્યય લાગીને જે 'भवतु' શબ્દ બને

છે તેને જ અહીં લેવાનો છે–બીજા કોઇ ભવતું કે ભવત્ શબ્દને અહીં લેવાના નથી.

(B) "पर–जन–राज्ञोऽकीयः" ६।३।३१ । परकीयः । राजकीयः ।

पर, जन અને राजन् શબ્દોને શેષ અર્થમાં अकीय પ્રત્યય થાય છે.

अकीय--परस्य अयम्--पर+अकीय--परकीयः--પારકો, પરનો, બીજાનો. अकीय--जनस्य अयम्--जन+अकीय--जनकीयः--જનનો. अकीय--राज्ञः अयम्--राजन्+अकीय--राजकीयः- રાજાનો.

(C) "देरीयः" ६।३।३२ । देवदत्तीयः । तदीयः । पाणिनीयम् । ईयेऽन्यादेरन्तः, अन्यदीयम् ।

दु સંજ્ઞા વાળા નામોને શેષ અર્થમાં ईय થાય છે.

ईय--देवदत्तस्य अयम्--देवदत्त+ईय -देवदत्तीयः--દેવદત્તનો. ईय-तस्य अदम्--तद्+ईय--तदीयः--તેનો.

(D) 'वा युष्मदस्मदोऽजीनजौ युष्माकास्माकौ चास्यैकत्वे तु तवकममकम्" ६।३।६७ । यौष्माकः । यौष्माकी स्त्री । यौष्माकीणः । यौष्माकीणा । युष्मदीयः । आस्माकः, आस्माकीनः, अस्मदीयः । तावकम्, मामकम्, तावकीनम्, मामकीनम् । त्वदीयम्, मदीयम् ।

युष्मत् तथा अस्मत् शब्दने शेष अर्थमां अञ् अने इनञ् विकल्पे थाय अने ओ बन्ने प्रत्ययो थाय त्यारे युष्मत् नुं युष्माक् अने अस्मत् नुं अस्माक ३५ थाय छे अने ओकवचनवाळा युष्मत् ना तव नुं तवक थाय अने अस्मत् ना मम नुं ममक थाय.

अञ्- युवयोः युष्माकं वा इयम्--युष्मत्+अञ्, यौष्माक+ङी--यौष्माकी--तमारी बेनी केतमारी. अञ्--युवयो युष्माकंवा अयम्--युष्मत+ईनञ् -- युष्माक + इनञ् -- यौष्माकीणः, युष्मदीयः - तमारा बेनो के तमारो. अञ्--आवयोः अस्माकं वा इयम् -अस्मत्+अञ्--अस्माक+अञ्+ङी--आस्माकी=अमारा बेनी के अमारी. अञ् ईनञ् –आवयोः अस्माकं वा अयम्=अस्मत्+इनञ्=आस्माकीनः, अस्मदीयः= अमारा बेनो अमारो. अञ्–तव–अयम्=तव+अञ्=तवक+अञ्= तावकः–तारो. अञ् इनञ् अयम तव+इनञ् तवक+इनञ् तावकीनः त्वदीयः–तारो. अञ् अञ् मम – अयम्=मम + अञ् – ममक+अञ् मामकः=मारो. अञ् ईनञ् मम अयम्–मम+इनञ् ममक+इनञ् –मामकीनः मदीयः–मारो आ.

॥ ६६ ॥ अमोन्ताऽवोऽधसः ६।३।७४

अन्त–अवस्–अधस्–शब्देभ्योऽमः स्यात् ।

अन्त, शब्द अवस् शब्द अने अधस् शब्दने शेष अर्थमां अम् प्रत्यय थाय छे.

अम अन्तस्य अयम्–अन्त+अम्–अन्तमः अंतनो–छेडानो.

अम अवः भवः अवस+अम अवमः નીચે થયેલા. अम अधः भवः अधस्+अम् अधमः નીચે થયેલો. અધમ.

॥ ६७ ॥ प्रायोऽव्ययस्य ७।४।६५

तद्धिते परेऽपदस्याऽव्ययस्यान्त्यस्वरादेः प्रायो लुक् । अन्तमः । अवमः । अधमः ।

તદ્ધિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદ સંજ્ઞા વગરના અવ્યયના પૂર્વ ભાગ સહિત અંત ભાગનો લોપ થાય છે.

स्वर् भवः स्वर+अण् सौव स्वर्गમાં થયેલો. सौवः પ્રયોગમાં મૂળ स्वर् પદનો अर् અંશ લોપાયેલ છે. आरातीयः प्रायः બહુવ્યાથી અહીં ન લોપ થાય. આ પ્રયોગમાં आरात् નો आत् અંશ લોપ પામ્યો નથી. अन्ते भवति इति=अन्तमः છેલ્લો.

(A) "पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः" ६।३।७५ । पश्चिम ।

पश्चाद्, आदि, अन्त અને अग्र નામોને शेष અર્થમાં इम પ્રત્યય થાય છે.

इम पश्चाद् भवः पश्चाद्+इम पश्चिमः પાછળ થયેલો. એવી જ રીતે. आदिमः આદિમાં થયેલો. अन्तिमः અંતે–છેડે–થયેલો. अग्रिमः અગ્રે થયેલો. એ મુજબ પ્રયોગો સાધી લેવા.

(B) "मध्यान्मः" ६।३।७६ । मध्यमः ।

मध्य शब्दथी शेष अर्थमां म प्रत्यय थाय छे. म-मध्ये जातः-मध्य+म-मध्यमः=मध्यमां थयेलो.-उत्तम नहीं तेम अधम नहीं पण मध्यम.

(C) "अध्यात्माऽऽदिभ्य इकण्" ६।३।७८ आध्यात्मिकम्। आधिदैविकम्।

अध्यात्म आदि शब्दोने शेष अर्थमां इकण् थाय छे. इकण्-अध्यात्मं भवम्-अध्यात्म+इकण्-आध्यात्मिकम्=आध्यात्मिक. इकण्-अधिदैवं भवम्-अधिदैव+इकण्-आधिदैविकम्=आधिदैविक

॥ ६८ ॥ समानपूर्वलोकोत्तरपदात् ६।३।७९

समानपूर्वपदेभ्यो लोकोत्तरपदेभ्यश्चेकण् स्यात्। सामानग्रामिकः। पारलौकिकः।

जे नामने समान शब्द पूर्वपदमां होय ते नामने शेष अर्थमां इकण् थाय, तथा जे नामने लोक शब्द उत्तरपदमां होय ते नामने शेष अर्थमां इकण् थाय छे.

इकण्-समानग्रामे भवः-समानग्राम+इकण्-सामानग्रामिकः-सरखा गाममां थयेलो. इकण्-इहलोक+इकण्+ऐहलौकिकः=आ प्रत्यक्ष लोकमां थयेलो. परलोके अभुत इति-पारलौकिकः=परलोकमां थयेलो.

॥ ६९ ॥ वर्षा–कालेभ्यः ६।३।८०

वर्षाशब्दात्कालविशेषाच्चेकण् स्यात् । वार्षिकः । मासिकः ।

વર્ષા શબ્દને અને વિશેષરૂપ કાળવાચી શબ્દને શેષ અર્થમાં इकण् થાય છે.

इकण्–वर्षायां भवः–वर्षा+इकण्–वार्षिकः=वर्षाऋतुमां थयेलो. इकण्–मासे भवः–मास+इकण्–मासिकः=मासमां थयेलो–मासिक પગાર વગેરે.

(A) निशा–प्रदोषात् ६।३।८३ क्वचिद्वा–नैशिकः, नैशः ।

निशा शબ્દ અને प्रदोष શબ્દને શેષ અર્થમાં इकण् વિકલ્પે થાય છે. इकण्–निशायां भवः–निशा+इकण्–नैशिकः, निशा+अण्–नैशः=रात्रिमां थयेलो. इकण्–प्रदोषे भवः–प्रदोष+इकण्–प्रादोषिकः, प्रदोष+अण्–प्रादोष=प्रदोष કાળમાં થયેલો.

(B) "चिर–परुत्–पारारेस्त्नः" ६।३।८५ चिरत्नं, चिरन्तनमित्यादि ।

કાળવાચક चिर, परुत्, पारि શબ્દોને શેષ અર્થમાં त्न પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. त्न–चिरं भवम्–चिरं+त्न–चिरंत्नम्–चिरंतनम्–જુનું–લાંબા કાળનું.

(C) "पुरो नः" ६।३।८६ पुराणं, पुरातनम् ।

કાળવાચી પુરા શબ્દને શેષ અર્થમાં ન વિકલ્પે થાય છે. न-पुरा भवम्-पुरा+न-पुराणम्-पुरा+तन-पुरातनम्-पुराणुं - જુના વખતનું.

(D) "पूर्वाह्णांऽपराह्णात्तनटवा" ६।३।८७ । सप्तम्या अलुप्-पूर्वाह्णेतनः । पौर्वाह्णिकः ।

કાળવાચી पूर्वाह्ण અને अपराह्ण શબ્દોને શેષ અર્થમાં तनट् વિકલ્પે થાય છે.

तनट्-पूर्वाह्णे भवम्-पूर्वाह्ण+तनट्-पूर्वाह्णेतनः, पूर्वाह्णातनः ३/२/२४ पौर्वाह्णिकः=દિવસના પૂર્વભાગમાં થયેલ. तनट्-अपराह्णे भवम्-अपराह्ण+तनट्-अपराह्णेतनः, अपराह्णतनः आपराह्णिक-દિવસના ઉત્તર ભાગમાં થયેલ છે.

(E) "भर्तुसन्ध्याऽऽदेरण्" ६।३।८९ आश्विनः । ग्रैष्मः । सान्ध्यः ।

કાળવાચી એવા નક્ષત્રવાચક શબ્દો, ઋતુસૂચક શબ્દો અને सन्ध्या વગેરે શબ્દોને શેષ અર્થમાં अण् થાય છે.

भ-पुष्ये भवः-पुष्य+अण्-पौषः=પુષ્ય નક્ષત્રમાં થયેલ. ऋतु-ग्रीष्मे भवः-ग्रीष्म+अण्-ग्रैष्मः=ગ્રીષ્મ ઋતુમાં થયેલ. संध्यादि-सन्ध्यायां भवः-सन्ध्या+अण्-सान्ध्यः=સંધ્યામાં થયેલ.

॥ ७० ॥ हेमन्ताद्वा तो लुक् च ६।३।९१

अस्माद्वाण्, तद्योगे त–लुक् च वा। हैमनं, हैमन्तं, हैमन्तिकम्।

ऋतुवाचक એવા हेमन्त शब्दने शेष अर्थमां अण् विकल्पे थाय छे अने अण् थाय त्यारे हेमन्त नो त विकल्पे नीकळी जाय छे. अण्–हेमन्ते भवम्–हेमन्त+अण्–हैमनम्, हैमन्तम्, हैमन्तिकम्=हेमंत ऋतुमां थयेलुं.

(A) **"प्रावृष एण्यः" ६।३।९२ शेषे। प्रावृषेण्यः। जातेत्विकः–प्रावृषिकः।**

ऋतुवाचक એवा प्रावृष् शब्दने शेष अर्थमां एण्य प्रत्यय थाय छे. एण्य–प्रावृषि भवः–प्रावृष्+एण्य–प्रावृषेण्यः=वर्षा ऋतुमां थयेल.

(B) **तेन जित–जयद्–दीव्यत्–खनत्सु ६।४।२ अक्षैर्जितः–आक्षिकः।**

जित–जितेल, जितनुं, क्रीडा करतुं अने खोदतुं એवा चार अर्थमां तृतीयांत नामथी इकण् प्रत्यय थाय छे.

इकण्–जित–अक्षैर्जितम्–अक्ष+इकण्–आक्षिकम्=पासाओ वडे जितेलुं. इकण् जयत्–अक्षैंजयति–आक्षिकः=जुगारी. जुगारी पासाओथी जय पामे छे, अगर रमे छे.

(C) **संस्कृते ६।४।३**

'तेणे संस्कारेला' अर्थमां तृतीयांत नामने इकण् थाय छे. विधमान वस्तुमां कंईक उत्कर्षनुं आधान करवुं तेनुं नाम संस्कार कहेवाय.

इकण्-दध्ना संस्कृतम् – दधि + इकण् – दाधिकम्=दहीं वडे संस्कारेल. इकण्-विध्या संस्कृतम्-विधा+इकण्-वैधिकम्=विद्या वडे संस्कार पामेल.

(D) तरति ६।४।९

तृतीयांत तरति 'तरे छे' एवा अर्थमां इकण् प्रत्यय थाय छे. इकण्-उडुपेन तरति – उडुप + इकण् – औडुपिकः = नावा वडे तरनारो.

(E) चरति ६।४।११

चालनार अर्थ, चरनार-जमनार-अर्थ. तृतीयांत नामथी 'चरति-ते जाय छे के चरे छे-खाय छे' एवा अर्थमां इकण् प्रत्यय थाय छे. इकण्-हस्तिना चरति-हस्तिन्+इकण्-हास्तिकः-हाथी वडे फरनारो.

(F) वेतनादेः जीवति ६।४।१५

तृतीयांत एवा वेतन वगेरे शब्दोने जीवति अर्थमां इकण् प्रत्यय थाय छे. इकण्-वेतनेन जीवति-वेतन+इकण्-वैतनिकः= वेतन-पगार-वडे जीवनारो.

(G) व्यस्तात् च क्रय-विक्रयाद् इकः ६।४।१६

व्यस्त-જુદા જુદા-તૃતીયાંત એવા ક્રય, શબ્દને તથા વિક્રય શબ્દને અને આખા ક્રયવિક્રય શબ્દને જોવતિ અર્થમાં इक પ્રત્યય થાય છે. इक-क्रयेण जीवति-क्रय+इक-क्रयिकः=ખરીદી કરીને જીવનારો.

(H) पक्षि-मत्स्य-मृगार्थात् घ्नति ६।४।३१

દ્વિતીયાંત એવા પક્ષી અર્થવાળા શબ્દોને, દ્વિતીયાંત मत्स्य અર્થવાળા શબ્દોને અને દ્વિતીયાંત મૃગ અર્થવાળા શબ્દોને 'घ्नति'-હણે છે' અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે.

मिनान् हन्ति-मिनान्+इकण्-मैनिकः=માછીમાર અથવા માછલા મારનારો.

(I) परदारादिभ्यः गच्छति ६।४।३८

દ્વિતીયાંત એવા परदार વગેરે શબ્દોને गच्छति અર્થમાં इकण प्रत्यय थाय छे. गच्छत् જનારી-અર્થ. इकण-परदारान गच्छति-परदार+इकण-पारदारिकः=વ્યભિચારી, પારકી-બીજાની સ્ત્રીઓ તરફ જનાર.

(J) सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ६।४।४२

દ્વિતીયાંત એવા सुस्नात આદિ શબ્દોને 'पृच्छति-પૂછવા' અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે. इकण्-सुस्नातं पृच्छति-सुस्नात+इकण्-सौस्नातिकः='સારી રીતે નાહ્યા' એમ પૂછનારો.

(K) प्रभूतादिभ्यः ६।४।४३

ક્રિયા વિશેષણરૂપ દ્વિતીયાંત એવા પ્રભૂત આદિ શબ્દોને બ્રુવતિ–બોલે છે ? એવા અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે. इकण्-प्रभूतं ब्रूते–प्रभूत+इकण्-प्राभूतिकः-બહુ બોલનારો.

(L) सेनायाः वा ६।४।४८

દ્વિતીયાંત એવા सेना શબ્દને 'समवेत' અર્થમાં વિકલ્પે ण्य થાય છે. ण्य–सेनां समवेतः सेना+ण्य-सैन्यः, सेना+इकण्-सैनिकः=सैनिक-सेना સાથે અવયવરૂપે સંકળાયેલો.

(M) धर्म–अधर्मात् चरति ६।४।४९

દ્વિતીયાંત એવા ધર્મ અને અધર્મ શબ્દોને 'चरति–આચરણ' અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે.

इकण्-धर्मं चरति–धर्म+इकण्-धार्मिकः=धर्मनुं आचरण કરનારો. इकण्-अधर्मं चरति–अधर्म+इकण्-आधर्मिकः=अधर्मनुं आचरण કરનારો.

(N) तदस्य पण्यम् ६।४।५४

વેચવા યોગ્ય પદાર્થવાચક પ્રથમાંત નામને 'જે વેચવાનું છે' એવા અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે. इकण्–अपूपाः पण्यं यस्य-अपूप+इकण्-आपूपिकः=જેનું વેચવાનું પૂડલા છે–પૂડલાનો વેચનાર.

(O) शिल्पम् ६।४।५७

શિલ્પવાચી પ્રથમાંત નામને 'તે જેનું શિલ્પ' એવા અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે इकण्-नृत्तं शिल्पं यस्य इति-नृत्त+इकण-

नार्तिकः=નાચવાનો ધંધો કરનારો. शिल्प એટલે કુશળતા, ગમે તે કળાના વિજ્ઞાનની–ઉત્તમોત્તમ જાણકારીનો પ્રકર્ષ.

(P) प्रहरणम् ६।४।६२

'પ્રહરણ' અર્થવાળા પ્રથમાંત નામથી 'તે એનું' પ્રહરણ' એવા અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે.

इकण–असिः प्रहरणम् अस्य – असि+इकण – आसिकः=જેનું તલવાર શસ્ત્ર છે એટલે તલવાર વર્તમાનમાં વાપરતો હોય કે ન વાપરતો હોય પણ જ્યારે હથિયાર વાપરે ત્યારે તલવાર જ વાપરે છે બીજું હથિયાર નથી વાપરતો તે आसिक કહેવાય.

(Q) नास्तिक–आस्तिक–दैष्टिकम् ६।४।६६

नास्ति, अस्ति અને दिष्टा અથવા दिष्ट શબ્દોને 'તેનું આ' એવા અર્થમાં इकण થાય છે ને તે દ્વારા नास्तिक, आस्तिक તથા दैष्टिक શબ્દોનું વ્યુત્પન્ન થાય છે.

नास्ति परलोकः पुण्यं पापं वा इति मतिः यस्य–नास्तिकः =નાસ્તિક–પરલોક નથી, પુણ્ય નથી તથા પાપ નથી એવી જેની બુદ્ધિ છે તે. अस्ति परलोकः पुण्यं पापं वा इति मतिः यस्य–आस्तिकः=આસ્તિક–પરલોક છે, પુણ્ય છે કે પાપ છે એવી જેની બુદ્ધિ છે તે. आस्तिक નો મૂળ શબ્દ अस्ति અને नास्तिक નો મૂળ શબ્દ नास्ति એ બન્ને અવ્યયો છે.

॥ ७१ ॥ भावादिमः ६।४।२१

भावप्रत्ययान्तान्निर्वृत्ते इमः स्याद्। सेकिमं–फलम्।

તૃતીયાંત એવા ભાવવાચી શબ્દને 'તેના વડે નિષ્પન્ન' એવા અર્થમાં इम પ્રત્યય થાય છે. इम-पाकेन निर्वृत्तम्–पाक+इम-पाकिमम्=પકવવાથી નીપજેલું. सेकेन निर्वृत्तम् सेक+इम-सेकिमं–फलम्=શેકીને પેદા થયેલો.

॥ ७२ ॥ द्वारादेः ७।४।६

द्वारादिसम्बन्धिभ्यां यकार–वकाराभ्यां प्रागैदौतौ स्याताम्। द्वारे नियुक्तो–दौवारिकः।

ञ् નિશાનવાળા અને ण નિશાનવાળા તદ્ધિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે द्वारादि-द्वार વગેરે શબ્દોમાં જે य् અને व् છે તેની સમીપના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિનો પ્રસંગ હોય ત્યારે य् ને व् ની પહેલાં ક્રમશઃ ए અને ऐ ઉમેરી દેવા.

द्वारे नियुक्तः–द्वार+इक – दुवार+एक–दौवार+इक – दुवारिक –दौवारिकः=દરવાન–પહેરગીર.

(A) **निकटादिषु वसति ६।४।७७। निकटे वसति–नैकटिकः।**

निकट વગેરે સપ્તમ્યંત શબ્દોને 'वसति–વસે છે' અર્થમાં इकण् પ્રત્યય થાય છે इकण्-निकटे वसति-निकट+इकण्–नैकटिकः= નિકટમાં રહેનાર–પાડોશી

(B) **सतीर्थ्यः ६।४।७८। समाने तीर्थे वसति–सतीर्थ्यः।**

समानतीर्थे शब्दने 'तेमां वसे छे' એવા અર્થમાં य थाय छे अने समान नो स थई जाय छे. तीर्थ એટલે गुरु.

य–समानतीर्थे वसति–समानतीर्थ+य–सतीर्थ+य–सतीर्थ्यः–साथे भणनारो अथवा गुरु पासे साथे रहेनारो–सहाध्यायी –जेनो गुरु समान–એક–જ છે તે.

(C) **पथ इकट् ६।४।८८। पन्थानं याति–पथिकः।**

द्वितीयांत पथिन् शब्दने 'याति–जाय छे' એવા અર્થમાં इकट् प्रत्यय थाय छे इकट् पन्थानं याति–पथ+इकट्–पथिकः= मार्गे जनार. स्त्री चेत् पथिकी=मार्गे जनारी.

(D) **नित्यं णः पन्थश्च ६।४।८९। पान्थः।**

द्वितीयांत એવા पथिन् शब्दने 'नित्यं याति–नित्य जाय छे' એવા અર્થમાં ण थाय छे अने पथिन् नो पन्थ आदेश थाय छे. ण–पन्थानं याति – पथिन्+ण–पन्थ+ण – पान्थः = २स्ते नित्य चालनारो એપિયો વગેરે.

(E) **निवृत्ते ६।४।१०५। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकसित्यादि।**

કાળવાચી तृतीयांत नामथी निर्वृत्त थनारुं अर्थमां इकण प्रत्यय थाय छे. इकण्–अह्न निर्वृत्तम्–अहन्+इकण–आह्निकम्=दिवस વડે थनारुं–दिवस વડે पूरुं थाय એવું.

॥ ७३ ॥ मूल्यैः क्रीते ६।४।१५०

मूल्यार्थाद्वान्तात्क्रीतेऽर्थे इकणादयः स्युः । प्रास्थिकम् ।

ક્રીત અર્થ—તૃતીયાંત એવા મૂલ્યવાચી શબ્દોને 'ખરીદેલુ' એવા અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે. इकण-प्रस्थेन क्रीतम्-प्रस्थ+इकण-प्रास्थिकम्=પ્રસ્થ વડે ખરીદેલું.

॥ ७४ ॥ मानम् ६।४।१६९

अस्मात्प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे इकणादयः स्युः । द्रोणो मानमस्य-द्रौणिको राशिः ।

માનવાચી પ્રથમાંત નામને 'એનું માન' અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યય થાય.

इकण-द्रोणं मानम् अस्य-द्रोण+इकण-द्रौणिकः-राशि=આ ઢગલાનું માપ દ્રોણ છે. द्रोणो मानमस्य-इति-द्रौणिको राशिः-એક દ્રોણ પ્રમાણમાં ઢગલો.

॥ ७५ ॥ विंशत्यादयः ६।४।१७३

एते निपात्यन्ते । द्वौ दशतौ मानमेषां-विंशतिः । एवं त्रिंशदादयः ।

અમુક સંખ્યાના વિશેષ નામ રૂપે विंशति વગેરે શબ્દને

સાધવાના છે, પણ તે શબ્દોને વ્યુત્પત્તિમાં 'જેનું માન' એવો ભાવ સમાયેલો હોવો જોઈએ.

વિંશતિ થી માંડીને શત સુધીની સંખ્યાના શબ્દોમાં દશત્ શબ્દનો પ્રધાન સંબંધ છે. દશત્ એટલે દશ. દશ-દશત્ શબ્દને 'જેનું માન' અર્થના સૂચક તરીકે જુદા જુદા પ્રત્યયો લગાડવાના છે, અને એ પ્રત્યયો લગાડતા દશત્ શબ્દમાં જે કાંઇ ફેરફાર થાય છે તે આ નીચે જણાવેલ છે.

द्वौ दशतौ मानम् येषां संख्येयानां ते विंशतिः 'द्विदशत्' નું વિંશ્ય બનાવવું અને शति પ્રત્યય લગાડવો. ગણવાલાયક જે પદાર્થનું બેદશમાન છે તે (એટલે) વીશ. અથવા—

द्वौ दशतौ मानम् यस्य संख्यानस्य—જે સંખ્યા બે દશ-માનવાળી છે તે વિંશતિ-વીશ એટલે બે દશ. त्रयो दशतो मानम् येषां संख्येयानां ते त्रिंशत, त्रि+दशत+शत=त्रिंशत-त्रिदशत् નું ત્રિં-શ્ય બનાવવું અને शत પ્રત્યય ગણવાલાયક જે પદાર્થનું ત્રણ દશમાન છે તે ત્રીશ. અથવા—

त्रयो दशतो मानम् यस्य संख्या नस्य-જે સંખ્યા ત્રણ દશમાનવાળી છે તે ત્રિંશત-ત્રીશ એટલે કે ત્રણ-દશ.

(A) **"पञ्चदशद्वर्गे" वा ६।४।१७५। पञ्चत्, दशत्, पञ्चको, दशको वा वर्गः।**

વર્ગનું માન-માપ-બનાવવું હોય તો पञ्च શબ્દને अत् પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. તથા दश શબ્દને પણ अत् પ્રત્યય લાગે

છે. पञ्च मानं यस्य वर्गस्य-पञ्च+अत्=पञ्चत् અથવા पञ्च+क-पञ्चकः-पञ्चत् वा पञ्चक=પાંચ પાંચનો વર્ગ. दश मानं यस्य वर्गस्य-दश+अत्-दशत् અથવા दश+क-दशकः-दशत् वा दशक= દસ દસનો વર્ગ.

॥ ७६ ॥ तमर्हति ६।४।१७७

द्वितीयान्तादर्हत्यर्थे इकणादयः स्युः । विषमर्हति-वैषिकः ।

દ્વિતીયાંત નામને अर्हत् અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યય થાય છે. इकण्-वेषम् अर्हति-वेष+इकण् वैषिकः=વેષને યોગ્ય.

(A) छेदादे र्नित्यम् ६।४।१८२ । नित्यं छेदमर्हति-छैदिकः ।

દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા છેદ વગેરે નામોને 'नित्यम् अर्हति नित्ययोग्य છે' અર્થમાં જેમ આગળ પ્રત્યયો કહેલા છે તેમ પ્રત્યયો થાય છે.

छेदं नित्यम् अर्हति-छेद+इकण्-छैदिकः=છેદને નિત્ય યોગ્ય-નિત્ય છેદવા યોગ્ય.

(B) विरागाद् विरङ्गश्च ६।४।१८३ । विरागस्य विरङ्गादेशो वैरङ्गिकः ।

દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા વિરાગ શબ્દને નિત્ય યોગ્ય છે અર્થમાં જેમ કહેલા છે તેમ પ્રત્યયો થાય છે. જ્યારે પ્રત્યય લાગે ત્યારે વિરાગ શબ્દનું વિરઙ્ગ રૂપ બનાવી દેવું.

विरागम् नित्यम् अर्हति-विराग+इकण्-वैरङ्गिकः=વિરાગને નિત્ય યોગ્ય-વિશિષ્ટ રંગવાળો.

(C) "दण्डादेर्यः" ६।४।१७८। दण्डमर्हति—दण्डयः। अर्घ्यः।

દ્વિતીયાંત એવા દણ્ડ આદિ શબ્દોને અર્હતિ અર્થમાં य પ્રત્યય થાય છે. य-दण्डम् अर्हति-दण्ड+य-दण्डयः=દંડને યોગ્ય. य-अर्घम अर्हति-अर्घ+य-अर्घ्यः=અડધા ભાગને યોગ્ય.

(D) "त्रिंशद्विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे ६।४।१२९ क्रीतादयश्चत्वार आर्हदर्थाः त्रिंशता क्रीतः-त्रिंशकः। त्रिंशतमर्हति—त्रिंशकः।

અર્હત અર્થ સુધીમાં જે પ્રત્યયો કહેવાના છે તે પ્રત્યયોના સ્થાને અસંજ્ઞા હોય-વિશેષ નામ ન હોય-તો त्रिंशत અને विंशति શબ્દોને डक પ્રત્યય થાય છે.

डक-त्रिंशता क्रीतम् त्रिंशत्+डक-त्रिंशकम्=ત્રીશ વડે ખરીદેલું. डक-विंशत्या क्रीतम्-विंशति+डक-विंशकम्=વીશ વડે ખરીદેલું. डक त्रिंशकः=ત્રીશ વડે ખરીદેલો. डक विंशकः=વીશ વડે ખરીદેલો. त्रिंशत्कम् અને बिंशतिकम् આ બન્ને વિશેષ નામ છે-વિશેષ નામ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે એટલે डक પ્રત્યય ન થાય.

(E) "विंशतेस्तेर्डिति ७।४।६७। तेर्लुक्। विंशकः पटः।

ડ્ નિશાનવાળો તદ્ધિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદ

સંજ્ઞા વિનાના વિંશતિ શબ્દના તિ નો લોપ થાય છે. વિંશત્યા ક્રીતઃ–વિંશતિ+અ–વિંશકઃ પટઃ=વીશ રૂપિયા વડે ખરીદેલું કપડું.

॥ ७७ ॥ सङ्ख्या-डतेश्चाऽशत्-ति-ष्टेःकः ६।४।१३०

शदन्त-त्यन्त-ष्टयन्त-वर्जसङ्ख्यायाः डतेस्त्रिंशद्विंशतिभ्यां चार्हदर्थे कः स्यात् । द्विकं त्रिंशत्कं विंशतिकं कतिकं यावत्कम् । डतेः पृथग्ग्रहणं त्यन्तप्राप्तनिषेधपरिहाराय । अशत्तिष्टेरिति किम् ? चात्वारिंशत्कम् । षाष्टिकम् ।

જેની છેડે शत् શબ્દ છે, ति શબ્દ છે અને ष्टि શબ્દ છે એવા શબ્દોને છોડી દઈ ને સંખ્યાવાચી નામ, डति પ્રત્યયાંત નામ તથા त्रिंशत् અને विंशति નામને अर्हद् અર્થ સુધીમાં क પ્રત્યય થાય છે.

क-दाभ्यां क्रीतम्-द्वि+क-द्विकम्=બે વડે ખરીદેલું. क-कतिभिः क्रीतम्-कति+क-कतिकम्=કેટલા વડે ખરીદેલું. क-त्रिंशता क्रीतम्=त्रिंशत्+क-त्रिंशत्कम्=ત્રીશ વડે ખરીદેલું. क-विंशत्या क्रीतम्-विंशति+क-विंशतिकम्=વીશ વડે ખરીદેલું. चात्वारिंशत्कम्=ચાલીશ વડે ખરીદેલું. અંતે शत् શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી क ન થાય. साप्ततिकम्=સિત્તેર વડે ખરીદેલું. અંતે ति શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી क ન થાય. षाष्टिकम्=સાઠ વડે ખરીદેલું અંતે ष्टि શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી क ન થાય.

(A) "सहस्रशतमानादण्" ६।४।१३६। आर्हदर्थे साहस्रः। शातमानः।

सहस्र अने शतमान शब्दोने अर्हद् अर्थ सुधीमां अण् थाय छे. अण्-सहस्रेण क्रीतः-सहस्र+अण्-साहस्र=એક હજાર વડે ખરીદેલો. अण्-शतमानेन क्रीतः-शतमान+अण्-शतमानः=એકસોના માપથી ખરીદેલું.

॥ ७८ ॥ अनाम्न्यऽद्विः प्लुप् ६।४।१४१

द्विगुसमासादार्हदर्थे जातस्य प्रत्ययस्य सकृदेव पित् लुप् न तु द्विः, प्रत्ययान्तं चेत् कस्यचिद् नाम न स्यात्। द्वाभ्यां कसाभ्यां क्रीतो द्विकंसः। इत्यार्हदर्थावधिः।

द्विगु समासवाळा नामने अर्हद् अर्थ सुधीना अर्थमां थयेला प्रत्ययनो प्लुप् थाय छे એટલે લોપ થાય અને તે લોપને प् निशानवाळो समजवानो छे, जो असंज्ञा होय तो એટલે કોઈનું विशेष नाम न होय तो लोप थया पछी फरीथी लोप न थाय. द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतम्-द्विकसम्=બે કંસથી ખરીદેલું. કંસ માપનું નામ છે.

॥ ७९ ॥ वहति रथ-युग-प्रासङ्गात् ७।१।२

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात्। रथं वहति रथ्यः।

द्वितीयांत એવા रथ, युग અને प्रासङ्ग शब्दोने वहति અર્थમાં य प्रत्यय थाय छे. य-द्वौ रथौ वहति-द्विरथ+य-द्विरथ्यः બે રथोने वहन કરનાર.

(A) "धुरो यैयण्" (७।१।३)। धुर्यः। धौरेयः।

द्वितीयांत धुर शब्दने वहति અર्थમાં य અને एयण् प्रत्ययो थाय छे. य-धुरं वहति-धुर+य-धुर्यः=ઢोર, બળદ=धोंसराने वहन કરનાર. एयण् धुरं वहति-धुर+एयण्-धौरेयः=ઢोર, બળદ=धोंसराने वहन કરનાર.

(B) "वामाद्यादेरीनः" (७।१।४) वामधुरीणः सर्वधुरीणः।

वाम વગેરे शब्दो જેની आदिમાં होय એવા द्वितीयांत धुर शब्दने वहति अर्थमां ईन थाय छे. ईन-वामा धूः-वामधूरां वहति-वामधुर्+ईन-वामधुरीणः=ડાબी तरફની धुराने वहन કરનાર. ईन-सर्वधुरं वहति – सर्वधुर+ईन – सर्वधुरीणः = तमाम वाहननी धुराने वहन કરનાર.

(C) "हलसीरादिकण्" (७।१।६) हालिकः सैरिकः।

द्वितीयांत એવા हल शब्दने અને सीर शब्दने वहति अर्थमां इकण् प्रत्यय थाय छे. इकण्-हलं वहति-हल+इकण्-हालिकः=હળने वहन કરનાર. इकण् सीरं वहति-सीर+इकण्-सैरिकः=હળने वहन કરનાર.

(D) "शकटादण्" (७।१।७) शाकटः। हृद्यधर्म्यपद्यादयः साधवः।

દ્વિતીયાંત એવા શકટ શબ્દને વહતિ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. અણ્-શકટં વહતિ-શકટ+અણ્-શાકટઃ ગૌઃ=શકટને-છકડાને-ગાડાને વહન કરનાર બળદ વિગેરે.

(E) "नौ-विषेण तार्यं-वध्ये" (७।१।१२) नाव्या नदी। विष्यः शत्रुः।

તૃતીયાંત એવા નૌ શબ્દને 'તરવા યોગ્ય' અર્થમાં અને તૃતીયાંત એવા વિષ શબ્દને 'વધ કરવા યોગ્ય' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ય-નાવા તાર્યા-નૌ+ય-નાવ્યા નદી=નાવ વડે તરી શકાય એવી નદી. ય-વિષેણ વધ્ય-વિષ+ય-વિષ્યઃ શત્રુઃ=વિષથી મારી નાખવાલાયક શત્રુ.

(F) "न्यायार्थादनपेते" (७।१।१३)। यः। न्यायादनपेतं-न्याय्यम्। अर्थ्यम्।

પંચમી વિભક્તિવાળા ન્યાય શબ્દને અને અર્થ શબ્દને મર્યાદાયુક્ત અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ય-न्यायाद् अनपेतम्-न्याय-न्याय+य-न्याय्यम्=ન્યાય યુક્ત એટલે ન્યાય સહિત. ય-अर्थाद् अनपेतम्-अर्थ+य-अर्थ्यम्=અર્થ યુક્ત એટલે અર્થસહિત.

॥ ८० ॥ तत्र साधौ ७।१।१५

सप्तम्यन्तात्साधौ यः स्यात्। सभ्यः।

સપ્તમ્યંત નામને સાધુ-પ્રવીણ-અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ય-सभायां साधुः-सभा+य-सभ्यः=સભ્ય.

(A) **"पर्षदो ण्य णौ"** (७।१।१८)। **साधौ। पार्षद्यः पार्षदः।** (**पारिषद्यः पारिषदः**)।

સપ્તમ્યંત પર્ષત્ શબ્દને સાધુ અર્થમાં ણ્ય અને ઇનઞ્ પ્રત્યયો થાય છે. ણ્ય-પર્ષદि साधुः-पर्षत्+ण्य-पार्षद्यः=પરિષદમાં સાધુ-સભ્ય. ण – पर्षदि साधुः – पर्षद् + ण – पार्षदः = પરિષદમાં સાધુ-સભ્ય.

(B) **"सर्वजनाण्ण्येनञौ"** (७।१।१९)। **साधौ। सार्वजन्यः सार्वजनीनः।**

સપ્તમ્યંત સર્વજન શબ્દને 'સાધુ' અર્થમાં ણ્ય અને ઇનઞ્ પ્રત્યયો થાય છે. ણ્ય-सर्वजने साधु -सर्वजन+ण्य-सार्वजन्यः= સર્વજનમાં સાધુ. ઇનઞ્-सर्वजने+इनञ् – सार्वजनीनः =સર્વજનમાં સાધુ.

(C) **पथि–अतिथि–वसति–स्वपतेः ७।१।१६ पथ्यादेरेयण्– पाथेयम्, आतिथेयम्।**

पथिन्-अतिथि, वसति અને स्वपति શબ્દોને સાધુ અર્થમાં एयण् પ્રત્યય થાય છે.

एयण्-पथि साधु-पथिन्+एयण्-पाथेयम्=રસ્તામાં સુખકર-ભાતું. अतिथौ साधु-अतिथि एयण्-अतिथेयम्=અતિથિ માટે સારૂં-સારીમહેમાન ગીરી, બાકી રૂપો અન્યથી સાધી લેવા.

(D) **"ण्योऽतिथेः"** (७।१।२४)। **आतिथ्यम्।**

અતિથિ શબ્દને 'તેને માટે આ' અર્થમાં ण्य પ્રત્યય થાય

છે. ण्य-अतिथिः इदम्-अतिथि+ण्य-आतिथ्यम्=અતિથિને માટે આ મહેમાનગીરી કે પરોણાગત.

॥ ८१ ॥ तस्मै हिते ७।१।३५

चतुर्थ्यन्ताद्धिते ईयः स्यात् । वत्सीयः ।

ચતુર્થ્યંત નામને હિત અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે. वत्साय हितः-वत्स+ईय-वत्सीयः=વત્સ માટે હિત૩૫.

(A) **प्राण्यङ्ग–रथ–खल तिल–यव–वृष–ब्रह्म–माषाद् यः ७।१।३७ प्राण्यङ्गादिभ्यो य –दन्त्यम् ।**

ચતુર્થ્યંત એવા प्राण्यङ्ग–પ્રાણીના અંગ સૂચક–શબ્દોને તથા रथ, खल, तिल, यव, वृष, ब्रह्म અને माष શબ્દોને હિત અર્થમાં य પ્રત્યય થાય છે. दन्ताय हितम्-दन्त+य-दन्त्यम्= દાંતને માટે હિત૩૫.

॥ ८२ ॥ भोगोत्तरपदा-ऽऽत्मभ्यामीनः ७।१।४०

भोगोत्तरपदेभ्य आत्मनश्च हिते ईनः स्यात् । मातृ-भोगीणः ।

ચતુર્થ્યંત એવા ભોગાન્ત–જેને ઉત્તરપદમાં ભોગ શબ્દ હોય એવા નામોને અને आत्मन् શબ્દને 'હિત અર્થમાં' ईन પ્રત્યય થાય છે.

मातृभोगाय हितः – मातृभोग+ईन–मातृभोगीणः = માતૃભોગ માટે હિતકર. आत्मने हितः–आत्मन्+ईन–आत्मनीनः=આત્મા માટે હિતકર.

(A) "ईनेऽध्वात्मनोः" (७।४।४८) अन्त्यस्वरादेर्लुगू न स्यात्–आत्मनीनः ।

ईन પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે अध्वन् શબ્દ અને आत्मन् શબ્દના अन् અંશનો લોપ ન થાય. अध्वानम् अलं गामी–अध्वनीनः=રસ્તા ઉપર ચાલવાને સમર્થ પ્રવાસી–કે ઘોડો. आत्मने हितः–आत्मनीनः=આત્માને હિતકર.

॥ ८३ ॥ पञ्च-सर्व-विश्वाज्जनात्कर्मधारये ७।१।४१

पञ्चादिपूर्वाज्जनान्तात्कर्मधारयाद् हितेऽर्थे ईनः स्यात् । पञ्चजनीनः । सर्वजनीनः । विश्वजनीनः ।

કર્મધારય સમાસવાળા અને ચતુર્થ્યર્થ એવા પઞ્ચજન, સર્વજન અને વિશ્વજન શબ્દોને હિત અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે. पञ्चजनाय हितः–पञ्चन+ईन–पञ्चजनीनः=પંચજન માટે હિતકર એટલે રથકાર સહિત ચારે વર્ણો, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર સર્વ જનાયહિતः–सर्वजन+ईन–सर्वजनीनः–સર્વજનો માટે હિતકર. विश्वजनाय हितः – विश्वजन + ईन – विश्वजनीनः=સમગ્ર જનોના હિત માટે.

(A) "सर्वाण्णो वा (७।१।४३)। सार्वः, सर्वीयः। इति हिताधिकारः।

ચતુર્થ્યંત એવા સર્વ શબ્દને (सर्व) હિત અર્થમાં ण પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. ण-सर्वस्मै. हितः-सर्व+ण-सार्वः, सर्व+ईय-सर्वीयः=સર્વ કોઈને માટે હિતરૂપ, મહાવીર બુદ્ધ વગેરે મહાપુરૂષો.

(B) अपत्यादिषूक्तार्थेषु "प्राग्वतः स्त्रीपुंसान्नञ् स्नञौ" ६।१।२५। स्त्रैणं पौंस्नम्।

૭/૧/૫૧ સૂત્રમાં तुल्य-સરખામણી-અર્થમાં वत् પ્રત્યયનું વિધાન છે તે वत् પ્રત્યય પહેલાં જે જે અર્થો બતાવેલા છે તે અર્થોને સૂચવવા સ્ત્રી શબ્દને नञ् પ્રત્યય લાગે છે અને पुंस् શબ્દને स्नञ् પ્રત્યય લાગે છે.

नञ्-स्त्रीयाः अपत्यम्, स्त्रीणां समूहः, स्त्रीषुभवः-स्त्री+नञ्-स्त्रैणः=સ્ત્રીનો પુત્ર, સ્ત્રીઓનો સમૂહ, સ્ત્રીઓમાં થયેલો તે स्त्रैण. स्नञ्-पुंसः अपत्यम् पुंस्+स्न पौंस्नम्=પુરુષનો પુત્ર. पुंसां समूहः, पुंसु भवः-पुंस्+स्नञ्-पौंस्नः=પુરુષોનો સમૂહ અથવા પુરુષોમાં થયેલો પૌંસ્ન.

॥ ८४ ॥ त्वे वा ६।१।२६

त्वविषये त्वेतौ वा। स्त्रैणं, स्त्रीत्वम्। पौंस्नं, पुंस्त्वम्।

ત્વ ના અર્થમાં સ્ત્રી શબ્દને નઞ્ પ્રત્યય લાગે છે અને પુંસ શબ્દને સ્નઞ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે નઞ્-સ્ત્રિયાઃ ભાવઃ-સ્ત્રૌત્વમ્, સ્ત્રૈણમ્=સ્ત્રીપણું. સ્નઞ્-પુંસઃ ભાવઃ-પુંસ્ત્વમ્, પૌંસ્નમ્=પુરુષપણું.

॥ ८५ ॥ भावे त्व-तल् ७।१।५५

षष्ठ्यन्ताद्भावेऽभिधेये त्व–तलौ स्याताम् । शब्दप्रवृत्ति-निमित्तं भावः । गोत्वं गोता ।

ષષ્ઠ્યંત નામને 'સ્વરૂપ' અર્થને સૂચવનારો ત્વ પ્રત્યય થાય છે અને તલ્ પ્રત્યય થાય છે. વ્યવહારમાં વસ્તુને માટે જે ગુણને લઈને શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય તે ગુણ ભાવ અથવા સ્વરૂપ કહેવાય છે.

ત્વ-ગોઃ ભાવઃ-ગો+ત્વ-ગોત્વમ્ = ગાયનો ભાવ-ગાયપણું. તલ્-ગોઃ+તલ્-ગોતા=ગાયનો ભાવ-ગાયપણું. શુક્લસ્ય ભાવઃ-શુક્લ+ત્વ-શુક્લત્વમ્=શુકલપણું. તલ્-શુક્લ+તલ્-શુક્લતા=શુકલનો ભાવ-શુકલપણું.

॥ ८६ ॥ नञ्तत्पुरुषादबुधादेः ७।१।५७

अबुधादिवर्जादस्मात्त्वतलावेव स्याताम् । अशुक्लत्वं अशुक्लता । अबुधादेरिति किम् ? आबुध्यं आचतुर्यम् ।

नञ् तत्पुरुषवाळा शब्दोने स्वरूप अर्थना सूचक त्व अने तल् नो ज प्रत्यय थाय छे पण अबुध वगेरे शब्दोने आ नियम लागतो नथी

अशुक्लस्य भावः-अशुक्ल+त्व-अशुक्लत्वम्, अशुक्ल + तल्-अशुक्लता=अशुકલપણું. अबुधस्य भावः-आबुध्यम्-અબૂઝપણું-એવો પ્રયોગ થાય પણ अबुधत्वम् કે अबुधता પ્રયોગ न थाय. अचतुरस्य भाव - आचतुर्यम् - અચતુરપણું - પ્રયોગ થાય પણ अचतुरत्वम् કે अचतुरता રૂપો न थाय.

(A) "पृथ्वादेरिमन्वा" ७।१।५८ । भावे ।

पृथु વગેરે શબ્દોને ભાવ અર્થનો સૂચક इमन પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

पृथोः भावः-पृथु+इमन-पृथिमा, पृथु+त्वम्-पृथुत्वम्, पृथु+अण्-पार्थवम्=પૃથુપણું-વિસ્તાર. मृदोः भावः-मृदु+इमन्-म्रदिमा, मृदु+त्वम् मृदुत्वम्, मृदु+अण्-मार्दवम्=મૃદુપણું-નરમાઈ. પ્રથુના પ્રથ માટે તથા મૃદુ ના म्रद માટે જુઓ સૂત્ર ૭/૪/૩૯.

(B) "पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः" ७।४।३९. इमनि णीष्ठेयस्सु च परेषु एषाम् ऋतो रः स्यात् ।

इमन, णि, इष्ठ अने ईयसु પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે पृथु, मृदु, भृश, कृश, दृढ अने परिवृढ શબ્દોના ऋકારનો र थाय छे.

पृथोः भाव-पृथु+इमन-प्रथिमा=પહોળાઈ. पृथुं करोति-पृथु+णि-प्रथयति=પહોળું કરે છે. मृदु+इष्ठ-म्रदिष्ठः=બે માં વધારે કોમળ છે. मृदु+ईयस्-म्रदियान्=સૌ માં વધારે કોમળ છે. भृशस्य भावः-भृश+इमन्-भ्रशिमा=ઘણાપણું भृशं करोति भृश+णि-भ्रशयति =ઘણું કરે છે. कृशस्य भावः-कृश इमन्-क्रशिमा-પાતળું કૃશપણું. कृशं करोति-कृश+णि-क्रशयति-પાતળું કરે છે. दृढस्य भावः-दृढ +इमन्-दृढता. दृढं करोति-दृढ+णि-दृढ કરે છે. परिवृढस्य भावः परिवृढ+इमन् परिव्रढिमा-ભોટાઈ, પ્રભુતા. परिवृढं करोति परिवृढ+ णि-परिव्रढयति-પરિવૃઢને કરે છે. અન્ય પ્રયોગો અન્યથી સાધી લેવા.

॥ ८७ ॥ त्र्यन्त्यस्वरादेः ७।४।४३

तुरन्त्यस्वरादेश्चेमनि ण्यादौ च लुक् स्यात्। प्रथिमा।

णि પ્રત્યય, इमन, इष्ठ અને ईयस् પ્રત્યય લાગ્યા હોય તો સાર્થક 'तृ' પ્રત્યયનો લોપ થાય છે તથા શબ્દના અંત્ય સ્વરનો તથા અંત્ય સ્વરની આગળના અંશનો પણ લોપ થઈ જાય છે.

कर्तृ पृथोमाहः इति प्रथिमा-જુદા જુદા ભાવ છે-જેના कर्तृ कर्तारम् करोति-कर्तृ+णि-कर्-णि-કર્તાને કરે છે.

॥ ८८ ॥ य्वृवर्णाल्लुग्वादेः ७।१।६९

लघुरादिः पूर्वसमीपो येषाम् इ-उ-ऋवर्णानां तदन्तेभ्यो भावे कर्मणि चाण् स्यात्। पार्थिवम्। त्वतल्रूपे चाधिकारादनुवर्त्तनीये। पृथुत्वम्। पृथुता। म्रदिमा। मार्दवम्।

જેની આદિમાં લઘુ અક્ષર છે એવા ઇ વર્ણાંત, ઉ વર્ણાંત અને ઋ વર્ણાંત શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

पृथोर्भावं इति – पार्थिवम् = રાળ. पृथुत्वम् = વિસ્તારેલું – વિસ્તરેલું. पृथुता = વિસ્તરેલું. भ्रदिमा सु भवं इति – भ्रदिमा, मार्दवम्=કોમળ માટી જેવું–કોમળપણું.

॥ ८९ ॥ प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दारकस्येमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-बंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् ७।४।३८

प्रियादीनां दशानां यथासम्भवमिमनि णीष्ठेयस्सु च प्रादयो दशादेशा भवन्ति। प्रियस्य भावः–प्रेमा. प्रियत्वम्, प्रियता। स्थेमा, स्थिरत्वम्, स्थिरता। एवं स्फेमा वरिमा गरिमा बंहिमा त्रपिमा द्राघिमा वर्षिमा वृन्दिमा इत्यादावपि त्रीणि त्रीणि रूपाणि।

इमन्, णि, इष्ठ અને ईयसु પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે प्रिय નું प्रा. स्थिर નું स्था, स्फिर નું स्फा, उरु નું वर, गुरु નું गर, बहुल નું बंह. तृप નું त्रप, दीर्घ નું द्राघ, वृद्ध નું वर्ष અને वन्दारक નું वृन्द ३५ ४२वुं.

प्रियं करोति-प्रियस्य प्रा-प्रा+इमन्-प्रेमा=प्रियपणुं. प्रा+णि-प्रापयति=प्रिय કરે છે. स्थिरस्य स्था-स्था+इमन्-स्थेमा=स्थिरता. उरोः वर् – वर्+इमन्-वरिमा = બહુપણું. गुरोः-गर्-गर्+इमन्-गरिमा=ગૌરવ. गर+णि-गरयति=ગૌરવ કરે છે. बहुलस्य बंहू-बंहू+इमन्-बंहिमा=બહુલપણું. दीर्घस्य-द्राघ – द्राघ+इमन्-द्राघिमा=દીર્ઘપણું. वृन्दारकस्य-वृन्द-वृन्द+इमन्-वृन्दिमा=सुंदरता. બાકીના પ્રયોગો અન્યથી સાધી લેવા.

॥ ९० ॥ भूर्लुक्चेवर्णस्य ७।४।४१

वहोरीयसाविमिन्नि च भूः स्याल्लुक् चानयोरिवर्णस्य । भूयान् भूमा ।

इमन प्रत्यय तथा ईयस् प्रत्यय લાગેલ હોય ત્યારે बहु શબ્દને બદલે भू રૂપ વપરાય છે અને इमन तथा ईयस् प्रत्ययનો લોપ થાય છે.

बहु+इमन्-भू+मन्-भूमा=ઘણું. ७।४।५. बहु+ईयस्-भू+यस्-भूयान्=વધારે.

॥ ९१ ॥ स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्याऽन्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः ७।४।४२

एषां षण्णामिमिन्नि ष्यादौ चान्तस्थादेरवयवस्य लुग्, नामिनश्च गुणः । स्थविमा दविमा ह्रसिमा क्षेपिमा क्षोदिमा ।

णि, इष्ठ अने ईयस् प्रत्ययो लाग्या होय त्यारे स्थूल, दूर, युवन्, ह्रस्व, क्षिप्र अने क्षुद्र शब्दोना नामी स्वरनो गुण थाय छे तथा स्थूल वगेरे शब्दोमां जे अंतस्थनी आदिनो अंश छे ते साथे आखा अंशनो એટલે स्थूलना ऊल् नो दूर ना ऊर नो, युवन् ना उवन् ने ह्रस्व ना व नो क्षिप्र ना र नो अने क्षुद्र ना र नो लोप थई जाय छे.

स्थूल+णि-स्थू+णि-स्थो णि-स्थव+णि-स्थवयति = स्थूलने કરે છે. स्थूल+इमन्-स्थू+इमन् - स्थव् + इमन् - स्थविमा = स्थूलपणुं - જાડાપણું. दूर+इमन-दू+इमन्-दव+इमन्-दविमा=દૂરપણું. ह्रस्व+इमन्-ह्रसिमा=હ્રસ્વપણું. क्षुद्र+इमन्=क्षोदिमा=क्षुद्रपणुं. क्षिप्र+इमन्-क्षेपिमा=शीघ्रता. બાકીના પ્રયોગો અન્યથી ઉત્પન્ન થાય.

॥ ९२ ॥ वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च वा ७।१।५९

वर्णविशेषेभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे ट्यण् इमन् च वा। शौक्ल्यम् शुक्लिमा। दार्ढ्यं द्रढिमा।

વિશેષ વર્ણવાચક શબ્દોને અને दृढ વગેરે શબ્દોને ભાવ અર્થના સૂચક ટયણ્ અને इमन् પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે.

વર્ણવાચી—शुक्लस्य भावः - शुक्ल + टयण् - शौक्ल्यम् शुक्लिमा, शुक्लत्वम्, शुक्लता=शुકલનો ભાવ, शुકલપણું-સફેદી. दृढ-दृढस्य भावः-दृढ+टयण्-दार्ढ्यम्, द्रढिमा, दृढत्वम् दृढता= દૃઢપણું.

॥ ९३ ॥ पति-राजान्त-गुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च । ७।१।६०

पत्यन्तेभ्यो राजान्तेभ्यो. गुणः [अङ्गं] प्रवृत्तिनिमित्तं येषां तेभ्यो, राजादिभ्यश्च, भावे कर्मणि च ष्यण् स्यात् । अधिपतेर्भावः कर्म वा–आधिपत्यम्, आधिराज्यं मौढ्यं राज्यं काव्यं सौभाग्यं । भावे कर्मणि च इत्यनुवर्त्तनीय-मधिकारात् ।

જે નામને છેડે पति શબ્દ છે તેમને, જેને છેડે राजन् શબ્દ છે તેમને, જે શબ્દ ગુણવાચક છે તેમને અને राजन् વગેરે શબ્દોને ભાવ-સ્વરૂપ-અર્થનો સૂચક અને ક્રિયા-કર્મ અથવા કાર્ય અર્થનો સૂચક ટયણ્ પ્રત્યય થાય છે. पत्यन्त-अधिपतेः भावः कर्म वा–अधिपति+टयण् आधिपत्यम्=અધિપતિપણું, અધિપતિની ક્રિયા તથા અધિપતનું કામ राजान्त-अधिराज्ञः भावः कर्म वा–अधिराजन्+अधिराज्यम्=અધિરાજપણું. અધિરાજની ક્રિયા તથા અધિરાજનું કાર્ય–અધિરાજ–એટલે સામ્રાજ્યવાળો રાજા. ગુણવાચક અર્થ—

मूढस्य भावः कर्म वा-मूढ+टयण्-मौढ्यम्=મૂઢપણું તથા મૂઢનું કામ, મૂઢતારૂપ ક્રિયા. राजन् વગેરે શબ્દો–कवेः भाव कर्म वा-कवि+टयण् काव्यम्=કવિપણું–કવિતાની ક્રિયા, કવિનું કામ–કવિતા. राज्ञः भावः कर्म वा–राज+टयण्-राज्यम्=રાજાનું કાર્ય–રાજાની પ્રવૃત્તિ–રાજાપણું.

॥ ९४ ॥ अर्हतस्तो न्त् च ७।१।६१

अस्मात् ट्यण्, तस्य न्तादेशः । आर्हन्त्यम् ।

અર્હત્ શબ્દને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક ટયણ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને અર્હત્ શબ્દના અંતના ત્ નો ન્ત્ થાય છે.

अर्हतः भावः–अर्हत्+टयण्=आर्हन्त्यम्, अर्हत्वत्वम्, अर्हता–અર્હંત્પણું, પૂજાની યોગ્યતા, અર્હંતની પ્રવૃત્તિ અથવા અર્હંત્નું કાર્ય.

(A) "सहायाद्वा" ७।१।६२ । ट्यण् । साहाय्यम् ।

સહાય શબ્દને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક ટયણ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. सहायस्य भावः–सहाय+टयण्–साहाटयम्, साहायकम्, सहायत्वम्, सहायता=સહાયપણું.

॥ ९५ ॥ योपान्त्यादुगुरूपोत्तमादसुप्रख्यादकञ् ७।१।७२

त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपमुपोत्तमं, तद्गुर्यस्य तस्माद् योपान्त्यात्सुप्रख्यवर्जादकञ् स्यात् । साहायकं । रामणीयकं ।

સુપ્રત્યય શબ્દ સિવાયના જે શબ્દો ત્રણ કે તેથી વધારે અક્ષરવાળા છે જે શબ્દના ઉપાંત્યમાં ય છે તથા એ ય ની પહેલાં ગુરુ અક્ષર છે એવા શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક अकञ् પ્રત્યય થાય છે.

गुरु+उपोत्तम-गुरूपोत्तम=ત્રણ અક્ષર કે તેથી વધારે અક્ષરવાળા શબ્દોના અંતને વ્યાકરણમાં उत्तम કહેવાય છે તે ઉત્તમની પાસે જે હોય તેને उपोत्तम કહેવામાં આવે છે, જે શબ્દના उपोत्तम માં गुरु અક્ષર આવેલો હોય તેને गुरुपोत्तम કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં એવા ત્રણ અક્ષરવાળા કે તેથી વધારે અક્ષરવાળા गुरुपोत्तम શબ્દોને લેવાના છે.

रमणीयस्य भावः कर्म वा-रमणीय+अकञ्-रामणीयकम्, रमणीयत्वम्, रमणीयता=રમણીયપણું અથવા રમણીય પદાર્થનું કાર્ય.

(A) "चौरादेः" ७।१।७३ । अकञ् । चौरिका चौरकं, चौर्यम् ।

ચોર આદિ શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક अकञ् પ્રત્યય થાય છે. चोरस्य भावः कर्म वा-चोर+अकञ्-चोरिका, चौरत्वम्, चोरता=ચોરપણું કે ચોરનું કાર્ય.

(B) "सखि-वणिग्-दूताद्यः" ७।१।६३ । सख्यम् । द्रुवर्णिज्या वणिज्यम् वाणिज्यम् । दूत्यं दौत्यं ।

सखि, वणिग् તથા दूत શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક य પ્રત્યય થાય છે.

सख्युः भावः कर्म वा-सखि+य-सख्यम्, सखित्वम्, सखिता=મિત્રતા-સખીનું કાર્ય. वणिजः भावः कर्म वा-वणिज+य-वणिज्या, वणिकत्वम् वणिकता, वाणिज्यम्=વાણીયાપણું-તથા વાણીયાનું કાર્ય. दूतस्य भावः कर्म वा-दूत+य-दुत्यम्, दुतता, दौत्यम्=દૂતપણું કે દૂતનું કાર્ય-દૂત એટલે રાજદૂત કે સંદેશ-વાહક.

(C) "स्तेनान्नलुक् च" ७।१।६४। स्तेनशब्दाद् भावे कर्मणि य-प्रत्ययः स्यात्, तद्योगे नकारस्य लुक् वा। स्तेयं, स्तैन्यं।

स्तेन શબ્દથી ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક य પ્રત્યય થાય છે અને य થવા સાથે स्तेन ના न નો લોપ થઈ જાય છે. स्तेनस्य भावः कर्म वा-स्तेन+य-स्तेयम्, स्तेनत्वम् स्तेनता, स्तैन्यम् =ચોરપણું અથવા ચોરનું કામ ચોરી.

(D) "कपि-ज्ञातेरेयण्" ७।१।३५। कापेयम्।

कपि અને ज्ञाति શબ્દને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક एयण् પ્રત્યય થાય છે. कपेः भावः कर्म वा-कपि+एयण्-कापेयम्, कपित्वम्, कपिता=વાંદરાપણું અથવા વાનરવેડા અથવા વાંદરાનું કામ.

(E) "प्राणिजाति-वयोऽर्थादञ्" ७।१।६६। आश्वं। कौमारं।

प्राणि जातिवाचक शब्दोने अने वय-ऊंमर-सूचक शब्दोने भाव तथा कर्म अर्थनो सूचक अञ् प्रत्यय थाय छे.

प्राणि जाति—अश्वस्य भावः कर्म वा-अश्व+अञ्-आश्वम्, अश्वत्वम्, अश्वता=घोडापणुं के घोडानुं कार्य. वय-कुमारस्य भावः कर्म वा-कुमार+अञ्-कौमारम्, कुमारत्वम्, कुमारता=कुमारपणुं-कुंवारी अवस्था-के कुमारनुं कार्य.

(F) "युवादेरण्" ७।१।६७। यौवनं। स्थाविरं।

युवादि शब्दोने भाव अने कर्म अर्थनो सूचक अण् प्रत्यय थाय छे. युनः भावः कर्म वा-युवन्+अण्-यौवनम्, युवत्वम्, युवता=यौवन, अथवा युवाननुं कार्य के युवाननी क्रिया. स्थविरस्य भावः कर्म वा-स्थविर+अण्-स्थाविरम् स्थविरत्वम्, स्थविरता=स्थविरपणुं के स्थविरनुं कार्य. स्थविर एटले वयोवृद्ध मनुष्य-ठरेल मनुष्य.

(G) "पुरुषहृदयादसमासे" ७।१।७० अण्। पौरुषम्।

समास न होय एवा पुरुष अने हृदय शब्दोने भाव अने कर्म अर्थनो सूचक ण् थाय छे.

पुरुषस्य भावः कर्म वा-पुरुष+अण्-पौरुषम्, पुरुषत्वम्, पुरुषता=पुरुषपणुं के पुरुषनुं कार्य के पुरुषनी क्रिया

॥ ९६ ॥ हृदयस्य हृल्लासलेखाण्य ३।२।९४

लास लेख अण् य इत्येतेषु परेषु हृदयस्य हृत्स्यात्। हार्दम्। समासे तु-सुपुरुषत्वम्, परमहृदयत्वम्।

લાસ શબ્દ અથવા કૃદંતનો કર્તૃસૂચક અણ્ પ્રત્યયવાળો લેખ શબ્દ ઉત્તર પદમાં હોય તો હૃદય પદને બદલે હૃદ પદ બોલવું અને હૃદય શબ્દને અણ્ પ્રત્યય તથા ય પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો પણ હૃદયને બદલે હૃદ પદ વાપરવું.

અણ્ પ્રત્યય-हृदयस्य इदम्-हृदय+अण्-हृद + अण् – हार्दम्= હૃદયનો અભિપ્રાય. ય પ્રત્યય-हृदयाय हितम्-हृदय+य-हृद्+य-हृदम्=હૃદયને ગમે તેવું સુંદર.

(A) **शाकट–शाकिनौ–क्षेत्रे ७।१।७८ "शाकटादयो यथार्हं क्षेत्रे वाच्याः। इक्षुशाकट शाकशाकिनम्।**

ષષ્ઠયંત નામને 'क्षेत्र અર્થમાં' शाकट અને शाकिन् પ્રત્યયો થાય છે. इक्षोः क्षेत्रम्-इक्षु+शाकट-इक्षुशाकटम्=શેરડિનું ખેતર. शाकस्य क्षेत्रम्-शाक+शाकिन्-शाकशाकिनम्=શાકનું ખેતર. જે જમીન ધાન્ય કે શાક વગેરેના આધારરૂપ હોય તે જમીનને ક્ષેત્ર કહેવાય. આ સૂત્રમાં આજ અર્થનો क्षेत्र શબ્દ લેવાનો છે.

(B) **धान्येभ्यः ईनञ् ७।१।७९ मौद्गीनम्।**

ષષ્ઠયંત એવા ધાન્યવાચી શબ્દોને 'क्षेत्र અર્થમાં' ईनञ् પ્રત્યય થાય છે. मुद्गस्य क्षेत्रम्-मुद्ग=ईनञ्-मौद्गीनम्=મગનું ખેતર.

(C) **व्रीहि–शालेः एयण् ७।१।८० व्रैहेयम्।**

व्रीहि અને शालि શબ્દોને क्षेत्र અર્થમાં एयण् પ્રત્યય થાય છે. व्रीहेः क्षेत्रम्-व्रीहि+एयण्-व्रैहेयम्=ચોખાનું ક્ષેત્ર.

(D) **यव-यवक षष्टिकाधः** ७।१।८१ ।

यव, यवक अने षष्टिक शब्दोने 'क्षेत्र अर्थमां' य प्रत्यय थाय छे. यवस्य क्षेत्रम्-यव+य-यव्यम्=જવનું ખેતર. यवकस्य क्षेत्रम्-यवक+य-यवक्यम्=જવા જેવા धान्यनुं ખેતર. षष्टिकस्य क्षेत्रम्-षष्टिक+य-षष्टिक्यम्=साठी ચોખાનું ખેતર. ખેતરમાં જે व्रीहि-ચોખાની એક જાતને પાકતાં साठ रात्रीओ લાગે તેને साठी ચોખા शब्द प्रसिद्ध छे.

(E) "**पील्वादेः कुपः पाके**" (७।१।८७) ।

पीलु વગેરે शब्दोने 'तेनो पाक' अर्थमां कुण प्रत्यय थाय छे. पीलूनां पाकः-पिलु+कुण-पिलुकुणः=पीलुनो पाक.

(F) "**कर्णादेर्मूले जाहः**" (७।१।८८) ।

कर्णाणि-કર્ણ વગેરે शब्दोने 'तेना मूळ' अर्थनो सूचक जाह प्रत्यय थाय छे. कर्णस्य मूलम्-कर्ण+जाह-कर्णजाहम्-કાનનું મૂળ.

(G) "**पक्षात्तिः**" (७।१।८९) । **मूले** ।

पक्ष शब्दने 'तेना मूळ' अर्थनो सूचक ति प्रत्यय थाय छे. पक्षस्य मूलम्-पक्ष+ति-पक्षतिः = પાંખનું મૂળ. पक्षति शब्द स्त्रीलिंगी छे.

(H) "**हिमादेलुः सहे**" (७।१।९०) ।

हिम शब्दने 'सहन કરનારો' એવા અર્થમાં एलु प्रत्यय थाय छे. हिमस्य सहः वा हिमं सहमानः-हिम+एलु-हिमेलु=हीमने सहन કરનારો.

(I) "बल–वातादूलः" (७।१।९१)।

બલ અને વાત શબ્દોને 'સહન કરનારો' એવા અર્થમાં ઊલ પ્રત્યય થાય છે. બલસ્ય સહઃ વા બલં સહમાનઃ–બલ+ઊલ-બલૂલ= બળને સહન કરનારો. વાતસ્ય સહઃ વા વાતં સહમાનઃ-વાત+ઊલ-વાતૂલ=વાયુને સહન કરનારો.

(J) "शीतोष्णतृप्रादालुरसहे" (७।१।९२) तृप्रं दुःखम्।

શીત, ઉષ્ણ અને તૃપ્ર શબ્દોને અસહમાન અર્થમાં આલુ પ્રત્યય થાય છે. શીતસ્ય અસહઃ, શીતમ્ અસહમાનોવા-શીતાલુઃ= શીતને સહન ન કરે તે. ઉષ્ણસ્ય અસહઃ ઉષ્ણમ્ અસહમાનો વા-ઉષ્ણાલુ=ઉષ્ણને–તાપને સહન ન કરે તે. તૃપ્રસ્ય અસહઃ વા તૃપ્રમ્ અસહમાનો વા-તૃપ્રાલુઃ=તૃપ્રને દુઃખને સહન ન કરે તે.

॥ ९७ ॥ सर्वादेः पथ्यङ्ग-कर्म-पत्र-पात्र-शरावं व्याप्नोति ७।१।९४

सर्वशब्दपूर्वेभ्य एभ्यः पड्भ्यो द्वितीयान्तेभ्यः व्याप्नोती त्यर्थे ईनः स्यात्। सर्वपथीनो रथः। सर्वाङ्गीणं शम्। सर्वकर्मीणो ना। सर्वपत्रीणो यन्ता। सर्वपात्रीणं, सर्वशरावीणं घृतम्।

દ્વિતીયાંત એવા સર્વપથ, સર્વાઙ્ગ, સર્વકર્મ, સર્વપત્ર, સર્વપાત્ર, સર્વશરાવ શબ્દોને 'તેમાં વ્યાપી જાય છે–ફેલાઈ જાય છે' એ અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે.

सर्वपथंव्याप्नोति-सर्वपथ+ईन>सर्वपथीनो रथः=सर्व मार्गमां व्यापी जतो २थ आखा मार्गने घेरी लेतो. सर्वाङ्ग व्याप्नोति-सर्वाङ्ग+ईन-सर्वाङ्गीण तापः=सर्व अंगमां व्यापी जतो ताप. सर्वकर्म व्याप्नोति-सर्व कर्म+ईन-सर्वकर्मीणः=बधां कर्मोने-कार्योने-व्यापेलो-पहोंची वळतो-पुरुष. सर्वपत्रं व्याप्नोति-सर्वपत्र+ईन-सर्वपत्रीणः = बधा पत्रोने-यानोने - वाहनोने-व्यापेलो - तमाम जातना वाहनोने-(यानने) हंकारी शके तेवो सारथि. सर्वपात्र व्याप्नोति-सर्वपात्र+ईन-सर्वपात्रीणं भक्तम्=आखा पात्रने व्यापेलो -आखाये पात्रमां फेलायेलो-भात सर्वशरावं व्याप्नोति-सर्वशराव +ईन=सर्वशरावीणम् घृतम्=आखा शकोरामां-भिक्षापात्रमां व्यापेलुं घी वगेरे.

(A) **अध्वानं येनौ ७।१।१०३। अलङ्गामिन्यध्वनोऽमन्ताद्येनौ वाच्यौ। अध्वन्यः अध्वनीनः।**

द्वितीयांत एवा अध्वन् शब्दने 'अलंगामी' अर्थमां य अने ईन प्रत्ययो थाय छे य-अध्वानम् अलं गामी-अवध्वन्+य-अध्वन्यः अने ईन-अध्वन्+ईन=अध्वनीनः=ठेठ सुधी २स्ता उपर जनारो.

(B) **समांसमीनाऽघश्वीना ७।१।१०५। समांसमीनसाप्तपदीनादय साधवः।**

समासमा, अधश्वम्, अधप्रातर् अने आगु शब्दोने ईन प्रत्यय थाय छे. मात्र एक सप्तपद शब्दने इनञ् प्रत्यय थाय छे. सप्तभिः पदैः अवाप्यम् - साप्तपदीनं सख्यम् = सात पगलां सुधी साथे चालीने प्राप्त थती मित्रता-गैत्री.

(C) अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालम्पुरुषादीनः ७।१।१०६ । क्वचित्स्वार्थे ईनः-अषडक्षीणो मन्त्रः । आशितङ्गवीनम् अरण्यम् । अलङ्कर्मीणोऽलम्पुरुषीणो ना ।

અષડક્ષ, આશિતંગુ, અલંકર્મ અને અલંપુરુષ શબ્દોને સ્વાર્થમાં ઈન્ પ્રત્યય થાય છે.

अविद्यमानानि षड् अक्षीणि अस्मिन्-अषडक्ष+ईन-अषडक्षीणः मन्त्रः=જેમાં છ આંખો ભેગી થઈ ન હોય એટલે જેને બે જ માણસો જાણતા હોય એવો મંત્ર. आशिता गावोऽस्मिन्-आशितंगु+ईन-आशितङ्गवीनम् अरण्यम्=જેમાં ગાયોને ખવડાવવામાં આવ્યું છે એવું વનનું સ્થાન. अलं कर्मणे-अलंकर्मन्+ईन-अलंकर्मीणः=કર્મ માટે સમર્થ. अलं पुरुषाय-अलं पुरुष+ईन-अलं पुरुषीणः=પુરૂષ માટે સમર્થ.

॥ ९८ ॥ अदिक्स्त्रियां वाञ्चः ७।१।१०७

अञ्चत्यन्तात्स्वार्थे ईनो वा स्यात्, न चेत् स दिशि स्त्रियां वर्त्तते । प्राचीनं प्राक् । प्राचीना प्राची शाखा । अदिक्स्त्रियामिति किम् ? प्राची दिक् ।

જેને છેડે अञ्च શબ્દ છે તેવા નામને સ્વાર્થ-અર્થનો સૂચક ઈન પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે પણ अञ्च છેડાવાળું નામ નારીજાતિની દિશાનું સૂચક ન હોવું જોઈએ.

प्र+अञ्च - प्राक् = પહેલાંનું. प्राञ्च+ईन-प्राचीनम् = प्राचीन,

પહેલાંનું કે જૂનું. प्राचीन शाखा = પ્રાચીન શાખા – પહેલાંની શાખા–પ્રાચીન શાખામાં જેકે નારી જાતિ તો છે પણ દિશાનું સૂચન નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. प्राच्च+ङी–प्राची दिक्= પૂર્વ દિશા–અહીં 'પ્રાચી' શબ્દ દિશાવાચી સ્ત્રીલિંગી નામ હોવાથી ઈન ન થાય.

॥ ९९ ॥ तस्य तुल्ये कः संज्ञाप्रतिकृत्योः ७।१।१०८

षष्ठ्यन्तात्तुल्येऽर्थेऽनयोर्गम्ययोः कः स्यात् । अश्वकः

ષષ્ઠ્યંત નામને 'તુલ્ય' અર્થમાં क પ્રત્યય થાય જો તે સંજ્ઞા એટલે કોઈનું નામ હોય કે પ્રતિકૃતિ–મૂર્તિરૂપ હોય તો अश्वस्य तुल्यः–अश्व+क–अश्वकः=આ શબ્દ વિશેષ સંજ્ઞાવાચી છે. अश्वस्य तुल्यम्–अश्व+क–अश्वकं रूपम्=અશ્વની પ્રતિકૃતિછે–અશ્વના આકારવાળી મૂર્તિ.

(A) **"शाखादेर्यः"** (७।१।११४) **शाख्यः मुख्यः ।**

शाखादि–શાખા વગેરે–શબ્દોને 'તુલ્ય' અર્થમાં य પ્રત્યય થાય છે. शाखायाः तुल्यः–शाखा+य–शाख्यः=શાખાની જેવો. શાખા એટલે પુરૂષના સ્કંધનો ભાગ અથવા ઝાડની શાખા–ડાળ. मुखस्य तुल्यः–मुख+य–मुख्यः=પ્રધાન–જેમ શરીરમાં મુખ પ્રધાન તેવો પ્રધાન.

(B) **"कुशाग्रादीयः"** (७।१।११६) **कुशाग्रीया मतिः ।**

કુશાગ્ર શબ્દને 'તુલ્ય' અર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે. કુશાગ્ર+ઈય-કુશાગ્રીયા બુદ્ધિઃ-કુશાગ્રસ્ય તુલ્યા બુદ્ધિઃ=કુશના અગ્ર ભાગ જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ.

(C) "काकतालीयादयः" (७।१।११७)। तुल्येसाधवः।

કાકતાલીય વગેરે શબ્દોને 'તુલ્ય' અર્થમાં ઈય પ્રત્યયવાળા સમજવાના છે. काकश्च तालश्च-काकतालम्, तस्य तुल्यम्-काकतालीयम्=ઉડતા કાગડાનો તાડના ફળ સાથે આકસ્મિક સંયોગ થતાં તાડનું ફળ કોકના માથા પર પડયું તેની જેવું જે કાર્ય હોય તેને કાકતાલીય કહેવાય.

(D) वेर्विस्तृते शाल-शङ्कटौ ७।१।१२३। विप्रभृतिभ्यः शालशङ्कटादयः। विशालं विशङ्कटम्।

વિ શબ્દને 'વિસ્તૃત' અર્થમાં શાલ અને શઙ્કટ પ્રત્યયો થાય છે. वि+शालः-विशालः=વિસ્તૃત. वि+शङ्कट-विशङ्कटम्=વિસ્તૃત.

॥ १०० ॥ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ७।१।१३८

एभ्यः सञ्जातार्थेभ्यः षष्ठ्यर्थेभ्यः इतः स्यात्। तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः। पुष्पितः तरुः।

પ્રથમાંત એવા તારક આદિ શબ્દોને ષષ્ઠી અર્થમાં એટલે 'તે એનું થયું' અર્થમાંઇત પ્રત્યય થાય છે.

तारकाः संजाताः यस्य-तारक+इत-तारकितम् नभः=તારાઓ એના થયા-તારાઓવાળું આકાશ पुष्पाणि संजातानि यस्य-पुष्पितः तरुः=ફૂલેા એને થયાં-પુષ્પવાળું ઝાડ.

॥ १०१ ॥ प्रमाणान्मात्रट् ७।१।१४०

षष्ठ्यर्थे । आयामः प्रमाणम् । जानु प्रमाणमस्य जानुमात्रं जलम् । तावन्मात्री भूः ।

લંબાઈના પ્રમાણસૂચક પ્રથમાંત નામને ષષ્ઠી અર્થમાં मात्रट् પ્રત્યય થાય છે. લંબાઇ બે પ્રકારની છે.

૧. દોરડું વગેરે સાધન દ્વારા પાણીનું ઊંડાણ બતાવનારી. ૨. જમીનને દોરડાથી માપાય તેવી તીરછી સપાટીની.

जानुनी प्रमाणम् अस्य-जानु+मात्र-जानुमात्रं जलं = ઘુંટણ સુધીનું પાણી. तत् प्रमाणम् अस्याः-तत्+मात्र-तन्मात्री भूः= તેટલા પ્રમાણની સપાટ જમીન.

॥ १०२ ॥ वोर्ध्वं दघ्नट्-द्वयसट् ७।१।१४२

ऊर्ध्वं यत्प्रमाणं तदर्थात् प्रथमान्तान् षष्ठ्यर्थे वा एतौ स्याताम् । जानुदघ्नं जानुद्वयसं जानुमात्रं जलम् ।

તે એનું ઊંડું પ્રમાણ એ રીતે ષષ્ઠી અર્થમાં પ્રથમાંત નામોને दघ्नट् અને द्वयसट् પ્રત્યયેા વિકલ્પે થાય છે.

ऊरुः प्रमाणम् अस्य ऊरु+दघ्नट्–ऊरुदघ्नम्. ऊरुः ऊरु+द्वयम –ऊरुद्वयसम्. ऊरु+मात्रट् ऊरु मात्रं जलम्=જાંધ સુધી પહોંચે એટલું પાણી રજ્જુમાત્રી भूः=દોરડા જેટલી લંબાઇવાળી જમીન. અહીં–ઊંડાઇનું પ્રમાણ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

(A) "हस्तिपुरुषाद्वाण्" ७।१।१४१ प्रमाणे ।

તે એનું પ્રમાણ એ રીતે 'ષષ્ઠીના' અર્થમાં પ્રથમાંત એવા હસ્તિ અને પુરુષ શબ્દથી अण् વિકલ્પે થાય છે

हस्ति प्रमाणम् अस्य–हस्तिन्+अण्–हास्तिनम्, हस्तिमात्रम्, हस्तिदघ्नजम् – हस्तिद्वयसं–जलम् = હાથીના પ્રમાણ જેટલું ઊંડું પાણી. पुरुष, प्रमाणम् अस्य – पुरुष+अण् पौरुषम् = પુરૂષ પ્રમાણ જેટલું ઊંડું પાણી–માથાડું પાણી.

॥ १०३ ॥ संयोगादिनः ७।४।५३

संयोगात्परस्नेनः अणि अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । हास्तिनम्, हस्तिमात्रं, हस्तिदघ्नं, हस्तिद्वयसम् । एवं पौरुषं ।

સંયુક્ત અક્ષર પછી આવેલા ઇન પ્રત્યયવાળા નામને अण् પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે નામના इन ભાગનો લોપ ન થાય.

शङ्खिनः अपत्यम्–शङ्खिन+अन–शाङ्खिनः=શંખીનો પુત્ર. हास्तिनम्, हस्तिमात्रम्, हस्तिदघ्नम्, हस्तिद्वयसं जलम्=હાથીના પ્રમાણમાં જેટલું ઊંડું પાણી. पौरुषं=પુરૂષના પ્રમાણમા જેટલું ઊંડું પાણી.

(A) "इदंकिमोऽतुरियू–कियू–चास्य" ७।१।१४८ माने। इदं मानमस्य–इयान् कियान् पटः।

માનસૂચક इदम અને किम् શબ્દોને 'તેનું માપ' એવા ષષ્ઠીના અર્થમાં 'મેય–માપવા યોગ્ય' અર્થ જણાતો હોય તો अत् (अतु) પ્રત્યય થાય છે અને अतु થવા સાથે इदम् નો इय् થાય છે અને किम નો किय् થાય છે. 'માન' શબ્દ અહીં ચારે જાતના માપનો સૂચક છે.

૧. પ્રમાણ લંબાઇ–કપડાનું માપ. ૨. પરિમાણ–ભરવાનું –અનાજનું માપ. ૩ ઉન્માન–તોલવાનું–સોનાચાંદીનું માપ અને ૪. સંખ્યા–એક બે વગેરે.

પ્રમાણ–इदं मानम् अस्य–इदम+अत्–इदत्–इदान्=આટલો લાંબો ઓછાડ. किं मानम् अस्य ?–किम+अत्–कियत्–कियान् पटः =કેટલો લાંબો ઓછાડ–પટ.

(B) "यत्तदेतदोडावादिः" ७।१।१४९। अतुः। यावान् तावान् एतावान्।

પ્રથમાંત અને માનસૂચક એવા यत्, तत् અને एतत् શબ્દને 'મેય' અર્થ જણાતો હોય તો 'એનું માપ' એવા ષષ્ઠીના અર્થમાં आवत्–डावतु પ્રત્યય થાય છે.

यत् मानम् अस्य–येत+डावतु–यावतु–यावान्=જેટલો ધાનનો ઢગલો. तत् मानम् अस्य–तत्+डावतु–तावत्–तावान्=તેટલો ધાન્યનો ઢગલો. एतद् मानम् अस्य–एतत्+डावतु–एतावत्–एतावान्–धान्य राशि=આટલો ધાનનો ઢગલો.

॥ १०४ ॥ यत्तत्किमः सङ्ख्याया डतिर्वा ७।१।१५०

सङ्ख्यारूपमानावाचिभ्यः एभ्यः त्रिभ्यः सङ्ख्येये डतिर्वा स्यात्। यति यावन्तः। तति तावन्तः। कति कियन्तः।

સંખ્યારૂપ માનસૂચક એટલે પ્રમાણસૂચક અને પ્રથમાંત એવા યત્, તત્ અને किम् શબ્દોને જો સંખ્યેય જણાતું હોય તો તેનું સંખ્યારૂપ 'માપ' એવા ષષ્ઠીના અર્થમાં अति-डति પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

यद् मानं यस्य-षद्+डति=यति અથવા यावन्तः જેટલા. तद् मानं यस्य-तद्+डति=तति અને तावन्तः તેટલું. किं मानं यस्य-किम्+डति-कति અને कियन्तः કેટલું.

॥ १०५ ॥ अवयवात्तयट् ७।१।१५१

अवयववृत्तेः प्रथमान्तात् सङ्ख्यार्थादवयविनि अर्थे तयट् स्यात्। पञ्च अवयवा अस्य-पञ्चतयो यमः। चतुष्टयी गतिः।

અવયવ અર્થના સૂચક સંખ્યાવાચી પ્રથમાંત નામને 'તેનો અવયવ' એવા ષષ્ઠીના અર્થમાં तय-(तयट्) પ્રત્યય થાય છે.

पञ्च अवयवाः यस्य-पञ्च+तयट्-पञ्चतयः यमः=જેના પાંચ અવયવ છે એવો પાંચ પ્રકારનો यम-महाव्रत चतुष्टयी गतिः= ચાર ગતિઓ.

(A) "द्वित्रिभ्यामयड् वा" ७।१।१५२। अवयवेऽर्थे। द्वयं द्वितयम्। त्रयं, त्रितयम्।

અવયવસૂચક પ્રથમાંત એવા દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોને 'તેનો અવયવ' એવા ષષ્ઠીના અર્થમાં અય-(અયટ્) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

द्वौ अवयवौ यस्य-द्वि+अयट्-द्वयम्=અથવા द्वितयम्=જેના બે અવયવ છે. त्रयः अवयवाः यस्य-त्रि + अयट्-त्रयम् = અથવા त्रितयम्=જેના ત્રણ અવયવો છે.

॥ १०६ ॥ अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन् शतसहस्रे शति-शद्-दशान्ताया डः ७।१।१५४

शति–शद्–दशान्तसङ्ख्यावाचकात् शतादिसङ्ख्यं वस्त्वधिकमनयोः शतसहस्रयोरित्यर्थे डः स्यात्। विंशतियोजनान्यधिकान्यस्मिन्निति विंशं योजनशतं. योजनसहस्रं वा। एवं त्रिंशद् योजनानि अधिकान्यस्मिन् शते सहस्रे वा–त्रिंशं योजनशतम् योजनसहस्रं वा। एवं द्वादशं योजनशतम् योजनसहस्रं वा।

જેને છેડે शति, शद् અને दश શબ્દો છે. એવા સંખ્યાવાચી પ્રથમાંત નામને 'આટલી સંખ્યાવાળું જેમાં અધિક છે' એવા સપ્તમીના અર્થમાં સો અને હજાર એવો અર્થ હોય

તો અ–ડ પ્રત્યય થાય છે. શરત એ છે કે જે પ્રથમાંત નામ હોય તે માત્ર સંખ્યાવાચક હોય પણ સંખ્યેયસૂચક ન હોય તો—

विंशति-योजनानां विंशतिः अथवा विंशतिः योजनानि अधिका यस्मिन् शते सहस्रे वा इति विंश योजन शतम्, योजन सहस्रम् वा=વીશ યોજન જેમાં વધારે છે એવા સો યોજન એટલે ૧૨૦ યોજન અથવા વીશ યોજન જેમાં વધારે છે એવા હજાર યોજન એટલે ૧૦૨૦ યોજન; એ રીતે—

शद्–त्रिंशम्। दश-एकादशम्। विंशतिः दण्डा अधिका अस्मिन् योजन शते। સો યોજનમાં ૨૦ દંડ વધારે છે અહીં विंशति शब्द दंडनुं विशेषण छे तेथी ते संख्येयसूचक छे पण प्रधानपणे संख्यासूचक नथी तेथी आ नियम न लागे.

॥ १०७ ॥ सङ्ख्यापूरणे डट् ७।१।१५५

सङ्ख्या पूर्यते येन तस्मिन्नर्थे सङ्ख्यावाचकाद् डट् स्यात्। द्वादशानां सङ्ख्यापूरणः—द्वादशः।

સંખ્યાપૂરણ એટલે બીજો, પાંચમો વગેરે સંખ્યાપૂરણ અર્થ સૂચવાતો હોય ત્યારે તે સંખ્યાવાચક નામોને અ–ડટ્ પ્રત્યય થાય છે.

एकादशानाम् पूरणी–एकादश+डट्–एकादश+ङी – एकादशी= અગીઆરશ–અગીયારમી તીથિ.

(A) "विंशत्यादेर्वा तमट्" ७।१।१५६। पूरणे। विंशतितमः, विंशः।

સંખ્યાવાચક વિંશતિ વગેરે શબ્દોને સંખ્યાપૂરણ અર્થ-સૂચવવો હોય ત્યારે तम-तमट् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. विंशतेः पूरणः-विंशति+तमट्-विंशतितमः અથવા विंशः=વીશમો.

(B) शततमः सहस्रतमः।

शत આદિ સંખ્યાવાચક શબ્દોને તથા मास, अर्धमास અને संवत्सर શબ્દોને સંખ્યાપૂરણ અર્થ સૂચવવો હોય ત્યારે तमट् પ્રત્યય થાય છે.

शतस्य पूरणी-शत+तम-शततमः=સોમો. शततमी = સોમી. सहस्रस्य पूरणी-सहस्र+तम - सहस्रतमः = હજારમો. सहस्रतमी = હજારમી.

(C) "षष्ट्यादेरसङ्ख्यादेः" ७।१।१५८। तमट्। षष्टितमः। सङ्ख्यादेस्तु डट्-द्विसप्ततः।

જેમની આદિમાં સંખ્યાવાચી શબ્દ નથી એવા षष्टि વગેરે નામોને 'સંખ્યાપૂરણ' અર્થમાં तमट् પ્રત્યય થાય છે.

षष्ठेः पूरणः-षष्टि+तम-षष्टितमः=સાઠમો. सप्ततेः पूरणः-सप्तति+तम-सप्ततितमः=સિત્તેરમો.

॥ १०८ ॥ नो मट् ७।१।१५९

नान्तायाः सङ्ख्यायाः पूरणे मट् स्यात् । पञ्चमः । सङ्ख्यादेस्तु डः—षोडशः ।

જેની આદિમાં સંખ્યાવાચી નામ નથી એવા નકારાંત નામને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં મ–મટ્ થાય છે.

पञ्चानां संख्याना पूरणी–पञ्च+मट्–पञ्चमी=પાંચ સંખ્યાને પૂર્ણ કરનારી–પાંચમી અથવા પાંચમ. **द्व्यधिकानां दशानां पूरणः–द्वादशः**=જેમાં બે અધિક છે એવી દશ સંખ્યાનો પૂરક–બારમો. અહીં આદિમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ છે તેથી મટ્ ન થાય. **सङ्ख्यादेस्तु डः–षोडशः**=સોળમો.

॥ १०९ ॥ पित्तिथट् बहु-गण-पूग-सङ्घात् ७।१।१६०

एभ्यस्तिथट् स्यात् सच पित् ।

बहु, गण, पूग અને **संघ** શબ્દોને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં **तिथ** (**पित्-तिथट्**) પ્રત્યય થાય છે. **बहूनां पूरणः-बहु+तिथट्–बहुतिथः**=બહુનો પૂરક. **बहुतिथी**=બહુની પૂરક. **गणस्य पूरणः–गण+तिथट्-गणतिथः**=ગણનો પૂરક. **गणतिथी**=ગણની પૂરક. અન્ય રૂપો જાણી લેવા.

(A) "अतोरिथट्" ७।१।१६१ । पूरणे । बहुतिथः ।

જેને છેડે अतु-अत्-પ્રત્યય લાગ્યેા છે તેવા નામને સંખ્યા-પૂરણ અર્થમાં इथ-(पित् इथट्) પ્રત્યય થાય છે.

इयतां पूरणः-इयत्+इथट्-इयतिथः=આટલી સંખ્યાનેા પૂરક. तावतां पूरण -तावत्+इथट्-तावतिथः=તેટલી સંખ્યાનેા પૂરક.

॥ ११० ॥ क्यङ्-मानि-पित्-तद्धिते ३।२।५०

एषु त्रिष्वनङ् परतः स्त्री पुंवत्स्यात् । वह्वीनां सङ्ख्या-पूरणीबहुतिथी । यावतिथः । यावतिथी ।

જે નામ વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી થયેલું હેાય અને ङ प्रत्ययवाळुं न हेाय ते नाम पुंवत् थई जाय छे. જ્યારે તેને क्यङ् પ્રત્યય લાગેલેા હેાય અથવા मानिन् શબ્દ ઉત્તર પદમાં હેાય તેા અથવા प् નિશાનવાળેા તદ્ધિતનેા પ્રત્યય લાગેલેા હેાય તે.

क्यङ्-इयेनी इव आचरति इति – इयेतायते = ધેાળી જેવું આચરણ કરનાર. बह्वीनां सङ्ख्यापूरणी बहुतिथी=ઘણી તિથીઓ જેમાં આવે તે પૂરણ કરનાર.

(A) "षट्-कति-कतिपयात् थट्" ७।१।१६२ । पूरणे । षष्ठः, कतिथः, कतिपयथः ।

षट्, कति અને कतिपय શબ્દોને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં थ-थट् પ્રત્યય થાય છે. षण्णां पूरणी-षट्+थट्-षष्ठी=છની પૂરક,

છઠ્ઠી અથવા છઠ્ઠની તિથી. કતીનાં પૂરણઃ-કતિ+થટ્-કતિથઃ= કેટલાનો પૂરક. કતિપયાનાં પૂરણઃ - કતિપય + થટ્ - કતિપયથઃ = કેટલાનો પૂરક.

(B) "चतुरः" ७।१।१६३ । थट् । चतुर्थः ।

चतुर् શબ્દને 'સંખ્યાપૂરણ' અર્થનો સૂચક થ (થટ્) પ્રત્યય થાય છે. चतुर्णां पूरणः-चतुर्थः=ચોથો. चतुर्णां पूरणी-चतुर+थट्-चतुर्थी=ચોથી અથવા ચોથ તિથી.

(C) "येयौ च-लुक् च" ७।१।१६४ । चतुरः । तुर्यः । तुरीयः ।

चतुर् શબ્દને 'સંખ્યાપૂરણ' અર્થમાં य અને ईय પ્રત્યયો થાય છે, અને જ્યારે આ પ્રત્યયો થાય ત્યારે चतुर ના च નો લોપ થાય છે.

य-चतुर्णां पूरणः-चतुर्+य-तुर्यः=ચોથો. ईय-चतुर्णां पूरणः-चतुर्+ईय-तुरीयः=ચોથો.

(D) "द्वेस्तीयः" ७।१।१६५ । द्वितीयः ।

द्वि શબ્દને 'સંખ્યાપૂરણ' અર્થમાં तीय પ્રત્યય થાય છે. द्वयोः पूरणः-द्वि+तीय-द्वितीय=બીજો.

(E) "त्रेस्तृ च" ७।१।१६६ । त्रिशब्दात् तीयः स्यात्, त्रिशब्दस्य तृ इत्यादेशश्च । तृतीयः ।

त्रि शब्दने 'संख्यापूरण' अर्थमां तीय प्रत्यय थाय छे अने तीय थतां त्रि नुं तृ ३५ थाय छे. त्रयाणां पूरणः – त्रि+तीय–तृ+तीय–तृतीयः=त्रीजो.

॥ १११ ॥ पूर्वमनेन सादेश्चेन् ७।१।१६७

द्वितीयान्तात्सपूर्वात् केवलाच्च पूर्वशब्दात्तृतीयार्थे इन् स्यात् । कृतं पुर्वमनेन कृतपुर्वी कटम्, पीतपुर्वी पयः ।

क्रिया विशेषण ३५ એવો द्वितीयांत पूर्व शब्द એકલો હોય કે તેની આદિમાં કોઈ બીજો शब्द होय तो पूर्व शब्दने अनेन–એ વડે અર્થાત્, કર્તા અર્થમાં इन प्रत्यय थाय छे.

એકલો—पूर्वम्–पूर्वम् अनेन पूर्वा=આ વડે પૂર્વ આદિવાળો —पूर्व–कृतं पूर्वम् अनेन–कृतपूर्व+इन–कृत पूर्वी कटः=એણે પહેલાં સાદડી બનાવેલી. पीतं पूर्वम् अनेन–पीत पूर्व+इन–पीत पूर्वापयः= એણે પહેલાં દૂધ કે પાણી પીધેલું.

॥ ११२ ॥ इष्टादेः ७।१।१६८

एभ्यः प्रथमान्तेभ्यस्तृतीयार्थे कर्त्तरि इन् स्यात् । इष्टो यज्ञोऽनेन–इष्टी यज्ञे । अधीतस्तर्कोऽनेन–अधीती तर्के ।

प्रथमांत એવા इष्ट આદિ शब्दोने 'કર્તા' અર્થમાં इन प्रत्यय थाय छे. इष्टमनेन=इष्ट + ईन् – इष्टी यज्ञे = यज्ञमां यजन

કરનારો. पूर्तमनेन – पूर्त+इन्–पूर्ती यज्ञे = યજ્ઞમાં હવન કરનારો. अधीत स्तर्कोऽनेन अधीती तर्के=ન્યાયશાસ્ત્ર ભણેલો.

॥ ११३ ॥ तेन वित्तो चञ्चुचणौ ७।१।१७५

तृतीयान्तात् ख्यातेऽर्थे एतौ स्याताम् । विद्याचञ्चुः केशचणः ।

'તે વડે પ્રસિદ્ધ અથવા પ્રકાશમાં આવેલ' એવા અર્થમાં નામને चञ्चु અને चण પ્રત્યય થાય છે.

विद्यया वित्तः–विद्या+चञ्चु–विद्याचञ्चु=વિદ્યા વડે પ્રસિદ્ધ. केशेन वित्तः–केश+चण–केशचणः=કેશ વડે પ્રસિદ્ધ–કેશોની વિવિધ રચના વડે પ્રસિદ્ધ.

अथ मत्वर्थीयाधिकारो निरूप्यते ।

॥ ११४ ॥ तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुः ७।२।१

प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा मतुः स्यात् । प्रथमान्तं चेदस्तीत्युच्यते । गावोऽस्य सन्ति–गोमान् ।

'તે એનું છે' એવા અર્થમાં અને 'તે એમાં છે' એવા અર્થમાં પ્રથમાંત નામથી मत्–मतु પ્રત્યય થાય છે. ભૂતકાળ હોય તો ન થાય અને ભવિષ્યકાળ હોય તો પણ થાય નહીં.

गौः अस्य अस्ति–गो+मतु–गोमान् = જેની પાસે બળદ કે ગાય છે–જેવાળ.

॥ ११५ ॥ मावर्णान्तोपान्त्यापञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः २।१।९४

मावर्णौ प्रत्येकमन्तोपान्त्यौ यस्य तस्मात्, पञ्चमवर्जवर्गान्ताच्च मतोर्मो वः स्यात्। किमत्रास्तीति किंवान्। वृक्षवान् गिरिः।

જે નામને છેડે મ કાર હોય અથવા ઉપાન્તમાં મ કાર હોય તો તે નામથી લાગેલા મતુ પ્રત્યયના મ નો વ થાય છે તથા જે નામને છેડે અ વર્ણ હોય અથવા ઉપાન્તમાં અ વર્ણ હોય તો તેને લાગેલા મતુ પ્રત્યયના મ નો વ થાય છે તથા જે નામને છેડે વર્ગનો પાંચમો અક્ષર એટલે ङ्, ञ्, ण् તથા न् ન હોય એવા નામથી લાગેલા મતુ ના મ નો વ થાય છે.

અંતે म-किम्+मान्-किंवान्=શું વાળો. ઉપાંતે म-शमी+मान्-शमीवान्=શમીના ઝાડવાળો. અંતે अ वर्ण-वृक्ष+मान्-वृक्षवान्=વૃક્ષવાળો.

॥ ११६ ॥ नोर्म्यादिभ्यः २।१।९९

एभ्यो मतोर्मो वो न स्यात्। ऊर्मिमान्। उदन्वान् जलाधारे।

ઊર્મિ, દલ્મિ વગેરે શબ્દોને લાગેલા મતુ ના મ નો વ થતો નથી. ઊર્મિ વગેરે અનેક શબ્દો છે.

ऊर्मि+मान्-ऊर्मिमान्=ઊર્મિવાળો. दल्मि+मान्-दल्मिमान्= આયુધવાળો. उदकं अस्य अस्ति इति – उदन्वान् = જેમાં પાણી ભરેલું છે.

॥ ११७ ॥ राजन्वान् सुराज्ञि २।१।९८

सुराजकेऽर्थे –राजन्वान् । संज्ञायां चर्मण्वत्यादयश्च साधवः ।

સારા રાજાવાળો દેશ કે પ્રજા એવા અર્થમાં राजन्मान् ને બદલે राजन्वान् શબ્દ વાપરવો. राजन्+मान्-राजन्वान्=સારા રાજાવાળો દેશ.

(A) 'नावादेरिकः" ७।२।३ नाविकः । मत्वन्तं च रुपं सर्वत्राधिकारादनुवर्त्तनीयम्-नौमान् ।

નૌ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થ માં इक प्रत्यय थाय छे नौः अस्य, अस्मिन् वा अस्ति–नौ+इक=नाविकः અથવા नौमान्=હોડી-વાળો–એની પાસે હોડી છે અથવા તેના તાબામાં હોડી છે.

(B) "शिखादिभ्य इन्" ७।२।४ । शिखी, माली ।

શિખાદિ–શિખા–વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં એટલે જે અર્થમાં मतु પ્રત્યય થાય છે તે અર્થમાં इन् પ્રત્યય થાય છે.

शिखा अस्य अस्मिन् वा अस्ति – शिखा + इन् – शिखी, शिखावान् = ચોટલીવાળો–ચોટલી છે અથવા જેના માથામાં ચોટલી છે. माला अस्य अस्मि वा अस्ति – माला + इन् –माली

मालावान्=માળાવાળો–ડોકમાં જેને માળા છે અથવા જેની ડોકમાં માળા છે.

(C) "व्रीह्यादिभ्यस्तौ" ७।२।५ । व्रीहिकः, व्रीही ।

व्रीहि વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં इक અને इन् એ બન્ને પ્રત્યયો વારાફરતી થાય છે.

व्रीहिः अस्य, अस्मिन् वा अस्ति–व्रीहि+इक व्रीहिकः, व्रीहि+इन–व्रीहि, व्रीहिमान्=ચોખાવાળો. 'એને છે' અને 'એમાં છે' એવો અર્થ બધા જ ઉદાહરણમાં સમજવો.

॥ ११८ ॥ अतोऽनेकस्वरात् ७।२।६

अदन्तादनेकस्वरादिकेनौ स्याताम् । धनिकः, धनी । इलेनाण्णशनरादयो यथायोगं मत्वर्थे वाच्याः–तुन्दिलः फेनिलः, शृङ्गिणः, ज्योत्स्नी, प्राज्ञः, श्राद्धः, लोमशः, पामनः, मधुरम् मरुत्तः ।

અનેક સ્વરવાળા અ કારાંત નામને મત્વર્થમાં इक અને इन પ્રત્યયો થાય છે.

दण्ड+इक–दण्डिकः, दण्डि+इन्=दण्डी અને दण्डवान्=લાકડીવાળો. छत्र+इक–छत्रिकः, छत्र+इन्–छत्री અને छत्रवान्=છત્રવાળો. धनम अस्य अस्ति इति धनिकः, धनी=ધનવાળો.

॥ ११९ ॥ न स्तं मत्वर्थे १।१।२३

सान्तं तान्तं च नाम मत्वर्थे परे पदं न स्यात्। मरुत्वान्।

દયાવાળો, ધનવાળો વિદ્યાવાળો વગેરે શબ્દોમાં આવેલું 'વાળો' પદ જે અર્થને સૂચવે છે તે જ અર્થને સૂચવવા સંસ્કૃત ભાષામાં 'मतु', 'विन्' વગેરે અનેક પ્રત્યયો વપરાય છે, दयावान्, धनवान्, विद्यावान्, बुद्धिमान्, धेनुमान्, यशस्विन् વગેરે જે નામને છેડે स् તથા त् આવેલ હોય એવા स કારાંત તથા त કારાંત નામને मतु પ્રત્યય લાગેલો હોય કે मतु અર્થવાળો એવો બીજો કોઈ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો તે નામને પદ ન સમજવું– તે નામની પદ સંજ્ઞા ન થાય.

मतु त्–तडित्+मत्–वान्–तडित्वान = વીજળીવાળો.–मेघ– પ્રથમાનું એકવચન.

(A) "बल–वात–दन्त–ललाटादूलः" ७।२।१९। बल्लूलः।

बल, वात – दन्त – ललाट શબ્દોને મત્વર્થમાં ऊल પ્રત્યય થાય છે. बल+ऊल=बल्लूलः અથવા बलवान्-બળવાળો.

આવી રીતે वात, दन्त અને ललाट ના ઉદાહરણો તથા આ દરેક પ્રયોગમાં मतु પ્રત્યય લગાડીને પણ ઉદાહરણો અન્યથી સાધી લેવા.

(B) "प्राण्यङ्गादातो लः" ७।२।२० । चूडालः ।

પ્રાણીના અંગવાચક આ કારાંત નામને મત્વર્થમાં ल પ્રત્યય થાય છે. चूडा+ल–चूडालः, चुडावान्=ચોટલીવાળો.

(C) "सिध्मादि–क्षुद्रजन्तुरुग्भ्यः" ७।२।२१ । सिध्मलः । यूकालः । मूर्च्छालः ।

सिध्म વગેરે શબ્દોને, क्षुद्रजंतुवाचक શબ્દોને અને રોગવાચક શબ્દોને મત્વર્થમાં ल થાય છે. નોળિયા સુધીના જીવો क्षुद्रजंतु गणाय.

सिध्मादि-सिध्म+ल–सिध्मल, सिध्मवान् = ચામડીના રોગવાળો. वर्ध्म+ल–वर्ध्मलः–वर्ध्मवान्=वर्ध्मवाળો. क्षुद्रजंतु–युका+ल–युकालः, युकावान्=જૂવાળો. માથામાં જૂ પડેલ છે એવો. रोग–मूर्च्छा + ल – मूर्च्छालः, मूर्च्छावान् = મૂર્છાવાળો–બેભાન થવાના રોગવાળો.

(D) "प्रज्ञापर्णोदकफेनात् लेलौ ७।२।२२ । प्रज्ञालः, प्रज्ञिलः ।

प्रज्ञा, पर्ण, उदक અને फेन શબ્દોને મત્વર્થમાં ल અને इल પ્રત્યયો થાય છે. प्रज्ञा + ल – प्रज्ञालः, प्रज्ञा + इल – प्रज्ञिलः = પ્રજ્ઞાવાળો–બુદ્ધિવાળો.

(E) "वाच आलाटौ" ७।२।२४ । क्षेपे । वाचालः वाचाटः ।

वाच शब्दने मत्वर्थमां आल अने आट प्रत्ययो थाय छे. जो निंदा जणाती होय तो—

वाच + आल – वाचालः = वाचाळ—बहु बकबक करनारो—वायडो. वाच + आट – वाचाटः = वाचाळ—बहु बकबक करनारो—वायडो.

(F) "ग्मिन्" ७।२।२५ । वाचः । वाग्मी ।

वाच शब्दने मत्वर्थमां ग्मिन प्रत्यय थाय छे वाच्+ग्मिन्–वाग्मिन्–वाग्मी, वाग्वान्=कुशळ वक्ता, विद्वान.

(G) "लक्ष्म्या अनः" ७।२।३२ । लक्ष्मणः ।

लक्ष्मी शब्दने मत्वर्थ सूचक अन् प्रत्यय थाय छे. लक्ष्मी +अन–लक्ष्मणः, लक्ष्मीवान्=लक्ष्मीवाळो.

(H) "कच्छ्वा डुर" ७।२।३९ कच्छुरः ।

कच्छू शब्दने मत्वर्थ सूचक उर (डुर) प्रत्यय थाय छे. कच्छू+डुर–कच्छुरः, कच्छूमान्=खरजवाळो.

(I) "दन्तादुन्नतात्" ७।२।४० । उन्नता दन्ता अस्य सन्ति–दन्तुरः ।

ऊंचा दांत अर्थवाळा दन्त शब्दने मत्वर्थ सूचक उर (डुर) प्रत्यय थाय छे. दन्त+डुर=दन्तुरः=मोटा दांतवाळो. दन्तवान् =सामान्य दांतवाळो.

(J) "कृपा–हृदयादालुः" ७।२।४२ । कृपालुः ।

કૃપા અને હૃદય શબ્દોને મત્વર્થ સૂચક આલુ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. કૃપા+આલુ–કૃપાલુઃ, કૃપાવાન્=કૃપાળું.

॥ १२० ॥ अभ्रादिभ्यः ७।२।४६

एभ्यो मत्वर्थे अः स्यात् । अभ्रं नभः । अर्शसो मैत्रः ।

અભ્ર વગેરે શબ્દોને મત્વર્થ સૂચક અ પ્રત્યય થાય છે. અભ્ર+અ–અભ્રમ્ નભઃ=અભ્ર, આભ, આકાશ, મેઘ અથવા સ્વર્ગ અભ્રવાળું સ્થાન–આકાશ. અર્શસ્ + અ – અર્શસઃ મૈત્રઃ = હરસ – મસાવાળો. મૈત્ર.

॥ १२१ ॥ अस्–तपो–माया–मेधा–स्रजो विन् ७।२।४७

असन्तात्तपःप्रभृतिभ्यश्च विन् स्यात् । वर्चस्वी । तपस्वी । मायावी । व्रीह्यादित्वान्मायिकः, मायी । मेधावी ।

જેની છેડે અસ્ છે એવા શબ્દોને તથા તપસ્, માયા, મેધા અને સ્રજ્ શબ્દોને મત્વર્થનો સૂચક વિન્ પ્રત્યય થાય છે.

યશસ્+વિન્–યશસ્વો, યશસ્વાન્=યશસ્વી. તપસ્+વિન્–તપસ્વો, તપસ્વાન્=તપસ્વી. માયા=વિન્–માયાવી, માયાવાન્=કપટી. મેધા+

विन्-मेघावी, मेघावान्=બુદ્ધિવાળો. स्रज+विन्-स्रग्वी, स्रग्वान्= માળાવાળો.

(A) "मेधारथाद् नवेरः" ७।२।४१ । मेधिरः । रथिरः रथिकः । स्रग्वी ।

मेघा અને रथ શબ્દોને મત્વર્થ સૂચક इर પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. मेघा+इर-मेधिरः, मेधावान्, मेधावी=બુદ્ધિવાળો. रथ+ इर-रथिरः, रथवान्, रथी=રથવાળો.

॥ १२२ ॥ आमयाद्दीर्घश्च ७।२।४८

अस्माद्विन्प्रत्ययः स्यात्, दीर्घश्चास्य । आमयावी ।

आमय શબ્દને મત્વર્થ સૂચક विन् પ્રત્યય થાય અને विन् થાય ત્યારે आमय નો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થાય છે. आमय+विन्-आमयावी, आमयवान्=રોગવાળો.

(A) "स्वान्मिन्नीशे" ७।२।४९ । दीर्घश्च । स्वामी ।

स्व શબ્દને 'ઈશ-સ્વામી' અર્થનું સૂચન થતું હોય તો મત્વર્થ સૂચક मिन् પ્રત્યય થાય છે અને मिन् થાય ત્યારે स्व નો स्वा થાય છે.

स्व+मिन्-स्वा+मिन्-स्वामी+સ્વવાળો ઈશ-સ્વામી. સ્વ એટલે પોતાનું ધન स्ववान्=ધનવાળો.

અહીં ઈશ અર્થ નથી તેથી मिन् પ્રત્યય ન થયો.

(B) "गोः" ७।२।५०। गोमी।

गो शब्दने मत्वर्थ सूचक मिन् प्रत्यय थाय छे. गो+मिन्–गोमी, गोमान्=गायवाळो.

(C) "ऊर्जो विन्वलावस् चान्तः" ७।२।५१। ऊर्जस्वी, ऊर्ज्जस्वलः। ऊर्ग्वान्।

जकारांत એવા ऊर्ज शब्दने मत्वर्थ सूचक वीन् अने वल प्रत्ययो थाय छे ने એ प्रत्ययो थतां ऊर्ज शब्दनुं ऊर्जस् એवुं सकारांत રૂપ थाय छे. ऊर्ज्+विन्–ऊर्जस्+विन्–ऊर्जस्वी, ऊर्जस्वलः, ऊर्ग्वान्=બળવાળો.

॥ १२३ ॥ सर्वादेरिन् ७।२।५९

सर्वादेरदन्तात्कर्मधारयादिन् स्यात्। सर्वधनी।

જેની આદિમાં सर्व शब्द होय એવા अ કારांत शब्दोने मत्वर्थमां કર्मधारय समासमां इन् प्रत्यय थाय छे. सर्व+धन+इन–सर्वधनी=બધા धनवाळो.

॥ १२४ ॥ वाता–ऽतीसार–पिशाचात् कश्चान्तः ७।२।६१

एभ्यस्त्रिभ्य इन् को ऽन्तश्च। वातकी। इति मत्वर्थीयाः। प्राचुर्यप्राधान्यादिषु यथार्हं मयड्वाच्यः–अपूपमयं पर्व।

वात, अतीसार अने पिशाच शब्दोने मत्वर्थमां इन प्रत्यय थाय छे. अने ए त्रणे शब्दोने अंते क् उमेराय छे. अर्थात् मत्वर्थमां किन् प्रत्यय थाय छे.

वात + किन् – वातकी = वायु प्रकृतिवाळो. अतीसार+किन्– अतीसारकी = अतीसार रोगवाळो. पिशाच + किन् – पिशाचकी = पिशाचना वळगाडवाळो.

(A) "प्रकारे जातीयर" ७।२।७५ । महाजातीयः ।

प्रथमांत नामने षष्ठी 'एनो प्रकार' एवा अर्थमां जातीयर् प्रत्यय थाय छे. सामान्य करतां जेमां बीजा प्रकारनी विशेषता होय ते प्रकार कहेवाय.

पटुः प्रकारः अस्य–पटु+जातीय–पटु जातीयः=पटु–कुशळ–प्रकारवाळो–जेनी रीतभात के शैली पटु छे ते.

(B) "भूतपूर्वे प्चरट्" ७।२।७८ । पूर्वं भूतो–भूतपूर्वः । भूतपूर्वा । आढ्या, आढ्यचरी ।

'भूतपूर्व–पहेलां हतुं' एवा अर्थमां स्वार्थसूचक प्चरट् अर्थात् चर–प्रत्यय थाय छे. अहींथी आगळ आवनारा सूत्रोमां कहेला प्रत्ययो 'स्वार्थ' अर्थना सूचक समजवा.

भूतपूर्वम् आढया–आढयचरी=जे पहेलां पैसावाळी हती ते.

(C) "निन्द्ये पाशप्" ७।३।४ । छान्दसपाशः ।

નિંદ્યાનું સૂચન થતું હોય ત્યારે નામને पाशप् પ્રત્યય લાગે છે. निन्द्यः छान्दसः-छान्दस+पाशप्ः छान्दसपाशः=નિંદ્ય છાંદસ-વેદાભ્યાસી.

(D) "प्रकृष्टे तमप्" ७।३।५। **अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः-शुक्लतमः ॥**

નામને 'પ્રકૃષ્ટ' અર્થમાં સ્વાર્થસૂચક तमप् પ્રત્યય થાય છે. अतिशयेन शुक्लः-शुक्लतमः=ખૂબ ધોળો.

॥ १२५ ॥ द्वयोर्विभज्ये च तरप् ७।३।६

द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे, विभज्ये च तरप् स्यात्। इयं पट्वी, इयं पट्वी, इयमनयोः प्रकृष्टा पट्वी-पटुतरा। स्नौघ्नेभ्यो माथुरा आढ्यतराः।

જ્યાં બે પ્રકૃષ્ટમાં-ઉત્તમ-થી એકને જુદો બતાવવો હોય ત્યાં નામને तरप् પ્રત્યય લાગે છે તથા બેની સરખામણીમાં એક પ્રકૃષ્ટ-ઉત્તમ ને જુદો તારવવો હોય ત્યાં પણ નામથી तरप् પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રકૃષ્ટ—द्वे इमे पटू, इयम् अनयोः प्रकृष्टा पटुः-पटु+तर -पटुतर-पटुतरा=આ બે સ્ત્રીઓ ચતુર છે તેમાં આ સ્ત્રી વધારે ચતુર છે. विभज्य-सांकाश्य केभ्यः पाटलिपुत्रकाः आढयतराः= સાંકાશ્યના - શિયાલકોટના - વતની લોકોથી પાટલિપુત્રના લોકો વધારે સંપન્ન છે.

(A) "क्वचित्" ७।३।७। स्वार्थे यथालक्ष्यं तरप्। अभिन्नतरकम्।

પ્રયોગ અનુસાર સ્વાર્થ અર્થનો સૂચક તરપ પ્રત્યય થાય છે. अभिन्नम् एव-अभिन्न+तर-अभिन्नतरकम्=અભિન્ન-એક હૃદય.

॥ १२६ ॥ किन्त्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याम् ७।३।८

किमः त्याद्यन्ताद् एदन्ताद्अव्ययाच्च परयोस्तमप्तरपोरन्तस्याम् स्यात्, न चेत्तौ सत्त्वे द्रव्ये वर्त्तेते। किन्तमाम्, किन्तराम्। अयमेषां प्रकृष्टं पचति पचतितमाम्। अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतितराम्। पूर्वाह्णेतराम् २। अतितराम् २ भुङ्क्ते। असत्त्वे किम्? किन्तरं दारु।

असत्त्ववाचक-अद्रव्यवाचक-એવો किम् शब्द त्यादि-ति तस् अन्ति વગેરે પ્રત્યયવાળા ક્રિયાપદો, એ કારાંત નામ અને અવ્યયને લાગેલા तरप् અને तमप् પ્રત્યયને છેડે आम् ઉમેરાય છે.

किम्--किम+तर+आम्-किन्तराम्=વધારે શું. किम + तम+आम्-किन्तमाम्=વિશેષ વધારે શું. त्यादि—पचति+तर+आम्-पचतितराम् – આ બે જણમાં તે અતિશય પકવે છે – રાંધે છે. पचति+तम+आम्-पचतितमाम्=આ બે જણમાં તે અતિશય વધારે

પકવે છે. एकारांत-पूर्वाह्णे+तर+आम्-पूर्वाह्णेतराम् = પૂર્વાહ્ણમાં-દિવસના પૂર્વ ભાગમાં. पूर्वाह्णे+तम+आम्-पूर्वाह्णेतमाम्=પૂર્વાહ્ણમાં-દિવસના પૂર્વ ભાગમાં अव्यय - अति + तर+आम्-अतितराम्=વિશેષ-અતિ-ઘણું. अति+तम+आम्-अतितमाम्=વિશેષ-વધારે-અતિ-ઘણું.

किन्तरं दारु-કેવું દારૂ-લાકડું. પ્રયોગમાં किन्तरं दारुनुं-લાકડાનું-વિશેષણ હોવાથી તેનો સંબંધ લાકડા સાથે હોવાને લીધે તે સત્ત્વવાચક છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ १२७ ॥ गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ७।३।९

गुणप्रवृत्तिहेतुकात्तमप्तरपोर्विषये यथासङ्ख्यमेतौ वा। स्याताम्। अयमेषां प्रकृष्टः पटुः पटिष्ठः पटुतमः। अयमनयोः प्रकृष्टः पटुः पटीयान् पटुतरः।

ગુણવાચક નામને तमप् ના વિષયમાં વિકલ્પે इष्ठ પ્રત્યય લાગે અને तरप् ના વિષયમાં વિકલ્પે ईयस्-इयसू=પ્રત્યય લાગે.

अयमेषामतिशयेन पटुः - पटु + इष्ठः - पटिष्ठः - पटुतमः = બધામાં આ પટુ-હોંશિયાર છે. अयम् अनयोः प्रकृष्ट गुरुः-गुरु+इयस्-गरीयान्-गुरुतरः=આ બેમાં આ ગૌરવવાળો છે.

(A) **'प्रशस्यस्य श्रः'' ७।४।३४। णीष्ठेयस्सु। प्रकृष्टः प्रशस्यः-श्रेष्ठः श्रेयान्। वृद्ध-प्रशस्ययोर्ज्यः। ज्येष्ठः।**

णि, इष्ठ अने ईयसु प्रत्ययो लाग्या होय त्यारे प्रशस्य शब्दने બદલે श्र शब्द બોલાય છે. णि-प्रशस्यं करोति - श्रयति = પ્રશસ્યને કહે છે. प्रशस्य+इष्ठ-श्र+इष्ठ-श्रेष्ठः=સર્વમાં પ્રશસ્ય. प्रशस्य=इयसु-श्र+इयान्-श्रेयान्=બે પ્રશસ્તો વચ્ચે પ્રશંસનીય.

(B) "ज्यायान्" ७।४।३६ अयमीयसौ साधुः ।

ईयस् પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે पशस्य नुं અને वृद्ध नुं ज्य ३५ કર્યા પછી ईयस् પ્રત્યયના ई नो आ કરવો.

वृद्ध+ईयस्-ज्य+ईयस्-ज्य+आयस्-ज्यायान्=બે જણ વચ્ચે મોટેરો. प्रशस्य+ईयस्-ज्य+ईयस्-ज्य+आयस्=ज्यायान् બે જણ વચ્ચે પ્રશસ્ય.

(C) "अल्प-यूनोः कन्वा" ७।४।३३ । कनिष्ठः, अल्पिष्ठः कनीयान्, अल्पीयान् । कनिष्ठः, यविष्ठः । कनीयान्, यवीयान् ।

णि પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે, इष्ठ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે, ईयस् પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે अल्प અને युवन् શબ્દનો कन् આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

अल्प+कन्+णि=कनयति અથવા अल्पयति=નાનાને કહે છે. कन+इष्ठः=कनिष्ठः-અથવા अल्पिष्ठः=બધામાં અલ્પ-નાનો. कन्+ईयस्-कनीयान् અથવા अल्पीयान्=બે વચ્ચે નાનો-અલ્પ. युवन्-युवन्+णि=यवयति અથવા कनयति=युवानने કહે છે युवन्+इष्ठः=यविष्ठ અથવા कनिष्ठः=બધામાં युवान युवन्+इयस्=यवीयान् અથવા कनीयान्=બે જણમાં युवान तेवो.

(D) "बाढाऽन्तिकयोः साध-नेदौ" ७।४।३७ । ष्यादिषु । प्रकृष्टो बाढः-साधिष्ठः, साधीयान् । प्रकृष्टोऽन्तिको-नेदिष्ठः, नेदीयान् । प्रियस्थिरेत्यादिना प्रियादीनां प्राध्यादेशे, प्रकृष्टः प्रियः-प्रेष्ठः प्रेयान् । स्थेष्ठः स्थेयान् ।

णि, इष्ठ अने इयस् प्रत्यय लाग्या होय त्यारे बाढ शब्दने બદલે साध બોલવો અને अन्तिक शब्दने બદલે नेद બોલવો.

बाढं करोति-साध्+णि-साधयति=બાઢ-ઘણું-કરે છે. बाढ+इष्ठ-साध्+इष्ठः-साधिष्ठः=સૌમાં વધારે. बाढ+इयस्-साध्+इयस्-साधीयान्=બે જણમાં બાઢ. अन्तिकं+करोति-नेद्+णि-नेदयति=નજીક કરે છે. अन्तिक+इष्ठ-नेद्+इष्ठ-नेदिष्ठः=સૌમાં નજીક. कन्तिक +ईयस-नेद्+ईयस-नेदीयान्=બે કરતાં વધુ નજીક.

(E) "बहोर्णीष्ठे भूयू" ७।४।४० । भूयिष्ठः । ईयसौ ।

णि प्रत्यय लागतां बहु ने બદલે भूय् રૂપ વપરાય છે तथा इष्ठ प्रत्यय लागतां बहु ने બદલે भूय् રૂપ વપરાય છે.

णि-बहुं करोति-बहु+णि-भूय्+णि-भूयति=બહુ કરે છે. बहु+ इष्ठ-भूय+इष्ठ=भूयिष्ठः=વધારે.

(F) "भूर्लुक्चेवर्णस्य" ७।४।४१ । भूयान् । स्थूलदूरेत्या-दिना स्थूलादीनामन्तस्थादिलोपे नामिनो गुणे च-स्थविष्ठः, स्थवीयान् । दविष्ठः दवीयान् ।

इमन् प्रत्यय थतां इयस प्रत्यय लागेल होय त्यारे बहु शब्दने બદલે भू રૂપ વપરાય છે અને इमन् तथा इयस प्रत्ययना इ नो लोप थाय छे.

बहु+इमन्-भू+मन्-भूमा=धणुं-व्याप५. बहु+इयस-भू+यस--भूयान्=धणुं-व्याप५.

(G) "विन्मतोर्णीष्ठेयसौ लुप्" ७।४।३२। प्रकृष्टः स्रग्वी स्रजिष्ठः। एव त्वचिष्ठः।

णि, इष्ठ इयस प्रत्ययो लाग्या होय तो विन् अने मतु प्रत्ययनो लोप थाय छे.

णि-स्रग्विणमाचष्टे-स्रग्+विन्-णि -स्रजयति = माणावाणाने ४हे छे. इष्ठ-स्रजिष्ठः=બધા માળાવાળાઓમાં ઉત્તમ માળાવાળો. इयस स्रजीयान्=બે માળાઓમાં સારો માળાવાળો. णि-त्वग्वत्+णि-त्वचयति=यामडीवाणाने ४हे छे. ईष्ठ-त्वग्वत्+ईष्ठ-त्वचिष्ठः =બધા વચ્ચે સારી ચામડીવાળો. इयस-त्वग्वत्+इयस-त्वचीयान्= બે વચ્ચે સારી ચામડીવાળો.

॥ १२८ ॥ त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् ७।३।१०

त्याद्यन्ताद् नाम्नश्च प्रशस्ते रूपप् स्यात्। पचति-रूपम्। वैयाकरणरूपः।

ત્વાદિ પ્રત્યયવાળા ક્રિયાપદોને અને નામોને પ્રશસ્ત અર્થમાં રૂપપ્-રુપ પ્રત્યય થાય છે ક્રિયાપદના બધા રૂપોને આ રૂપપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રશસ્તં પચતિ-પચતિ+રૂપપ્-પચતિરૂપમ્=તે સારૂં રાંધે છે. પ્રશસ્તં પચતઃ-પચતઃ+રુપપ્-પચતોરુપમ્=તેઓ બે સારૂં રાંધે છે. પ્રશસ્તં પચન્તિ-પચન્તિ+રુપપ્-પચન્તિરુપમ્=તેઓ સારૂં રાંધે છે.

(A) ऋदुदित्तर ३।२।६३ तरबादिषु क्वचिद् ह्रस्वपुंवद्भावौ वा वक्तव्यौ–पचन्तितरां, पचत्तरां, पचन्तीतराम् ।

ઋત્-ઉત્ત ઇત્ત એટલે ઋ નિશાનવાળા અને ઉ નિશાનવાળા પ્રત્યયો લાગેલા હોય એવુ અને વિશેષ્યને લીધે સ્ત્રીલિંગી નામ સમજવું, જો એ ઋત્દત્ તથા ઉત્ઇત્ પ્રત્યયવાળા નામને તર, તમ, રુપ અને કલ્પપ્રત્યયો લાગેલા હોય તો પુંવત્ સમજવું તથા તે નામના છેડાનો સ્વર દીર્ઘ હોય તો વિકલ્પે હ્રસ્વ કરવો તથા સમાન વિભક્તિવાળી એવા સ્ત્રીલિંગી વુવા, ચેલી, ગોત્રા, મતા, હતા શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય તો પણ તે ઋદુદિત્ નામને વિકલ્પે પુંવત્ સમજવું તથા ઋદુદિત્ના મને છેડે દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ પણ વિકલ્પે સમજવું.

ઋદિત્ નામ પુંવત તથા હ્રસ્વ. તર-પચન્તિ+તરા-પચતરા, પચન્તિતરા, પચન્તીતરા=સારી રાંધનારી તમ-પચન્તિ+તમા-પચતમા, પચન્તિતમા, પચન્તીતમા=વધારે સારી રાંધનારી.

॥ १२९ ॥ अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप् देश्यप् देशीयर् ७।३।११

तमबाद्यन्तवर्जात् त्याद्यन्ताद् नाम्नश्च किञ्चिदूनेऽर्थे त्रयः स्युः । पचतिकल्पं पचतिदेश्यं पचतिदेशीयम् । पटुकल्पा पटुदेश्या पटुदेशीया ।

तरप् अने तमप् वगेरे प्रत्ययो वगरना त्याद्यन्त क्रियापदथी अने नामथी थोडुं अधूरुं होय एवा अर्थने सूचववा कल्पप्-कल्प, देश्यप्-देश्य अने देशीयर्-देशीय प्रत्ययो लागे छे.

ईषद् अपरिसमाप्तम्-पचति+कल्प-पचतिकल्पम् ईषद् अपरिसमाप्तम्-पचति+कल्प-पचतिकल्पम्=ते थोडुं अधूरुं रांधे छे-ते रांधवा जेवुं करे छे ईषद् अपरिसमाप्तम् - पचति + देश्य = पचतिदेश्यम्=ते थोडुं अधूरुं रांधे छे-ते रांधवा जेवुं करे छे. ईषद अपरिसमाप्तम्-पचति+देशीय-पचतिदेशीयम्=ते थोडुं अधूरुं रांधे छे-ते रांधवा जेवुं करे छे. ईषद असमाप्ता - पटु+कल्प - पटुकल्पा=थोडी अधुरी होंशियार-होंशियार जेवी. ईषद असमाप्ता -पटु+देश्य-पटुदेश्या=थोडी अधुरी होंशियार-होंशियार जेवी. ईषद असमाप्ता-पटु+देशीय-पटुदेशीया=थोडी अधुरी होंशियार-होंशियार जेवी.

(A) "**नाम्नः प्राग्वहुर्वा**" ७।३।१२ । **किञ्चिदूने** । **बहुपटुः** ।

पटुकल्पः । कुत्सिताल्पाज्ञातादिषु यथार्हं कबादयो वाच्याः । अश्वकः । अनुकम्पायां–पुत्रक एहकि ।

'थोडुं अधुरुं" એવો અર્થ હોય તો નામને નામની પહેલાં बहु પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. इषद् असमाप्तः पटुः – बहु + पटुः– बहुपटुः અથવા પટુકલ્પ=હોંશીયા૨ જેવો.

(B) 'एकादाकिन् चाऽसहाये" ७।३।२७ एकाकी, एककः ।

असहाय અર્થવાળા એક શબ્દને आकिन् અને क પ્રત્યય થાય છે. एकः एव-एक+आकिन्–एकाकि અથવા एककः=એકાકિ– એકલો–કોઈ સાથે ન હોય તેવો.

॥ १३० ॥ त्यादि–सर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ७।३।२९

त्याद्यन्तात्सर्वादेश्चान्त्यस्वरात्पूर्वोऽक् स्यात् , कुत्सितादिषु । पचतकि, सर्वके इति ।

त्यादि અન્તવાળા ક્રિયાપદોને છેલ્લા સ્વરને પૂર્વે અને સર્વાદિ શબ્દોના છેલ્લા સ્વરની પૂર્વે 'प्राग् नित्य' અર્થોનાં अक् પ્રત્યય થાય છે.

कुत्सितम् अल्पम् अज्ञातम् वा पचति–पचत्+अक्–इ–पचतकि =તે ખરાબ રાંધે છે, અલ્પ રાંધે છે અગર અજ્ઞાત રાંધે છે सर्वे– सर्व + अक्+ए-सर्वके=બધા નિંદનીય, બધા અલ્પ, બધા અજ્ઞાત.

॥ १३१ ॥ युस्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः ७।३।३०

सकारादि–ओकारादि–भकारादिवर्जितं यदि स्यादि, तथा तत्स्याद्यन्तयोरेव युष्मदस्मदोरन्त्यस्वरादेः पूर्वोऽक् स्यात्, अन्यथा नाम्नोऽन्त्यस्वरादेः पूर्वोऽक् । त्वयका । मयका । सकारादिवर्जनात्–युष्मकासु अस्मकासु, युवकयोः आवकयोः, युवकाभ्याम् आवकाभ्याम् ।

સ કારાદિ, ઓ કારાદિ અને ભ કારાદિ સ્યાદિ વિભક્તિને છોડીને બીજી સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દના સ્વરોમાંના અન્ત્ય સ્વરની પહેલાં અક્ પ્રત્યય થાય છે.

ત્વયા–ત્વય્+અક્+આ–ત્વયકા=તારા વડે. મયા–મય્+અક્+આ –મયકા=મારા વડે. સ આદિ વિભક્તિ–યુષ્મદ્+સુ–યુષ્મદ્+અક્+ સુ–યુષ્મકાસુ–તમારામાં—જુઓ સૂત્ર—૨/૧/૬ ઓ આદિવિભક્તિ –યુવકયોઃ–તમારા બેનું–તમારા બેમાં. ભ આદિવિભક્તિ–યુવકા-ભ્યામ્=તમારા બે વડે, તમારા બે માટે, તમારા બેથી—

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં સ કાર, ઓ કાર અને ભ કાર આદિવાળી સ્યાદિ વિભક્તિઓ છે અને અહીં તો તેવી સ્યાદિ વિભક્તિઓનો નિષેધ કરેલો હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ १३२ ॥ अव्ययस्य को द् च ७।३।३१

अव्ययस्यान्त्यस्वरात्पूर्वोऽक्, तथोगे को द् च। कुत्सिताद्युच्चैरुच्चकैः। धिक् धकिद्।

७/३/५८ सूत्रनी पहेलां जे अर्थो कहेलां छे ते अर्थो जणातां होय तो अवयवना अन्त्य स्वरनी पूर्वमां अक् प्रत्यय थाय छे अने अव्ययने छेडे आवेला क नो द थई जाय छे.

कुत्सितादि अर्थ-उच्चैस-उच्चू+अक्+ऐस्-उच्चकैः=निंदनीय ऊंचुं-थोडुं ऊंचुं अथवा अज्ञात ऊंचुं. धिक्-धृ+अक्+इद्-धिकद् निंदनीय वगेरे त्रण अर्थवाळो. धिक्कार-अहीं धिक् ना क नो द थयेल छे.

(A) **"वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः" ७।३।५२। एकतरः, एकको वा भवतोः कठः पटुः।**

जाति, गुण, क्रिया, संज्ञा अने पदार्थनो संबंध वगेरे द्वारा न्यां बेमांथी एकनुं निर्धारण करवुं होय, एकने बीजाथी जुदुं पाडवुं होय, त्यारे अक शब्दने डतर-अतर प्रत्यय विकल्पे थाय छे.

एक+तरः-एकतरः-एककः भवतोः, कठः, पटु, गन्ताः, चैत्रः दण्डी वा=तमारा बेमांथी एकजण कठ छे, चतुर छे, गति करनारो छे, चैत्र नामवाळो छे अथवा दंडधारी छे.

અહીં કઠ શબ્દ જાતીસૂચક છે, પટુ શબ્દ ગુણસૂચક છે, ગન્તા શબ્દ ક્રિયાવાચક છે અને ચૈત્ર શબ્દ નામસૂચક છે તથા દણ્ડી શબ્દ દંડનો સંબંધસૂચક છે એ રીતે જાતિ દ્વારા કઠ, ગુણ દ્વારા ચતુર, ક્રિયા દ્વારા ગન્તા, નામ દ્વારા ચૈત્ર અને પદાર્થના સંબંધ દ્વારા દણ્ડિ એ રીતે અહીં નિર્ધારણ કરેલ છે. એટલે એમાંથી એક જણને જુદો પાડી બતાવેલ છે.

॥ १३३ ॥ यत्तत्किमन्यात् ७।३।५३

द्वयोर्मध्ये एकस्मिन्निर्धार्येऽर्थे एभ्यश्चतुर्भ्यः डतरः स्यात् । यतरो भवतोः कठादिस्ततर आगच्छेत् ।

૭૫૨ જણાવેલી રીતે એમાંથી એકનું નિર્ધારણ કરવું હોય ત્યારે यत्, तत्, किम् અને अन्य શબ્દોને डतर-अतर પ્રત્યય થાય છે.

यत्+डतर-यतरः भवतोः कठादिः, तत्+डतर-ततरः आगच्छेत् =તમારા એમાંથી જે જાતિ વડે કઠ વગેરે એટલે જે જાતિ વડે કઠ હોય, ગુણ વડે ચતુર હોય ક્રિયા વડે અમુક ક્રિયા કરનાર હોય, નામ વડે અમુક નામવાળો હોય અને અમુક પદાર્થના સંબંધવાળો હોય તે આવે. એજ રીતે किम्+डतर-कतरः, अन्य +डतर-अन्यतरः આ શબ્દોને પણ સમજવા.

॥ १३४ ॥ बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ७।३।५४

यदादिभ्यश्चतुर्भ्यः बहूनां मध्ये निर्धार्यार्थेभ्यः प्रश्ने डतमो डतरश्च वा स्यात्। यतमो यतरो वा भवतां कठादिस्ततमस्ततरो वा यातु। एवं कतमः कतरः। अन्यतमः अन्यतरः। पक्षे यको यो वेत्यादि।

પૂર્વે જણાવેલ રીતે જ ઘણાંની વચ્ચેથી એકનું નિર્ધારણ કરવું હોય અને પ્રશ્ન અર્થ જણાતો હોય તો यत्, तत्, किम् અને अन्य શબ્દોને डतम्-अतम અને डतर-अतर પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

यत्+डतम्-यतमः, यत्+डतरः-यतरः वा, भवतां कठः, तत्+डतम=ततमः, ततरः, वा यातु=તમારા ઘણામાંથી જે કઠ હોય તે જાઓ.

અહીં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જાતિ, ગુણ અને ક્રિયા તથા નામ દ્વારા નિર્ધારણ સમજી લેવાનું છે.

किम्+डतम=कतमः किम्+डतर=कतरः अन्य+डतम=अन्यतमः अन्य+डतर=अन्यतरः પક્ષમાં-यकः, यः, सकः, स वा भवताम् कठः='તમારામાંથી જે કઠ હોય તે' ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ જાણવું.

(A) **"वैकात्" ७।३।५५। डतमस्तथा। एकतमः एककः एको वा भवतां कठादिः।**

જાતિ, ગુણ વગેરે વડે ઘણાની વચ્ચેથી નિર્ધારણ કરવું હોય તો એક શબ્દને डतम-अतम પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

एक+डतम=एकतमः, एक+क=एककः, वा भवताम् कठः = તમારા બધામાંથી એક કઠ ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ સમજવું.

(B) "प्रायोऽतोर्द्वयसट्-मात्रट्" ७।२।१५५। स्वार्थे। यावदेव यावद्वयसम्। यावन्मात्रम्।

જે નામને છેડે अतु પ્રત્યય છે તેને સ્વાર્થમાં પ્રાયઃ કરીને પ્રયોગાનુસાર द्वयसट्-वयस અને मात्रट्-मात्र પ્રત્યયો થાય છે. यावत्+द्वयसट्-यावद्वयसम्=જેટલું. यावत् + मात्रट् - यावन्मात्रम् = જેટલું.

॥ १३५॥ तीयाट्टीकण् न विद्या चेत् ७।२।१५३

तीयान्ताद् अविद्यार्थात् स्वार्थे टीकण् वा स्यात्। द्वैतीयीकं, तार्तीयीकी। विद्या तु द्वितीया।

જે નામને છેડે तीय પ્રત્યય છે. તે નામને વિદ્યાનો સંબંધ ન હોય તો સ્વાર્થમાં टीकण् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

द्वितीय + टीकण् = द्वैतीयीकम् અથવા द्वितीयम् = બીજું. (સંખ્યાએ) विद्या तु द्वितीया-વિદ્યા હોય તો द्वितीया પ્રયોગ થાય. વિદ્યા અર્થમાં નિષેધ કરેલો હોવાથી टीकण् પ્રત્યય ન થાય. અર્થાત્ જો द्वितीय શબ્દ વિદ્યાનું વિશેષણ હોય તો द्वितीया જ રહે પણ द्वैतीयीकम् ન થાય.

(A) "वर्णाऽव्ययात्स्वरूपे कारः ७।२।१५६ । ककारः ।

'अ' વગેરે વર્ણ વાચક શબ્દને તથા અવ્યય ને સ્વરૂપ અર્થમાં कार પ્રત્યય થાય છે.

વર્ણ-વાચક-अ+कारः=अकारः=अ વર્ણ અવ્યય-ओम्+कारः=ॐकारः=ॐકાર अः-विष्णु-'अ' એટલે વિષ્ણુ-આ પ્રયોગમાં 'अ' વિષ્ણુવાચી છે. પણ વર્ણવાચી કે અવ્યય નથી. તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

(B) "रादेफः" ७।२।१५७ । रेफः ।

વર્ણવાચી 'र' શબ્દને પ્રાયઃ 'एक' પ્રત્યય થાય છે અને પ્રાયઃ એવું સૂચન કરવાથી 'कार' પ્રત્યય પણ થાય છે.

र+एक-रेकः=રકાર. र+कार-रकारः=રકાર.

(C) "नाम-रूप-भागाद्धेयः" ७।२।१५८ नामधेयम् ।

नाम, रूप અને भाग શબ્દોને સ્વાર્થસૂચક धेय પ્રત્યય થાય છે. नाम एव-नाम+धेय-नामधेयम्=નામ. रूपम् एव-रूप+धेय-रूपधेयम्=રૂપ. भाग एव-भाग+धेय-भागधेयम्=ભાગ-અંશ.

(D) "देवात्तल्" ७।२।१६२ । देवता ।

देव શબ્દને સ્વાર્થસૂચક तल् પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. देव एव-देव+तल्-देवता=દેવ અથવા દેવી.

(E) "भेषजादिभ्यष्ठ्यण्" ७।२।१६४ । भैषज्यम् ।

ભેષજ આદિ શબ્દોને સ્વાર્થમાં ટ્યણ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. ભેષજમ્ એવ - ભેષજ + ટ્યણ્ = ભૈષજ્યમ્ અથવા ભેષજમ્=દવા, ઓસડ વેસડ.

(F) "प्रज्ञादिभ्योऽण्" ७।२।१६५ प्राज्ञः वाणिजः ।

પ્રજ્ઞ વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. પ્રજ્ઞ એવ-પ્રજ્ઞ+અણ્-પ્રાજ્ઞઃ. પ્રજ્ઞઃ=વિદ્વાન. વણિજ્ એવ-વણિજ+અણ્-વાણિજઃ, વણિજઃ=વણિક્-વાણિયો.

(G) "वाच इकण्" ७।२।१६८ । सन्दिष्टे । वाचिकम् ।

વાચ શબ્દને સંદિષ્ટ અર્થનો સૂચક ઇકણ્ પ્રત્યય નિત્ય લાગે છે. વાગ્ એવ વાચિકમ્-વાચિકં વક્તિ=સ દેશાને કહે છે— આગળના સૂત્રોથી વા નો અધિકાર ચાલુ છે પણ અહીં અને ઉપરના સૂત્રમાં વા નો અધિકાર ન લેવો.

(H) "उपायाद्धस्वश्च" ७।२।१७० उपायादिकण्, ह्रस्वश्चास्य । औपयिकम् ।

ઉપાય શબ્દને સ્વાર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને એ પ્રત્યય થતાં 'પા' નો પ થાય છે. ઉપાયઃ એવ-ઉપાય+ઇકણ્=ઔપયિકમ્-અથવા ઉપાયઃ=ઉપાય.

(I) "विनयादिभ्यः" ७।२।१६९। इकण् वा भवति। वैनयिकम्। इति तद्धितदिग्मात्रम्।

વિનય વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં इकण् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. विनयः एव-विनय+इकण्=वैनयिकम् અથવા विनयः=विनय. समयः एव-समय+इकण्=सामयिकम् અથવા समयः=समय.

इति श्रीमहोपाध्यायश्री कीर्तिविजयगणि शिष्योपाध्याय श्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां

प्रथमवृत्तिः समाप्ता ॥

॥ हैमलघुप्रेक्रियाव्याकरणे पूर्वार्द्धं समाप्तम् ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ આચાર્યદેવશ્રી વિજય દર્શનસૂરિજી શિષ્યરત્ન આચાર્યદેવશ્રી વિજય પ્રિયંકરસૂરિએ હૈમલઘુપ્રક્રિયા વ્યાકરણનું ગુજરાતિ ભાષાંતર પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત કર્યું.